

Teacher's Sign. ....

२५८ शोक-मार्गः

1012

● ऋते दानाय मुक्तिः ३०-३०	
पुस्तक सं०.....	१०-३/३६
भाग सं०.....	२०५५
तिथि.....	१६-३-२००४
गुरुकुल प्रन्धालय काँगड़ी.	

पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी.

COMPILED

UT

T

COMPILED

UTTARARAMACHARITAM.

TEXT WITH INTRODUCTION, NOTES
AND TRANSLATIONS.

BY

BIDHUBHUSHAN GOSWAMI, M. A.
SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT LITERATURE,
GOVT. COLLEGE, DACCA.

CHECKED 1973

Initial

SECOND EDITION

Revised and improved.

RA 840.GOS-U

34079

KEDARNATH BOSE, B. A.
28/4 AKHIL MISTRY LANE, CALCUTTA.

SOLE AGENTS :
BANNERJEE DUTTA & CO.
54/7, COLLEGE STREET, CALCUTTA.
1913.

Buckland Press.

PRINTED BY SARVESWAR BHATTACHARYYA,
28, Baitakhana Road, Calcutta.

INTRODUCTION.

The dawn of many a bright and brilliant day is often enveloped in a thick shroud of mist. Such is the case with men of genius ; specially with those that flourished in the halcyon days of India's early literary activities. Not only the incidents of their childhood, but even the accounts of their manhood and mature life are unknown. There is no authentic history of those Sanskrit poets, dramatists and philosophers who, by their literary productions and erudite disquisitions, have thrown a flood of light on the wonderful development of the Arnyan mind, raised India to the highest pinnacle of fame, still continue to command the respect and admiration of men of literary pursuits of all climes and creeds and exercise a healthy and beneficial influence on the thoughts of admiring posterity.

Bhavabhuti, who, in point of ability and fame, stands second only to Kalidasa in the field of

Bhavabhuti, his parentage and native place.

Sanskrit dramatic literature, has unfortunately left no record where-

by a history of his life and doings may be written. But in his dramas a pretty detailed account of his family and parentage has been given. In the Viracharita he says that his ancestral home was in the town of Padmapura in the Deccan ; he was the grandson of Bhatta Gopal, his mother's name was Jatukarni, his father's name Nilkantha ; and his surname or title was Srikantha.*

---

* अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित् तैत्तिरीयिणः
काश्यपाश्रयणगुरुवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्रयो हृतव्रताः सीमपौथिनी ब्रह्मवादिनः

It is pretty clear from this autobiographic reference that Bhavabhūti belonged to a very learned and respectable Kasyapa family. His ancestors were all well versed in the Taittiriya branch of the Yajurveda, pure in their conduct and noted for their religious observances. Some of his forefathers were poets. It is natural that he should inherit the poetic instinct of his forefathers and polish it to a superlative degree by culture and exercise. But it is a great pity that the poet mentions nothing in this connection which may furnish a clue to the age in which he flourished.

To determine this point we shall have to depend upon references to the poet made by other poets or writers, or on any internal evidence collated from the writings of the poet himself. As regard references to Bhavabhūti by other writers we have in the first place to examine the couplet in the Rajatarangini of Kalhana who makes Bhavabhūti a courtier of Yasovarman, king of Kanauj. The 114th verse of the 4th Taranga stands thus :—

कविर्वाकपतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

In this connection the remarks of Dr. Bhandarkar External evidence. may be quoted with advantage :—

“According to the Rajatarangini Bhavabhūti was patronised by Yasovarman, king of Kanauj. This Yasovarman was subdued by Lalitaditya, king of Kashmir, who acquired by his conquests a paramount supremacy over a large part of India. The mention of this circumstance enables us to fix the date

प्रतिवसन्ति । तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनी महाकवेः पञ्चमः
सुगृहीतनाम्नः भद्रगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्त्तनीलकण्ठस्यात्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाङ्कनो
भद्रभूतिनाम्न जातुर्कर्णपुत्रः कविः ।

INTRODUCTION.

3

of Bhavabhuti. Lalitaditya reigned, according to General Cunningham, from 693 A. D. to 729 A. D. The chronicle of Kashmir mentions another poet named Vakpatiraja who lived at the court of Yasovarman. A work in Prakrita entitled *Gaudavadha Kavya* by the same Vakpatiraja has recently been discovered by Dr. Bühler. In it, exploits of Yasovarman and his defeat of a Gauda king are narrated. In giving his own history, the poet tells us that "certain excellences still shine in his works like drops of nectar churned from the ocean of Bhavabhuti." From this it would appear that Vakpatiraja was either a pupil of Bhavabhuti or one of those who derived benefit from his company. If the poem, then, was written in the latter part of Yasovarman's reign Bhavabhuti must have lived in the first part. So that our poet flourished at the end of the seventh century. And the date thus determined agrees with all that is known of the chronological relations of Bhavabhuti with other poets."

Objections against this view regarding the date of the dramatist might be urged on the ground that nowhere in his works does Bhavabhuti make any direct or indirect allusion to his patron Yasovarman or to his royal court at Kanauj. The late Mr. Anandaram Barooah observed :—"I may further say there is nothing in the writing of Bhavabhuti to show that he knew even the position of Kanauj, and the fact that his plays were acted before Kala Priyanatha (better known as Mahakala) fully bears out the tradition that he belonged to the court of Ujjayini" Mr. Barooah's objection on the ground that "the expression Vakpatiraja before Sri Bhavabhuti clearly shows that it was the title of Bhavabhuti" rests on a wrong interpretation of the name Vakpatiraja and needs no comment. And the objection that Bhavabhuti makes no mention of his patron Yasovarman is not sufficiently strong to lead us to hold that he

did not adorn the court of Yasovarman. A parallel instance may be found in Kalidasa who is silent about his patron Vikramaditya.

The next reference to Bhavabhuti is found in the Bhojaprabandha, according to which Bhavabhuti came from Benares to the court of Bhoja, nephew of Munja, king of Dhara.* This would make him a writer of the eleventh century ; the absurdity of which is clear enough from the fact that quotations from Bhavabhuti's plays are to be found in the Dasarupa, which was written by a courtier of king Munja, the predecessor of Bhoja.

The Bhojaprabandha is a patch work and mingles up Kalidasa, Magha and Mallinatha in one group. It cannot be relied upon in the matter of fixing the date of a poet.

In the next place we find Bhavabhuti mentioned by Rajasekhara, the author of the Balaramayana, in the verse :—

वभूव वज्रीकभवः कविः पुरा
ततः प्रपेदे सुवि भर्तृमेदुताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया
स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥

The second line of the verse is faulty ; but the third line distinctly refers to Bhavabhuti. The Balaramayana is a work of some antiquity and considerable celebrity ; quotations from it are found in the Dasarupaka. It is known from Madhavacharya's Sankara Digjaya that Rajasekhara, the author of the Balaramayana, was a contemporary of the great Sankaracharya. On the strength of this statement of Madhavacharya which is of doubtful accuracy it is held that Rajasekhara lived probably in the seventh century. And as a matter of course Bhavabhuti must have lived prior to Rajasekhara of the

* वाराणसीदेशादागतः कीदृषि भवभूतिर्नाम कविर्द्वारितिष्ठति ।

INTRODUCTION.

5

seventh century. But it is pretty certain that he did not live long before the seventh century ; for, had he been a poet of any renown in the earlier decades of the seventh century, the poet Bana who flourished in the first half of the seventh century would not have omitted to mention his name along with Kalidasa and others in his Harshacharita. It seems likely therefore that Rajasekhara flourished shortly after the death of Bhavabhuti, lived in a country not very far from Padmapur, the native town of Bhavabhuti, was an ardent admirer of the dramatist and wrote his Balaramayana in imitation of Bhavabhuti's Viracharita. In this view of the case, the reference to Bhavabhuti by Rajasekhara does not militate against the consensus of opinion that Bhavabhuti flourished in the latter part of the seventh century.

Mr. Barooah is inclined to place Bhavabhuti in the 5th century. He observes :—"In ascertaining the date of Bhavabhuti, I must confine to the plays that are fully known to us and their internal evidence clearly shows that Bhavabhuti preceded all of them and was the first to dramatise the life of Rama. In his Viracharita, there is not the least allusion to any previous dramatist in the same field. He simply refers to the great work of Valmiki * and the actor distinctly says that *his* play was new. †

*   *   *   *

The Anargha Raghava and the Prasanna Raghava are greatly indebted to Bhavabhuti's Viracharita. I am therefore

* प्राचेतसी मुनिहृषा प्रथमः कवीनां
यत् पावनं रघुपतेः प्रणिनाय हत्तम् ।
भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाचः
तत् सुप्रसन्नमनसः कृतिनी भजन्ताम् ॥

† किन्तु अपूर्वत्वात् प्रवन्धस्य कथापदेशं समारम्भे ज्ञातुमिच्छन्ति ।

convinced that Bhavabhuti preceded all these writers. As we know from his *Malati Madhava* that he was not a popular writer in his time, more than 100 years must have elapsed before his plays spread to the farthest extremities of India and his reputation indissolubly tied with the immortal language of our ancestors. In the days of the *Balaramayana* he had already become a revered writer. I have shown that this is a play of the seventh century. I can not therefore place Bhavabhuti later than the fifth century, A. D."

This view is open to objection on the ground of internal evidence furnished by the plays of Bhavabhuti. His style differs from that of the 5th century poets. The epigraphic verses found in the inscriptions of the Gupta Kings of the 5th century disclose a strong affinity in point of style to the writings of Kalidasa, the effectiveness of whose style depends upon simplicity and natural grace. As years rolled on, poets developed a form of style in which naturalness and simplicity were replaced by artificiality and involution. Long and sonorous compounds, ornate and elaborate figures and stiffness constituted the chief elements of beauty in this newly developed form of style. Bhavabhuti's style belongs to this class; and in prose he makes a clear approach to Bana. We are inclined to think therefore that he is not separated from Bana by centuries. Then again the allusion to the *Vivartavada* or Absolute monism in the *Uttaracharita*,* which, it is generally believed, was disseminated by the writings of Sankara, points to the conclusion that in all likelihood he was posterior to Sankara. His Vedic scholarship and predilection for Vedic usages and

* विद्याकल्पेन स्रुता मेधानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्त्तानां कापि विप्रलयः कृतः ॥

rites and even Vedic phraseology unmistakably show that he lived in the age of Vedic renaissance. The Buddhistic religion began to show symptoms of decline from the 5th century A.D. The prevalence of internal corruption led to the downfall of Buddhism, and it was accelerated by the revival of the Vedic religion to which a strong impetus was given by the epoch-making genius of Sankara. But in the seventh century Buddhism did not become so corrupt as to make it impossible to refer to its adherents with a feeling of reverence*, or to conceive such a noble and honourable character as the Buddhist nun Kamandaki in the *Malati Madhava*. It is clear therefore that there is nothing, either external or internal, that might stand in the way of placing Bhavabhuti in the 7th century A.D. The circumstance that certain terms† found in the plays of Bhavabhuti are not explained in the dictionary of Amara Sinha, but are found in the *Trikandashesha*, points rather to the conclusion that Amara Sinha preceded Bhavabhuti than to the opposite view that Bhavabhuti preceded Amara. Mr. R. C. Dutta in his *Ancient India* writes about Bhavabhuti :—

“Another century rolled on from the dates of Siladitya II and a truly great poet arose—not a plagiarist of Kalidasa but his worthy peer in merit and fame. Bhavabhuti, also called Srikantha, was a Brahman, born in Vidarbha or Berar, but soon attached himself to the learned court of Kanauj then the literary capital of India. From his native region “stern and wild,” the poetic child had imbibed the appreciation of nature in her wild magnificence which distinguishes him from all other Sanskrit poets; from the cultured court of Kanauj, he

---

* Vide *Mudrarakshasham* of Visakdatta whose age has been fixed at in the 7th century. † प्रचलाकिन, मौकुलि, &c.

no doubt learnt that art of poetry and the rules of drama which set off the effusions of his genius. He was not destined, however, to pass his days in Kanauj; Yasovarman, the king of Kanauj, was defeated by the powerful Lalitaditya, king of Kashmir, and the poet accompanied the conqueror to Kashmir." Mr. Dutta, it is clear, accepts the statement of the Rajatarangini as authentic, and in the absence of more reliable statements, it may be held that Bhavabhuti lived at the latter part of the seventh century.

The age of the dramatist being approximately settled, we proceed to the consideration of the drama, which, in point of the dignity of its style, depicting of character, analysis of the emotions of the human mind and description of the sublime grandeur of nature, can bear comparison with any drama in the literature of the world. The Uttaracharita is a drama of the sentiment of कर्ण or pathos, and its poetry, sublime and majestic, soars high above the ordinary level, enchants the ear and at once enraptures the soul. Bhavabhuti's mastery over the language is wonderful; his skill in the delineation of various situations is unrivalled. "The most difficult verses with the most complicated prosody seem to flow from his tongue without interruption—without any effort—without a moment's reflection. As a rule, every word is in its proper place and has been used with the most distinct force. The eloquence of Bhavabhuti is also apparent from the turn he gives to his *Slokas* according as a new thought occurs to the speaker's mind or a new direction given by new circumstances. This is the *forte* of all effective speakers and a great instrument in their hands and Bhavabhuti has not failed to take advantage of it."

The drama discloses the highest skill of the dramatist, and

INTRODUCTION.

9

drama on account of its merits is regarded as one of the best productions in the field of dramatic literature, but its principal defect is want of variety of action. The third Act, which on account of its beauty of description and deep pathos is a masterpiece and sets forth in an eminent degree the imaginative power of the poet, is wanting in variety; and abounds in repetition of the same thought or sentiment couched in different words or expressions. The following remarks of H. H. Wilson may be quoted at length:—"The incidents are few and although not unconnected with each other, nor independent of the *denouement*, they occur abruptly, and are separated by intervals of time and space, which trespass a little too strongly upon dramatic probabilities and impair the interest of the story..... Besides the felicitous expression of softer feelings, this play has some curious pictures of the *beau ideal* of heroic bearing, and of the duties of a warrior and a prince. A higher elevation can scarcely be selected for either. The true spirit of chivalry pervades the encounter of the two young princes; and the quiet devotedness with which Rama sacrifices his wife and domestic happiness is a worthy counterpart to the immolation of natural affection to public interest, which is so frequent in the early history of Greece.

"The characters of the drama are individualised by the features just noticed as belonging to those of the heroic class, and by the sentiments of piety and the tone of authority which animate the religious personages introduced upon the scene, amongst whom, that females bear so important a part may be regarded as another characteristic peculiarity. The incidents, as already noticed, are not numerous, but they are dramatic and interesting, and upon the feelings of a Hindu must have exercised a powerful influence. To a belief that vivifies all objects, and gives to mountains and rivers divine

forms and sentient nature, the representation of the play must have been awful and sublime. The most inferior of the personages exhibited are the spirits of the air, or of the forests or of the flood who mingle familiarly and affectionately with demi-gods and deified sages. Earth, the mother of all beings and Ganga, the river of the three worlds, are introduced in person; and the final re-union of Rama with his family is witnessed, not only by the people of Ayodhya and the elders of either race, but by the congregated deities of earth and heaven."

"The language of the beings of fictitious existence is either narrative or descriptive, and in the former is simple and in the latter picturesque. That of the human characters is, as is usual with our author, rather passionate than poetic; but some brilliant thoughts occur, the justice and beauty of which are not surpassed in any literature. The comparison of Chandraketu to a lion's cub turning to brave the thunderbolt is one of these, and another is the illustration of the effects of education upon minds possessed or destitute of natural gifts. It is needless to specify other passages. The general tone of the piece is imaginative and elevated, and it is entitled at least to the designation of a dramatic poem."

In his *Viracharita*, to which the *Uttaracharita* is a sequel, Bhavabhuti openly admits that Sources of the play and points of divergence from them. he collected materials for his play from the *Ramayana* of Valmiki. But the account, which he gives in his play of the life and doings of Rama, differs appreciably from what is given in the *Ramayana*. Agreeably to the practices of dramatists he has altered the narrative of Valmiki and introduced certain innovations to suit the purposes of his dramas. But these alterations and innovations are of such a character as has given a new shape to the story.

The limited scope of an introduction does not permit us to enter into minor details, and we must be content with referring to broad points of difference. The fundamental difference from the account of the Ramayana is that in the drama Sita is described as reunited to Rama after her exile, whereas in the Ramayana it is stated that at the intercession of Valmiki Rama promised to take back Sita provided that she convinced the people of the purity of her conduct. Sita at the request of Valmiki consented to give proofs of her fidelity to Rama ; but her sense of dignity was wounded at the insult, so owing to honest indignation she implored Mother Earth to take her to the nether world if she had ever been faithful to her lord. Her request was complied with at once. A resplendent throne with the Goddess Earth seated on it rose out of a cleft in the earth, and when the Goddess took Sita on her lap the throne sank back into the cleft and disappeared. The end of the story as described in the Ramayana is tragic ; but as according to the rules of Sanskrit dramaturgy no drama should have a tragic end, the dramatist has altered the story so that it might have a happy termination ; and for this material alteration he has the authority of the Padmapurana. * But

---

* Padmapurana, Patalkhanda, 47th chapter.

रामसामागतां दृष्ट्वा जानकीं प्रेमविह्वलान् ।
 साञ्चि त्वया सहैदानीं कुर्वे यज्ञसमापनम् ॥
 समागतां वीक्ष्यपत्नीं रामचन्द्रस्य कुम्भजः ।
 सुवर्णपत्नीं धिक्कृत्वा तामघात् धर्मचारिणीम् ॥
 रामसदायज्ञमध्येऽशुभे सीतया सह ।
 तारयानुगती यदवच्छशीव स रघूसमः ॥
 एवं जनकपुत्रासौ हयमेधवयं चरन् ।
 वैजोक्ते कौर्त्तिमतुलां प्रपेदे वै सुदुर्लभाम् ॥

there is no agreement between the account given in the *Patakhanda* and that given in the *Uttarakhanda* of the *Padmapurana*. The account given in the *Ramayana* is repeated in an abridged form in the *Uttarakhanda*. Bhavabhuti has followed the account given in the *Patakhanda*.

The second broad point of difference from the *Ramayana* is the fight between Lava and Chandraketu. Valmiki makes no mention of any hostility between the guards of the sacrificial horse and the twin brothers, Kusa and Lava. But the *Padmapurana* gives a detailed description of the fight which took place between Lava and Kusa on the one side and Satrughna and Puskala (the son of Bharata) with their countless soldiers on the other. The fall of Satrughna and capture of the monkey-chief Hanuman etc. have all been judiciously avoided by the dramatist and in the place of Puskala, the son of Bharata who plays no part in the drama, he has introduced Chandraketu, the son of Lakshmana, as the rival of Lava, and has very adroitly brought about the close of the duel between the two heroes when victory was trembling in the balance.

The third material point of difference is the stage of the pregnancy of Sita at the time of her banishment. In the *Ramayana* it is stated that Sita was banished by Rama when she bore the signs of pregnancy imprinted on her body; but not in a highly advanced state of pregnancy when the hour of delivery was at hand. When she was left behind by Lakshmana in the vicinity of Valmiki's hermitage, she began to lament bitterly; and hearing her cry, the hermit boys reported the matter to Valmiki, who came out to receive her and having consoled her with sweet words led her to his hermitage and admonished the wives of the hermits to take special

care of her. There she resided for some months and then safely brought forth two twin boys. But the dramatist narrates that Sita was banished when her pregnancy was in a highly advanced state. Immediately after the departure of Lakshmana the pain of labour came upon her, and she in agony and despair flung herself into the river Ganges where she brought forth two twin boys; and the Goddess Ganga and Mother Earth took particular care of her at this critical moment of her life. Sita together with her boys was taken to the nether world and spent her days there for twelve long years, after which she was reunited to Rama through the good offices of Valmiki. Her boys, when they were old enough to be weaned from her breast, were taken over to Valmiki who reared them up.

Satrughna's expedition against the demon Lavana took place some time after the banishment of Sita. On his way to Mathura, Satrughna passed one night in the hermitage of Valmiki; and that very night Sita brought forth her boys. Satrughna knew it. But the dramatist describes that the two events happened simultaneously or in close succession. Just when Rama made up his mind to banish Sita, he received an embassy of the hermits living on the banks of the Jumna, who sought protection from the oppression of Lavana; and in compliance with their request he sent Satrughna to redress the grievance of the hermits.

The next important point of divergence is that Bhavabhuti has described the beheading of the Sudra ascetic, Sambuka, to have taken place at a time when the sons of Rama were about twelve years old; but the Ramayana states that a few days after the departure of Satrughna for extirpating Lavana a certain Brahman came to Rama, seeking redress for

the untimely death of his child.* In order to restore the dear great child to life Rama was directed by the sage Narada to punish repro a Sudra who had transgressed the rules of society and gon out by beyond his rights by practising austerities within the limits the p of his dominion. † It appears therefore that the Sudra ascetic devel Sambuka, was beheaded at or about the time when the sons steem of Rama were born in the hermitage of Valmiki. For this sentin alteration of the time of Sambuka's decapitation, and the In transmutation of the advice of Narada into a Voice in the air Vasar he however is not responsible. In this matter he has followed rare a in the footsteps of Kalidasa, whom he set up before him charm as a worthy ideal to be approached, and whose thoughts and sole expressions he so thoroughly assimilated that he made them natura entirely his own. his be

The principal points of divergence from the sources of the stern play have been noted ; we should now see what innovations poet o have been made by the dramatist. The first Act, a large Th portion of which deals mainly with the picture-show, reflects sentin

* प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः ।

प्रमुनीद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ।

ततः कतिपयाहः सु वृद्धो जानपदो द्विजः ।

मृतं बालमुपादाय राजद्वारं मुपागमत् ॥

† भविष्यच्छूद्रयोन्यां हि तपश्चर्या कलौ युगे ।

अधर्मः परमो राजन् दापरे शूद्रजन्मनः ॥

सर्वे विषयपर्यन्ते तव राजन् महातपाः ।

अद्य तपति दुर्लुब्धस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥

सत्त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्य विषयं स्वकम् ।

दुष्कृतं यच्च पश्येथास्तव यत्नं समाचर ॥

एवं धर्मविह्वलित्य नृणाञ्चायुर्विवर्धनम् ।

भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ।

उत्तरकाण्डम् ८७ तमः सर्गः ।

INTRODUCTION.

15

great credit on the amplifying power of Bhavabhuti's faculty of reproductive imagination. The simple idea which was thrown out by Kalidasa that Rama and Sita took pleasure in seeing the pictures of scenes of their forest life * has been developed into a beautiful narrative in the form of a dialogue teeming with descriptions of refined tender feelings, noble sentiments, and the sweet pleasures of a happy home.

In the second Act the scene of the interview of Atreyi with Vasanti is entirely the poet's creation. The dramatist has the rare and enviable power of blending fact and fiction into a charming and harmonious whole. The description of the solemn and sublime grandeur of hills and forests and other natural scenes of the Dandaka forest shows Bhavabhuti at his best, and impresses the reader with a vivid picture of the stern and wild aspect of Nature. Bhavabhuti is indeed the poet of the sublime.

The third Act which excels in a masterly delineation of the sentiment of pathos is absolutely the product of the poet's imaginative power and displays the poet's deep knowledge of the workings of the human mind, its passions and emotions, and the various phases which the tender emotion of love passes through under different circumstances and conditions. True that the incidents described in this Act are few; but the picture which it incidentally presents of the domestic happiness of a pair strongly attached to each other, their mutual longing and solicitude for each other's comforts is exquisitely fine, and moves the heart of the reader. The pathetic situation of the hero, his appeal to the people for compassion, and his

* तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानासेदुषीः सन्नप्तु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सच्चिन्ममानानि सुखान्यभूवन् ॥

Verse 25, Canto 14, Raghuvansam.

lamentations for his beloved wife are all so beautifully and effectively described that, as a delineator of the pathetic sentiment, his position ranks very high, if not the highest ; we echo the sentiment expressed long, long ago by Govardhana-charya in the *Aryasaptasati*. *

The fourth Act in which the royal sage Janaka and the queen Kausalya together with Vasistha and Arundhati have all been made to meet together in the hermitage of Valmiki owes its existence to the imaginative faculty of the dramatist and has no counterpart either in the *Ramayana* or in the *Padmapurana*. Bhavabhuti's *Uttaracharita* has one great peculiarity that it is wanting in the character of a *Vidushaka* or the buffoon, so notably found in most of the Sanskrit dramas. To make amends for this want of comic element and to give his readers a little relief from protracted anxiety and grief, Bhavabhuti has introduced the character of Saudhataki whose bluntness and innocent boyish humour excite laughter. In the prologue to the fourth Act Bhavabhuti has referred to the old practice of killing a cow or a calf for the reception of a distinguished guest. That the practice was dying away and was looked upon as cruel in the time of Bhavabhuti is quite clear from the remarks put in the mouth of Saudhataki, but that it was not a prohibited practice the very mention of which provoked disgust and revulsion, as it does in modern times, is also clear from the remarks put in the mouth of the more serious-tempered boy Bhandaryana. This fact has been put forward by some writer as a strong reason for holding that Bhavabhuti must have lived in a very early age.

* भवभूतेः सखत्वादभूधरसूत्रेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति यावा ॥

For the matter of the fifth Act Bhavabhuti is indebted to the Padmapurāṇa; but he has put it in his own way in such an admirable manner and with such additions and alterations that the whole thing reads like an entirely new piece. Though the age in which Bhavabhuti lived was in comparison with the age of Kalidasa or the poet of the Rāmāyana an age of sentiment and not of stern and unflinching heroism, yet the ideal of Bhavabhuti regarding chivalry and its law was very high. No writer before him had the boldness to pass any adverse criticism upon the conduct of the deified national hero, or to point out the weak points in the character of the ideal hero of the Rāmāyana. In the third Act also he has ventured to point out through *Vasanti* that the motive of Rama in banishing Sita was after all an extreme love of fame, which made him blind to the consideration of the light in which his conduct might be interpreted by others.† But so far as this point is concerned he has but put in a modified form the opinion of Kalidasa.‡ It might be noted here that Bhavabhuti has humanised Rama. In the Rāmāyana and also in the Raghuvamśam, Rama figures as the Supreme Deity incarnate—one who has come down to the world only for the good of mankind; and his actions and movements have according-

* वृद्धास्तं न विचारणीयचरितास्तिष्ठतु किं वर्ण्यते
सुन्दरीदमनेऽप्यखण्डयशो लोके महान्तो हि ते ।

यानि वीर्यापराङ्मुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्दुनिधने तवाप्यभिज्ञो जनः ॥

† अयि कठोर यशः किल ते प्रियम्

किमयशी ननु धीरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

कथय नाथ कथं वतमन्यसे ॥

‡ अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियायुतं यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥

ly been described so as to suit his transcendental character. But in the drama he plays the part of an exalted human being and as such is not without the failings of a mortal.

The prologue to the 6th Act is a grand description of the duel between Lava and Chandraketu. Leaving apart the matter which was suggested to him by the Purana, the form and manner of the description is altogether excellent; while the long-drawn sentences with their sonorous compounds carry home to the mind of the reader something of the horror and grandeur of a battle-field.

The scene in which Rama meets his twin boys, not yet personally known to him, is very happily conceived. Abounding in noble sentiments and thoughts the whole of this Act displays Bhavabhuti's wonderful power of putting old things in completely new form with additions nicely fitted into them which do not look like an excrescence or something clumsy dovetailed but seem to be an integral part and parcel of the whole thing. Bhavabhuti was neither a blind imitator nor a plagiarist; but he had the admirable power of digesting and assimilating the thoughts and ideas of his predecessors in the field of literature, and reproducing them in such an improved and enlarged form as showed what the original should have been. The scene in the 7th Act of the Sakuntala where Dushyanta meets his son, unknown to him till then, cogitates whether the boy might be his own son, adds reason unto reason, and on the strength of cumulative evidence arrives at the conclusion that the boy must be his own son, has been very skilfully and charmingly reproduced in the 6th Act of the Uttaracharita with such additions and alterations as the circumstances of the case require.

The subject-matter of the 7th Act, the trial of Sita before an august assembly of mortals and immortals, was

INTRODUCTION.

19

suggested to the dramatist by the Ramayana ; but Bhavabhuti's originality lies in giving a new shape or form to the matter. The Interlude in which celestial nymphs trained by Bharata, the inventor of the dramatic art, play the parts of Sita, Ganga and Earth, is a nice and charming production, and suggests that perhaps Bhavabhuti was the first to dramatise the life of Rama.

Posterity must for ever be grateful to the dramatist for the introduction of this *deus ex machina* and the happy denouement of the plot. Bhavabhuti's hope, that the dramatic form, which has been given to the story of the Ramayana and which, through extreme modesty, he passes off as the work of the great poet himself, may be to the delectation of men of culture, has not been made amiss. His work has been a source of un-mixed joy not only to the literary men of his own country but to all true lovers of polite literature all over the world.

The drama, as its name signifies, purports to be an account of the Development of the count of the life of Rama subsequent to his return from exile and installation on the throne of Ayodhya. The remarkable incident which sets forth in a pre-eminent degree the chief feature of this portion of Rama's life, in his public and private capacities, is the banishment of Sita. It is therefore the foundation, on which the superstructure of the drama has been reared, the seed, so to say, which through favourable circumstances has developed in time and space into a large tree, the ramifying branches and rich foliage of which strike the beholder with wonder and admiration.

The dialogue between the stage-manager and his assistant in the First Act discloses the fact that the people of Ayodhya indulge in gossip about the character of their queen, that the scandal about the abduction of Sita is spreading, and is "in the air", though it has not yet reached the ears of the king.

The scene in which Astavakra delivers the message Vasistha to Rama, setting up, as it does, a high ideal of the duties of a king before Rama, and impressing upon him the notion that personal comforts and private happiness are to be sacrificed for public good, prepares the way to the banishment of Sita ; and in fact makes Rama unwittingly pledge himself to give up Sita and his own happiness for pleasing his subjects.

The next scene in which Lakshmana arranges for showing pictures of the early life of Rama and Sita beautifully arrayed in a gallery, with a view to afford pastime to the disconsolate Sita pining away in grief for separation from her father, indirectly helps in bringing about the development, the expansion and growth of the seed ; for in the course of beholding the pictures Sita conceives a passion for visiting the hermitage of ascetics and bathing in the Ganges. But for this desire of Sita, Rama would surely have been put to an insuperable difficulty in getting Sita quietly out of the way when he came at last to hear of the scandal. It furnished Rama with an easy and effective means for carrying out the cruel project of banishing his innocent wife. This act of banishing her under a pretext stands without any justification, and is a stain in the character of the hero which can not be effaced.

This scene is important in as much as it serves two most dramatic purposes. In the first place, it furnishes within a narrow compass an account of the principal incidents in the early life of Rama, so that the drama, independently of the Viracharita, may be regarded as an abridged biography of Rama. In the next place, the scene gives a pretty detailed description of the domestic life of the couple, of the pure and unbounded love which each had for the other, of the untold torments and heart-rending griefs which each of them felt when the wife

INTRODUCTION.

21

message
deal of the
him to
are to
ishment
himself
subject
or show
y array
to the
paratio
abo
ed ; fo
ceives
athing
ld sure
ing Si
of th
e mean
ent will
out an
o which
two mo
within
s in th
y of th
f Ram
scriptio
bounde
nts ar
he will

demon abducted Sita ; and of the renewed vigour and strength of their mutual attraction intensified by separation, making them quite incapable of even revolving in mind the very thought of separation. Hence it enables the reader to make an estimate of the immensity of the sacrifice which Rama had to make in order to please his subjects, of the loftiness of the regal ideal which Rama set up before him ; and also of the abyss of intolerable grief into which he was flung himself by this act of self-immolation.

The First Act closes with the banishment of Sita and brings the action of the play to an advanced state. The reader is anxiously looking forward to know what overtook Sita, and is on the tiptoe of expectation that some good luck might come upon her and avert a calamitous fate.

At this stage Atreyi, a traveller from the hermitage of Valmiki, is introduced on the stage and describes to Vasanti, the sylvan deity of Janasthan, how two twin boys of unknown parentage were brought to the hermitage of Valmiki by some unknown divine being, how the twins were brought up by the sage Valmiki and invested with the sacred thread according to the rites prescribed for the military caste, how the twins by their wonderful powers of memory and bright intellect surpassed all other students of Valmiki, and how the sage Valmiki, through divine inspiration became a poet and was engaged in writing a poem on the life of Rama. The next information which Atreyi communicates to Vasanti is the banishment of Sita, the commencement of a horse-sacrifice by Rama and his departure from Ayodhya in quest of the Sudra ascetic, Sambuka. Vasanti informs the reader that Sambuka was practising austerities in the forest of Panchavati, and thus

the reader is prepared for the next scene, which takes place in the forest of Panchavati, far far away from Ayodhya and relating to incidents that took place twelve years after the incident described in the First Act. Unities of time and place have not therefore been observed by the dramatists. It may be remarked here that a large majority of the Sanskrit dramatists paid little heed to the unities of time and place which, though of Greek origin, found their way in a modified form into the rules of Sanskrit dramaturgy.*

The incidents described in the 2nd Act are few and of little importance, so far as the development of the plot is concerned. The punishment of Sambuka, and his appearance in a divine form do not form an integral part of the story but the readiness with which Sambuka in his celestial form describes the different parts of Janasthana, dilating on the awful grandeur of forest scenery leads us to think that Bhavabhuti introduced this character on the stage simply to find for himself an opportunity for displaying his descriptive powers. The only dramatic importance which attaches to Sambuka is that he supplies a link between the narrative of Atreyi and the appearance of Rama in Panchavati after his interview with Agastya.

The prologue to the Third Act—in which two rivers in a bodily form reveal in the course of their conversation the fact that Sita who had brought forth a couple of twin boys whom the Goddess Ganga delivered to Valmiki,

* आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ।

नानैकदिननिर्वृत्तकथया सम्प्रयोजितः ॥ साहित्यदर्पणम् ।

अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितंवापि ।

तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं ननु कदाचित् ॥

Bharata quoted by Viswanatha.

and had been stopping in the nether world with her mother Earth, was coming up at length with the Goddess Ganga to Panchavati in order that she might in an invisible form tend Rama in moments of fits brought on by excessive sorrow at the sight of the old familiar scenes of Panchavati—brings up the action of the play from where it was left by Atreyi to a decidedly advanced stage. This meeting of Sita in a shadowy form with her husband prepares the way for the actual re-union of the couple ; in as much as it enables Sita to listen personally to the bewailings of her husband, who without being aware that his beloved wife is so near him gives vent to his feelings most fervently and pathetically. The wronged wife becomes apprised of the sincerity of her husband's heartfelt anguish of grief. Her just indignation at his repudiation without cause becomes appeased, her heart melts with sorrow at the sight of the woeful plight of her beloved husband, and her deep love for him re-asserts itself with redoubled force. This is the purpose to serve which the third Act has been introduced ; and the idea of introducing Sita in an invisible form to watch the doings of Rama, and to overhear his lamentations was suggested by a similar device in the Sakuntala where the celestial nymph Sanumati enters in an invisible form the pleasure-garden of the king Dushyanta, with a view to ascertain his attitude towards Sakuntala. Sanumati, who was a second self, as it were, to Sakuntala, and therefore her best reliable representative listens to the wailings of the king, becomes assured of the heartfelt remorse of the king for having disowned his lawful wife without cause, and reports the matter to Sakuntala whose honest indignation subsides greatly on hearing the report and she stands ready to forgive and receive her lord.

It is a most happy idea of the dramatist that the scene of

the meeting between Sita in an invisible form and Rama has been laid at Panchavati, the place where the pair passed fourteen happy summers, extremely delighted with each other in company and enjoying the forest scenery to their heart's content. For, it affords the dramatist an opportunity of offering to such readers as are not inclined to place reliance on the intervention of supernatural agency an explanation of the presence of Sita in a shadowy form in the Panchavati forest. In Panchavati the trees with blooming flowers, the groves were resounding with the sweet melody of birds, the green sward with herds of deer roving about, the hills with murmuring fountains and roaring waterfalls, and the rivers with rippling waves are all so indissolubly associated with memories of Sita, that their very sight calls her up before the imagination; she seems to be the very deity presiding over them, the indwelling spirit making her presence felt everywhere and at every step. It is no wonder then that Rama feels her presence in the Panchavati and when slowly recovering from temporary fits seems to have felt the very touch, the very breath of Sita; the impression being no doubt created by the heated condition of his brain. An enthusiastic lover he constantly brooded over the companionship of Sita, her sweet talks, the exquisite pleasure of her embrace, and her lovely and delicate frame, to beguile the heavy hours of separation. He often found himself lost in deep reveries about Sita, and on account of this peculiar state of his mind, he felt the touch of Sita. Bearing in mind this explanation of the appearance of Sita, the dramatist might have named this Act कथा or shadow.

* सर्वथा स एवैष भगवाननेकवार परिकल्पना-
निर्दिष्टो विप्रलम्भः पुनः पुनरनुवेष्टाति माम् ॥

INTRODUCTION.

25

The obstacles to the final re-union of the hero and the heroine are thus removed. In order that this re-union might be an extremely joyous occasion to one and all the skilful dramatist has so arranged the plot of the story that the dowager queen Kausalya, Vasistha and his wife Arundhati,—who, having been invited by Rishyasringa to his hermitage to witness a sacrifice that would last for twelve years, were not present, so goes the story of the drama, in Ayodhya at the time of Sita's exile and were not willing to return to Ayodhya even after the termination of the sacrifice,—all meet in a place which is quite suited to prepare them for the coming great good luck. That no one vitally interested in the re-union of the couple may be absent from the gathering, the royal sage Janaka of Mithila has been made to make his appearance on the stage as an aggrieved recluse. The place best suited for this gathering is the hermitage of Valmiki, where the sons of Rama are living incognito. Accordingly the scene is laid there; and all the incidents described in the 4th, 5th and 6th Acts take place there. The piteous bemoanings of the aged father for his unjustly banished daughter supposed to be dead, the sad and joyless meeting of Janaka and Kausalya, the curiosity awakened in the minds of Janaka, Kausalya and Gristi by the appearance of Lava, the heroic bearing of Lava, the chivalrous encounter between Chandraketu and Lava, the unexpected arrival of Rama on the spot, the close of the battle, the recognition of his twin sons by Rama, and the meeting of Rama, Janaka and Kausalya are all a wide variety of scenes touching the different chords of the human heart, and working up almost all the human emotions. All these scenes have been introduced in proper succession and subordination, so as to produce the greatest effect, and to prepare the audience for the happy consummation of the plot.

The next Act with its interlude discloses certain points of the story, which were up to now mere objects of guess and surmise, gathers the story to a head and brings about the happy union of the pair.

The characters in the play are not many. It will be quite sufficient for our purpose if the principal traits in the character of some of them are indicated here in outline. The dramatist has the advantage of marching on a trodden ground. The character of almost all the dramatis personæ had been delineated in a masterly manner by his predecessors in the field, viz. Valmiki and Kalidas. He borrowed them from his prototype and introduced them into his drama with such modifications as was demanded by the rules of dramaturgy and altered conditions of life in the age in which he flourished.

In *Rama*, the hero of the play, a perfect ideal of manhood has been drawn. It is hardly possible to conceive a higher ideal. Both in his private and public capacities—as a household holder and a king—he shines out like a brilliant and magnificent star to guide the steps of erring humanity. As a household holder,—the two-fold aspect of his character, viz. as husband and father, has been set forth in very brilliant colours in the drama; the other two aspects, viz. as son and brother,—have been left in the background, in as much as there was no occasion in the drama for a fuller treatment of them. As a faithful and affectionate husband he stands unrivalled. Though he had to banish his beloved wife in obedience to the call of a higher duty, yet his affection for her did never undergo the slightest change. Throughout his life he evinced by his conduct his unbounded and pure affection for his wife. The heart-rending cries and almost frantic movements on account of the pangs of separation from his dearest wife

INTRODUCTION.

27

though they disclose the depth of his love, verge almost on sentimentalism and mark the transition from a heroic age to an age of sentiment. It should be noted here that Bhavabhuti's conception of conjugal love is of a very high order; it is free from all taints of sordid selfishness and sensualism; and is characterised by self-abnegation and the losing of one's personality in that of the other.

Rama's heart is soft, possesses the emotional element in an eminent degree and is susceptible to refined and noble sentiments. Though Lava fought against his soldiers, yet on seeing him his heart overflows with affection; and is enraptured at the heroism and chivalrous deeds of the boy. On embracing the twins he feels unspeakable delight and is almost inclined to believe that they are his sons. The fondness with which he embraces Chandraketu shows that his heart is steeped in affection and that he is a most affectionate parent.

Though he was the foremost hero of his age, he never indulged in pride for his unexampled exploits, and would not allow others to eulogise his warlike deeds. Modesty was the back-bone of his character. The magnanimity of his soul was so great that he would neither himself speak ill of his enemies, nor allow others to do the same.

But the brightest feature of his character stands out in bold relief in his public life as a king. The welfare of the people committed to his care was to him the first object of consideration. Though an absolute monarch, he was a respecter of public voice; no private consideration could influence him to swerve from the high standard of action which law-givers had prescribed for a king. Acting on the principle that a king or queen should be above suspicion, he did not hesitate to banish his queen, the dearest object of his life,

though he knew from the bottom of his heart that she was spotless and pure in her conduct. The line of argument adopted by him was that the people of Ayodhya could not be blamed for harbouring suspicions against the character of Sita ; that when he had taken upon himself the sacred duty of ruling the people to their entire satisfaction, he must discharge that duty at any cost. The only course left to him was to give up his innocent wife, to sacrifice personal comfort and domestic happiness for a conscientious discharge of his duty to the public. To abdicate the throne and retire from public life was impossible, for that would be sacrificing his principle of action ;—immolating disinterested altruism before the altar of egoism ; but his nature was too exalted and noble to think of adopting such a course of action. For he had not learnt to fly where it was hard to combat.

Sita is the perfect type of womanhood as conceived by the Indo-Aryan mind. She had no consideration of her own self ; the personality of her lord was all in all to her ; and she merged her own individuality in that of her lord. Her mission of life was to serve her husband ; to minister to his comforts, and to help him in the discharge of his manifold duties. Though wronged beyond measure by her husband she could not utter a word of reproach against him ; she could not be angry with him. The moment she felt indignation against her husband for having banished her without any fault, she repented of it and blamed herself for being cruel even in thought towards her lord. Such a noble picture of self-abnegation and ungrudging submission to the will of her lord is rare in the world's literature. Of an extremely forgiving nature, she possessed those noble qualities, the presence of which in a woman sheds a balmy and serene ray of ease and happiness, dispelling the gloom of cares and

INTRODUCTION.

29

she was anxious which often thicken round this sublunary existence, and converts this world into a paradise abounding in the quintessence of bliss. Of a spotless character, she had a large and sympathetic heart, which made her forget her own misery, the share of which was not insignificant, at the sight of the grief of others; and she could appreciate the magnanimity of her husband's heart, though it was shown mainly at her cost. She was a creature of pure air, not meant for this world of grosser elements; an ethereal being whose presence sanctified this world and who was born to command the respect and adoration of all who came in contact with her.

Lakshmana is a bodily example of unselfish brotherly love. His devotion to Rama, his extreme solicitude for the comforts and happiness of his elder brother and his sister-in-law (Sita), his unhesitating and implicit obedience to his brother—so much so that he carried out the most cruel order of his brother without a word of remonstrance—are without a parallel in any other literature of the world. The sole aim of all his actions was to serve Rama; the mission of his life was not to live for himself, but to live for his brother. *Lakshmana* appears on the stage in the first Act and in the last Act of the drama, and this acquaintance with him, short though it is, is quite sufficient to impress the reader with the most prominent trait in his character. His affection for his elder brother is disclosed by the extreme delight and pride he feels in recounting his brother's glorious and heroic deeds.

Chandraketu is the worthy son of *Lakshmana*. He has the true spirit of chivalry, and readily appreciates the merits of others, though they may be his enemies. His youthful frankness and noble nature instinctively prompt him to contract friendship even with an adversary whose undaunted valour and expert activity in fighting single-handed against

countless hosts have roused in him genuine admiration. Deep is his reverence for his superiors, and so sincere and zealous is that reverence that it cannot brook the slightest disparaging remark against its object. His love of fair fight, and unwillingness to take mean advantage over his opponent indicate the greatness of his soul and also his chivalrous spirit.

Lava, the disciple of Valmiki and the worthy son of the mighty hero, Rama, is guileless, frank and outspoken. Brought up in a hermitage he breathes sentiments worthy of a sage, and inheriting as he does the warlike spirit of his renowned father, he could not tolerate the boastful proclamation made by the guards of the sacrificial horse. Without stopping for a moment to think of the consequences of his action, he seizes the sacrificial horse and prepares himself to fight against the countless soldiers of the mighty and invincible Rama. His ideal of a hero is so very high that even the foremost hero of the age who was looked upon as an incarnation of the supreme being falls short of it. But this fiery, martial spirit does never lead him to overstep the bounds of courtsey, humility and reverence. In the presence of Rama he is all reverence, his attitude towards Sumantra is respectful, and he is extremely courteous to Chandraketu.

Kusa is the exact counterpart of *Lava*. Like his younger brother, he too is courteous and reverent; but his martial spirit is of a superior order. Though a youth of but twelve years, his heroic bearing, his fiery spirit and haughty gait excite the admiration of Rama who beholds him with wonder and exclaims that surely the child must be an embodiment of military virtues.

Janaka, the royal sage of Mithila, who is noted for his piety, religious observances, deep knowledge of the Vedas, and

INTRODUCTION.

31

Deep realisation of the transcendental Brahman has been depicted in the drama as a recluse completely overcome with grief for his wrongfully banished daughter. He is painted as extremely proud of his daughter, incapable of brooking the slightest reference to the slanderous talk about her, and easily provoked to punish the people of Ayodhya for their impertinence and audacity and also Rama for his indiscreet and precipitate act viz. the exile of Sita.

An aged father doting upon his daughter, he has keenly taken to heart her banishment, and his grief knows no bounds. Life seems to him a heavy burden, and overwhelmed with intolerable grief he is half tempted by the devil,—to put an end to his miserable existence. By making Janaka indulge even for a moment in such an unholy thought, Bhavabhuti has assuredly brought him down from his high exalted position, and reduced him to the rank of an ordinary human being who feels no scruple in insulting the innocent parent for an offence done by the son.

Kausalya, the noble queen of Dasaratha, has been described as possessing a magnanimous heart full of tenderness and affection. Though she was extremely fond of her son Rama, yet so deep and strong was her affection for Sita that she wilfully denied herself the pleasure of her son's company, simply because of the cruel treatment of Sita by him. Her delicate heart was shocked at the cold and indifferent treatment received at the hands of Janaka, who had been her fast friend before. She was the first person to descry Lava and his very sight excited in her heart a strong affection for him. It was she who first discovered that the boy resembled in appearance not only Rama but also Sita. Her affection for Rama welled up in her heart at the sight of her (as yet unknown) grandson. Her speech and movements are adorned

by an exquisite feminine grace and evoke a feeling of veneration for her.

Arundhati is a saintly woman, the very emblem of chastity. She plays no insignificant part in bringing about the re-union of Rama and Sita. We are struck with admiration at the loftiness of her heart when we hear her speak in complimentary terms of the purity of Sita's conduct. The dignified manner in which she rebuked the people of Ayodhya for harbouring suspicions against the character of their queen brings home to the mind of the reader the highly exalted nature of her character ; and like the people of Ayodhya the reader bows down before her in solemn veneration.

The goddesses *Ganga* and *Earth* take a lively interest in Rama and Sita, and it is through their kind help that Sita is enabled to safely bring forth her twin sons. Their angel ministrations helped Sita to support herself in her desolate condition ; and it was through their kind offices that she was finally re-united to her lord.

The holy sage *Valmiki*, takes a strong interest in Sita's welfare. His heart, which is extremely sympathetic and full of tenderness and was moved to compassion by the piteous cry of a waterfowl when her mate was shot dead by a fowler, was weighed down with grief at the undeserved misery and affliction of Sita. It seemed to him an anomaly that a virtuous and chaste lady like Sita should be subjected to such untold miseries and hardships ; he thought that the time was out of joint ; and he set about in right earnest to set it right. He does not appear on the stage but like Providence rules, from behind, the destinies of the characters in the play.

Three plays, *Viracharita*, *Uttaracharita* and *Malatimadhava* are associated with the name of the poet. *Bhavabhuti* and these three have

immortalised him. "It will be conceded by the most fastidious critic that their author, with all his faults, was a great poet with lofty genius excelling alike in moving the heart by depicting tender emotions and rivetting attention by describing in noble language what is grand and terrific in nature."*

"There is more passion in the thoughts of Bhavabhuti than in those of Kalidasa, but less fancy. There are few of the elegant similitudes in which the latter is so rich and there is more that is commonplace, and much that is strained and obscure. In none of his dramas does Bhavabhuti make any attempt at wit, and we have no character in either of his three dramas approaching the Vidushaka. On the other hand he expatiates more largely in the description of human emotions and is perhaps entitled to even a higher place than his rival, as a poet."†

For the execution of the plot of the Uttaracharita, specially the 3rd and 6th Acts, Bhavabhuti is greatly indebted to Kalidasa. The extent of the debt which Bhavabhuti owes to Kalidasa has already been succinctly noticed. Suffice it to say that Bhavabhuti was an admirer of Kalidasa and borrowed thoughts, ideas and images from him to put them in a new shape and in a novel way which was peculiarly his own. The difference between Kalidasa and Bhavabhuti is much the same as the difference that Macaulay notes between Milton and Dante. Kalidasa is suggestive, while Bhavabhuti is descriptive. Kalidasa strikes the keynote and leaves the rest to be supplied by the imaginative power of the reader. But Bhavabhuti delights in giving a detailed description and leaves no room for the play of the imaginative

---

* A. Borooah.

† H. H. Wilson.

power of the reader. Kalidasa is often terse, while Bhavabhūti is voluble.

The secret of the sweetness of Kalidasa's similitudes lies in the fact that he generally compares one concrete thing with another concrete thing ; Bhavabhūti on the other hand often indulges in comparing concrete objects with abstract ideas with the result that his similes are stiff and do not directly appeal to the heart of his readers. But in the description of the sublime grandeur of nature and of the horrors of battlefield and in analysing the human emotions, he is superior to Kalidasa. "The best dramatic authors are Kalidasa and Bhavabhūti. The first excels in tenderness and delicacy and is full of highly poetical description. The other great dramatist possesses all the same qualities in an equal degree, accompanied with a sublimity of description, a martial tone, and a high and even martial spirit that is without example in any other Hindu poet that I have heard of." *

---

* Elphinstone.

उत्तररामचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

इदं कविभ्यः (१) पूर्वैभ्यो (२) नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

नाद्यन्ते

सूत्रधारः । अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु भगवतः
कालप्रियनाथस्य यात्रायाम् आर्य्यमित्रान् विज्ञापयामि,
एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः
श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञः भवभूतिर्नाम
जातूकर्णीपुत्रः ।

यं ब्रह्माणमियं (३) देवी वाग् वश्यवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते (४) ॥ २ ॥

एषोऽहं कार्य्यवशादायोध्यिक स्तुदानीन्तनश्च संवृत्तः ।

[समन्तादवलोक्य ।] भो ! भो ! यदि (५) तावदत्र-
भवतः (६) पौलस्त्यकुलधूमकेतोः महाराजरामस्य अयम्

(१) गुरुभ्यः इति विद्यासागरदृष्टपाठः । (२) सर्वैभ्यः इति क्वचित् पाठः ।

(३) ब्राह्मणमिति पाठान्तरं । (४) प्रयुज्यते इति विद्यासागरदृष्टः पाठः । (५)

यदा इति पाठभेदः । (६) तत्रभवतः इति पाठान्तरम् ।

२

उत्तररामचरितम् ।

अभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमसंहृतानन्दनान्दीकः तत् किं
दानीं (१) विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ।

प्रविश्य

नटः । भाव ! प्रेषिता हि इतः स्वगृहान् महाराजं
लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गराक्षसाः सभाजनो
स्थायिनश्च नानादिगन्तपावना (२) ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यः
राधनाय एतावतो (३) दिवसान् उत्सव आसीत् ।

अन्यच्च ।

वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः । (४)

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ ३ ॥

सूत्र । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि कः पुनरसौ जामातुः । प

नटः । कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् । एव

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥४॥

विभाण्डकसुतस्तां ऋष्यशृङ्ग उपयेमे, तेन च सा
द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धं, तदनुरोधात् कठोरगर्भामपि
जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गत इति ।

सूत्र । तत् किमनेन, एहि राजद्वारमेव स्वजातिसम
उपतिष्ठावः ।

नटः । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धासुपस
स्तोत्रपद्धतिं भावः ।

(१) किमय, किमिति, इति पाठभेदौ । (२) नानादिगन्तांगता इति पाठान्तरम् ।

(३) इयतः इति विद्यासागरपठः पाठः । (४) रामस्य मातरः इति पाठान्तरम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

३

सूत्र । सारिष !

सर्वथा व्यवहर्त्तव्यं (१) कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ ५ ॥

नटः । अतिदुर्जेन इति वक्तव्यम् ।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः ।

रत्नोऽगृहस्थतिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

सूत्र । यदि पुनरियं किंवदन्ती महाराजं स्पृशेत् (२)
ततोऽतिकष्टं स्यात् ।

नटः । सर्वथा ऋषयो देवताश्च येन विधास्यन्ति (३) ।

[परिक्रम्य] भो भो ! क इदानीं महाराजः ? [आकर्ण्य]

एवं जनाः कथयन्ति ।

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि

नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।

देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय

धर्मासनाद् विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्ती । प्रस्तावना ।

(१) व्यवहर्त्तव्ये इति पाठान्तरम् । (२) महाराजं प्रति स्यात्, महाराजे
परिस्पन्देत इति पाठभेदौ । (३) स्वस्ति करिष्यन्ति इति विद्यासागरद्वयः पाठः ।

उत्तररामचरितम् ।

ततः प्रविशति आसनीपविष्टी रामः सीता च ।

रामः । देवि वैदेहि ! समाश्वसिहि, ते हि गुरवः ।
शक्नुवन्ति अस्मान् विहातुं (१) ।

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं (२) स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा ह्याहिताग्नौनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

सीता । जानामि अज्जउत्त ! जानामि । किन्तु सन्दा
आरिणो वन्धुजणविष्यओआ होन्ति । (क)

रामः । एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदः (३) संसा
भावाः येभ्यो बीभत्समानाः सन्त्यज्य सर्वान् कामान् अर
विश्राम्यन्ति मनोषिणः ।

प्रविश्य

कञ्चुकी । रामभद्र ! [इति अर्जोक्ते साशङ्कम्]
महाराज !

रामः । [सस्मितम् ।] आर्य्य ! ननु रामभद्र इत्येव
प्रति उपचारः शोभते तातपरिजनस्य । तत् यथाभ्यस्तमि
धीयताम् (४) ।

कञ्चु । देव ! ऋष्यशृङ्गाश्रमात् अष्टावक्रः सम्प्राप्तः ।

सीता । अज्ज ! तदो किं विलम्बीअदि ? (ख)

रामः । त्वारितं प्रवेशय ।

[कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।]

(क) जानामि आर्य्यपुत्र ! जानामि । किन्तु सन्तापकारिणी वन्धुजनाविषय
भवन्ति । (ख) आर्य्य, ततः किं विलम्ब्यते ?

(१) विमोक्तुं इति विद्यासागरधृतः पाठः । वियोक्तु मिति पाठान्तरम् ।
(२) अनुष्ठाननित्यत्वात् इति विद्यासागरधृतः पाठः । (३) हृदयमर्मभिदः ।
पाठान्तरम् । (४) यथाभ्यासमिति पाठभेदः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

५

प्रविश्य

अष्टावक्रः । स्वस्ति वाम् ।

रामः । भगवन् ! अभिवादये, इत आस्यताम् ।

सीता । भगवं ! एमो दे । अवि कुसल सजामातुअस्स(१)

गुरुजणस्स अज्जाए सन्ताए अ ? (क)

रामः । निर्विघ्नः सोमपीथी आबुत्तो मे भगवान् ऋष्यशृङ्गः
आर्या च शान्ता ?

सीता । अह्मेवा सुमरेदि ? (ख)

अष्टा । [उपविश्य ।] अथ किं । देवि ! कुलगुरुभग-
वान् वशिष्ठस्वामिदमाह ।

विश्वम्भरा भगवती भवतौमसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां

येषां कुलेषु (२) सविता च गुरुर्वयञ्च ॥ ८ ॥

तत् किमन्यदाशास्महे केवलं वौरप्रसवा भूयाः ।

रामः । अनुगृहीताः स्मः ।

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

(क) भगवन् नमस्ते । अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरुजनस्य आर्यायाः शान्तायाश्च ।

(ख) अस्मान् वा स्मरति ?

(१) सञ्चल गुरुअणस्स इति पाठान्तरम् । (२) गृहेषु इति पाठान्तरम् ।

६

उत्तररामचरितम् ।

अष्टा । इदञ्च भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः शान्तया
भूयोभूयः सन्दिष्टं, यः कश्चिद्भर्भदोहदो भवति (१) अस्य
सोऽवश्यमचिरात् सम्पादयितव्य इति ।

रामः । क्रियते यद्यदेष्टा (२) कथयति ।

अष्टा । ननान्दुः पत्या च देव्याः सन्दिष्टमृष्यशृङ्गे
वत्स ! कठोरगर्भा इति न आनीतासि, बत्सोऽपि राम
भद्रस्त्वद्विनोदनार्थमेव स्थापितः । तत् पुत्रपूर्णात्सङ्गाम् आ
सतीं द्रक्ष्यामि इति ।

रामः । [सहर्षस्मितम्] तथास्तु । भगवता वशिष्ठे
न किञ्चिदादिष्टोऽस्मि ?

अष्टा । श्रूयताम् । इन्द्रबली

जामात्यज्ञेन वयं निरुद्धा-

स्वं बाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्चने स्या-

स्तस्माद्यशो यत् परमं धनं वः ॥ ११ ॥

रामः । यथाह मगवान् मैत्रावरुणिः ।

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदिवा जानकौमपि ।

आराधनाय लोकानां (३) मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

सीता । अदोज्जीव राहवधुरन्धरो अज्जउत्तो । (क)

(क) अतएव राघवधुरन्धरो आर्यपुत्रः ।

(१) भवति इति पदं कचिन्नप्रयुक्तम् । (२) यद्यदेष्टा इति पाठान्तरम् ।
लोकस्य इति पाठान्तरम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

७

रामः । कः कोऽत्र भोः ? विद्यास्यतां भगवान् अष्टावक्रः ।
अष्टा । [उत्थाय परिक्रम्य च] अये ! कुमारलक्षणः
प्राप्तः । [इति निष्क्रान्तः] ।

प्रविश्य

लक्षणः । जयति जयति आर्य्यः । आर्य्य ! तेन चित्र-
करेणास्मदुपदिष्टमार्य्यस्य चरितमस्यां वीथिकायाम् अभि-
लिखितं तत् पश्यतु आर्य्यः ।

रामः । जानासि वत्स । दुर्मनायमानां देवीं विनोदयि-
तुम् । तत् कियन्तमवधिं यावत् ?

लक्षणः । यावदार्य्याया हुताग्ने विशुद्धिः ।

रामः । शान्तम् । दृष्टान्तलिङ्गः ।

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

तीर्थोदकञ्च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

देवि देवयजनसम्भवे ! प्रसीद एष ते जीवितावधिः

प्रवादः ।

कष्टं (१) जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-

स्तन्नो (२) यदुक्तमश्विनं न हि तत् चमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुमुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थिति न चरणैरवताडनानि (३) ॥ १४ ॥

(१) कष्टः इति पाठान्तरं । (२) तन्मे इति पाठान्तरं । (३) अवताडितानि
इति पाठान्तरम् । इमानि पाठान्तराणि विद्यासागरेण धृतानि ।

उत्तररामचरितम् ।

सीता । होदु, अज्जउत्त ! होदु, एहि पेक्खन्ना दाव
चरिदं । (क) [इति उत्थाय परिक्रामति ।]

लक्ष्मणः । इदं तदालेख्यम् ।

सीता । [निवर्ण्य] के एदे उबरि णिरन्तरव्विदा ज
त्युबन्ति बिअ अज्जउत्त ? (ख)

लक्ष्मणः । देवि ! एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि
यानि भगवतः कृशाश्वात् कौशिकम् ऋषिं विश्वस्य मि
विश्वामित्रमुपसंक्रान्तानि तेन च ताडकाबधे प्रसादीकृताणि
आर्यस्य ।

रामः । वन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा
उपजातिवृत्तम् परःसहस्राः (१) शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

सीता । णमो णमो एदाणं । (ग)

रामः । सर्वथा इदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता । अणुगहीदह्मि । (घ)

(क) भवतु, आर्यपुत्र । भवतु । एहि पश्यामस्तावत्ते चरितम् । (ख) के एते उपरि
निरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीवार्यपुत्रम् । (ग) नमो नम एतेभ्यः । (घ) अनुगृहीतास्मि ।

(१) परः सहस्रं शरदां इति पाठभेदः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

८

लक्ष्मणः । एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता । अहंहे दलन्तणवणीलुप्लसामलसिण्डिमसिण-
सोहमाणमंसलेण देहसोहग्गेण विह्वल्यमिदताददीसमाण-
सोमसुन्दरसिरी अणादरखांडदसङ्करसरासणो सिहवमुण्ड-
मुहमण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो । (क)

लक्ष्मणः । आर्य्य ! पश्य पश्य ।

सम्बन्धिनो वशिष्टादीनेष तातस्तवार्चति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

रामः । द्रष्टव्यमेतत् ।

जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

सीता । एदे खु तक्कालकिदगोदानमङ्गला चत्तारो
भादरो विआहदिक्विदा तुह्मे । अहंहे जाणामि तस्मिं-
ज्जेव पदेसे तस्मिंज्जेव काले वत्तामि ! (ख)

रामः । एवम् ।

समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां स समयोक्ते तु इव इत्यत्र

समनन्दयत् सुमुखि ! गौतमार्पितः । अतोतस्य समयरा

मन्त्रभाषिणीवृत्तम्

वर्त्तमाने सम्भाव्यमान-
त्वात् उक्तेष्वालङ्कारैः

(क) अहो दलन्नवनीलोत्पलश्यामलसिग्धमसृणशोभमानमांसलेन देहसौभाग्येन

एते उपरि
तामि ।
विस्मयस्मिततातदृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः शिखण्डमुख-
मुखमण्डल आर्य्यपुत्र आलिखितः ।

(ख) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्रितारो भातरो विवाहदौहिता वृश्चन् ।
अहो जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्त्ते !

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण- (१)

स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणः । इयमार्या, इयमपि आर्या साण्डवी, इयमा
वधूः श्रुतकीर्त्तिः ।

सीता । वच्छ ! इअं पि अबरा का ? (क)

लक्ष्मणः । [सलज्जस्मित अपवार्य] अये ऊर्मिलां पृच्छ
आर्या । भवतु, अन्यतः सञ्चारयामि । [प्रकाशम्] आर्ये
दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् । अयञ्च भगवान् भार्गवः ।

सीता । [ससम्भ्रमम्] कम्पिदस्मि (ख) । (२)

रामः । ऋषे नमस्ते ।

लक्ष्मणः । आर्ये ! पश्य अयमसावार्येण—[इत्यङ्गति]

रामः । [साक्षेपम्] वत्स ! बहुतरं द्रष्टव्यमस्ति अन्यतः
दर्शय ।

सीता । [सस्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य] सुष्ठु सोहसि अज
उत्त ! एदिणा विणअमाहप्पेण । (ग)

लक्ष्मणः । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । [सास्रम्] स्मरामि हन्त स्मरामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिस्त्रिन्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ १९ ॥

(क) वत्स ! इयमपि अपरा का ? (ख) कम्पितास्मि । (ग) सुष्ठु शोभ
आर्येषुव ! एतेन विनयमाहात्म्येन ।

(१) उत्पृष्टहीत इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) भीद स्ति इति पाठान्तरम्

इयमपि तदा जानकी ।

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुन्तलैः

दशनमुकुलैर्मृगधालोकं शिशुर्दधती सुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृतिमविभ्रमै-

रकत मधुरैरस्नानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

लक्ष्मणः । एषा मन्यरा ।

रामः । [अनुत्तरमन्यतो दर्शयन्] देवि वैदेहि !

इङ्गदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनामौत् समागमः ॥ २१ ॥

लक्ष्मणः । [विहस्य स्वगतम्] अये मध्यमास्वावृत्तान्तो-

न्तरित (१) आर्य्येण ।

सीता । अहो एसो जटासञ्जमणवुत्तन्तो (क) ।

लक्ष्मणः ।

पुत्तसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यदु वृद्धेच्छाकुभि धृतम् ।

धृतं बाल्ये तदार्य्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम् ॥ २२ ॥

सीता । एसा पससपुससलिला भअवदी भार्दरही । (ख)

रामः । देवि रघुकुलदेवते ! नमस्ते ।

(क) अहो एष जटासंयमनवृत्तान्तः । (ख) एषा प्रसन्नपुण्यसलिला भगवती भागीरथी ।

(१) वृत्तं अन्तरितं इति पाठान्तरम् । वृत्तं चरितमित्यर्थः ।

तुरगविचयव्यग्रानुर्वोभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसामर्षात् प्लुष्टान् पुरा(१) प्रपितामहान् ।

अगणिततनूपातं तस्मा तपांसि भगौरथो(२)

भगवति ! तव स्पृष्टानां ह्यश्विरादुददीधरत् ॥ २३ ॥

सा त्वम् अम्ब ! स्नुषायामरुन्धतौव सीतायां शिवानुध्यानप
भव ।

लक्ष्मणः । अयमसौ भरद्वाजावेदितश्चितकूटयायिनि वर्त्मान्
वनस्पतिः कालिन्द्यौतटवटः श्यामो नाम ।

रामः । [सस्पृहमवलोकयति ।]

सीता । सुमरेदि एदं पदेसं अज्जउत्तो ? (क)

रामः । अयि कथं विस्मर्यते ?

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदात् (३)
मालिनीवृत्तम् अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालौदुर्बलान्यङ्गकानि ।

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्न निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंरोधः ।

(क) स्मरति एतं प्रदेशमार्थपुत्रः ?

(१) पितुरिति पाठान्तरम् । तच्च न सङ्गतम् । (२) अगणिततनूपा
अगणितसमुत्पापं इति पाठभेदौ । (३) ललित इति पाठान्तरम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

१३

सीता । अलं दाव एदिणा, पेक्वामि दाव अज्जउत्त-
न् । हत्थधरिदतालवेण्णदवत्तं अत्तणो दक्खिणारस्सप्पविसारम्भं । (क)

॥ रामः । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु
वैखानसाश्रिततरुणि तपोवनानि ।
येष्वातिथियपरमाः श्मिनो भजन्ते
नौवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः । अयमविरलानोकहर्नवहनिरन्तरस्निग्धनील-
परिसरारण्यपरिणद्धगोदावरोमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्यन्द-
मानमेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रसवणो
नाम ।

रामः । स्मरसि सुतनु ! तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्या (१) स्वस्थयोस्तान्यहानि ? ।
स्मरसि सुरसनीरां (२) तत्र गोदावरीं वा ?
स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्त्तनानि ? ॥ २६ ॥

अपिच ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगात्
अविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

(क) अलं तावदेतेन, पश्यामि, तावदार्थपुत्रहस्तधृततालव्रणातपवमात्मनो
दक्षिणारण्यप्रवेशारम्भम् । अत्र अत्तण इति पाठस्तु न मनोरमः ।

(१) सुस्थयोः इति पाठान्तरम् । (२) सरसतीरां इति पाठभेदः ।

अशिशिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषो

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

लक्ष्मणः । एषा पञ्चवत्यां शूर्पणखा ।

सीता । हा अज्जउत्त ! एत्तिअं दे दंसणं । (क)

रामः । अयि विप्रयोगवस्ति ! चित्रमेतत् ।

सीता । जहा तहा होदु दुज्जणो असुहं उप्पादेइ । (ख)

रामः । हन्त ! वर्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रा
भाति ।

लक्ष्मणः । *प्रास्ताविकीवृत्तमस्य दोः संवन्धरणा अस्ति*
अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना

तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा चालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरणैराय्यचरितैः (१)

अपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

सीता । [सास्रम् ।] अइ देव रहुउलानन्द ! पव्वं वि

मम कारणादो किलिन्तो (२) आसौ ! (ग)

लक्ष्मणः । [रामं निर्वर्ण्य साकूतम्] । आर्य्य ! किमि
तत् ?

(क) हा आर्य्यपुत्र ! एतावत् दर्शनम् । (ख) यथा तथा भवतु, दुर्जनोऽसुहं
मुत्पादयति । (ग) अयि देव रघुकुलानन्द ! एवमपि मम कारणात् क्लान्त आसौ ।

(१) करुणैः, करुणकरुणैः इति पाठभेदौ । (२) कलिदी, कलिहो, किलि
इति पाठान्तराणि ।

अयन्ते वाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो

विसर्पन् धाराभिलुठति धरणीं जर्जरकणः ।

निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया ^{प्रियवरिणीवृत्तम्}

परिघासुन्नेयो भवति च (१) भराध्मातहृदयः ॥ २६ ॥

रामः । वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा

तीव्रोऽपि प्रतिक्षतिवाञ्छया विसीढः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो ^{ग्रहमिणीवृत्तम्}

हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति (२) ॥ ३० ॥

सीता । हृदी हृदी अहं वि आदभूमिं गटेण रणरणण
अज्जउत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (क)

लक्ष्मणः । [स्वगतम् ।] भवतु अन्यतः क्षिपामि । [चित्रम्
विलोक्य प्रकाशम् ।] अथैतन्मन्वन्तरपुराणस्य गृध्रराजस्य
तत्रभवतः तातजटायुषः चरित्रविक्रमोदाहरणम् ।

सीता । हा ताद ! निव्वुढो दे अपच्चसणेहो । (ख)

रामः । हा तात काश्यप शकुन्तराज ! क पुनस्त्वादृशस्य
महतस्तीर्थस्य साधोः सम्भवः ?

(क) हा धिक् हा धिक् अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणकेन आर्यपुत्रगुणमिव
आत्मानं पश्यामि । (ख) हा तात ! निर्व्यूढस्ते अपत्यस्त्रेहः ।

(१) विरसाभात इति पाठान्तरम् । (२) तनीति इति पाठभेदः ।

लक्ष्मणः । अयमसौ जनस्थानपश्चिमतः (१) चित्रकुञ्जस्य
नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभूभागः, तदिदमृष्य
पर्वते मतङ्गस्य आश्रमपदम्, इयञ्च अमणा नाम सिद्धशव
तदेतत् पम्पाभिधानं सरः ।

सीता । एष किल अज्जउत्तेण विसज्जिदामरिसधो
त्तणं (२) पमुक्ककण्ठं रुदिअं आसी । (क)

रामः । देवि ! रमणीयमेतत् सरः ।

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
प्रहर्षिणीवृत्तम् व्याधृतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाष्पान्नःपरिपतनोद्गमान्तराले

संष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणः । अयमार्यो हनूमान् ।

सीता । एमो सो चिरणिव्विस्सजीअलोअपच्चुद्धरणगुहदा
ओवआरी महाणुभाओ मारुदी । (ख)

रामः । दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता । वच्छ ! एसो कुसुमिदकअस्वतरुतण्डविदव
हिणो किस्सामहेओ गिरी ? जत्थ अणुभावसोहग्गमेत्तपी

(क) यव किल आर्यपुत्रेण विष्टामर्षधीरत्वं प्रमुक्तकण्ठं रुदितम् आसी
(ख) एष स चिरनिर्विषजीवलोकप्रतुद्धरणगुरूपकारी महानुभावी मारुतिः ।

(१) जनस्थानपश्चिमः इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) विच्छिन्नामरिस
विच्छिड्दिदामरिसाधोणं इति पाठभेदौ ।

प्रथमोऽङ्कः ।

१७

वकुञ्जसंघसूरसिरी मुहुत्तं मुच्छन्ता तुण परुदिण्ण (१) अवलम्बितो
दम्यन्तु तरुअले अज्जउत्ता आलाहदो (क) ।

लक्षणः

सौयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान् नाम यस्मिन् मन्दाक्रांती

नीलः (२) स्निग्धः अयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ॥ ३३ ॥

रामः ।

श्री वत्सेतस्माद् विरम विरमातः परं न क्षमोऽस्मि

प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३४ ॥

लक्षणः । अतः परमार्थस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च

असंख्यातानि उत्तरोत्तराण कर्माश्चर्याण, पारश्रान्ता चैय-
मार्थ्या, तद् विज्ञापयामि विश्राम्यतामिति (३) ।

साता । अज्जउत्त ! एदेण चित्तदंमणेण पच्चुप्पसदो-

हदाए अत्थि मे विस्सप्प । (ख)

रामः । ननु आज्ञापय ।

सीता । जाणे पुणो वि पसस्सगम्भीरासु वणराइसु

(क) वत्स ! एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितवर्हिणः किं नामधेयी गिरिः

यत्र अनुभावसौभाग्यमोक्षपरिशेषधूसरयूः मुहुर्वै मूर्च्छन् त्वया प्ररुदितनावलम्बितस्त-
रुतले आर्यपुत्र आलिखितः । (ख) आर्यपुत्र ! एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्न-
दीहृदयोऽस्ति मे विज्ञाप्यम् ।

(१) परुषेण इति पाठान्तरम् ।

(२) नीलस्निग्धः इति पाठभेदः ।

(३) विश्रम्यतां इति पाठभेदः ।

१८

उत्तररामचरितम् ।

विहरिस्सं पवित्रसोमसिसिरावगाहाच्च भगवदीं भागी
अवगाहिस्सं । (क)

रामः । वत्स लक्ष्मण !

लक्ष्मण । एषोऽस्मि ।

रामः । अचिरं सम्पादनीयोऽस्या दोहद इति, सम्पा
गुरुभिः सन्दिष्टम् । तत् अस्खलितसुखसम्पातं रथमुप
पय ।

सौता । अज्जउत्त ! तुल्लोहिं बि तहिं गन्तव्वं । (ख)

रामः । आर्य कठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यमेव ।

सौता । तेण हि पिअं मे । (ग)

लक्ष्मणः । यथा आज्ञापयति आर्यः । [इति निष्क्रान्तः]

रामः । प्रिये ! इतो वातायनोपकण्ठे (१) मुहूर्त्तं सांवा
भवावः ।

सौता । एब्बं भोदु, ओदीरिज्जामि कु परिस्स
अणिदाए णिहाए । (घ)

रामः । तेन हि निरन्तरमवलम्ब्य मामत्र शयना

(क) जाने पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवित्रसो
शिशिरावगाहाच्च भगवतीं भागीरथीसवगाहिष्ये । (ख) आर्यपुत्र ! युष्माभि
तव गन्तव्यम् । (ग) तेन हि प्रियं मे । (घ) एवं भवतु, अपक्रिये खलु परि
जनितया निद्रया ।

(१) वातायनावर्तके इति विद्यासागरद्वयः पाठः ।

प्रथमाऽङ्कः ।

१८

जीवयन्निव ससाध्वसश्वसस्वदावन्दुराधकण्ठमर्पिताम् । स्थोऽङ्कः ॥

बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यान्दचन्द्रमाणहारविभ्रसः ॥ ३५ ॥

[तथा कारयन् सानन्दम् ।] प्रिये ! किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्ये (१) न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो (२) निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शमम हि परिमूर्द्धाद्भयगणो

विकारश्चैतन्यं भ्रसयति समुन्मीलयति (३) च ॥ ३६ ॥ दोषकालेसीता । [बिहस्य] त्विरप्पसादा तुह्ये, इदो दाणि इकार

किमबरं । (क)

रामः । ज्ञानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि

सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

एतानि ते (४) सुवचनानि सरोरुहाक्षि ! रूपकालेकर्णावृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३७ ॥ पसन्ति

सीता । पित्रंबद ! सस्सं (५) । (ख)

इति शयनाय समन्ततो निरूपयति ।

रामः । अयि किमन्वेष्टव्यम् ।

आविवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ ३८ ॥

(क) स्थिरप्रसादा यूयम्, इत इदानीं किमपरम् । (ख) प्रियंवद ! शयिष्ये ।

(१) शक्यः इति पाठान्तरम् । (२) प्रबोध इति पाठान्तरम् । (३) भ्रमयति

च संमेलयति च इति पाठान्तरम् । (४) तानि वचनानि सरोरुहाक्ष्याः इति

विद्यासागरद्वयः पाठः । (५) एहि संविसन्न इति पाठान्तरम् ।

सीता । [निन्द्रां नाटयन्ती ।] अल्यि एदं अज्जउ
अल्यि एदं (क) । [इति स्वपिति ।]

रामः । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तं । [निर्व
सस्नेहम् ।]

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो रूपकात्

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः । शिखरिणी

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्याः न प्रेयो यदि पुनरसञ्चोन विरहः (१) ॥ ३४ ॥

[प्रविश्य प्रतीहारी ।] देव ! उवत्यिहो । (ख)

रामः । अये कः ?

प्रती । आसन्नपरिचारको देवस्स दुर्मुखो ! (ग)

रामः । [स्वगतम् ।] शुद्धान्तचारो दुर्मुखः, स म
जीरजानपदान् अपसर्पितुं प्रयुक्तः । [प्रकाशम् ।] आगच्छतु

प्रतिहारी निष्क्रान्ता ।

प्रविश्य

दुर्मुखः । [स्वगतम् ।] हा कथं सीतादेईए ईरि
अचिन्तणिज्जं जणाववादं देवस्स कथइस्सं, अहवा णिओ
क्खुईदिसो मन्दभाअस्स । (घ)

(क) अस्तीदमार्यपुत्र ! अस्तीदम् । (ख) देव ! उपस्थितः ।

(ग) आसन्नपरिचारको देवस्स दुर्मुखः । (घ) हा कथं सीतादेव्या ई
मचिन्तनीयं जनापवादं देवस्स कथयिष्यामि, अथवा नियोगः खलु ईदृशी मन्दभागि

(१) यदि परमसञ्चस्तु विरहः इति पाठान्तरम् ।

सीता । [उत्स्वप्नायते ।] हा अज्जउत्त ! सोम कहिं

सि । (क)

रामः । अये ! सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्
विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति ।

[सखेहमङ्गसस्याः परान्तरणम् ।]

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यदु

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः ।

कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं

भद्रं प्रेम (१) सुभानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥४०॥

दुर्मुखः । [उपसृत्य] । जअदि जअदि देओ । (ख)

रामः । ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः । उवत्युवन्ति देअं पोरजाणवदा, विसुमरिदा

अह्ने महाराअदसरहस्स रामभदेण त्ति । (ग)

रामः । अर्थवाद एषः, दोषन्तु मे कञ्चित् कथय,

येन स प्रतिविधीयते ।

दुर्मुखः । [सास्त्रम् ।] सुणादु देओ । (घ) [कर्णे]

एवमेवम् ।

रामः । अहह ! तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः । [इति मूर्च्छति ।]

दुर्मुखः । आस्ससदु देओ । (ङ)

(क) हा आर्थपुत्र ! सौम्य कुत्र असि । (ख) जयति जयति देवः ।

(ग) उपसृज्यन्ति देवं पौरजानपदाः, विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य रामभद्रेणेति ।

(घ) शृणोतु देवः । (ङ) आश्वासितु देवः ।

(१) भद्रं तस्य.....तत्प्रार्थ्यते इति पाठान्तरम् ।

पुस्तकालय

रामः । [आश्वस्य ।]

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्

वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतरूपायैः ।

एतत् तत् पुनरपि देवदुर्विपाका- प्रहर्षिणीवृत्तम् उपा-

दालकं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥ ४१ ॥

तत् किमत्र मन्दभाग्यः करोमि ! [विनृश्य सकरुणम्]

अथवा किमन्यत् ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत् पूजितं (१) हि तातेन मात्र प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४२ ॥

सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टम् ।

अपिच ।

यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै

लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरितम् । शालिनीवृ-

मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती

स्याच्चेदस्मिन् हन्त ! धिङ्ग्रामधन्यम् ॥ ४३ ॥ उपम-

हा देवि ! देवयजनसम्भवे ! स्वजन्मानुग्रहपवित्ति- योऽ

वसुन्धरे ! हा निमिजनकवंशनन्दिनि ! हा पावकवशिष्ठा

रुन्धतौप्रशस्तशीलशालिनि ! हा राममयजीविते ! हा मह-

रणवासप्रियसखि ! हा प्रियस्तोकवादिनि ! कथमेवंविधाय-

तव अयमीदृशः परिणामः ।

(१) पूरितं इति पाठान्तरम् ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४४ ॥

[दुर्मुखं प्रति] दुर्मुख ! बृहि लक्षणम्, एष ते नृतनो
राजा रामः समाज्ञापयति । [कर्णे] एवमेवम् ।

दुर्मुखः । कथं दाणीं अग्निपरिशुद्धाए गबभट्टिद-
पबित्तरहुउलमन्ताणाए देईए दुज्जणवअणादो एवं अणज्जं
अज्फबसिदं देवेण । (क)

रामः । शान्तम् कथं दुर्जनाः पौरजाजपदाः ।
इच्छाकुबंशोऽभिमतः प्रजानां जातञ्च देवाद्वचनोयवौजम् ।
यच्चाहुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद्धर्ति (१) दूरवृत्तम् ॥ ४५ ॥
तद् गच्छ ।

दुर्मुखः । हा देई ! (ख) । [इति निष्क्रान्तः ।]

रामः । हा कष्टमतिवीभत्सकर्म्या नृशंसीऽस्मि संवृत्तः ।

शैशवात् प्रभृति पोषतां प्रियां

॥ ४३ ॥ उपमानं ॥ ११ : सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् (२)

पवित्ति योऽहं तावत्तम् कृद्वना परिददामि मृत्यवे,

वशिष्टा सौनिको गृहशकुन्तिकासिव ॥ ४६ ॥

रा महा तत् किमिति अस्पर्शनोयः पातको देवीं दूषयामि ।

विधाय [सीतायाः शिरः स्वैरमुब्रमय्य बाहुभाकर्षन् ।]

(क) कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भस्थितपविवरषुकुलसन्तानायाः देव्याः दुर्जन-
वचनादेवमनार्थमध्यवसितं देवेन । (ख) हा देवि ।

(१) तद् भुवि दूरवृत्तम् इति पाठान्तरम् । (२) अपृथगाश्रयामिति
पाठान्तरम् ।

दृष्टान्तालङ्कारः अपूर्वकर्मचाण्डालमयि सुग्धे ! विमुञ्च माम् ।

श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥ ४७ ॥

[उत्थाय ।] हन्त विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकाः, पथि रोदि

सितं जौवितप्रयोजनं रामस्य शून्यमधुना जीर्णारि
नगत्, असारः संसारः, कष्टप्रायं शरीरम् ! अशरणोऽपि
किं करोमि, का गतिः, अथवा,

उपमालङ्कारः दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमपितम् (१)

मर्मीपघातिभिः प्राणैर्वज्रकोलायितं स्थिरैः (२) ॥ ४८ ॥

हा अस्व अरुन्धति ! हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ !

हा भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि ! हा तात जनक दुरा

हा तात ! हा मातरः ! हा प्रियसख सुग्रीव ! सौ [क

हन्मन् ! हा परोमपकारिन् लङ्काधिपते विभौषण ! कथं

सखि त्रिजटे ! मृषिताः स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन तरम

अथवा को नामाहमेतेषामिदानीमाह्वाने ।

उपेक्षा-ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

लङ्कारः मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ४९ ॥

योऽहम्

उल्लेखालङ्कारः विश्वम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-

प्रहर्षिणीवृत्तम् मनुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

क्रव्याद्भयो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥ ५० ॥

(१) आहितम् इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) हृदि इति पाठान्तरम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

२५

[सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा] देवि ! देवि ! अयं पश्चिमस्ते रामस्य शिरसा पादपङ्कजस्पर्शः । [इति रोदिति ।]

[नेपथ्ये ।] अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् ।

रामः । ज्ञायतां भोः ! किमेतत् ।

[पुनर्नेपथ्ये ।]

ऋषोणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्वासितः स्तोमस्त्रातारं (१) त्वामुपस्थितः ॥ ५१ ॥

रामः । आः ! कथमद्यापि राक्षसत्वासः ? तद् यावदस्य

दुरात्मनः कुम्भीनसौपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि ।

[कतिचित्पदानि गत्वा, पुनः प्रतिनिवृत्त्य ।] हा देवि !

कथमेवंगता भविष्यसि । भगवति वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहि-

तरमवेक्ष्य स्वजानकौम् ।

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

यां (२) देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ५२ ॥

इति निष्क्रान्तः ।

सीता । हा सोम अज्जउत्त ! कहिं सि [सहसोत्थाय ।]

हद्दी हद्दी दुस्सिबिणएणविप्पलद्धाहं अज्जउत्तं आक्कन्दामि ।

हद्दी ! हद्दी ! [विलोक्य] कधं एआइणीं मं पसुत्तं उज्झिअ

(१) शरण्यं इति पाठान्तरम् । (२) तां इति पाठान्तरम् ।

अज्जउत्तो गदो, ता किं दाणी एदं, भोदु से कुविसं । उर
पेक्वन्ती अत्तणो पहविसं । को एत्थ परिजणो ? (क)

[प्रविश्य दुर्मुखः ।] देव ! कुमारलक्ष्मणो विसर्गो
सज्जो रहो, आरुहदु देवैत्ति । (ख)

सीता । इअमहं आरुहामि । [उल्लास्य परिक्रम्य
परिपफुरदि बिअ मे गर्भभारो, ता सिहिलं गच्छह । (ग)
दुर्मुखः । इदो इदो देव । (घ)

सीता । एमो एमो तबोधणाणं, एमो एमो रहुउत्त
वदाणं, एमो एमो अज्जउत्तचरणकमलाणं, एमो ए
सअलगुरुअणाणं । (ङ)

इति निष्क्रान्ता सर्वेः ।

इति चित्रदर्शनी नाम प्रथमोऽङ्कः ।

(क) हा सौम्य आर्यपुत्र ! कुवासि । हा धिक् हा धिक् दुःस्वप्ने नविप्रलम्बणीवृत्त-
मार्थपुत्रमाक्रन्दामि । हा धिक् हा धिक् कथम् एकाकिनौ मां प्रसूतामुज्जि-
आर्यपुत्री गतस्तत् किमिदानीमेतत्, भवतु तस्मै कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्ष-
आत्मनः प्रभविष्यामि, कोऽव परिजनः ? (ख) देवि ! कुमारलक्ष्मणो विज्ञाप-
सज्जो रथ, आरुहदु देवीति । (ग) इयमहमारीहामि । परिस्फुरतीव-
गर्भभारः, तत् शिथिलं गच्छामः । (घ) इत इतो देवी । (ङ) नमी नम-
धनेभ्यः, नमी रघुकुलदेवताभ्यः, नमी नमः आर्यपुत्रचरणकमलेभ्यः नमी
सकलगुरुजनेभ्यः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

[नेपथ्ये]

स्वागतं तपोधनायाः ।

प्रविश्य

अध्वगवेशा तापसी । अये ! वनदेवता इयं फलकुसुम

पल्लवाध्व्येण मासुपतिष्ठते ।

प्रविश्य

वनदेवता । [अध्व्यं विकीर्य]

यथेच्छं भोग्यं (१) वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुरेण भवति ।

तरुच्छाया तीर्थं यदपि तपसो (२) योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

तापसी । किमन्यथेति ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो (३) वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणौ मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपदि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(१) यथेच्छाभोग्यं इति पाठः क्वचिद् दृश्यते (२) तपसां इति
पाठान्तरम् । (३) मसृणः इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

[इत्युपविशतः ।]

वनदेवता । कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ।

तापसो । आत्रेयो अस्मि ।

वनदेवता । आर्ये आत्रेय ! कुतः पुनरिहागम्यते, विप्रयोजनो वा दण्डकारण्यप्रचारः ?

आत्रेयो । अस्मिन्नगस्यप्रमुखाः प्रदेशे

इन्द्रवज्रवृ-भूयांस उद्गोथाविदो वसन्ति ।

तस्मै तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपार्श्वदिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

वन । यदा तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनं प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपारायणाय उपासते, तत् कोऽयमर्थ्यया दीर्घप्रवासप्रयासः ।

आत्रे । तत्र महान् अध्ययनप्रत्यूह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः ।

वन । कौटुशः ?

आत्रे । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकहयमुपनौतम् । तत् खलु न केवलमृषीणामपितु (१) सचराचराणामभूतानामान्तराणि तत्त्वानि उपसृजयति ।

वन । अपि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ?

(१) केवलं ऋषीणामेव न किन्तु तिरश्चां भूतानामपि अन्तराणि इति पाठान्तरम् ।

आत्रे । तथैव किल देवतया तयोः कुशलवौ इति
नामना प्रभावश्च आख्यातः ।

वन । कीदृशः प्रभावः ?

आत्रे । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राणि आजन्म-
सिद्धानि इति ।

वन । अहो नु भोः ! चित्रमेतत् (१) ।

आत्रे । तै च भगवता वाल्मीकिना धात्रोऽकर्मवत्स-
लतां (२) परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचूडकर्मणोश्च
तयोः त्रयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिता, (३)
समनन्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेन उपनीय तौ
त्रयीविद्यामध्यापितौ, न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञामेधाभ्याम-
स्मदादेः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे हरिणीवृत्तम्

न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा दृष्टान्त-
भवति च पुन (४) भूयान् भेदः फलं प्रति तद् यथा ।

प्रभवति शुचिर्विस्त्रोदग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

वन । अयमसौ अध्ययनप्रत्यूहः ?

आत्रे । अपरश्च ।

(१) इति हि भोक्षितम् इति विद्यासागरद्वयः पाठः । (२) धात्रोऽकर्म-
वस्तुतः इति पाठान्तरम् । (३) वृत्तचूडैव.....परिपाठितौ इति विद्यासागरद्वय-
पाठः । (४) तयोरिति पाठान्तरम् ।

वन । अथ अपरः कः ?

आत्रे । अथ स ब्रह्मर्षिरिकदा मध्यन्दिनसमये (१) नक्षत्रान्
तमसामनुप्रपन्नः, तत्र युग्मचारिणोः क्रीडयोरिकं व्याधि वन
विध्यमानं अपश्यत् आर्कास्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमश्वरीतो
तिकीर्णामानुष्टुभेन कन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् (२) अ

मा निष्पाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । पञ्चवट

यत् क्रीडमियुनादेकमबधौः काममोहितम् ॥ ५ ॥ इति प्रसवण

वन । चित्तमाम्नायादन्यो नूतनश्छन्दसामवतारः । व

आत्रे । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूत अ
शब्दब्रह्मप्रकाशसृष्टिसुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिस ए
अवोचत्, ऋषे ! प्रबुद्धोऽसि वागालान् ब्रह्मणि, तद् ब्रूहि त्वां न
रामचरितम्, अव्याहतज्योतिरार्षं ते प्रातिभं चक्षुः आद्य व
कविरसि इत्युक्तान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथम [प्रक
मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्त्तमानिहासं रामायणं प्रणि
नाय । एवमे

वन । हन्त तर्हि पण्डितः (३) संसारः । व

आत्रे । तस्मादवोचं तत्र महानध्ययनप्रत्यूह (४) इति । आत्रे

वन । युज्यते । त

(१) माध्यन्दिनसवनाय इति पाठान्तरम् । (२) अनुष्टुप्-छन्दसा परि
च्छिन्नामिति विद्यासागरद्वयः पाठः । (३) मण्डितः इति पाठान्तरम् । (४) तदनु
रीधान्नसवहि..... इति पाठान्तरम् ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

३१

आत्रे । विद्यान्तास्म मद्रे ! सम्प्राति अगस्त्यायमस्य

१) नरपञ्चानं ब्रूहि ।

व्याधि वन । इतः पञ्चवटोमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदा-
चमवरीतोरैण ।

आत्रे । [सवाप्यम् ।] अपि एतत्तपोवनम् ? अपि एषा
पञ्चवटी ? अपि सारिदियं गोदावरी ? अपि अयं गिरिः
इति प्रसवणः ? अपि जनस्थानवनदेवता वासन्ती त्वम् ?

वासन्ती । अस्ति एतत् सर्वम् ।

आत्रे । वत्से जानकि ! उत्प्रेक्षान्दूः । उपजातिवृत्तम्
पयोनिष एष ते वत्सभदन्धुवर्गः प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।
ब्रूहि त्वां नामशेषासाप दृश्यमानः प्रत्यक्षदृष्ट्यामिव नः करोति ॥६॥

आत्रे । वास । [सभयं स्वगतम् !] कथं नामशेषासत्याह ।

प्रथम [प्रकाशम् ।] आर्य्ये ! किम् अत्याहितं सीतादेव्याः ?

प्रणि आत्रे । न केवलमत्याहितं सापवादमपि । [कर्णे]
एवमेवम् ।

वास । अहह ! दारुणो दैवनिर्घातः । [इति भूर्च्छति ।]

इति आत्रे । भद्रे समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । हा प्रियसखि ! हा महाभागे ! ईदृशस्ते निर्माण-
भागः रासभद्र ! रासभद्र ! अथवा अलं त्वया, आर्य्ये
अञ्जयि ! अथ तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ?

आत्रे । नहि नहि !

वाम । हा कष्टमार्यारुन्धतीर्वाशष्ठाधिष्ठितेषु रघुकदा
केषु जीवन्तीषु च प्रहङ्गाषु राज्ञीषु कथामदं जातम् ?

आत्रे । ऋष्यशृङ्गाश्रमे गुरुजनस्तदा आसीत् । सम्प्रति
परिसमाप्तं तद् द्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण च सम्पू-
र्विमर्जिता गुरवः ततो भगवती अरुन्धती नाहं बधूविरहित
मयोध्यां गमिष्यामि इत्याह तदेव राममाहभिः अनुमोदित
तदनुरोधाद्भगवतो वशिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो वाल्मीकितपोव-
गत्वा तत्र वक्ष्याम इति ।

वाम । अथ स राजा किमारम्भः (१) सम्प्रति ?

आत्रे । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वाम । हा ! धिक् परिणोतमपि ।

आत्रे । शान्तं पापम् ।

वाम । का तहि यज्ञे महधमेचारिणी ?

आत्रे । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

वाम । हन्त भोः ।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रे । विसृष्टश्च वामदेवाभिर्मन्त्रितो मेध्योऽश्वः उप-
कल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रचितारः तेषामधिष्ठाता
लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुः अवाप्तदिव्यास्त्रसम्पदायः चतुरङ्गसाधन-
न्वितोऽनुप्रहितः (२) ।

(१) किमाचारः इति पाठान्तरम् । (२) चतुरङ्गवलान्वितः प्रहितः इति
विद्यासागरधृतः पाठः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

३३

वास । [सखे हकौतुकासम् ।] कुमारलक्षणस्यापि
पुत्रः हन्त मातर्जीवामि ।

आत्रे । अतान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमारोप्य राजद्वारे
सीरस्ताडमब्रह्मण्यमुद्धोषितं ततो न राजापचारमन्तरेण
प्रजासु अकालमृत्युश्चरतीति आत्मदोषं निरूपयति करुणामये
रामभद्रे सहसैव अशरीरिणी वाक् उदचरत् ।

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इति उपश्रुत्यैव कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा
दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः सञ्च-
रितुमारब्धवान् ।

वास । शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने
तपश्चरति, तदपि नाम रामभद्रः पुनरपि इदं वनम् अलङ्घय्यात् ?

आत्रे । भद्रे । गम्यतेऽधुना ।

वास । एवमस्तु, कठोरीभूतस्तु दिवसः ।

तथाहि प्रतीयमानो लेला, यद्वा ज्वलन्त्यसिद्धकटापात् अर्च-
नासम्भवेऽपि सम्भवत्प्रतिशयोक्तिः, वृत्त्युत्पत्तिः शब्दाल-
कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पन सम्पातिभिः शूल-
धर्मसंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् प्रीडित्व तम्

क्षयापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकौटवचः

कूजत्कान्तकपोतकुक्कुटकुलाः (१) कूले कुलायदुमाः ॥ ९ ॥

इति परिक्रम्य निष्कान्ते विष्कम्भकः ।

(१) कूजत्कान्त इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

३

ततः प्रविशति सदयीयतखड्गो रामभद्रः ।

रामः । रे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विमृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्वहगर्भखिन्न-

सीताविवासनपटोः (१) करुणा कुतस्ते ? ॥१॥

[कथञ्चित् (२) प्रहृत्य] कृतं रामसदृशं कर्म अपि जीवे
स ब्राह्मणशिशुः ? ॥

प्रविश्य

दिव्यपुरुषः । जयति जयति देवः ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
वेसन्ती तिलकं सञ्जीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः ।

जघान्तिरन्यासोऽ

लङ्का

शम्बूक एष शिरसा चरणी नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यापि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः । हयमपि प्रियं नः तदनुभूयतामुग्रस्य तपः पदा
फलं ।

यत्नानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च (३) सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते भ्रुवाः (४) ॥१२॥

शम्बूकः । युष्मत्पादप्रसादोपाय एष महिमा, किमा
तपसा (५) । अथवा महदुपकृतं तपसा ।

(१) प्रवासनपटोः इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) अथ कथञ्चित्
पाठान्तरम् । (३) पुण्याभिसम्भवाः । इति विद्यासागरधृतः पाठः । (४) शि
इति पाठान्तरम् । (५) ननु तपसः फलम् इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

३५

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो नन्दकान्तान् ।
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां (१) सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्
कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ? ॥ १३ ॥

रामः । किं नाम दण्डकेयम् ? [सर्वतोऽवलोक्य] आं
स्निग्धश्यामाः कचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः ।

स्थाने स्थाने सुखरककुभो भ्रातृर्तैर्निर्भराणाम् (२) ।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्धर्तकान्तारमिश्राः (३) मन्दोक्रान्ताः ।

संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

शम्भूकः । दण्डकेवेयमत्र किल पूर्वं निवसतां देवेन
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

तथैव दूषणखरतिमूर्धानो रणे (४) हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धचेत्तेऽस्मिन् जनस्थाने सादृशानामपि भीरुजान-

तपः पदानामकुतोभयः (५) सञ्चारो जातः ।

रामः । न केवलं दण्डकेयं (६) जनस्थानमपि ।

शम्भूकः । वाढमेतानि खलु सर्वभूतलोमहर्षणानि उन्मत्त-

चण्डश्वापदकुलसङ्कुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तदोर्घार-
णानि (७) दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते ।

(१) तपसः इति पाठभेदः । (२) द्राढृतैः, श्याढृतैः इति पाठभेदौ ।

(३) गर्भकान्तार इति पाठः विद्यासागरदृतः । (४) निपातिताः इति पाठान्तरम् ।

(५) भीरु जनानामिति पाठः विद्यासागरदृतः । (६) न केवलं दण्डका, न केवलं

दण्डकेयं किन्तु न केवलं दण्डकेव, न केवलं दण्डकारण्यम् इति पाठान्तराणि ।

(७) जनस्थानपर्यन्तानि इति असमस्तः पाठः कश्चित् ।

तथाहि

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः

स्वेच्छासुसगभौरभोगभुजगश्वासप्रदोषाग्नयः (१)

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाभसो यास्वयं

दृश्यन्तिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

रामः । पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वस्वरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव (२) वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

[सर्वतोऽवलोक्य] प्रियारामा हि सर्वथा वैदेही आसीत्
एतानि तानि नाम कान्ताराणि, किमतः परं भयानक
स्यात् ? [सास्रं] !

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हा (३) रमतैवासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

शम्बूकः । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूर
काण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैः (४) अविरलनिविष्ट
नीलबहुलच्छायतरुणतरुषण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविधि
मृगयूथानि पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमा
रण्यकानि ।

(१) घोष घोर इति पाठभेदः । (२) प्रत्यक्षमिव इति पाठान्तरम्
(३) इति चारमतैवासौ ; इति हा रमते सीता ; इतीवारमतीवासौ इति
पाठान्तराणि । (४) पर्वतैरिति विद्यासागरधृतः पाठः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

३७

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानोरवीरुत्-

प्रसवसुरभिशैतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज- ^{स्वभावोक्तिः पालिनी}

स्वलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्भरिण्यः ॥ २० ॥

अपिच । दधति कुहरभाजामत्र भङ्गूकयूना-

मनुरसितगुरुणि स्नानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्थायते शङ्खकोना- ^{पालिनी}

मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

रामः । [सवाष्पस्तम्भम्] भद्र ! शिवास्ते पत्न्यान्ते

देवयानं प्रतिपद्यस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः ।

शम्बूकः । यावत् पुराणव्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य

शाश्वतं पदमनुप्रविशामि । [इति निष्क्रान्तः ।]

रामः । एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं

यस्मिन्नभूमि चिरमेव पुरा वसन्तः ।

आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे ^{वसन्तीति वा वृत्तम्}

सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसन्नाः ॥ २२ ॥

अपिच । एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा- ^{स्वभावोक्तिः वसन्तीति-}स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि । ^{लक्ष्मीवृत्तम्}

आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि

नीरन्ध्रनीलनिचुलानि (१) सरित्तटानि ॥ २३ ॥

(१) नीप इति पाठान्तरम् ।

३८

उत्तररामचरितम् ।

मेघमालेव यश्चायमारदपि विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अस्यैवासौन् महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-

मन्द्रेकान्ती स्तस्याधस्तादयमपि रतास्तेषु पर्णोऽटजेषु ।

गोदावर्याः पर्यासि विततश्यामलानोकहश्रौ- (१)

रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रस्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

तदत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविश्रम्भाति
 प्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती नाम
 वनदेवता प्रतिवसति, तत् किमिदमापतितमद्य रामस्य (२)
 सम्प्रति हि

चिरादे (३) गारभी प्रसृत इव तीव्रो विषरसः

शिखरीणी
मालोपमा

कुतश्चित् संवेगाच्चलित (४) इव शल्यस्य शकलः ।

व्रणो रुद्धग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

र्धनीभूतः शोको विकलयति मां मूर्च्छयति (५) च ॥ २६ ॥

तथापि तान् पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि । [निरूप्य

अहो ! अनवस्थितो भूमिसन्निवेशः । तथाहि

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।

(१) वितत इति पाठान्तरम् । (२) रामहतकस्य इति विद्यासागरधृतः पाठः

(३) चिरोद्देगारभी इति पाठान्तरम् । (४) प्रचल इव निहित इव इति पाठभेदः

(५) नूतन इव इति पाठः विद्यासागरधृतः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

३६

बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनामदं

४॥

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

हन्त परिहरन्तर्मापि मामितः पञ्चवटीस्नेहो बलादाकर्ष-
तेव । [सकरुणम् ।]

(१)

॥ २४ ॥

भाति

ना

(२)

यस्यां ते विदसास्तथा सह मया नीता (१) पुनः स्वे गृहे

यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरस्थीयत ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामय रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥ २८ ॥

प्रविश्य

शम्बूकः । जयति देवः । देव ! भगवानगस्त्यो मत्तः

यः ।

॥ २६ ॥

रूप्य

श्रुतभवत्सन्निधानः त्वामाह, परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला
प्रतीक्षते वत्सला लोपामुद्रा, सर्वे च (२) महर्षयस्तदेहि
सम्भावयास्मान्, अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपसङ्गम्याश्व-
मेधाय सज्जो भविष्यसीति ।

रामः । यथाज्ञापयति भगवान् ।

शम्बूकः । इतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम् ।

रामः । भगवति पञ्चवटि ! गुरुजनानुरोधात् क्षणं क्षम्य-
तामतिक्रमो रामस्य ।

शम्बूकः । देव पश्य पश्य ।

पाठ

उभेदे

(१) यथा इति पाठान्तरम् । (२) आगस्त्यायनाः इति विद्यासागरवृतः पाठः ।

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक- (१)

शुद्धानुप्रासः स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।
शादूलातिप्रगोष्ठि

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्भेजिताः कूजितै-

रुद्भेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु (२) कुम्भीनसाः ॥२८॥

अपिच ; एते ते कुहरेषु गद्गदनदन्नोदावरौवारयो

शादूलातिप्रगोष्ठि अमिचालङ्कृतमौलिनौलशिखराः (३) क्षौणीभृतो दक्षिणाः

अन्योऽन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-

रुक्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥३०॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति पञ्चवटीप्रवेशो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

(१) गुञ्जत्कुञ्ज इति विद्यासागरेण धृतः पाठः । (२) रोहिणनर इति पाठान्तरम् । (३) आलम्बित इति पाठान्तरम् ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति नदीद्वयं तमसा मुरला च ।

तमसा । सखि मुरले ! किमसि सम्भ्रान्तेव ?

मुरला । भगवति तमसे ! प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य
पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वरां गोदावरीमभिधातुं जानास्येव
यथा वधूत्यागात् प्रभृति ^{प्रसिद्धिः उपमा}

अनिभिन्नो (१) गभीरत्वादन्तगूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन
दीर्घशोकसन्तानेन सम्प्रति अतितरां (२) परिचीणो राम-
भद्रः, तमवलोक्य कस्मिन्तमिव मे हृदयम् अधुना च प्रतिनिवर्त्त-
मानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने वधूसहवासविसम्भ-
साक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः तेषु च निसर्गधीरस्यापि एवंविधाया-
मवस्थायाम् अतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात् पदे पदे
महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य तद्भगवति
गोदावरि ! त्वया सावधानया भवितव्यम् ।

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेषितैरुर्पयेति ॥ २ ॥

(१) अनिभिन्नगभीरत्वात् इति विद्यासागरगृहीतः पाठः । (२) नितरां
इति पाठभेदः ।

तमसा । उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य सञ्जीवनोपायः
मौलिक एव रामभद्रस्याद्य सन्निहितः ।

मुरला । कथमिव ?

तमसा । श्रूयताम् । पुरा किल वाल्मीकितपोवनोप
कण्ठात् परित्यज्य गते लक्ष्मणे सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदना
आत्मानम् अतिदुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती तदैव त
दारकद्वयं प्रसूता भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यां अभ्युपपन्न
रसातलञ्च नीता स्तन्यत्यागात् परिण च तद्दारकद्वयं तस्या
प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवो स्वयमर्पितवती ।

मुरला । [सविस्मयम्] ।

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः (१) ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

तमसा । इदानीन्तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजन
स्थानागमनं रामभद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी,
यदेव भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य
सीतासमेता केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन गीदावरी
विलोकयितुमागता ।

मुरला । सुविचिन्तितं भगवत्या राजधानीस्थितस्य खलु
तैस्तैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य नियताश्रितविक्षेपा
अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महानन

(१) पावनाद्भुतः इति पाठान्तरम् ।

इति तत् कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयः
स्यात् ।

तमसा । उक्तमेव (१) भगवत्या भागीरथीदेव्या, वत्से
देवयजनसम्भवे सीते अद्य खलु आयुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादश(२)
संवत्सरस्य संख्यामङ्गलग्न्यिरभिवध्यते, (३) तदात्मनः पुराण-
श्वशुरम् 'एतावतो मानवस्य राजर्षिर्वंशस्य प्रसवितारं सवि-
तारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्य । न च
त्वामवनिपृष्ठवर्त्तिनीमस्मत्प्रभावादनदेवता (४) अपि द्रक्ष्यन्ति,
किं पुनर्मत्तर्पा इति अहञ्च आज्ञापिता तमसे ! त्वयि
प्रकृष्टप्रेमैव वधूर्वत्सा जानकी अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति
साहसधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

मुरला । अहमप्यमुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपासुद्रायै निवे-
दयामि रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि ।

तमसा । तदियं गोदावरीऽङ्गद्वान्निष्क्रम्य ।
परिपाण्डुर्दुर्बलकपोलसुन्दरं
मञ्जुभाषिणी दधती विलोलकवरीकमाननम् ।
उत्प्रेक्ष्य करुणस्य मूर्त्तिरथवा (५) शरीरिणी
विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला । इयं हि सा ।

(१) अत्र इति पाठान्तरम् । (२) जन्मसंवत्सरस्य इति पाठभेदः । (३) अभि-
वर्त्तते इति भिन्नः पाठः । (४) चारिणीमिति पाठान्तरम् । (५) इव वा इति पाठान्तरम् ।

गालिनी
यया
किसलयमिव मुग्धं वन्धनाद्धिप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । विष्कम्भकः ।

[नेपथ्ये]

प्रमादः प्रमादः ।

ततः प्रविशति पुष्यावचयव्रया सकरुणौत्सुक्यमाकर्णयन्ती सीताः ।

सीता । अहंहे जानामि पित्रसखी मे वासन्ती बाहु
रदि । (क)

मन्दाक्रान्तावृत्तम् [पुनर्नेपथ्ये]

सीतादेव्याः स्वरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै-

रये लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

सीता । किं तस्म । (ख)

[पुनर्नेपथ्ये ।]

वध्वा साहं पयसि विहरन् सोऽयमन्येन दर्पा - (१)

दुहामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता । [ससम्भ्रमं कतिचित्पदानि गत्वा] (२)

अज्जउत्त ! परित्ताहि परित्ताहि मम तं पुत्तञ्च । [स्मृति
मभिनीय सवैत्तव्यम् ।] हहीःहही ताइं ज्जेव चिरपरिचिताइ

(क) अहो, जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरति । (ख) किं तस्य ?

(१) वेगादिति पाठान्तरम् । (२) दधती इति पाठान्तरम् ।

तृतीयोऽङ्कः ।

४५

इक्ष्वराहं पञ्चवटीदेशेण मं मन्दभाइणीं अणुरुन्धन्ति हा
अज्जउत्त ! (क) [इति मूर्च्छति ।]

प्रविश्य

तमसा । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

[नेपथ्ये]

विमानराज अत्रैव स्थीयताम् ।

सीता । [समाश्वस्य समाध्वसोक्तासम् ।] अह्महे !

जलभरिदमेहत्यणिदगम्भीरमांसलो कुतो एण एसो भारदी-
निग्घोसो ? भरन्तकखविवरं मंपि मन्दभाइणीं भक्ति
उस्सावेदि । (ख)

तमसा । [सस्मितासम् ।] अयि वत्से !

किमव्यक्तेऽसि निनदे कुतस्स्येऽपि त्वमीदृशौ । (१)

स्तनयित्वोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठितं (२) स्थिता ॥ ७ ॥

सीता । भअवदि ! किं भणासि अपरिप्फुडेत्ति ? मण

(क) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् हा धिक् हा

(२) धिक् तान्येव चिरपरिचितानि अक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनु-
बध्यन्ते हा आर्यपुत्र ! (ख) अहो ! जलभृतमेघस्तनितगम्भीरमांसलो कुतो न एषो
भारतीनिर्धोषो भ्रियमाणकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनीं भटिति उक्कासयति ।

(१) कुतस्स्ये ग्रीतिरीदृशी इति पाठान्तरम् । अपरिस्फुटणिक्काणे इति पाठः

कचित् । (२) चकितोत्कण्ठिता इति पाठभेदः ।

उण सरसंजोएण पच्चभिआणिदं, अज्जउत्तो ज्जेब वा
रदि । (क)

तमसा । श्रूयते तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणा
मैच्छाको राजा जनस्थानमागत इति ।

सीता । दिदृश आ अपरिहीणराअधम्मो क्खु सो राआ ।

[नेपथ्ये]

यत्त दुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे
नसन्त । तिलका । यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।

एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि

गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥ ८ ॥

सीता । [दृष्ट्वा ।] हा कथं पहादचन्द्रमण्डलपाण्डुरपि
क्वामदुब्बलेण आआरेण, अअं (१) सोम्मगम्भीराणुभावमेव
पच्चभिआणिदो अज्जउत्तो ज्जेब, ता मं धारेहि (२) । (ग)

इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।

तमसा । [धारयन्ती] वत्से ! समाश्वसिहि : समा
सिहि ।

(क) भगवति ! किं भणसि अपरिस्फुटेति ? मया पुनः स्वरसंयोगेन प्रत्यभिज्ञात
आर्यपुत्र एव व्याहरति । (ख) दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः खलु स राज
(ग) हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलपाण्डुरपरिक्वामदुर्बलाकारेण, अयं सी
गम्भीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञात आर्यपुत्र एव, तन्मां धारय ।

(१) अअं सी गम्भीराणुभावः... इति पाठभेदः । अअं निअसीम्मगम्भीराणुभा
इति पाठान्तरम् । (२) ता धारेदु मं पिअसहो ; भअवदि तमसे धारेहि मम्
पाठभेदौ ।

[नेपथ्ये]

अनेन पञ्चवटीदर्शनेन ।

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ८ ॥

हा प्रिये जानकि !

तमसा । [स्वगतम् ।] इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि ।

सीता [समाश्वस्य ।] हा ! कहं एदं । (क)

[पुनर्नेपथ्ये]

हा देवि । दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! विदेहराजपुत्रि !

[इति मूर्च्छति ।]

सीता । हृद्दो हृद्दो मं मन्दभाइणिं उद्दिंसत्र (१) आमी-
लन्तणेत्तणीलुप्यलो मुच्छिदो ज्जिव, हा हा कहं धरणीपिट्टे
णिरुत्साहणोसहं विपल्हथो, भग्गवदि तमसे ! परित्ताहि
(ग) परित्ताहि जीवावेहि अज्जउत्तम (ख) । [इति पादयोः पतति] ।

तमसा । त्वमेव ननु कल्याणि ! सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैव नियतो भवः (२) ॥ १० ॥

सीता । जं भोदु तं भोदु, जधा भग्गवदी भणादि । (ग)

ससम्भ्रमं निष्क्रान्ता ।

(क) हा ! कथमेतत् । (ख) हा धिक् हा धिक् मां मन्दभागिनीमुद्दिश्र

आमीलन्नेवनीलोत्पली : मूर्च्छित एव, हा हा ! कथं धरणीपिट्टे निरुत्साहनिःसहं
विपर्यस्तः, भगवति तमसे ! परित्रायस्व परित्रायस्व जीवय आर्य्यपुत्रम् । (ग) यदभवत्
तदभवत्, यथा भगवती भणति ।

(१) बाहरिअ इति विद्यासागरपुतः पाठः । (२) तत्रैव निरसीजनः तत्रैव

नियताभव इति पाठभेदी ।

ततः प्रविशति भूमौ निपतितः सासुया सीतया स्पर्शमानः
साह्यादोच्छासो रामभद्रः ।

सीता । [किञ्चित् सहर्षम् आत्मगतम् ।] जाणे पुणे
पञ्चागदं विअ जीविदं तेल्लोअणाहस्स (१) । (क)

रामः । हन्त भोः ! किमेतत् ? ।

प्रश्नोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां ?

वसन्ततिलक निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ?
हन्ते हन्ते हन्ते
आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो (२) मे

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ? ॥ ११ ॥

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष

वसन्ततिलक सञ्जीवनश्च मनसः परिमोहणश्च ।
स्पर्शानुप्राप्तिः
मैत्र्या यत्नः
सन्तापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्च्छा-
मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता । [ससाध्वसोत् (३) कम्पमपसृत्य ।] एत्तिअं
दाणिं मे बहुदरं । (ख)

रामः । [उपविश्य ।] न खलु वत्सलया सीतादेव
अभ्युपपन्नोऽस्मि ?

(क) जानामि पुनरपि प्रत्यागतमिव जीवितं विलीकनायस्य । (ख) एत
देव इदानीं मे बहुतरम् ।

(१) तेल्लोकस्स इति पाठान्तरम् । (२) जीविततरोः । जीवितपुनःपरितर्पण
इति पाठान्तरद्वयम् । (३) ससाध्वसकरुणं इति पाठान्तरम् ।

सीता । हृदो हृदो किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि । (क)

रामः । भवतु, पश्यामि ।

सीता । भअवदि तमसे ! ओसरह्म, जइ दाव मं पेक्खि-
स्सदि, ततो अणव्भणुस्सादसस्सिधाणेण अहिअतरं मम महा
राओ कुबिस्सति । (ख)

तमसा । अयि वत्से ! भागीरथीवरप्रभावात् वनदेवताना-
मपि अदृश्या संवृत्तासि ।

सीता । आं, अयि एदं । (ग)

रामः । हा प्रिये जानकि ।

सीता । [समन्युगहदम् ।] अज्जउत्त ! असरिसं क्व
एदं वअणं इमस्स वुत्तन्तस्स । [सासम् ।] अहवा किं त्ति
वज्जमई जम्मान्तरेसु वि पुणो असम्भाविददुल्लहदंसणस्स मं ज्जव
मन्दभाइणीं उद्दिस्सिअ वच्छलस्स एवंवादिणो अज्जउत्तस्स
उवरि णिरणुक्कोसा भविस्सं, अहं एदस्स हिअअं जाणामि
मम एसोत्ति । (घ)

रामः । [सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदम् ।] हा ! न काचित्
अत्र ।

(क) हा धिक् हा धिक् किमिति सामर्थ्यपुत्रो मार्गिष्यति । (ख) भगवति
तमसे ! अपसरारः, यदि तावन्मां प्रेक्षिष्यते, तदा अनभ्यनुज्ञातसन्निधानेन अधिकतरं
मम महाराजः कीपिष्यति । (ग) आं अस्ति इदम् । (घ) आर्यपुत्र ! असदृशं
खलु एतद्वचनमस्य वृत्तान्तस्य । अथवा किमिति वज्रमयी जन्मान्तरेषु अपि पुनर-
सम्भावितदुर्लभदर्शनस्य मामिव मन्दभागिनीमुद्दिश्य वत्सलस्य एवंवादिन आर्यपुत्रस्य
उपरि निरनुक्रीशा भविष्यामि, अहमेतस्य हृदयं जानामि ममापि एव इति ।

सीता । भगवदि तमसे ! तद्वा निष्कारणपरिच्छादयो
एदस्स एदिणा एवंविधेण दंसणेण कीदिसो मे हिअआ
बन्धोत्ति ण आणामि ! (क)

तमसा । जानामि वत्से ! जानामि ।

तटस्थं नैराश्यादपिच कलुषं विप्रियवशात्

उल्लेख वियोगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तम्भितमिव ।

श्रवण प्रसन्नं सौजन्याद्वियतकरुणैर्गाढकरुणं

द्रवौभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३

रामः । देवि !

उल्लेख प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति (१) मां त्वं पुनः कासि नन्दिनि ॥ १४

सीता । एदे दे अगाधदंसिदसिणेहसंभारा आणद
णिस्सन्दिणो सुदा मए अज्जउत्तस्स उल्लावा, जाणं पच्चण
णिष्कारणपरिच्छाअसल्लिदोवि बहुमदो मे जम्मलाहो । (ख)

रामः । अथवा कुतः प्रियतमा, नूनं सङ्कल्पाभ्या
पाटवोपादान (२) एष रामस्य भ्रमः ।

(क) भगवति तमसे ! तथा निष्कारणपरित्यागिनीऽप्येतस्य एतेन एवं
दर्शनेन कीदृशी मे हृदयानुवन्ध इति न जानामि । (ख) एते ते अगाधदर्शितं
संभारा आनन्दनिष्पन्दिनः श्रुता मया आर्यपुत्रस्य उल्लापाः येषां प्रत्ययेन निष्का
परित्यागशक्त्यतोऽपि बहुमती मे जन्मलाभः ।

(१) अद्याप्येवार्द्रयति मां इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) पाटवीत
इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

५१

[नेपथ्ये]

प्रमादः प्रमादः । [सीतादेव्याः स्वकरकलितैरित्यङ्गं पठ्यते] ।

रामः । [सकरुणैत्सुक्यम् ।] किं तस्य वत्सस्य ?

[पुनर्नेपथ्ये]

बध्वा सार्द्धमित्युत्तराङ्गं पठ्यते ।

सीता । को दाणीं अहिउज्जिस्सदि । (क)

रामः । कासी दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं बधूद्वितीय-
मभिभवति । [इति उत्तिष्ठति ।]

प्रविश्य

सम्भ्रान्ता वासन्ती । कथं देवो रघुनन्दनः ।

सीता । क्वहं पित्रसखी मे वासन्ती । (ख)

वासन्ती । जयति जयति देवः ।

रामः । [निरूप्य ।] कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ।

वासन्ती । देव ! त्वर्यतां त्वर्यताम्, इतो जटायु-
शिखरस्य (१) दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्य सम्भा-
वयतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता । हा ताद जटाओ ! सुखं तुए बिणा जण-
ठाणं । (ग)

(क) क इदानीमभियुच्यते । (ख) कथं प्रियसखी मे वासन्ती । (ग)

हा तात जटायो ! मत्तं त्वया विना जनस्थानम् ।

(१) जटायुशिखरिदक्षिणेन इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

रामः । अहह ! हृदयमर्मच्छिदः खलु अमी क
ह्वाताः ।

वासन्ती । इत इतो देवः ।

सौता । भगवदि ! सच्चञ्च एव बणदेवदावि म
पेक्वदि ? (क)

तमसा । अयि वत्से ! सर्वदेवताभ्यः प्रकृष्टमैश्वर्यं भार्ग
रथीदेव्याः, (१) तत् किमाशङ्कसे ?

सौता । तदो अणुसरह्म । (ख) [इति परिक्रामतः]

रामः । [परिक्रम्य] भगवति गोदावरि ! नमस्ते ।

वासन्ती । [निरूप्य] देव, देव ! मोदस्व विजयि
बधूद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण ।

रामः । विजयतामायुष्मान् ।

सौता । अहह ईदिसो एसो संवुत्तो । (ग)

रामः । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे ।

येनोन्नच्छदिसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्कुरेण

^{मन्दाकिनी} व्याकृष्टस्ते सुतनु ! लवलीपल्लवः कर्णपूरात् (२)

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

(क) भगवति ! सत्यमेव वमदेवतापि मां न प्रेक्षते ? (ख) ततोऽनुसराम् ।

(ग) अहो ईदृश एष संवत्तः ।

(१) मन्दाकिनी देव्याः इति पाठभेदः । (२) कर्णमूलात् इति पाठः क्वचित्

तृतीयोऽङ्कः ।

५३

सीता । अबिउत्तो दाणीं अअं दीहाउ इमाए सोम-
दंसणाए होदु । (क)

रामः । सखि वासन्ति ! पश्य पश्य कान्तानुवृत्ति-
चातुर्यमपि शिञ्चितं वत्सेन ।

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुष्पत् (१) पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन- ^{शादलविक्रीडित}

र्यत् स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

सीता । भअवदि तमसे ! अअं दाव ईदिसो जादो,
दे उण ण आणामि कुसलवा एत्तिएण कालेन कीदिसा विअ
होन्ति । (ख)

तमसा । यादृशोऽयं तादृशो तावपि ।

सीता । ईदिसी अहं मन्दभाइणी, जाए ण केअलं णिर-
न्तरं अज्जउत्तबिरहो पुत्तबिरहोबि । (ग)

तमसा । भवितव्यता इयमीदृशी ।

सीता । किंवा मए पसूदाए, जेण तादिसं पि मम
पुत्रकाणं ईसिबिरलकोमलधवलदसणुज्जलकबोलं अणुवड-

(क) अवियुक्त इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु । (ख) भगवति
तमसे ! अयं तावदीदृशी जातः, ती पुनर्न जानामि कुशलवौ एतावता काले
कीदृशी इव भवतः । (ग) ईदृशी अहं मन्दभागिनी यस्या न केवलं निरन्त-
र्यपुत्रविरहः पुत्रविरहोऽपि ।

(१) पुष्पत्पुष्कर इति पाठान्तरम् ।

मुडकाअलिबिहसिदं निवडकाअसिण्डअं अमलमुहपुण
रीअजुअलं ण परिचुम्बिदं अज्जउत्तेण । (क)

तमसा । अस्तु देवताप्रसादात् ।

सीता । भअवदि तमसे । एदिना अपच्चसंसुमरं
उत्तसिदपणहुदयणी ताणं अ पिदुणी सखिधाणेण खणमे
संसारिणीं ह्मि संबुत्ता । (ख)

तमसा । किमत्र उच्यते ? प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्त
स्नेहस्य । परञ्चैतदन्योऽन्यसंश्लेषणं पित्रोः ।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

वासन्त १ । इतोऽपि देवः पश्यतु ।

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते (१)

पुष्पिताया

उपमात् ११

स्वयमचिरोद्गतमुग्धलोलवर्हः ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष बधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

● सीता । [सकौतुकास्रम्] एसो सो । (ग)

(क) किं वा मया प्रसूतया, येन तादृशमपि मम पुत्रयोरीषद्विरलकीर्ण
धवलदशनोज्ज्वलकपोलमनुवद्भुगुधकाकलीविहसितं निवडकाकशिखण्डकममलमु
पुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमाय्यपुत्रेण । (ख) भगवति तमसे ! ए
अपत्यसंस्मरणेन उच्छसितप्रसूतस्तनीं तयोश्च पितुः सन्निधानेन क्षणमात्रं संसारि
अस्मि संवृत्ता । (ग) एष सः ।

(१) अनुदिवसमवड्येत् प्रिया ते

स्वमचिरनिर्गतमुग्धलोलवर्हम् । इति पाठान्तरम् ।

तृतीयोऽङ्कः ।

५५

रामः । मोदस्व वत्स ! मोदस्व ।

सीता । एवं भोदु । (क)

रामः । स्त्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः ।:

प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं ^{मात्तेना} ^{स्मरणोत्पन्नं}

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १६ ॥

हन्त तिर्य्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते ।

कनिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

सीता । [निरूप्य मास्रम् ।] सुदृ पञ्चभिर्आणिदं अज्ज-
उत्तेण । (ख)

रामः । स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः पुथिताप्रावृत्त्य

स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वासन्ती । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः ।

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्त्ति

कान्तासखस्य श्यनीयशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता लणमदाद् बहुशो यदेभ्यः

वसेन्ततिस्तु

सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । [इति अन्यतो
रुदन्नपविशति ।]

सीता । सहि वासन्दि ! किं तुए किदं अज्जउत्तस्स मम

(क) एवं भवतु । (ख) सुदृ प्रत्यभिज्ञातमार्थपुत्रेण ।

अ एदं दंसअन्तीए । हद्दी ! हद्दी ! सो एब्ब अज्जउत्तो,
एब्ब पञ्चवटीवणं, सा एब्ब वासन्दी, ते एब्ब विविहबिस्स
साक्खिणो गोदावरीकाण्णुद्दिशा, ते एब्ब जादनिब्बिसे
मिअपक्खिपादवा, सा एब्ब चाहं, मम उण मन्दभाइणी
दीसन्तं पि सव्वं एब्ब एदं णत्ति, ईदिसो जीअलोअ
परिवत्तो । (क)

वासन्ती । सखि सीते ! कथं न पश्यसि रामस्य अवस्थाम्

कुवलयदलस्निग्धैरङ्गैर्ददी नयनोत्सवं

सभासगा उपमा सततमपि ते स्वेच्छादृश्यो नवं नवमेव यः ।
हरिणी

विकलकरणः पाण्डुच्छायः (१) शुचा परिदुर्वलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रियः ॥२२॥

सीता । पेक्खामि सहि ! पेक्खामि । (ख)

तमसा । पश्यन्तो प्रियं भूयाः ।

सीता । हा देव ! एसो मए बिणा, अहमि एदे

विणेत्ति सिबिणेवि केण सम्भाविदं आसी । ता मुहुत्तकं पि

(क) सखि वासन्ति ! किं त्वया कृतमार्यपुत्रस्य मम च एतद्दर्शयन्त्वा ।
धिक् ! हा धिक् ! स एव आर्यपुत्रः, तदेव पञ्चवटीवनं, सैव वासन्ती, त
विविधविस्मयसाजिणी गोदावरीकाननैर्दृशाः, त एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपाद
सैव चाहं, मम पुनर्मन्दभागिन्याः दृश्यमानमपि सर्वमेवैतत् नास्तीति तदीयं
जीवलीकस्य परिवर्तः । (ख) प्रेक्षे सखि ! प्रेक्षे ।

(१) पाण्डुःसीडयं इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

५७

जम्भन्तरादौ विश्र लङ्घदंसणं बाहसलिलन्तरेषु पेक्खामि दावं
बच्चलं अज्जउत्तं । (क) [इति पश्यति]

तमसा । [सस्नेहास्रं परिष्वज्य]

विलुलितमतिपूरैर्वाष्पमानन्दशोक-

प्रभवमवसृजन्तो दृष्टयोत्तानदीर्घा । ३७ ॥

स्रपयति हृदयेऽं स्नेहनिष्यन्दिनो ते मातेनौ

धवलवहुलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती ।

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्रुतः

स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

कलमविरलं रत्युत्कण्ठाः कणन्तु शकुन्तयः ॥ २४ ॥

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

रामः । एहि सखि वासन्ति ! नन्वितः स्वीयताम् ।

वासन्ती । [उपविश्य मास्रम्] महाराज ! अपि कुशलं

कुमारलक्ष्मणस्य ?

रामः । [अश्रुतिमभिनीय ।]

करकमलवितौर्णैरम्बुनोवारशय्यै- हृदयस्य देवो करो सभर्ष

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् मैथिली यानपुष्यत् विकारो विनाशाय हृदय

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि यथासंख्येय

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥ कार्यत्वेन

(क) हा देव ! एष मया विना, अहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि सम्भावित- उपेक्षात उत्प्रेषाल-

मासीत् । तन्मुहूर्त्तकमपि जन्मान्तरत इव लब्धदर्शनं बाह्यसलिलान्तरेषु पश्यामि उपमा

तावद्वत्सलमाथ्यपुवम् ।

वासन्ती । महाराज ! ननु पृच्छामि, अपि कुशलं
कुमारलक्ष्मणस्य ?

रामः । [स्वगतम्] अये महाराजिति निष्पृणयमास
नृणपदं सौमित्रिमात्रे च वाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्न
तथा मन्ये विदितसौतावृत्तान्तेयमिति । [प्रकाशम्] ।
आं कुशलं कुमारस्य । [इति रोदिति ।]

वासन्ती । अयि देव ! किमिति दारुणः खलु असि ।
सौता । सहि वासन्दि ! किं तुमं सि एवंवादिनी
पिआरुहो क्व, सव्वस्स अज्जउत्तो, विसेसदो मम पिअ
सहिण । (क)

वासन्ती । त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
वासन्ती । त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गि ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव, शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥
इति मूर्च्छति ।

रामः । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च । सखि
समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती । [समाश्वस्य ।] तत् किमिदमकार्यमनुष्ठितं
देवेन ।

(क) सखि वासन्ति ! किं त्वमसि एवंवादिनी, प्रियार्हः खलु सर्वस्य आर्यपुत्र
विशेषतो मम प्रियसख्याः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

५८

सीता । सहि वासन्दि ! विरम । (क)

रामः । लोको न मृष्यतीति ।

वासन्ती । तत् कस्य हेतोः ।

रामः । स एव जानाति किमपि ।

तमसा । उचितस्तदुपालम्भः ।

वासन्ती ।

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः

दुर्लभित

कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

सीता । तुमं ज्जेव्व सहि वासन्दि । दारुणा कठोरा अ,
जा एवं अज्जउत्तं पलित्तं पदीवेसि । (ख)

तमसा । प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः । सखि ! किमत्र मन्तव्यम् ।

तस्मैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः । ^{उपमा} _{वसन्तविलका}

ज्योत्स्नामयीव मृदुबालमृणालकल्पा (१)

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता । अज्जउत्त ! धरामि एसा धरामि । (ग)

रामः । हा प्रिये जानकि ! कासि ।

(क) सखि वासन्ति ! विरम । (ख) तमेव सखि वासन्ति ! दारुणा

कठोरा च, या एवं आर्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि । (ग) आर्यपुत्र । प्रिये एषा प्रिये ।

(१) मृदुमुग्ध इति पाठान्तरं ।

सीता । हृद्दी ! हृद्दी ! अज्जउत्तोवि प्पमुक्तकण्ठं (१)
रोइदि । (क)

तमसा । वत्से । साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखिते
दुःखनिर्वापणानि । यतः ।

प्रतिवस्तुपुनः पुरोत्पोढं तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २८ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीबलोकः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा
शिरिणी प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मः क्लमयति । (२)

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-

स्तदप्याप्यच्छासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः । कष्टं भोः कष्टम् ।

दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते
परिसंरक्ष्य वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
शिरिणी ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न क्लन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता । एवम्वेदम् । (ख)

रामः । हे भवन्तः पौरजानपदाः !

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं ततः
शिरिणी स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।

(क) हा धिक ! हा धिक् ! आर्यपुत्रोऽपि प्रमुक्तकण्ठं रोदिति । (ख) एवम्वेदम्

(१) रुक्षी इति पाठभेदः । (२) क्लमयति इति पाठान्तरम् ।

तृतीयोऽङ्कः ।

६१

चिरपरिचितास्तु ते भावाः परिभ्रमयन्ति माम्

इदमशरणैरद्याप्येवं प्रसीदत रुच्यते ॥ ३२ ॥

तमसा । अतिगम्भीरमापूरणं (१) शोकसागरस्य ।

वासन्तो । देव ! अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः । सखि ! किमुच्यते धैर्यमिति ।

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

लुप्तसोतेति नामापि (२) न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता । मोहिदह्नि अज्जउत्तस्स एदेहिं वअणेहिं । (क)

तमसा । एवं वत्से !

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनो धाराश्चोतन्ति सविषास्त्वयि ॥ ३४ ॥

रामः । अयि वासन्ति । मया खलु

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं

मालोपमा

प्रत्युप्तमन्तः सविषश्च दंशः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुः

र्मर्माणि क्लान्तन्नपि किं न सोढुः ? ॥ ३५ ॥

सीता । एवं ह्नि मन्दभाइणी पुणोवि आआसआरिखो

अज्जउत्तस्स । (ख)

(क) मोहितास्मि आर्यपुत्रस्य एतैर्वचनैः । (ख) एवमस्मि मन्दभागिनी

पुनरप्यासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।

(१) अवगूरुषं इति विद्यासागरधृतः पाठः । अवगूरुषं आवर्तः । (२) प्रनष्ट-

मिव नामापि इति पादान्तरम् ।

रामः । एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्यापि
संस्तुततत्तत्प्रियवस्तुदर्शनादुद्दामोऽयमावेगः (१) । तथाहि
लोलोलोललुभितकरणोज्जृम्भणस्तम्भनाथं
^{उपमा} यो यो यत्नः कथमपि मयाधीयते तं तमन्तः ।

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात् कोऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता । एदिणा अज्जउत्तस्स दुव्वारदारुणारम्भेण दुक्क
संखोहेण पफ्फुरिदण्णिअदुःखं बिअ आकम्पिदं
हिअअं । (क)

वासन्ती । [स्वगतम् ।] कष्टमभ्यापन्नो देवस्तदन्त-
क्षिपामि तावत् । [प्रकाशम्] चिरपरिचितानामेतेषां ज-
स्थानभागानामवलोकनेन आत्मानमानन्दयतु (२) देवः ।

रामः । एवमस्तु । [इति उत्थाय परिक्रामति ।]

सीता । सन्दीबणाइं ज्जेव दुक्खस्स पिअसही विणोदणं
वाओ त्ति मखेदि । (ख)

वासन्ती । देव, देव !

^{उपमा} अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
प्राट् ललितोऽसि सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभून्नोदावरीरोधसि । (१)

(क) एतेन आर्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेन दुःखसंक्षोभेण प्रस्तुतिरतिनिन्द-
निवाकम्पितं मे हृदयम् । (ख) सन्दीपनानि एव दुःखस्य प्रियसखीविनीदनी-
इति मन्वन्ते ।

(१) अद्याप्यमावेग इति विद्यासामरस्यतः पाठः । (२) चिरपरिचितानि
जनस्थानभागानवलोकयतु देवः इति पाठान्तरम् । (३) सैकते इति पाठान्तरम् ।

तृतीयोऽङ्कः ।

६३

पि म
याहि
।
तार-
३६ ॥
पिण दुः
म्पदं
स्तदन्य
तेषां ज
ः ।
।]
वसोद
। (३)
तनिजदुः
विनीदनीप
चितानि
ठानरम्

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुङ्कुमलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥३७॥
सीता । दारुणासि सहि वासन्दि ! दारुणासि, जा
एदेहिं हिअअमन्मगूढसल्लघटनेहिं पुणो पुणो मं मन्दभाइणीं
अज्जउत्तं वि सन्दावेसि । (क)

रामः । चण्डि जानकि ! इतस्ततो दृश्यसे इव न चानु-
कम्पसे ।

हा हा देवि ! स्फुटति हृदयं स्रंसते (१) देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सौदन्नन्धे तमसि विधुरोमज्जतीवान्तरात्मा,

विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥३८॥

इति मूर्च्छति ।

सीता । हृद्दी हृद्दी पुणोवि प्पमूढो अज्जउत्तो । (ख)

वासन्ती । देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अज्जउत्त ! मं मन्दभाइणीं उद्दिसिअ सअल-
जीअलोअमङ्गलाधारस्स दे वारं वारं संसइदजीविददारुणो
दसापरिणामोत्ति हा हृदस्सि । (म)

इति मूर्च्छति ।

(क) दारुणासि सखि वासन्ति ! दारुणासि, या एतैर्हृदयममंगूढसल्लघटनेः

पुनः पुनर्मां मन्दभागिनीमार्थ्यपुत्रमपि सन्तापयसि । (ख) हा धिक् ! हा धिक् !

पुनरपि प्रमूढ आर्यपुत्रः । (ग) हा आर्यपुत्र ! मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीव-
लीकमङ्गलाधारस्स ते वारं वारं संशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति हा हतासि ।

(१) ध्रंसते इति विशासागरधृतः पाठः ।

तमसा । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, पुनस्त्व
णिस्पर्श एव सञ्जीवनोपायो रामभद्रस्य । (१)

वासन्ती । कथमद्यापि नोच्छ्वसिति, हा प्रियसखि
सीति ! क्वासि, सम्भावयात्मनो जीवितेश्वरम् ।

सीता । [समन्वयमुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति ।]

वासन्ती । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः ।

रामः । आलिम्पन्नन्तमयैरिव प्रलेपै-
उत्प्रेक्ष ॥
प्रहर्षिणी रन्तर्वा वहिरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥ ३८ ॥

[आनन्दनिमोलिताच्च एव] सखि वासन्ति ! दिष्ट्या वर्द्ध
वासन्ती । देव कथमिव ?

रामः । सखि ! किमन्यत्, पुनः प्राप्ता ज्ञानकी ।

वासन्ती । अयि देव रामभद्र ! क्व सा ?

रामः । [स्पर्शसुखमभिनीय] पश्य ननु इयं पुरत एव ।

वासन्ती । अयि देव ! किमिति मर्मच्छेददारुणैरपि
प्रलापैः प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं मां दहसि

सीता । ओसरिदुमिच्छामि, एसो उण चिरसव्भा
सोममशीअलेन अज्जउत्तप्फंसेण दौहदारुणं वि सन्द

(१) जीवनोपाय इति विद्यासामरस्यतः पाठः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

६५

भक्तिहरन्तेण (१) वज्रलेखोवणहो विअ सिद्धन्तणीसहविपज्जत्यो
वेवदि अबसो विअ मे हत्यो । (क)

रामः । सखि ! कुतः प्रलापाः ।

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-
श्चिरं स्वेच्छास्पृशैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुमम् ? (ख)

रामः । स एवायं तस्यास्तुहिनकरकौपम्यसुभगो ^{उत्प्रेक्षा}
मया लब्धः पाणिललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥ ^{शिरसा (प)}

[इति गृह्णाति ।]

सीता । हद्दी हद्दी अज्जउत्तप्फंसमोहिदाए पमादोक्खु
मे संवुत्तो । (ग)

रामः । सखि वासन्ति ! आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्व-
सेन परवानस्मि, तत्त्वं तावदेनां धारय ।

वासन्ती । कष्टमुन्माद एव ।

[सीता । ससम्भ्रममाक्षिप्यापसर्पति ।]

रामः । हा धिक् प्रमादः

(क) अपसर्तुमिच्छामि, एष पुनश्चिरसङ्गावसौम्यशीतलेनार्थपुत्रस्पर्शेन दीर्घदारुण-
मपि सन्नापं भठिति हरता वज्रलेखोपनद्ध इव स्त्रियनिःसहविपश्यंती वेपते अवश
इव मे हस्तः । (ख) आर्यपुत्र ! स एव इदानीमसि त्वम् ? (ग) हा धिक् ! हा
धिक् ! आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादः खलु मे संवृत्तः ।

(१) श्रीलवन्तेन इति विद्यासागरधृतः पाठः । श्रीलवन्तेन उल्लपता हरता
इत्यर्थः ।

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जड़ाज्जड़ः परिभ्रष्टः ।

परिकम्पिनः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन् ॥ ४१ ॥

सीता । हृद्दी हृद्दी अज्जबि अणबलितथिमिदमूढघूसल्ल
अणो ण पज्जबल्लावेदि अत्ताणअं । (क)

तमसा । सस्नेहहासकौतुकं निर्वर्ण्य ।

सस्नेहरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शमुखेन वत्सा ।

मरुन्नुवाभः प्रविधूतसक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥ ४२ ॥

सीता । [स्वगतम्] अस्महे ! अवसेण एदेण अत्ता
एण लज्जाबिदह्नि भअवदीए तमसाए, किंत्ति किल ए
मणिसिदि एसो दे परिच्चाओ एसो अ हिअआसङ्गोत्ति । (ख)

रामः । [सर्वतोऽवलोक्य] हा कथं नास्त्येव, ननु अकरुण
वेदेहि !

सीता । सच्चम् अकरुणह्नि, जा एवंविधं तुमं पेक्कल
णं धरामि ज्जेव जीबिदम् । (ग)

रामः । कासि देवि ! प्रसौद न मामेवंविधं परित्यक्त
मर्हसि ।

सीता । अइ अज्जउत्त विबरीदं बिअ एदं । (घ)

(क) हा धिक् हा धिक् अद्यापि अनवस्थितस्मितमूढघूर्णत्रयनी न पर्यवस्य
पयत्नात्मानम् । (ख) अस्महे ! अवशेन एतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्या तमसा
किमिति किल एषा संस्यते एष ते परित्यागः एष च हृदयासङ्ग इति । (ग) हा
मकरुणह्नि, या एवंविधं तां पश्यन्ती धरास्येव जीवितम् । (घ) अयि आर्यपुत्र
विपरीतमिवेदम् ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

६७

वासन्ती ! देव ! प्रसीद प्रसीद, स्वनैव लोकोत्तरेण धैर्येण
संस्तभयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं कुतोऽत्र मे प्रियसखी
सीता ।

रामः । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्ती अपि तां न
पश्येत्, अपि खलु स्वप्न एष स्यात्, न चास्मि प्रसुप्तः कुतो वा
रामस्य निद्रा, सर्वथा स एवैष भगवान्, अनैकवारपरिकल्पना-
निर्मितो (१) विप्रलम्भः पुनः पुनरनुवध्नाति माम् ।

सीता । मए ज्जेव दारुणाए विप्पलद्धो अज्जउत्तो । (क)
वासन्ती । देव ! पश्य पश्य ।

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायमोऽयं रथः

पश्येते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।

खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः, सीतां ज्वलन्तीं वहन् ।

अन्तर्व्याकुलविद्रुदस्वद इव व्यामभ्युदस्यादरिः ॥४३॥

सीता । [सभयम्] अज्जउत्त ! तादो बाबादीअदि.

अहञ्च अवहरिआमि, परित्ताहि परित्ताहि । (ख)

रामः । [सवेगमुत्थाय] आः पापः ! तातप्राणसीताप-
हारिन ! क्व यासि !

वासन्ती । अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो ! अद्यापि
ते मन्युविषयः ।

(क) मयैव दारुणया विप्रलम्भः आर्यपुत्रः । (ख) आर्यपुत्र ! तातो व्यापाद्यते,
अहञ्चापक्रिये, परिचायस्व परिचायस्व ।

(१) परिकल्पितनिर्मितः । परिकल्पितनिर्माता इति पाठभेदौ ।

सीता । अहो उन्मत्तिश्च म्हि संबुत्ता । (क)

रामः । अन्वर्थ एवायमधुना प्रलापो वर्तते ।

उपायानां भावादविरतावनोदव्यतिकरै (१)

विमर्दैर्वीराणां जगति जनितात्यङ्गतरसः ।

वियोगो मुग्धाच्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

शिरःशिरौ कथं तूष्णीं सद्यो निरवधिरिदानीन्तु विरहः (२) ॥४४॥

सीता । निरवधिति हा हृदमि मन्दभाङ्गिणी । (ख)

[इति रोदिति ।]

रामः । हा कष्टम् ।

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,
पुत्रा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

यातीक
शार्दूलविक्रीडित

मागं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः

सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये ! कासि भोः (३) ॥४५॥

सीता । बहु मस्माद्विदह्नि तं पुब्बविरहं । (ग)

रामः । सखि वासन्ति ! सुहृदामिदानीं दुःखायैव
रामस्य दर्शनं कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यामि (४) तदनुजानीहि
मां गमनाय ।

(क) अहो । उन्मत्ताऽस्मि संबुत्ता । (ख) निरवधिरिति हा हृतास्मि मन्दभाङ्गिणी ।
(ग) बहु मानितास्मि तं पूर्वविरहम् ।

(१) विनोदव्यतिकरः इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) अयं त्वप्रतिविधः
इति विद्यासागरधृतः पाठः । (३) मे इति पाठान्तरम् । (४) तदिदं कियच्चिरं त्वां
रोदयिष्यति इति पाठान्तरम् ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

६८

सीता । [सोद्वेगं तमसामवलम्ब्य] भगवदि तमसे !
गच्छदि ज्जेव अज्जउत्तो । (क)

तमसा । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, ननु आवा-
मपि आयुष्मतोः कुशलवयोर्वर्षवर्द्धनमङ्गलानि (१) सम्पादयितुं
भागीरथीपादान्तकमेव गच्छावः ।

(२) ॥४४॥ सीता । भगवदि ! प्रसीद, खणमेतन्नि दाव दुक्कहं जणं
(ख) पेक्खामि । (ख)

ति ।] रामः । अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे ।

सीता । [सोत्कम्पं] अज्जउत्त ! का सा । (ग)

रामः । हिरण्ययी सीतायाः प्रतिहतिः । (२)

सीता । [सोच्छ्वासं खासम् ।] अज्जउत्तो दाणीं सि
तुमं अम्मए उक्खाणिदं दानीं मे परिच्चाअलज्जासन्नं अज्ज-
(२) ॥४५॥ उत्तेण । (घ)

रामः । तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता । धस्सा सा, जा अज्जउत्तेण बहु मणाअदि, जा अ
अज्जउत्तं बिणोदयन्ती आसानिवन्धणं जादा जीअलोअस्स । (ङ)

(क) भगवति वत्से ! गच्छत्येवायंपुत्रः । (ख) भगवति ! प्रसीद, क्षणमात्र-
मपि तावत् दुर्लभं जनं पश्यामि । (ग) आर्यपुत्र ! का सा ! (घ) आर्यपुत्र इदानीं-
मसि लभ, अहो ! उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जाश्लयमार्यपुत्रेण । (ङ) धन्य
सा, या आर्यपुत्रेण बहुमन्यते, या च आर्यपुत्रं विनोदयन्ती आशानिवन्धनं जाता
गौवलीकस्य ।

प्रतिविधः

च्चिरं तां

(१) वर्षयन्त्रिमङ्गलं इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) सीताप्रतिहतिः इति समसः
पाठः दृश्यते ।

तमसा । [सस्मितस्नेहासं परिष्वज्य ।] अयि वत्से
एवमात्मा स्तूयते ।

सीता । [सलज्जमधोमुखी स्वगतम् ।] परिहसिता
भगवदीए । (क)

वासन्ती । महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गम
प्रति पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथास्ताम् (१) ।

सीता । पड्डिउला दाणीं मे वासन्दी संवृत्ता । (ख)

तमसा । वत्से ! एहि गच्छावः ।

सीता । [सकष्टम्] एवम् करेम्ह । (ग)

तमसा । कथं वा गम्यते यस्यास्तव

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादौर्घस्य चक्षुषः ।

मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

सीता । एमो एमो अपूव्वपुसजणिददंसणाणं अज्जउत
चरणकमलाणं । (घ) [इति मूर्च्छति ।]

तमसा । वत्से ! समाश्वसहि समाश्वसिहि ।

सीता । [समाश्वस्य ।] किञ्चिद्विरं वा मेहन्तरेण पुस्सिमा
चन्दस्स दंसणं । (ङ)

(क) परिहसितास्मि भगवत्या । (ख) 'प्रतिकूला इदानीं मे वासन्ती संवृत्ता
(ग) एवं कुर्मः । (घ) नमो नमोऽपूर्वपुण्यजनितदर्शनेभ्यः आर्य्यपुत्रचरणकमलीभ्यः
(ङ) कियच्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम् ।

(१) तथास्तु इति पाठान्तरम् ।

तृतीयोऽङ्कः ।

७१

तमसा । अहो संविधानकम् ।

३५५॥

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा- वसन्तीतीतक
द्विन्नः पृथक् पृथग्विवाच्यते विवर्त्तान् ।

आवर्त्तवुद्धतरङ्गमयान् विकारा-

नभ्यो यथा, सलिलमेव तु तत् समयम् (१) ॥४७॥

रामः । अयि विमानराज ! इतः इतः ।

[इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।]

तमसावासन्त्यौ सीतारामौ प्रति ।

अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यच्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-

स्त्वयि (२) वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति कथा नाम तृतीयोऽङ्कः ।

(१) हि तत् समयम् इति पाठान्तरम् । (२) तव इति पाठान्तरम् ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशतस्तापसौ ।

एकः । सौधातके ! दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिदि
जनस्य समधिकारम्भरमणीयता भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य
तथाहि,

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-

~~पौतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।~~

गन्धनं स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः

शादलविक्री-
डित ककभूफलमिश्रशकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सौधा । आश्रमं अणुभावाकारणं सविसेसभूदं अज
जिष्कुच्चाणं (१) । (क)

प्रथमः । [विहस्य] अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतु
गुरुषु सौधातके ।

सौधा । भो भाण्डाश्रम । किंणामधेओ एसो महन्तस्य
स्यविरसत्यस्य धुरन्धरो अज्ज अदिधो आश्रदो (२) । (ख)

भाण्डायनः । धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृष्यशृङ्गाश्रमा-

(क) आगतमनध्यायकारणं सविशेषभूतमद्य जीर्णकुच्चीनाम् । (ख) भो
भाण्डायन ! किंणामधेय एष महतः स्यविरसार्थस्य धुरन्धरोऽद्य अतिधिरागतः ।

(१) आश्रमं अनौपयिकाराणां जिष्कुच्चाणं अज्जभावाकारणम् इति पाठान्तरम् ।
(२) इत्येवा सत्यस्य इति पाठमेदः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

७३

दरुन्मतीपुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान्
वशिष्ठः प्राप्तस्तत्किमेवं प्रलपसि ।

सौधा । हुं वमिद्वो । (क)

भाण्डा । अथ किम् ।

सौधा । मए उण जाणिदं, वग्धो वा विओ वा एसो त्ति । (ख)

भाण्डा । आः किमुक्तं भवति ? ।

सौधा । तेण परावडिदेण ज्जेव सा वराइआ कल्लाणिआ
मडमडाइदा (१) । (ग)

भाण्डा । समांसो मधुपर्क इति आम्नायं बहुमन्यमानाः
श्रोत्रियायाभ्यागताय वत्सतरीं महोच्चं वा महाजं वा निर्वपन्ति
१ ॥ गृहमेधिनः, तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (२)

अज्ज सौधा । भो णिगिहोदोऽसि । (घ)

भाण्डा । कथमिव ?

सौधा । जेण आअदेसु वसिठमिस्सेसु वच्छदरी विम-
सिदा, अज्जएव्व पच्चागदस्स राएमिणो जणअस्स भअवदा
वम्भीएण वि दहिमहुहिं एव्व णिव्वत्तिदो महुवक्को, वच्छदरी
उण विमज्जिदा । (ङ)

(क) हुं वशिष्ठः । (ख) मया पुनर्ज्ञातं, व्याघ्रो वा वृको वा एष इति । (ग) तेन
परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणिका मडमडायिता । (घ) भो निगृहीतोऽसि ।
(ङ) येन आगतेषु वशिष्ठमित्रेषु वत्सतरीं विशसिता, अद्य एव प्रत्यागतस्य राजर्षेर्जनकस्य
भगवता वाल्मीकिना दधिमधुभिरेव निर्वर्त्तितः मधुपर्कः, वत्सतरी पुनर्विस्तृष्टा ।

(१) येनः.....सावराईकविलाः कल्लाणी मडमडाइदा इति पाठान्तरम् ।

(२) इति हि धर्मसूत्रकाराः इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

भाण्डा । अनिवृत्तमांसानामिव कल्पमृषयो मन्त्र
निवृत्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः ।

सौधा । किं निमित्तम् ? (क)

भाण्डा । स तदैव सीतादेव्याः तादृशं दैवदुर्विपा
मुपश्रुत्य वैखानसः संवृत्तः, तथास्य कतिपये सवत्सराश्चन्द्र
तपोवने तपस्तप्यमानस्य ।

सौधा । तदो किञ्चित् आग्रदो ? (ख)

भाण्डा । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचेतसं द्रष्टुम् ।

सौधा । अबि अज्ज सम्बन्धिणीहिं समं संवृत्तं से दं
ण वेत्ति । (ग)

भाण्डा । सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्याया
सकाशं भगवती अरुन्धती प्रहिता, यत् स्वयमुपेत्य वेदे
द्रष्टव्य इति ।

सौधा । जधा पदे त्यविरा परस्परमिलिता, तथा अम्हे विद
केहिं समं मिलिअ अणज्जाअमहसवं खेलन्ता सम्भादिह ।

[इति परिक्रामतः ।]

भाण्डा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्रा
तसवशिष्टावुपास्य सम्प्रति आश्रमवह्निर्वृत्तमूलमधितिष्ठति
एषः ।

(क) किं निमित्तम् ? (ख) ततः किमिति आगतः ? (ग) अपि
सम्बन्धिनीभिः समं संवृत्तमस्य दर्शनं न वेत्ति । (घ) यथा एते स्थविराः पर
मिलिताः, तथा वयमपि वटुकैः समं मिलित्वा चन्द्रायामहीतृसवं खेलन्तः सम्भाव

चतुर्थोऽङ्कः ।

७५

हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

अन्तःप्रसृप्तदहनो (१) ज्वलन्निव (२) वनस्पतिः ॥ २ ॥

इति निष्क्रान्तौ । विष्कम्भकः ।

[ततः प्रविशति जनकः]

जन ।

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता

उपमा उपेक्ष॥

विषक्तस्तोत्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।

शिवरिणाष्टितं

पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तन् मर्माणि क्लकच इव मन्युर्विरमति । ३ ॥

कष्टम् एवं नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराक-

सान्तपनप्रभृतिभिस्तपोभिरात्तरसधातुः अनुपयुज्यमानो (३)

न अद्यापि मे दग्धदेहः पतति । अन्धतामिस्रा हि असूर्या नाम

ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते ये आत्मघातिन इत्येवमृषयो

मन्यन्ते, अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावना-

स्पष्टनिर्भासः (४) प्रत्यग्र इव दारुणो न मे दुःखसंवेगः प्रशस्यति ।

अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सोते ! ईदृशस्ते निर्माणभागः

परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रुद्धितुमपि न शक्यते ।

हा हा पुत्रि !

(१) अन्तःप्रदीप्तदहनः इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) जरन्निव इति पाठ-
भेदः । (३) अनवष्टम्भः इति पाठान्तरम् । (४) प्रतिक्षणपरिभावनाया स्पष्टनिर्भासः
इति विद्यासागरसम्मतः पाठः ।

७६

उत्तररामचरितम् ।

उपमां १२४ ^{अनियतरुदितस्मितं} विराजत्-

पुष्पिताया कतिपयकोमलदन्तकुञ्जलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमञ्जु (१) जल्पितं ते ॥

भगवति वसुन्धरे ! सत्यमतिदृढासि ।

त्वं वक्त्रिमुनेयो वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदुः

उपमा

शाब्दवि-

क्रीडित

माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्व
विद्यां वागिव यामसूत भवती, तद्वत्तु, या दैवतम् (२)

तस्यास्त्वं दहितुस्तथा विशसनं किं दारुणोऽमृष्यथा

[नेपथ्ये] इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः । [दृष्ट्वा] अये ! गृष्टिनोपदिश्यमानमा

भगवती अरुन्धती । [उत्थाय] कां पुनर्महादेवीत्या

[निरूप्य] हा ! कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी

प्रियसखी मे कौशल्या ? क एतत् प्रत्येति सेवेर्यामिति ।

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

उपमा रूपकं अरेव वा किमुपमानपदेन, सैषा ।

वसन्तानिलकं कष्टं वतान्यदिव दैववशेन जाता

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥ ६

अयमपरःपापो (४) दशाविपर्ययासः ।

(१) असमञ्जसमुग्धजल्पितम् इति विद्यासागररुतपाठः । (२) शुद्धिं गत
पुरः इति पाठान्तरम् । (३) धर्मदाराः इति विद्यासागररुतः पाठः । (४) अपर
इति पाठान्तरम् ।

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तौ महोत्सवः । रूपकालङ्कारः
क्षते चारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥ उपमा

ततः प्रविशति अरुन्धती कौशल्या कञ्चुकी च ।

अरु । ननु ब्रवीमि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः
ते ॥ तुल्यगुरोरादेशः, अतएवाहं प्रेषिता, ततः कोऽयं पदे पदे
हान् अनध्यवसायः ।

कञ्चुकी । देवि ! संस्तभयात्मानम् अनुरध्यस्य भगवतो
भास्व शिष्टस्यादेशमिति विज्ञापयामि ।

(२) कौशल्या । ईरिसे काले मिहिलाधिपो दृष्टव्योत्ति समं
पृथग्वा जेव सव्वाइं दुक्खाइं समुवभवन्ति । ए सक्कणोमि उव्वत्तमाण-
मूलवन्धनं (१) हिअअं अवल्याविदुं । (क)

मानमा अरु । अत्र कः सन्देहः ।

वैलीनानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सद्व्युविद्योगजानि । उपमा
पत्नी दृष्टे जने प्रेर्यास दुःसहानि स्रोतःसहसैरिव संप्लवन्ते ॥ ८ ॥ उपमा

कौशल्या । कहं बच्छाए बहए एवं गदे तस्स राएसिणो
मुहं दंसेम्ह ? (ख)

अरु । एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्वहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ८ ॥

(क) ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्य इति समम् एव सर्वाणि दुःखानि
समुद्भवन्ति । न शक्नोमि उद्वर्त्तमानमूलवन्धनं हृदयमवस्थापयितुम् । (ख) कथं
तस्माया वध्वा एवं गते तस्य राजर्षे मुखं दर्शयामः ? ।

अर्द्धि गत
(१) उगध्दमाणमूलवन्धनं इति विद्यासागरद्वतः पाठः ।

कौशल्या । एसो सो महाराजस्स हिअआणन्दो वत्तं जनकं
बह्वे पिदा राएसी, हद्दो हद्दो सम्भाविदस्मि अणुवत्तिक्कमेव
सवे दिअहे । हा देव ! सर्व्वं एव्व तं णत्थि । (क) भूयामहे
जनकः । [उपसृत्य ।] भगवति अरुन्धति ! अरु
सीरध्वजोऽभिवादयते । परिलघू

यया पूतमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः;
उपयय पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतमः । शि
शिरसा त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा शि
जगद्व्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

अरु । परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्, अयं त्वां पुनातु
परोरजा य एष तपति । (१) कौ

जनकः । आर्य्यं गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापालमा
कञ्चुकी । [स्वगतम् ।] निरवशेषमतिनिष्ठुरमुपाल
स्मः । [प्रकाशम्] राजर्षे ! अनेनैव मन्युना चिरपरित
रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदु
देवीम् । रामभद्रस्यापि (२) दैवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् विपाके
समन्तात् प्रवृत्तवीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्नि
शुद्धिमध्यल्पकाः प्रतियन्ति इत्यतो दारुणमनुष्ठितम् देवेन । पुर
जन

(क) एषः स महाराजस्य हृदयानन्दो वनसायाः वध्वाः पिता राजर्षिः हा
हा धिक् सम्भाविता अस्मि अनुपस्थितमहोत्सवे दिवसे, हा देव ! सर्वमेव तत्रा
(क)

(१) परो रजसां इति पाठान्तरम् । (२) रामभद्रेणापि समन्तात् प्रवर्त्तितवी
किंवदन्तीकाः.....दारुणमनुष्ठितमिति विद्यासागररघुतपाठः । (१)
पाठः ।

जनकः । आः ! कोऽयमग्निर्नाम अस्मत्प्रसूतिपरिशोधने,
 वदिकृष्टमेववादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः पार-
 भूयामहे ।

अरु । [निःश्वस्य] एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति
 परिलघूनि अक्षराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से !

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तष्ठतु तथा

विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति (१) । *अर्थात्तरन्यास*

शिशुत्वं स्तूयन् वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां *शिवारणीवृत्तम्*

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः ॥ ११ ॥

कोशल्या । अम्हो उन्मीलान्ति वेदनाम्हो । (क) [इति
 सूच्छति ।]

जनकः । हा कष्टं ! किमेतत् ।

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् ।

राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टं तदखिलम् । *अर्थात्तरन्यास*

विपाके घोरेऽस्मिन्नथ (२) खलु विमूढा तव सखी *शिवारणी*

पुरन्ध्रीणां चित्तं (३) कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जनकः । हन्त हन्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवत्तः यश्चिरस्य

दृष्टान् प्रियसुहृदः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि ।

(क) अहो उन्मीलान्ति वेदनाः ।

(१) जनयति इति विद्यासागरधृतपाठः । (२) ननु खलु इति विद्यासागरधृतः

पाठः । (३) चेतः इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

स सम्बन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ, तच्च हृदयम्,

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।

शरीरं जीवो वा, यदधिकमतो वा प्रियतमो

महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद्दशरथः ॥ १३ ॥

कष्टम् इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूवं दम्पत्योः पृथग्गहमुपालम्भविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दलं वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्ध हृदयम् ॥ १४ ॥

अरु । हा कष्टम् ! अतिचिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं हृ-

मस्याः ।

जनकः । हा प्रियसखि !

[इति कमण्डलूदकेन (१) सिञ्चति ।

कञ्चुकी । सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

उपया

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौशल्या । [संज्ञां लब्ध्वा] हा वक्त्रे जाणइ ! कर्हि

सुमरामि दे विआहलकीपरिगहेकमण्डणं पप्फुरन्त

विहसिदंमुद्धसुहपुण्डरीअं, आप्फुरन्तचन्दचन्दिआसुन्द

अङ्गेहिं पुणोबि मे जादे उज्जोएहि उच्छङ्गं सव्वदा म

(१) कमण्डलुजलेन इति विद्यासागरपुस्तक-पाठः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

८१

राश्रो भणादि, एसा रहउलमहत्तराणं वह्, अम्हाणं उण
जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव्व । (क)

कच्चुको । यथाह देवी ।

१३। पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत् प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः ।

वधूचतुष्केऽपि यथाहि शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥१६॥

जनकः । हा प्रियसखे महाराज दगरथ ! एवमसि सर्व-
प्रकारहृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुरासं जनं

सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

१४। त्वं कालेन तथाविधोऽस्यपहृतः सम्बन्धवौजञ्च तद् शाद्वलीविक्रीडित

घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥१७॥

१५। कौशल्या । जादे जाणइ ! किं करोमि, दढवज्जलेवधडि-
अवन्धिचलं हृदजीविदं मं मन्दभाइणीं ण परिच्चअइ । (ख)

अरु । आश्वसिहि राजपुत्रि ! वाष्पविश्रामोऽप्यन्तराले (१)

कर्तव्य एव अन्यच्च किं न स्मरसि, यदवोचदृष्ट्यशृङ्गाश्रमे

युष्माकं कुलशुरुस्तदुपजातमेव, (२) किन्तु कल्याणोदकं

भविष्यति ।

१६। (क) हा वत्से जानकि ! कासि, स्मरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिग्रहेकमण्डनं
प्रस्फुरच्छुद्धविहसितमुग्धमुखपुण्डरीकम्, आस्फुरच्चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैः पुनरपि मे

१७। जाते उद्योतयोत्सङ्गं सर्वदा महाराजो भणति, एषा रघुकुलमहत्तराणां वधूः,
यस्माकं पुनर्जनक सम्बन्धेन दुहिता एव । (ख) जाते जानकि ! किं करोमि,

१८। दढवज्जलेपवटितवन्धनिश्चलं हृतजीवितं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

(१) अल्परे इति पाठान्तरम् । (२) तत्तथेलुपजातमेव इति पाठभेदः ।

६

कौशल्या । भगवदि ! अदिकन्तो मणोरहो (१) ।

अरु । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि ! (२) मृषोद्यं तदि
नहीदं सुक्षत्रिये अन्यथा मन्तव्यं, भवितव्यमेव तेन ।

आविर्मृतज्योतिषां ब्राह्मणानां
शक्तिनीये व्याहारास्तेषु मां संशयो भूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता

नैते वाचं विप्लुतां व्याहरन्ति ॥ १८ ॥

नेपथ्ये कलकलः ।

सर्वे आकर्णयन्ति ।

जनकः । अद्य खलु शिष्टानध्याय इत्युद्धतं खेलतां वटू
कलकलः ।

कौशल्या । सुलहसोक्खं दाव बालत्तणं होदि ।

[निरूप्य] अमहे ! एदाणं मज्झि को एसो रामभद्र
च्छोपरिसोहिदेहिं सावट्ठममुद्धललिदेहिं अङ्गिहिं अह्मा
लोअणाइं सौदलावेदि । (ख)

अरु । [अपवार्य सहर्षोत्क्रण्टं स्वगतम्] इदं ना
तद्भागीरथीनिवेदितरहस्यं कर्णामृतं, नत्वेवं विद्मः कतरं
ऽयमायुष्मतोः कुशलवयोरिति ।

(क) भगवति ! अतिक्रान्ती मनोरथः । (ख) सुलभसौख्यं तावद् दाव
भवति । अहो ! एतेषां मध्ये क एष रामभद्रलक्ष्मीपरिशोभितः सावट्ठममु
ललितैरङ्गैरस्माकम् लोचनानि शीतलयति ।

(१) कुदो अदिकन्दमणोरहो एमह एदम् इति पाठान्तरम् । (२) राज
इति पाठान्तरम् ।

जनकः । कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो (१)

वटुपरिषदं पुण्यशोकः त्रियेव सभाजयन् । वाच्ये ~~प्रेम~~

पुनरिव शिशुर्भूतो (२) वत्सः स मे रघुनन्दनो ~~हरीदो~~

भटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१६॥

कञ्चुकी । नूनं क्षत्त्रियव्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ।

जनकः । एवमेतत् । तथार्हः,

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोमपवित्त्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् । (३)

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकम् ~~प्रा~~ ~~द्वेला~~ ~~विकी~~ ~~डित~~

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डं तथा पैप्पलम् ॥२०॥ (४)

मगवति अरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुतस्थोयमिति ।

अरु । अद्यैव वयमागताः ।

जनकः । आर्य्य गृष्टे ! अतीव मे कीतुकं वर्त्तते । तद्ग-

वन्तं वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ, इमञ्च बालकं ब्रूहि, केऽप्येते

प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति ।

कञ्चुकी । यदाज्ञापयसि । [इति निष्क्रान्तः ।]

कौशल्या । किं भणध, एवं भणितो आगमिस्सदिति (क)

अरु । भिद्येत वा सदुद्वत्तमीदृशस्य निर्माणस्य ? (५) ।

कौशल्या । [निरूप्य ।] कहं सविण्णं णिसामिदगिद्वि-

(क) किं भणध, एवं भणित आगमिष्यतीति ।

(१) श्यामस्निग्ध इति पाठान्तरम् । (२) भूत्वा इति पाठभेदः ।

(३) भस्मस्तोकपवित्र इति पाठान्तरम् । (४) दण्डोऽपरः पैप्पलः इति भिन्नः पाठः ।

(५) भिद्येत किं इति पाठान्तरम् ।

अणो विसज्जिदइमिदारओ इदो अहिमुहं पसरिदो जेव
बच्छो । (क)

जनकः । [चिरं निर्वर्ण्य ।] भोः किमप्येतत् ।

महिम्नामेतस्मिन् विनयशिशुतामौग्धमसृणो

विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

उपया

मनो मे सम्मोदः स्थिरमपि हरत्येव बलवान्

शिरवर्णी अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

[प्रविश्य लवः स्वगतम्] अज्ञातनामक्रमाभिजना

पूज्यानपि नः स्वतः कथमभिवादयित्थे । [विचिन्त्य] अ

पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । [सविनयमुपसृत्य

एष वो लवस्य शिरसा प्रणामपर्यायः ।

[अरुन्धतीजनकौ ।] कल्याणिन् आयुष्मान् भूयाः ।

कौशल्या । जाद ! चिरं जीव । (ख)

अरु । एहि वत्स ! [इति लवमुत्सङ्गे कृत्वा स्वगतम्] (१)

दिष्ट्या न केवलमुत्सङ्गश्चिरात् मनोरथोऽपि मे सम्पूर्णः ।

कौशल्या । जाद ! इदो विदाव एहि । [उत्सङ्गे कृत्वा] (२)

अम्भहे गं केअलं दरविअसन्तणीलुप्पलसामलुज्जलेण देह

बन्धेण कवलिदारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसणिणाददो

हरदीहरेण सरेण अ रामभइमणुहरदि, गं कठोरकमलगब्भ

(क) कथं सविनयं निशामितगृष्टिवचनो विसर्जितर्षिदारकः इतोऽभिमुख

प्रसृत एव स वत्सः ! (ख) जात । चिरं जीव ।

(१) उत्सङ्गे कृत्वा अपवार्थ इति वियासागरधृतः पाठः । (२) क्रीडे कृतं
उत्सङ्गे गृहीत्वा इति पाठभेदौ ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

८५

पक्वलो सरीअप्फंसोवि तादिसो ज्जेव वच्छस्स । जाद (१)

पेक्खामि दाव दे मुहचन्दम् । [चिबुकमुन्नमय निरूप्य सवाप्या-
कृतम्] राएसि ! किं ण पेक्खमि, णिउणं णिरुविज्जमाणं
मे मुहं वच्छाए मुहचन्देण संवददि ज्जेव । (क)

जनकः । पश्यामि सखि ! पश्यामि ।

कौशल्या । अम्मो उम्मत्तीभूदं विअ मे हिअअं, किम्पि
चिन्तअन्तो वहु विप्पलवदि । (ख)

जनकः । निरूप्य ।

वत्सायाश्च रघूदहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते

सम्पूर्णप्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः (२) ।

सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ शादलो विज्जिअन

हा हा दैव ! किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥२२॥

कौशल्या । अत्थि दे मादा, सुमरसि वा तादं । (ग)

(क) जात ! इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविकसन्नीलीत्पल-

श्यामलीज्वलेन देहवन्धेन कवलितारबिन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसनिनाददौर्बन्धो

स्वरेण च रामभद्रमनुहरति, तनु कठीरकमलगर्भपक्षलः शरीरस्पर्शोऽपि तादृश एव
वत्सस्य । जात ! प्रेचे तावत्ते सुखचन्द्रम् । राजर्षे ! किं न प्रेचसे, निपुणं

निरूप्यमाणम् अस्य मुखं वत्साया बध्वा सुखचन्द्रेण संवदति एव । (ख) अहो

उम्मत्तीभूतमिव मे हृदयं, किमपि चिन्तयत् वहु विप्रलपति । (ग) अस्ति ते माता,

स्मरसि वा तातम् ।

(१) जीवजाद इति पाठः विद्यासागरधृतः । (२) सम्पूर्णं प्रतिबिम्बितेव,
सम्पूर्णप्रतिबिम्बितैव इति पाठान्तरे ।

लवः । नहि नहि ।

कौशल्या । तदो कस्म तुमं । (क)

लवः । भगवतो वाल्मीकेः ।

कौशल्या । अइ जाद ! कहिदव्वं कहेहि । (ख)

लवः । एतावदेव जानामि ।

[नेपथ्ये ।] भोः भोः सैनिकाः ! एष खलु कुमारश्च
केतुराज्ञापयति, न केनचिदाश्रमाभ्यर्णभूमिराक्रमितव्येति ।

[अरुन्धतीजनकौ ।] अये ! मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतं
वत्सश्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः । (१)

कौशल्या । वच्छलक्षणस्य पुत्रको आणवेदिति अस्मिन्
बिन्दुसुन्दराइं अक्खराहं सुणोअन्ति । (ग)

लवः । आर्य्य ! क एष चन्द्रकेतुर्नाम ।

जनकः । जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ।

लवः । एतावेव रामायणकथापुरुषौ । (२)

जनकः । तत् कथं न जानासि तस्य लक्षणस्यायमात्मज
श्चन्द्रकेतुः ।

लवः । उर्मिलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौहित्रः ।

अरु । [विहस्य ।] आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन (३)

(क) ततः कस्य त्वम् । (ख) अयि जात ! कथयितव्यं कथय । (ग) वत्स
लक्षणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यस्य तविन्दुसुन्दराण्यचराणि श्रूयन्ते ।

(१) द्रष्टव्य अहो सुदिवसः इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) तावेव राम
ण्यकथा इति विद्यासागरधृतः पाठः । (३) कुमारिण इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

जनकः । [विचिन्त्य ।] यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञ-
स्तद् ब्रूहि तावत् पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नाम-
धेयानि अपत्यानि केषु दारिषु प्रसूतानि ? (१)

लवः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः । किं न प्रणीतः कविना ?

लवः । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येक-
देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च सहस्त-
लिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्तौर्यतिकसूत्र-
कारस्य ।

जनकः । किमर्थम् ?

लवः । स किल भगवान् (२) भरतस्तमसरोभिः प्रयोजयि-
ष्यतीति ।

जनकः । सर्वमिदमस्माकमाकूतकरम् ।

लवः । सहती पुनस्तस्मिन् भगवतो वाल्मीकिरास्या,
केषाञ्चिदन्तेवासिनां दस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति (३)
प्रेषितम् । तेषामानुयात्रिकश्चापपाणिः प्रमादापनोदनार्थमस्मद-
भाता प्रेषितः । (४)

कौशल्या । जाद ! भादावि दे अयि ? (क)

लवः । अस्ति आर्य्यः कुशो नाम ।

(क) जात । भावापि तेऽस्ति ।

(१) केषु केषु इति पाठान्तरम् । (२) स किल भगवान् तम् इति विद्यासागर-
धृतः पाठः । (३) तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रेषितम् इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

(४) अप्रमादार्थमिति क्वचित् पाठः ।

कौशल्या । जेट्ठोत्ति भणिदं होदि । (क)

लवः । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किल ज्यायान् इति
जनकः । किं यमजावायुषन्ती ?

लवः । अथ किम् ।

जनकः । कथय कथाप्रबन्धस्य कौटुशः पर्यन्तः ?

लवः । अलीकपौरप्रवादोद्विग्नेन राज्ञा निर्वासितां दे-
यजनसम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरणे प-
त्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति ।

कौशल्या । हा बच्छे मुहचन्द्रमुखि ! को दाणिं
कुसुमभूदस्स शरीरस्स (१) देवदुर्विलासपरिणामो एआणि
आए णिबडिदो । (ख)

जनकः । हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवच्च नवच्च घोरं

ताच्च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।

उत्तेष्टा क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

सन्तस्तया शरणमित्यसक्तत् स्मृतोऽस्मि ॥१॥

लवः । [अरुन्धतीं प्रति ।] आर्य्ये ! कावेतौ ?

अरु । इयं कौशल्या, अयं जनकः ।

लवः । [सवहुमानखेदकौतुकं पश्यति ।]

(क) ज्येष्ठ इति भणितं भवति । (ख) हा वत्से मुग्धचन्द्रमुखि ! क इदं
कुसुमभूतस्य शरीरस्य देवदुर्विलास परिणामएकाकिन्या निपतितः ।

(१) शरीरकुसुमस्य इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

८६

जनकः । अहो दुर्मर्यादता ! दुरात्मनां पौराणाम्, अहो
रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता ।

एतद्वैशसघोरवज्रपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः । आतिशयोक्ति

क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवमरश्चापेन शापेन वा ॥ २४ ॥

कौशल्या । भगवदि ! परित्ताहि, परित्ताहि, पसादेहि
कुविदं राएसिं । (क)

अरु । एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पात्याश्च कृपणाः प्रजाः ॥ २५ ॥

जनकः । शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत्पुत्रभाग्डं हि मे । शादीन विप्रा-
हित

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २६ ॥

[प्रविश्य संभ्रान्ता वटवः ।] कुमार ! अश्वोऽश्व इति
कोऽपि भूतविशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुनास्माभिः
प्रत्यक्षीकृतः ।

लवः । अश्व इति पशुसमान्नाये सांग्रामिके च पठ्यते,
वदन्नूत कीदृशः ।

वटवः । श्रूयताम् ।

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं

दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शष्पाण्यन्ति प्रकिरति शक्त्यिण्डुकानाम्भमावान्

किं वाख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥ २७ ॥

इति उपर्युत्थाजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।

(क) भगवति ! परिताहि परिताहि, पसादय कुपितं राजर्षिम् ।

लवः । [सकौतुकपरोधविनयम् ।] आर्याः ! पश्यत, एभिर्नीतोऽस्मि । [इति त्वरितं परिक्रामति ।]
[अरुन्धतीजनकी ।] पूरयतु कुतूहलं वत्सः (१) ।

कौशल्या । भगवदि ! जानामि, एदं अणालोअअन्ती जीआमि बिअ, अदो अस्सदो भविअ पेक्खम्ह दाव गच्छमा दीहाउम् । (क)

अरु । अतिजवेन (२) दूरमतिक्रान्तः स चपलः क दृश्यते ।

प्रविश्य

कञ्चुकी । भगवान् वाल्मीकिराहः ज्ञातव्यमेतदवसं भवन्निरिति ।

जनकः । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवति अरुन्धति ! सखि कौशल्या ! आर्यं गृष्टे ! स्वयमेव गतं भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः ।

[इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः ।]

वटवः । पश्यतु कुमारस्तदाश्चयम् ।

लवः । दृष्टमवगतञ्च नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति ।

वटवः । कथं ज्ञायते ?

(क) भगवति ! जानामि, एतस्यालोकयन्ती न जीवासीव, अतीऽन्यती पश्यामस्तावद्वक्तुं दीर्घायुषम् ।

(१) कौतुकं वत्सः इति विद्यासागरद्वयः पाठः । (२) दूरमतिक्रान्तः स चपल इति विद्यासागरद्वयः पाठः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

६१

लवः । ननु मूर्खाः ! पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे । किं
न पश्यथ, प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च
रक्षितारस्तत्प्रायमेववलमिदमपि दृश्यते, यदि इह न प्रत्यय
अन्तीस्तत्त्वा पृच्छत ।

वटवः । भोः । भोः ! किम्प्रयोजनोऽयमश्वः परिहृतः
पर्यटति ।

लवः । [सस्पृहमात्मगतम् ।] अये ! अश्वमेध इति
विश्वविजयिनां क्षत्रियाणामूर्जस्त्रलः सर्वक्षत्रियपरिभावी
महान् उत्कर्षनिष्कर्षः । (१)

[नेपथ्ये]

अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवौरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ २८ ॥

लवः । [सव्यथमिव] अहो ! सन्दीपनानि अक्षराणि ।

वटवः । किम् उच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः ।

लवः । भोः भोः ! तत् किमक्षत्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धत-
मुद्घोष्यते (२) । [नेपथ्ये]

अरे ! महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ?

लवः । धिग् जाल्मान् ।

यदि ते सन्ति सन्त्वेव, केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः सन्निपत्यैव पताकां (३) वी हरास्यहम् ॥ २९ ॥

(१) उत्कर्षनिकषः इति पाठान्तरम् । (२) यदेव मुदीर्यते इति विद्यासागर-
धृतः पाठः । (३) एभिरधुना तां पताकां हरामि वः । परसम्बाधां पताकां वी
हरास्यहम् इति पाठभेदौ ।

भो भो वटवः ! परिहृत्य लोष्टैरभिघ्नन्तो नयत (१)
मश्वम् । एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु ।

[प्रविश्य सक्रोधदर्पः पुरुषः ।] धिक् चापलं, किं
वानसि, तीक्ष्णनीरसा ह्यायुधौयश्रेणयः शिशोरपि
वाचम् न सहन्ते, राजपुत्रश्चन्द्रकेतुररिविमर्दनः सौम्यपूर्वा
दर्शनकौतूहलाक्षिप्तहृदयो न यावदायाति तावत् त्वरितम्
तरुगहनेनापसर्पत (२) ।

वटवः । कुमार कृतमनेनाश्वेन, तर्जयन्ति विस्फुरितश
कुमारमायुधौयश्रेणयः, दूरे चाश्रमपदमितस्तदेहि इरिण
पलाशमहे ।

लवः । [स्मितं कृत्वा] किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि
[धनुरारोपयन् ।]

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-

मुद्गारि घोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

उपमा
अनुप्रास
ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्र-

वसन्तीतलकी जुम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ ३० ॥

[इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे]

इति कौशल्याजनकयोगी नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

(१) परावर्त्तयत इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) न परापतत्यर्थात्
त्वरितमपसर्पतानेन तरुगहनेन इति पाठान्तरम् । अरिविमर्दनः इत्यत्र
अरासनः इति पाठभेदः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[नेपथ्ये]

भोः भोः सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बनमस्माकम् ।

नन्वेष त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-

व्यावल्पात्प्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकीविदारकेतुः (१) *प्रहसिणी*

श्रुत्वा वः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्याणिः

साहुतहर्षसम्भ्रमचन्द्रकेतुः ।

चन्द्र ! आर्य्य सुमन्त्र ! पश्य ! पश्य !

किरति कलितकिञ्चित्कीपरज्यन्मुखश्री-

रनवरतनिगुञ्जत्कीटिना कार्मुकेण । *उपमा*

समरशिरसि चञ्चल्यञ्चवृडश्चमूनाम् *मालिनी*

उपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्य्यम् !

मुनिजनशिशुरिकः सर्वतः सैन्यकांये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

दलितकरिकपोलग्न्यटङ्कारघोर- (२) *मालिनी*

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् !

(१) उद्धातप्रचलितकीविदारकेतु इति पाठः विद्यासागरधृतः ।

(२) टङ्कारघोरं इति पाठः विद्यासागरधृतः ।

सुमन्त्रः । आयुष्मन् !

अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम्
 पुष्पताम्रकुशिकसुतमखाद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि

चन्द्र । इमन्त्वेकमुद्दिश्य (१) भूयसामारम्भ इति हृदयभीत

पत्रपते ।

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुरत्-

करालकरकन्दलौकलित (२) शस्त्रजालैर्बलैः ।

उपमा

कणत्कनककिङ्किणीभङ्गभङ्गायितस्यन्दनै-

पुष्पावृत रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः । वत्स ! एभिः समस्तैरपि किमस्य, किं
 व्यस्तैः ।

चन्द्र । आर्य्य ! त्वर्य्यताम् त्वर्य्यतामनेन हि महत्प्रयत्नं
 श्रितजनप्रमाथोऽस्माकमारब्धः । तथाहि,

आगुञ्जद्भिरिक्कुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराघातमुज्जृम्भयन् ।

उत्प्रेक्षा वेङ्गजैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवः (३)

प्रादुर्भातविक्रीडित दृष्टत्कालकरालवक्त्रविघ्नसव्याकीर्य्यमाणा इव ।

सुमन्त्रः । [स्वगतम् ।] कथमीदृशेन सह वत्सस्य च
 केतोर्द्वन्द्वसम्यहारमनुजानीयाम् (४) । [विचिन्त्य ।] अथ
 इत्स्वाकुण्डहृद्वाः खलु वयं, प्रत्युपस्थिते (५) च का गतिः ।

(१) समत्वेकमुद्दिश्य इति पाठान्तरम् । (२) जटिल इति पाठान्तरम् ।

(३) भुवमिति पाठः क्वचित् दृश्यते । (४) अनुजानीमः इति पाठान्तरम् ।

(५) इत्स्वाकुण्डहृद्वाः.....प्रत्युपस्थिते रणे च...इति पाठान्तरम् ।

चन्द्र । [सविस्मयलज्जासम्भ्रमम् ।] धिक् प्रतिनिवृ-
त्तानि सर्वतः सैन्यानि सम ।

सुमन्त्रः । [रथवेगमभिनीय ।] आयुष्मन् ! एष वाग्वि-
ति हृदयभीतस्ते स वीरः ।

चन्द्र । [विस्मृतिमभिनीय ।] आर्य्य ! किमस्य नामधेय-
माख्यातमाख्यायकैः ।

सुमन्त्रः । वत्स ! लव इति ।

चन्द्र ।

भो भो लव ! महाबाहो ! किमेभिस्तुव सैनिकैः ? ।

किं एषोऽहमेहि मामेव, तेजस्तेजसि शास्यतु ॥ ७ ॥

सुमन्त्रः । कुमार ! पश्य पश्य ।

ह मया पवर्तत एष बालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहतः । उपमा

स्तनयितुरवादिभावलीनामवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥ ८ ॥ मत्तमा-
रिणीवृत्ते

[ततः प्रविशति त्वरितोद्धतक्रमो लवः ।]

भयन् लवः । साधु, राजपुत्र ! साधु, सत्यमैत्त्वाकः खल्वसि
तदयं परागत एवास्मि ।

इव । [नेपथ्ये महान् कलकलः ।]

त्वस्य च । लवः । [सावेगं परावृत्त्य ।] कथमिदानीं भग्ना अपि
प्रतिनिवृत्त्य युद्धाभिसारिणः पर्यवष्टभ्य निघ्नन्ति मां चमू-
गतिः पतयः धिग् जाल्मान् !

पाठात् न पाठात् अयं शैलाघातक्षुभितवड्वावक्त्रुहुतभुक्

प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।

उपमा समन्तादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः

शिखरीणी पयोराशिरोघः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ८ ॥

इति परिक्रामति ।

चन्द्र । भो भोः कुमार !

अत्यङ्गुतादसि गुणातिशयात् प्रियो मे,
तस्मात् सखा त्वमसि, यन्मम तत्तवैव ।

तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि
वसन्ततिलके नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

लवः । [सहर्षसम्भ्रमं परावृत्य] अहो महानुभाव
प्रसन्नकर्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुलकुमारस्य ।
किमेभिः एनमेव तावत् सम्भावयामि ।

[पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।]

लवः । [सक्रोधनिर्वेदम् ।] आः कदर्थितोऽहमेति
वीरसंवादविघ्नकारिभिः [तदभिमुखं परिक्रामति ।]

चन्द्र । आर्य ! दृश्यतामेतद्दृष्टव्यम् ।

दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः

पश्चादबलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

निदर्शनाद्बद्धा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

वसन्ततिलके मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्तः । कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु
परवन्तो विस्मयेन ।

चन्द्र । भो भो राजानः !

पञ्चमोऽङ्कः ।

८७

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-

८ ॥ वतैकस्मिन् कवर्चान्चितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।

कालज्यैष्ठैरभिनववयःकाम्यकाये (१) भवद्भि-

विषमालङ्कारः ।

मन्दुकाङ्कितः ।

र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन वो धिग् (२) धिगस्मान् ॥ १२ ॥

लवः । [सत्तोभम्] (३) कथमनुकम्पते नाम । [विचिन्त्य]

भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि

संस्तम्भयामि । [इति ध्यानं नाटयति ।]

सुमन्तः । तत्किमकस्मात् अस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति ?

लवः । पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् (४)

सुमन्तः । [ससम्भ्रमम्] वत्स ! मन्ये कुमारिणानेन

जृम्भकास्त्रमामन्त्रितम् ।

चन्द्र । अत्र कः सन्देहः ।

व्यतिकर इव (५) भीमस्तामसो वैद्युतश्च

अयोनि-प्रादः

प्रणिहितमपि चक्षुर्यस्तमुक्तं हिनस्ति ।

उभेहा
उभयम्

अथ लिखितमिवैतत् सैन्यमस्यन्दमास्ते

माहिनी

नियतममितवीर्यं (६) जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामैर्नभोजृम्भकै-

रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।

(१) अचरमवयः इति पाठान्तरम् । (२) तेन धिग्वी धिगस्मान् इति पाठान्तरम् ।

(३) सोन्माथम् इति विद्यासागरधृत्वाः पाठः । (४) सप्रगल्भम् इति पाठान्तरम् ।

(५) इह इति पाठभेदः । (६) अजितवीर्यमिति विद्यासागरधृतपाठः ।

७

अपेक्ष्य कल्याणपकठोरभैरवमरुद्वस्त्रैरवाकीर्यते (१)

प्रादूर्लब्धः मीलन्मेष (२) तडित्कङ्कडारकुहरेर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १३ ॥

सुमन्त्रः । कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् (३)

चन्द्र । भगवतः प्राचेतसादित मन्थामहे ।

सुमन्त्रः । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । य

क्षशाश्वतनया ह्येते क्षशाश्वत् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदायेन रामभद्रे व्यवस्थिताः ॥ १५ ॥

चन्द्र । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं

मन्त्रदृशः पश्यन्ति (४) ।

सुमन्त्रः । वत्स ! सावधानो भव, परागतः प्रवीरः ।

कुमारी । [अन्योऽन्यं प्रति ।] अहो प्रियदर्शनः कुमार

मस्त्रेहानुरागं निर्वर्ण्य

यदृच्छासंवादः किमु, किमु गुणानामतिशयः

पुराणो वा जन्मान्तरनिविडबन्धः परिचयः ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः । भूयसा जीविधर्म एषः, यद्रसमयी कस्यचि

क्वचित् प्रीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैवकं (५)

चक्षुराग इति, तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति ।

(१) अवलीर्यते इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) नीलाम्बीद इति पाठान्तरम् ।

(३) जृम्भकास्त्राधिगमः इति पाठान्तरम् । (४) प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः

सर्वसन्त्रदृशः इति पाठान्तरम् । (५) लौकिकानां व्याहारः इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

८८

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया । ^{स्वयं कालद्वयः}

स हि स्नेहात्मकस्तनुरन्तर्मर्माणि (१) सौव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ । [अन्योऽन्यं उद्दिश्य] ।

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते

सोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ भम परिस्मृणाभिलाषात् ^{उपमात् १८}

उन्मीलत् (२) पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किन्त्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना

शस्त्रेणापि हि तेन किं, न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

किं वक्ष्यत्ययमेवयुद्ध (३) विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे ^{शास्त्रविशेषः}

वोराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं वाधते ॥ १९ ॥

सुमन्त्रः । [लवं निर्वर्ण्य सास्रमात्मगतम् ।] हृदय !

किमन्यथा परिकल्पसे ।

मनोरथस्य यद्बीजं तद्देवेनादितो हतम् ।

लतायां पूर्व्वलूनायां प्रसूनस्यागमः कुतः ॥ २० ॥

चन्द्र । अवतरामि आर्य्य ! सुमन्त्र ! स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः । तत्कस्य हेतोः !

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति अपिच
खलु आर्य्य ! चाक्षधर्मः परिपालितो भवति न रथिनः
पादचारमायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते (४) ।

(१) अन्तर्भूतानि इति पाठान्तरम् । (२) आवडोत्पुलक इति पाठान्तरम् ।
 (३) अयं विमुखमिति पाठान्तरम् । (४) अपि खलु आर्य्यचाक्षधर्मयानुगृहीतो भवति ।
 चाक्षधर्मः समनुगतो भवति । रथिनः पादचारमभियुञ्जतीति च पाठभेदा, दृश्यन्ते ।

सुमन्त्रः । [स्वगतम् ।] कष्टं वतानुप्रपन्नोऽस्मि (१) ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्र । यदा तातमित्रा अपि पितुः प्रियसखं (२) धर्म

संशयेषु आर्य्यमेव पृच्छन्ति, तत्किमाख्यौ विमृशति ।

सुमन्त्रः । आयुष्मन् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

एषः सांग्रामिको न्याय एष धर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्र । प्रतिरूपं वचनमार्थस्य ।

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

सुमन्त्रः । सस्त्रे हासं परिष्यज्य ।

जातस्य ते पितुरपौन्द्रजितो निहन्तु (३)

र्वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यभूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं (४)

विराजन्तीति लक्षणे दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

चन्द्र । सकष्टम् ।

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे (५) का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

(१) कष्टं दशमनुप्रपन्नोऽस्मि इति पाठान्तरम् । (२) प्रियं सखायं
विद्यासागरद्वतः पाठः । (३) विजितुः इति विद्यासागरद्वतः पाठः । (४) अनुगच्छति
वीरधर्मम् इति पाठान्तरम् । (५) कुलज्येष्ठे इति पाठान्तरम् ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

१०१

(१) । सुमन्त्रः । अहह ! हृदयमर्मदारणानि (१) एतानि
चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

२१ ॥ लवः । हन्त ! मिथीकृतो रसक्रमो (२) वर्त्तते ।

२) धम यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी

तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् । ^{पिशाचिणोऽप्युत्तम}
^{उपमालङ्कारः व्रज्यनुप्रासः}
भणत्कारक्रूरकणितगुणगुञ्जदगुरुधनु- ^{अ रीव्यालङ्कारः}

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोत्थणरसः (३) ॥ २६ ॥

॥ चन्द्र । [अवतरणं रूपयन् (४) ।] आर्य्य ! सावित्रश्चन्द्र-
केतुः अभिवाद्यते ।

सुमन्त्रः । अजितं पुण्यमोजस्वि (५) काकुत्स्थस्येव ते महः ।

॥ २७ ॥ अथसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

अपिच,

देवस्त्वां सविता धिनोतु, समरे गोत्रस्य यस्ते पिता

त्वां मैत्रावरुणोऽभि (६) नन्दतु, गुरुर्यस्ते गुरुणामपि

ऐन्द्रं (७) वैष्णवमाग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते । ^{पिशाचिणोऽप्युत्तम}

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥ २८ ॥

॥ लवः । कुमार ! अति हि नाम शोभसे रथस्य एव कृतं
कृतमत्यादरेण ।

(१) दारुणानि इति पाठभेदः । (२) रसः इति पाठान्तरम् विद्यासागरसम्मतम् ।

(३) विकटविकरालव्रणमुखः इति पाठान्तरम् । (४) अवतरन् इति विद्यासागरद्वतः

पाठः । (५) ऊर्जस्वि इति विद्यासागरद्वतः पाठः । (६) अपि नन्दतु इति

पाठान्तरम् । (७) ऐन्द्रावैष्णवमिति पाठभेदः ।

चन्द्र । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु ।

लवः । आर्य्य ! प्रत्नारीपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

सुमन्त्रः । त्वमप्यनुरुध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः । को विचारः खेषु उपकरणेषु । किन्तु अरण्यसं
वयमनभ्यस्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः । जानामि वत्स ! दर्पसौजन्ययोर्दयोचितमीरति-
तुम्, (१) यदि पुनरीदृशं त्वामैच्छाको रामभद्रः (२) पश्ये-
तदा श्रस्य स्नेहेन हृदयमभिष्यन्देत् ।

लवः । आर्य्य सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । [सलज्जमिव]
वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रविघातिनः (३)

क इह (४) च गुणैस्तं राजानं न वा बहु मन्यते ।

तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां

हरिणीवृतम् - विक्रान्तिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥ २६ ॥

चन्द्र । [सस्मितम् ।] किन्तु भवतस्तातप्रतापोक्त-
ऽप्यमर्षः ।

लवः । अस्त्विहामर्षो मा भूदा, एतत्तु पृच्छामि, दा-
हि राघवं राजानं शृणुमः, स किल नात्मना दृष्यति नाप्य-
प्रजासु दृप्तत्वं जायते (५) तत् किमस्य मनुष्या राक्षसी वा-
वदन्ति (६) ।

(१) आचरितम् इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) ऐच्छाकी राजा रामभद्र-
इति विद्यासागरग्रहीतः पाठः । (३) प्रतिघातिनः इति पाठान्तरम् । (४) इति
इति पाठभेदः । (५) नाप्यस्य प्रजा ईदृश्यो जायते ; नास्य प्रजा वा दृता जायते
इति पाठभेदौ । (६) उदीरयन्ति इति पाठान्तरम् ।

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृष्टयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्वृतिः ॥ ३० ॥

इति ह स्म तां निन्दन्ति अथेतरामभिष्टुवन्ति ।

कामान् दुग्धे, विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कौर्त्तिं सूते दुष्कृतं या हि नस्ति ।

ताञ्चापेयतां मातरं मङ्गलानां

शास्त्रिणा वृत्तम्

धेनुं धीराः सुनृतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

सुमन्त्रः । परिपूत (१) स्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्ते-

वासी वदति अयं अभिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण ।

लवः । यत् पुनश्चन्द्रकेतो ! वदसि, किन्तु भवन्तस्तात-

प्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः

क्षत्रधर्मा इति ?

सुमन्त्रः । नैव खलु जानासि तं देवमैच्छाकं, यदेवं

वदसि, (२) तद्विरम्यतामतिप्रसङ्गात् (३) ।

सैनिकानां प्रमाथेन (४) सत्यमीजायितं त्वया ।

जामदग्न्यस्य दमने नैवं (५) निर्वक्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

लवः । [सहासम्] आर्य्य ! जामदग्न्यस्य दमनः स

राजा, इति कोऽयमुच्चैर्वादः ।

(१) अपरिपूत इति पाठान्तरम् । (२) यदेवं वदसि इत्यंशो विद्यासागरेण न

धृतः । (३) तद् विरम्य विरमातिप्रसङ्गादिति विद्यासागरधृतः पाठः । (४)

रामेऽप्यसृष्ट्यमाथेन इति पाठान्तरम् । (५) नातिनिर्वक्तुम्, नहि निर्वक्तव्यम् इति

पाठभेदौ ।

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

वाह्वीर्वीर्यं यत्तु तत् क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

शान्तिनीवृतम् स्तस्मिन् दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

चन्द्र । [सोन्माथमिव ।] आर्य्य ! आर्य्य ! कृतमुत्त-

त्तरण ।

कोऽपेक्ष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो

वीरो (१) न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि

वसन्ततितकवृत्तम् पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥ ३४ ॥

लवः । को हि रघुपतेश्वरितं महिमानञ्च न जानाति

वक्तृमिष्टम् यदि नाम किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति, अथवा शान्तम् :

चरितम् इडास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु, किं वर्य्यते

तयो निषेधाभासरम् सुन्दरस्त्रोदमनेऽप्यखण्डयशसो (२) लोके महान्तो हि ते ।

श्राद्धेन-यानि त्रीण्यपराङ्मुखाण्यपि (३) पदान्यासन् खरायोधने

विक्रीडितवृत्तम् यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३५ ॥

चन्द्र । आः तातापवादभिन्नमर्थ्याद ! अति हि ना

प्रगल्भसे ।

लवः । अये मय्येव (४) भृकुटीधरः संवृत्तः ।

(१) शाध्यो न यस्य इति पाठः विद्यासागरसम्मतः । (२) अकुण्डयशसः इति पाठान्तरम् । (३) अकुतोभयानि इति पाठान्तरम् । (४) आः कथं मय्येव इति विद्यासागरसम्मतः पाठः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

१०५

सुमन्तः । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथाहि ।

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः (१)

किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।

३ ॥ धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं भ्रुवोः शार्दूलविक्रीडितं कुतः

तमुत्तं शब्दस्योत्कटलाञ्छनस्य (२) कमलस्योदुभ्रान्तभङ्गस्य च ॥ ३६ ॥

कुमारी । तदितो विमर्दचमां भूमिमवतरावः ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति कुमारविक्रमी नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

३४ ॥

पानति

हे ते ।

ने

३५ ।

हे नाम

प्रशंसः इति

यथैव इति

(१) क्रोधिनोद्धतधूतकुल्लभरः सर्वाङ्गजो वेपथुः इति पाठान्तरम् । (२)
उत्कटलाञ्छनस्य इति पाठान्तरम् ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विमानेनोज्ज्वलेन विद्याधरमियुनम् ।

विद्याधरः । अहो खलु अनयोर्विकर्त्तनकुलकुमार
अकाण्डकलहप्रचण्डयोः उद्योतितत्तात्त्वलक्ष्मीकयोः अङ्गु
भ्रान्तदेवासुराणि विक्रान्तचरितानि ।

तथाहि प्रिये ! पश्य पश्य ।

भणञ्कणितकङ्कणकणितकिङ्किणोकं धनु-

अनप्राप्तः ध्वनदगुरुगुणाटनौकृतकरालकोलाहलम् ।

पुष्टी नृतर वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चूडयो-

र्विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥

विजृम्भितञ्च दिव्यस्य (१) मङ्गलाय द्वयोर्वाप ।

स्तनयित्वारिवामन्दं (२) दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

तत् प्रवर्त्यताम् अनयोः प्रवीरयोः अनवरतम् अवि
ललितविकचकनककमलकमनीयसंहतिः (३) अमरतरुत
मणिमुकुलानकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः ।

विद्याधरी । ता किञ्चित् उण अआण्डबिप्पुरिदत्
च्छडाकडारं विश्व अखरं भक्ति संवुत्तं । (क)

(क) तत् किमिति पुनरकाण्डविस्फुरिततडिच्छटाकडारमिव अखरं भक्ति
संवत्तम् ।

(१) दिव्यास्त्रं इति पाठान्तरम् । जृम्भितञ्च विचित्राय इत्यपि पाठभेदः
दृश्यते । (२) अमन्ददुन्दुभेरिति पाठान्तरम् । (३) कमनीयसन्ततिः इति
सागरधृतः पाठः ।

विद्याधरः । तत्किन्नु खलु अद्य !

त्वाद्ययन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः । (१)

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥ सन्देहोत्तङ्गः ॥

[विचिन्त्य] आं ज्ञातं, वत्सेन (२) चन्द्रकेतुना प्रयुक्तमस्तः

मानेयं, यस्यायमग्निच्छटासम्पातः (३) सम्प्रति हि,

अवदग्धकर्षितकेतुचामरै-

प्रभुभाषिणी वृत्तम्

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः । निदर्शनालङ्कारः

दधति ध्वजाङ्कुशपटाञ्जलेष्विमाः (४)

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

आश्चर्यं, प्रवृत्त एवायम् उच्चण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुः (५)

वत्सर्पिस्फुलिङ्गगुरुः उत्तालतुमुललिलिहानज्वालासम्भारभैरवी
भगवान् उषर्वुधः ।

प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्तापः तत्प्रियामङ्गेनाच्छाद्य दूर-
मपसरामि । [तथा करोति ।]

विद्याधरी । दिदृष्ट्वा एदेण विमलमोत्तिअफलसीदल (६)

(१) त्वद्ययन्त्र इति पाठान्तरम् । (२) ज्ञातचित्तेन वन्द्यकेतुना इति पाठान्तरम् ।

(३) तस्यायमिति पाठः विद्यासागरेण धृतः । (४) ध्वजाङ्कुश इति पाठान्तरम् ।

(५) वज्रखण्डावस्फोटपटुतरस्फुलिङ्गविकृतिः इति विद्यासागरधृतः पाठः । वज्र-

खण्डावस्फोपपटुः अवस्फुलिङ्गगुरुः इति च पाठान्तरम् दृश्यते । (६) विमलमोत्ति-

असरशीदल इति विद्यासागरधृतः पाठः । सिणिङ्गमसिणसीवानमांसलेन इति च

पाठान्तरम् ।

सिणिद्धमसिणमंसलेण णाहदेहप्फंसेण आणन्दमन्दमु
दधुसन्तलोअणाए अन्दरिदो ज्जेव सन्दावो । (क)

विद्याधरः । अयि किमत्र मया कृतम् अथवा
अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी । कहमविरलबिलोलधुसन्तबिज्जुल्लदावि
समण्डिदेहिं मत्तमोरकण्ठसामलेहिं ओत्थरीअदि णह
जलहरेहिं । (ख)

विद्याधरः । हन्त हन्त कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभ
खलु अयम् । कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः प्रश
पावकास्त्रम् ।

विद्याधरी । पित्रं मे पित्रं मे । (ग) (१)

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! सर्वमतिमात्रं दोषाय
प्रबलवाताबलिचोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुरान्धकार
रन्ध्रनिबद्धम् (२) एकवारविश्वग्रसनविकचविकरालकालक

(क) दिष्ट्या एतेन विमलसौक्तिकफलशीतलस्निग्धमृगणमांसलेन नाहदेह
आनन्दमन्दमुकुलितघूर्णल्लोचनाया अन्तरित एव सन्तापः । (ख) कथमविरलवि
घूर्णद्विजुल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठश्यामलैरवस्तीर्यते नभस्तलं जलधरैः ।
पित्रं मे प्रियं मे ।

(१) पित्रं मे इति पाठः विद्यासागरेण धृतः । (२) नीरन्ध्रनिरुद्धमिति वि
सागरधृतः पाठः । नीरन्ध्रनिरुद्धमिति च पाठान्तरम् ।

कण्ठकन्दरविवर्त्तमानमिव (१) युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्व-
(२) द्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते (३) ।

साधु वत्स चन्द्रकेतो ! साधु, स्थाने वायव्यास्तमौरितम् यतः,

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि । उपमालङ्कारः

ब्रह्मणीव विवर्त्तानां कार्पाप विप्रलयः कृतः ॥ ६ ॥

विद्याधरी । एहाह ! को दार्णिण्यो ससम्भसुखित्तकरवम्भ-

मिदपट्टकञ्चलो (४) दूरदो ज्जिव मधुरवअणपडिमिद्वजुञ्जवा-

वारो (५) एदाणं कुमारणं अन्तरास्मि (६) विमानवरं (७)

ओदरावेदि । (क)

विद्याधरः । [दृष्ट्वा] एष शम्बूकवधात् प्रतिनिवृत्तो

रघुपतिः ।

शब्दं महापुरुषसंविहितं निगम्य

तन्नौरवात् समुपसंहृतसम्प्रहारः ।

शान्तो लवः, प्रणत एव च चन्द्रकेतुः,

कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

तदितस्तावन्निर्गच्छावः इति निष्क्रान्तौ । विष्कम्भकः ।

(क) नाथ ! क इदानीमेष ससम्भसुखित्तकरभमितपट्टकाञ्चलो दूरत एव मधुर-

वचनप्रतिपिडयुड्व्यापार एतयोः कुमारयोः अन्तरे विमानवरमवतारयति ।

(१) कालकण्ठमुखकन्दर इति पाठान्तरम् । (२) युगान्तनिद्रानिरुद्ध इति
पाठान्तरम् । (३) विपद्यते इति पाठभेदः । (४) करभमिदजीत्तरीश्चाञ्चल इति
पाठान्तरम् । (५) मधुरसिणिद्ववअण इति पाठान्तरम् । (६) कुमारयां मञ्जु इति
विद्यासागरधृतः पाठः । (७) विमाणं इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतयन्त्रकेतुश्च ।

रामः । [पुष्पकादवतरन् ।]

दिनकरकुलचन्द्र ! चन्द्रकेतो !

सरभसमहि दृढं परिष्वजस्व ।

गुणितग्रावृतश्च तुहिनशकलशैतलेस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

रामः । [उत्थाप्य सस्नेहास्त्रं परिष्वज्य ।] अपि न
कुशलं तव दिव्यास्तधरदेहस्य ?

चन्द्र । कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवः
लाभाभ्युदयेन (१) । तद्विज्ञापयामि, मामिव विशेषेण
मत्तः, शिवेन चक्षुषा पश्यतु अमुं महावीरप्रकाण्डं तातः (२)

रामः । [लवं निरूप्य] दिष्ट्या अतिगम्भीरम-
कल्याणाकृतिरयं वयस्यो वत्सस्य (३) ।

चातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः
मन्दोक्तान्तावृत्तभेदात्तौ धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य (४) गुप्तौ
उत्प्रेक्षातन्त्रासामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ९ ॥

लवः । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः ।

- (१) लवस्य अभ्युदयेन इति पाठान्तरम् । (२) मामिव अविशेषेण मत्तः कि-
तरणं चक्षुषा इति पाठभेदः । (३) अतिगम्भीराकृतिरयं इति विद्यासागरधृतः पाठः
(४) ब्रह्मकोषस्य इति पाठान्तरम् ।

आश्वासस्नेहभक्तीनामिकमालम्बनं सहत् (१) ।

प्रकृत्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः ॥ १० ॥ उत्प्रेक्षातङ्कारः

प्राथम्यम् ।

विरोधो विद्यान्तः, प्रसरति रसो निर्वृतिघन-

स्तदौघ्यं कापि व्रजाति, विनयः प्रह्वयति माम् । शिखरिणीवृत्तम्

मृदुल्यस्मिन् दृष्टे किमपि (२) परवानास्मि, यादवा अर्थान्तरन्यासः

महार्घस्तीर्थानामिव हि सहतां कोऽप्यतिशयः ॥ ११ ॥

रामः । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति उप-

सहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम्, अथवा स्नेहश्च

निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः मालिनीवृत्तम् ५

न खलु वह्निरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

लवः । चन्द्रकेतो ! क एते ।

चन्द्र । प्रियवयस्य ! ननु तातपादाः ।

लवः । ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवयस्य इत्याद्य,

किन्तु चत्वारः खलु भवतामेवंव्यपदेशभागिनः तत्रभवन्तो

रामायणकथापुरुषाः तद्विशेषं ब्रूहि ।

चन्द्र । ननु ज्येष्ठतातपादा इति श्रवेहि ।

(१) आश्वास इव भक्तीनां इति पाठः कचिद् दृश्यते । एकमालम्बनं सहत् ; एकमायतनं सहत् इति पाठभेदौ । (२) किमिव परवानास्मि इति विद्यासागर-
धृतः पाठः ।

लवः । [मोक्षासम् ।] कथं रघुनाथ एव (१) दि
सुप्रभातमद्य, यदयं देवो दृष्टः । [सविनयकौतुकं निर्व
तात प्राचेतमान्तेवासी लवोऽभिवादयते ।

रामः । [सस्नेहम्] आयुष्मन् एह्येहि । [सस्नेहं प
ष्वज्य ।] अयि वत्स ! कृतं कृतमतिविनयेन, अनेकवा
परिश्रयं परिष्वजस्व ।

उपमालङ्कारः परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।

आर्त्थजातिः नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः । [स्वगतम्] ईदृशो मां (२) प्रति अमीषामका
स्नेहः, मया पुनरेभ्य एव अभिद्रुग्धमज्ञेन, यदायुधपरि
यावत् अध्वरूढो दुर्योगः । [प्रकाशम्] नृथन्तु इदं
लवस्य बालिशतां तातपादाः ।

रामः । किमपराङ्मं वत्सेन ?

चन्द्र । अश्वानुयात्रिकेभ्यः तातप्रतापाविष्करणमुपशु
वीरायितम् अनेन ।

रामः । ननु अयमलङ्कारः क्षत्तस्य ।

दृष्टान्तालङ्कारः न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते (३)
शिरवरीणीवृत्तम् स तस्य स्रो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूखैरश्वान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमान्नियोश्रावा निकृता इव तेजांसि वमति ॥

(१) कथं रघुनाथः इति पाठः विद्यासागरेण धृतः । कथं रघुनाथ एव
च पाठान्तरम् । (२) अस्मादृशान् प्रति इति पाठान्तरम् । (३) प्रसहते
पाठान्तरमङ्गीकृतं विद्यासागरेण ।

षष्ठाऽङ्कः ।

११३

चन्द्र । तात ! अमर्षोऽप्यस्य शोभते वीरस्य, पश्यतु
हि तातः प्रियवयस्यविनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्क्रमस्तम्भितानि
सर्वतः सैन्यानि ।

रामः । [विलोक्य ।] वत्स लव ! संज्ञयन्तामस्त्राणि,
त्वमपि चन्द्रकेतो ! निर्व्यापारविलक्षाणि सान्त्वय वलानि ।

लवः । यथा आज्ञापयति तातः । [इति प्रणिधानं
नाटयति ।]

चन्द्र । यथादिष्टम् । [इति निष्क्रान्तः ।]

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणानि अस्त्राणि
आन्नायवन्ति ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तन्ना

परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः परःसहस्र-
परिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच, स तु
भगवान् मच्चमित्येष गुरुपूर्वानुक्रमः (१) । कुमारस्य तु कः
सम्प्रदाय इति पृच्छामि (२) ।

लवः । स्वतःप्रकाशानि आवयोरस्त्राणि ।

(१) इत्येष क्रमः इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) कुमारस्य पुनः कुतः

सम्प्रदायः इति पाठान्तरम् ।

११४

उत्तररामचरितम् ।

रामः । [विचिन्त्य] किं न सम्भाव्यते प्रकृष्टपुष्पपा-
पाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात्, द्विवचनन्तु कथम् ।

लवः । भ्रातरौ आवां यमजौ ।

रामः । स-तर्हि द्वितीयः कः ?

[नेपथ्ये ।] भाण्डायन ! भाण्डायन !

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-

रायोधनं ननु किमाद्य ? सखे तथेति ।

रूपकालङ्कारः
वसन्ततिलकवृत्तम्
अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः
लवस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

रामः । अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेवकच्छवि-

ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

नवनौलरधनीरधीरगर्जित-

उपमालङ्कारः

क्षणवद्धकुट्टलकदम्ब उम्बरम् ॥ १७ ॥

लवः । अयमसौ मम ज्यायान् आर्य्यः कुशो नाम भरत-

अमात् प्रतिनिवृत्तः ।

रामः । [सकौतुकम् ।] वत्स ! इत आह्वयेनमा-
युष्मन्तम् ।

लवः । एवम् । [इति परिक्रामति ।]

ततः प्रविशति कुशः ।

कुशः । [साङ्गतहर्षधैर्यं धनुरास्फालयन्] ।

शार्दूल-दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-
विप्रीडिते

रूपकालङ्कारः
दृष्टमानां (१) दहनाय दीपितनिजक्षप्रतापाम्निभिः ।

(१) दुष्टानां दमनाय इति पाठभेदः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं समैतत्ततो
दीप्रास्त्र(१)स्फुरदुग्रदीधितिशिखानौराजितज्यं धनुः ॥१८॥

[विकटं परिक्रामति] ।

रामः । कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् । वसन्तीतत्तकंवृत्तम्

कीमारकेऽपि गिरिवदगुरुतां दधानो उत्प्रेक्षात्कारः

वीरो रसः किमयमैत्युत दर्प एव ॥ १९ ॥

लवः । [उपसृत्य] जयति आर्यः ।

कुशः । नन्वायुष्मन् किमियं वार्त्ता युद्धमिति ।

लवः । यत्किञ्चिदेतत्, दृष्टभावावमुत्सृज्यार्थोऽस्मिन् (२)

विनयेन वर्त्तताम् ।

कुशः । किमर्थम् ?

लवः । एष देवो-रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्निह्यति आवयो-
रुत्कण्ठते च युष्मत्सन्निकर्षस्य ।

कुशः । [सतर्कम् ।] स रामायणकथानायको ब्रह्म-
कोषस्य गोपायिता ।

लवः । अथ किम् ?

कुशः । आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा, किन्तु कथ-
मस्माभिरुपगन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि ।

लवः । यथा गुरुस्तथोपचारेण ।

(१) दिव्यास्त्र इति पाठान्तरम् ।

(२) उरुदृष्टभावावमिति पाठान्तरम् ।

११६

उत्तररामचरितम् ।

कुशः । अपि (१) कथं नामैतत् ।

लवः । अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुः श्रीर्मिलेयः प्रियवयस्य
इति सत्येन मामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन धर्मतात एवापि
राजर्षिरिति ।

कुशः । सम्प्रति अवचनीयो (२) राजन्येऽपि प्रश्रयः ।

लवः । पश्यतु एनम् आकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमान
विविधलोकोत्तरचरितातिशयमार्यां महापुरुषम् ।

कुशः । [निर्वर्ण्य]

अहो प्रासादिकं (३) रूपमनुभावश्च पावनः ।

स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवीवृतत् (४) ॥ २० ॥

[उपसृत्य ।] तात ! प्राचेतसान्तेवासी कुशोऽभिवादयते ।
रामः । एहि एहि आयुष्मन् ।

सम्राजगोपया अमृताश्वातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिष्वङ्गाय वात्सल्यादयमुत्कण्ठते (५) जनः ॥ २१ ॥

[परिष्वज्य स्वगतम् ।] तत् किमपत्यमयं दारकः ।

अङ्गादङ्गात् सुत इव निजो देहजः स्नेहसारः (६) ।

उत्प्रेक्षातङ्कारं प्रादुर्भूय स्थित इव वह्निश्चेतनाधातुरेव ।

मन्द्राक्रान्तीवृत

मान्दानन्दक्षुभितहृदयप्रसवेनेव सृष्टो

गात्र (७) श्लेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

(१) अयि इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) करणीय इति पाठान्तरम् । (३)
प्रासादिकं इति पाठान्तरम् । (४) व्यवीवृतत् इति पाठभेदः । (५) परिष्वङ्गस्य इति
पाठः विद्यासागरेण धृतः । (६) स्नेहजी देहसारः इति पाठान्तरम् । अतः
सुत इव सत इव इति पाठान्तराणि । (७) गात्रश्लेषे, गात्राश्लेषे इति पाठभेदौ ।

षष्ठोऽङ्कः ।

११७

लवः । तात ! ललाटन्तपो घर्मदीधितिस्तदव साल-
क्ष्ये मुहूर्त्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः ।

रामः । यदभिरुचितं वत्साय ।

[सर्वे परिक्रम्य उपविशन्ति ।]

रामः । [स्वगतम् ।]

अहो प्रथययोगेऽपि गतिस्थित्यामनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिजनकमनौयं कान्तिमत् केतयन्ति , मालिनी वृत्तम्
अमलिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा मालोपमा

विकसितमिव (१) पद्मं विन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

भूयिष्ठाश्च रघुकुलकुमारच्छायामनयोः पश्यामि ।

कठोरपारावतकण्ठमेचकं तं प्रस्थाबलं वृत्तम्

वपुर्वृषस्कन्धमवभूरांसकम् (२) । समारणौपमा

प्रसन्नसिंहस्तिमितश्च बोधितं

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

[सूक्ष्मं निरूप्य ।] अये ! न केवलमस्मदङ्गसंवादिनी (३)

शक्तिः ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं मालिनी वृत्तम्

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति । उल्लेखलङ्कारः

(१) विकसितमरविन्दम् इति पाठान्तरम् । (२) अवभूरांसयोः इति
पाठान्तरम् । (३) अस्मत्संवादिनी इति विद्यासागरपुत्रः पाठः ।

११८

उत्तररामचरितम् ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्षणी-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

इन्द्रजित्प्रसुक्ताच्छदन्तच्छविमुन्दरीयं (१) सैवीष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।
 वृत्तम् नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

तदेतत् प्राचेतमाधुप्रषितमरण्यं यत्र किल देवी परित्यक्ता
 इयञ्च अनयोराकृतिर्वपुश्च (२) यद्यपि स्वतःप्रकाशानि अस्मा
 णीति, तत्र विमृशामि, अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिकमस्मा
 भ्यनुज्ञानमुद्भूतं (३) स्यात्, नहि अस्मात्प्रदायिकानि अस्माणीति
 पूर्वेषामपि अनुशुश्रुमः अयञ्च संप्लवमानमात्मानं सुखातिशयं
 हृदयस्य मे विस्रम्भयते भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्य
 गर्भभार आसीत् । [सास्त्रम् ।]

(१) पुरारूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते
 प्रारब्धवृत्तम् रहो विस्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।
 मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलयः ।

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ॥ २८ ॥
 [रुदित्वा] तत्किमेतौ पृच्छामि केनापि उपायेन ।
 लवः । तत्किमेतत् ।

(१) कविदत्तुरा, कविमुन्दरा इति पाठभेदौ । (२) आकृतिर्वत्सलीः इति
 विद्यासागरधृतः पाठः । इयञ्चानयोराकृतिर्वयोऽनुभावश्च इति पाठान्तरञ्च दृश्यते
 (३) अपि न खलु तच्चित्रदर्शनप्रस्तावे अस्माभ्यनुज्ञानमुद्भूतं स्यादिति विद्यासागरधृतः
 पाठः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

११८

वाप्यवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् । निदर्शनालङ्कारः
अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २८ ॥

कुशः । अयि वत्स !

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपते ? शिखरिणीवृत्तम्
प्रियानाशे कृतस्नं किल जगदरुणं हि भवति (१) ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः ^{अर्थान्तरन्यासेऽलङ्कारः}
किमित्येवं पृच्छस्य नधिगतरामायण इव ? ॥ ३० ॥

रामः । [स्वगतम्] अये ! तटस्थित आलाप, कृतं प्रश्नेन,
दग्धहृदय ! कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः. (२)
एवञ्च निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाप्यनुकम्पितोऽस्मि, भवतु
तावदन्तरयामि । [प्रकाशम्] वत्सौ ! रामायणमिति
श्रूयते भगवतो वाल्मीकिः सरस्वतीनिखन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य
तत्र कौतूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि (३) ।

कुशः । स कृतस्न एव सन्दर्भोऽस्माभिरावृत्तः, स्मृत्युप-
स्थितौ (४) तावदिदमौ बालचरितस्यान्येऽध्याये श्लोकी (५) ।

रामः । उदौरयतु वत्सः ।

कुशः । प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्धितः ॥ ३१ ॥

(१) जगदिदमरुणं हि भवति इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) आकस्मिकस्ते
परिप्लवो विकारः इति विद्यासागरधृतः पाठः । (३) कौतूहलेन किञ्चित् श्रोतुमिति
विद्यासागरधृतः पाठः । (४) स्मृतिप्रत्युपस्थितौ इति पाठान्तरम् । (५) द्वौ श्लोकी
इति पाठभेदः ।

१२०

उत्तररामचरितम् ।

तथैव रामः सीतायाः प्राणैभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥ इति ।

रामः । कष्टमतिदारुणोऽयं हृदयममीदृघातः, हा देवि
एवं किल तदासौत् अहो ! निरन्वय(१)विपर्ययासविरसवृत्तये
विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति संसारवृत्तान्ताः ।

क्व तावानानन्दो निरतिशयविसम्भवदुलः ?

शिखरिणीवृत्तम् क्व तेऽन्योन्यं यत्नाः ? क्वचन गहनाः कौतुकरसाः ?

सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तदैक्यं हृदययो-

स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः ! कष्टम् ।

प्रियागुणमहस्राणामेकोन्मीलनपेशलः ।

य एव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिपयै-

स्तदीर्घाद्विस्तारि स्तनयुगल (२) मासीन्मृगदृशः ।

शिखरिणीवृत्तम् वयःस्नेहाकृतव्यतिकरघनो यत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ ३५ ॥

कुशः । अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवर्णविहारे सीतादेवी

मुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः ।

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टो (३) ऽयमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्टः इव केसरः ॥ ३६ ॥

(१) निरन्वय इति पाठान्तरम् । (२) स्तनमुकुलमिति पाठान्तरम् ।
शिलापादः इति पाठान्तरम् ।

षष्ठोऽङ्कः ।

१२१

रामः । [सलज्जास्मितस्नेहकरुणम् ।] अतिनाम मुग्धः
 शिशुजनो विशेषतस्त्वरण्यचरः । हा देवि ! स्मरसि वा तस्य
 प्रदेशस्य तत्समयविसृज्यातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः ? कष्टं भोः !
 कष्टम् !

अमाख्यशिशिरीभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-

मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रदुति । ^{पृथ्वीवृतम्}

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते ^{स्मरणान्दः}

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं (१) मुखम् ॥ ३७ ॥

[स्तम्भित इव स्थित्वा सकरुणम्] अहो नु खलु भोः !

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः । ^{शिरविरिणी}

जगज्जीर्णारण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे (२) उत्प्रेक्षा

कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ३८ ॥

[नेपथ्ये]

वशिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः

सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः । ^{शिरविरिणीवृतम्}

जराग्रस्तैर्गात्रैरथ खलु विदूराश्रमतया

चिरैणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि अमजडाः (३) ॥ ३९ ॥

रामः । कथं भगवन्तौ अरुन्धतीवशिष्ठौ, अम्बा, जनकश्च
 यत्रैव, कष्टं कथं खलु एते द्रष्टव्याः ? [सकरुणं विलोक्य]

(१) श्रवणपाशमुग्धं इति पाठान्तरम् । (२) कलवव्युपरमे, कलवेऽप्युपरते
 इति पाठभेदौ । (३) त्वरितगतयो विश्वजटा इति पाठान्तरम् ।

१२२

उत्तररामचरितम् ।

अहह ! तातजनकोऽपि अत्रैवायाति इति वर्ज्ज्ण ताडितोऽपि
मन्दभाग्यः ।

सम्बन्धस्य हणीयताप्रमुदितैर्जुष्टे वशिष्ठादिभि-
शादलवि-दृष्टापत्यविवाहमङ्गलमहे (१) तत्तातयोः सङ्गतम् ।
पश्यन्तीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे
उत्था-अ-दीर्घे किं न सहस्रधाहमथवा रामेण किं दुष्करम् ? ॥४०॥
सोऽतः क्वरः [नेपथ्ये] कष्टं भोः ! कष्टम् !

अनुभावमात्रसमुपस्थितश्रियं (२)

मन्त्रुभाषिणी सहसैव वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

वृत्तम् प्रथमप्रसूदजनकप्रबोधनाद्

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः । हा तात ! हा मातरः ! हा जनक !

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकरुणे पापे वृथा वः करुणा मयि ॥ ४२ ॥

कुशलवी । इत इतस्तातः ।

सकरुणं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठीऽङ्कः ।

(१) जुष्टं वशिष्ठादिभिर्दृष्टापत्यविवाहमङ्गलमहे इति पाठान्तरम् । (२) सम-
स्थितश्रियमिति पाठान्तरम् ।

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।

१४०

लक्ष्मणः । भो भो अद्य खलु भगवता वाल्मीकिना सब्रह्म-
क्षत्रपौरजानपदाः प्रजाः सहास्राभिराहूय कृतस्त्र एव सदेवा-
सुरतिर्यगुरगनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः
सप्रभावेण सन्निधापितः आदिष्ट्याहमार्येण वत्स लक्ष्मण !
भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनि-
मन्विताः स्मः, तद्गङ्गातीरमातोदस्थानमुपगम्य (१) क्रियतां
समाजसन्निवेश इति । कृतश्च मर्त्यामर्त्तास्य भूतग्रामस्य
समुचितस्थानसन्निवेशो मया (२) । अयन्तु,

राज्याश्चमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्थ्य इव एवाभिवर्त्तते ॥ १ ॥

ततः प्रविशति रामः ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ! अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ?

लक्ष्मणः । अथ किम् ?

रामः । इमौ पुनर्वत्सी कुशलवौ चन्द्रकेतुसदृशीं स्थान-
प्रतिपत्तिं लभयितव्यौ ।

(१) । तद्भाग्यीरथीतीरमनोऽस्थानमिति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) समुचित-
स्थानेषु समुपवेशसङ्गः इति विद्यासागरधृतः पाठः । समुचितस्थानेषु समुपवेशनं इति
च पाठान्तरम् ।

लक्ष्मणः । प्रभुस्नेहप्रत्ययान्तथैव कृतम् । इदन्तु आस्तौ
राजासनमुपविशतु आर्य्यः ।

राम उपविशति ।

सर्वे चोपविशन्ति ।

लक्ष्मणः । प्रस्तूयतां भोः !

प्रविश्य

सूत्रधारः । भो भो ! भगवान् भूतार्थवादी प्राचेतसः
सजङ्गमस्थावरं जगदाज्ञापयति, यदिदमस्माभिरार्षेण चक्षुषा
समुद्घोक्ष्य पावनं करुणाद्भूतसञ्च किञ्चिदुपनिबद्धं, तत्र
कार्य्यगौरवादवधातव्यमिति (१) ।

रामः । एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयः
तेषाममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्
व्याहन्यन्त इत्यनभिशङ्कनीयानोति ।

[नेपथ्ये]

हा अज्जउत्त ! हा कुमार लक्ष्मण ! एआइणीं मन्द
भाइणीं असरणं अरसे आसस्सप्रसववेअणं हदासं सावदा मं
अहिलसन्ति, साहं दाणिं मन्दभाइणो भाइरहीए अत्ताणं
णिकिविस्सम् । (क)

लक्ष्मणः । [आत्मगतम्] । कष्टं वतान्यदेव किमपि ।

(क) हा आर्य्यपुत्र ! हा कुमार लक्ष्मण ! एकाकिनीं मन्दभागिनीं अशरणामरसे
आसन्नप्रसववेदनां हताशां श्वापदा मामभिलषन्ति, साहमिदानीं मन्दभागिनी भागी
रथ्यामात्मानं निक्षेप्यामि ।

(१) काव्यगौरवात् इति पाठान्तरम् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

१२५

सूत्रधारः । विश्वम्भरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने ।
प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

इति निष्कान्तः ।

रामः । देवि ! क्षणमपेक्षस्व (१) ।

लक्ष्मणः । आर्य्य ! नाटकमिदम् ।

रामः । हा देवि ! दण्डकारण्यवामप्रियसखि ! एष ते
रामाद्वैवदुर्विपाकः ।

लक्ष्मणः । आर्य्य ! दृश्यतां तावत् प्रवन्धार्य्यः ।

रामः । एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

ततः प्रविशत्युत्सङ्गितैर्कौकदारकाभ्यां पृथ्वीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता ।

रामः । वत्स लक्ष्मण ! असंविज्ञातमनिवन्धनं अन्धतमसं
एव प्रविशामि, धारय माम् ।

देव्यौ । समाश्वसिहि कल्याणि ! दिष्ट्या वैदेहि ! वर्द्धसे ।

अन्तर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता । [समाश्वस्य] दिष्टिआ दारण प्रसूदहि, हा
अज्जउत्त ! (क) । [इति, मूर्च्छति]

लक्ष्मणः । [पादयोर्निपत्य] आर्य्य ! आर्य्य ! दिष्ट्या
वर्द्धामहे, कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । [विलोक्य] हा ! हा !
कथं क्षुभितवाष्पोत्प्लीडनिर्भरः प्रसुग्ध एव आर्य्यः । [इति
वैजयति]

(क) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतास्मि, हा आर्य्यपुत्र !

(१) हा देवि हा देवि ! लक्ष्मण अवेक्षस्व इति विद्यासागरपुत्रः पाठः ।

पृथ्वी । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । [आश्वस्य] भगवदि ! का तुमं इअं अ ? (क)

पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागौरथी ।

सीता । भगवदि ! एमो दे एमो दे । (ख)

भागी । चारितोपचितां कल्याणसम्पदमधिगच्छ ।

लक्ष्मणः । अनुगृहीताः स्मः ।

भागी । इयन्तु जननी ते वसुन्धरा (१) ।

सीता । हा अश्व ! ईदिसी अहं तुए दिट्ठा । (ग)

पृथ्वी । एहि वत्से ! एहि पुत्रि ! [इति सीतामालिङ्ग
मूर्च्छति] ।

लक्ष्मणः । [सहर्षम्] दिष्ट्या पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्यु-
पन्ना आर्या ।

रामः । [अवलोक्य] करुणतरं खलु एतद्वर्त्तते ।

भागी । विश्वम्भरापि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन,
यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मोहग्रन्थिरन्तश्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः
संसारतन्तुः । वत्से वैदेहि ! देवि भूतधात्रि ! समाश्वसिहि
समाश्वसिहि ।

पृथिवी । देवि ! सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि ।

(क) भगवति ! का त्वमियञ्च ? (ख) भगवति ! नमस्ते नमस्ते । (ग) हा
अश्व ! ईदृशी अहं त्वया दृष्टा ।

(१) इयं ते जननी वसुन्धरा इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

१२७

एकश्चिरं राक्षसमध्यवास

(क)

स्थ्यागा, द्वितीयश्च सुदुःसहोऽस्याः (१) ।

भागी । को नाम पाकाभिसुखस्य जन्तु- (२)

हाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥

पृथिवी । भागीरथि ! सदृशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा राम-
भद्रस्य ।

न प्रमाणोक्ततः प्राणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

लिङ्ग

सीता । हा अज्जउत्तं सुमराबिदह्नि । (क)

पृथिवी । आः कस्तुवार्थ्यपुत्रः ?

मभ्यु

सीता । [सलज्जास्रम्] जहा वा अम्बा भणादि ।

रामः । अम्ब पृथ्वि ! ईदृशोऽस्मि ।

हेन

प्लवः

सहि

भागी । प्रसौद भगवति वसुधरे ! शरीरमसि संसारस्य

तत् किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि ।

घोरं लोके वित्ततमयशो, या च वङ्गौ विशुद्धि-

लङ्काद्वीपे कथामिव जनस्तामिह अदृधातु ।

गदाक्रान्तिवृत्ति

इत्थाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

कतस्त्री लोकस्तदतिगहनं (३) किं स वत्सः करोतु ॥ ६ ॥

(क) हा आर्थ्यपुत्रं स्मारितास्मि । (ख) यथा वा अम्बा भणति ।

(१) सुदुःश्रवः इति पाठान्तरम् । (२) जन्तोः इति पाठान्तरम् । (३)
नरतिविषमं इति पाठभेदः ।

१२८

उत्तररामचरितम् ।

लक्षणः । अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु वि-
षेण गङ्गा, तदयमञ्जलिस्ते (१) ।

रामः । अम्ब ! अनुवृत्तस्त्वया भगीरथगृहे प्रसादः ।

पृथ्वी । देवि ! नित्यं प्रसन्नास्मि ॥ वः किन्त्वापातदुःसह
स्नेहाविगेनैवं ब्रवीमि (२) न पुनर्न जानामि सीतास्नेहं राम
भद्रस्य ।

दक्षमानेन मनसा देवादृत्सां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सत्त्वेन (३) प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

रामः । सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु ।

सीता । [रुदती कृताञ्जलिः ।] गेदु मं अत्तणो अङ्गे
विलम्बं अम्बा । (क)

रामः । किमन्यद् ब्रवीतु ।

भागी । शान्तम् ! अविलोना संवत्सरसहस्रं भूयाः ।

पृथ्वी । वत्से ! अवेक्षणीयौ ते पुत्रकौ ।

सीता । अणाधाम्नि किं एदेहिं । (ख)

रामः । हृदय ! वज्रमयमसि ।

भागौ । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा ।

सीता । कीदृशं मम मन्दभाङ्गीए सणाधत्तणं (ग) ।

(क) नयतु सामात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्बा । (ख) अनाथास्मि किं एताभ्याम्

(ग) कीदृशं मम मन्दभागिन्याः सनाथत्वम् ।

(१) तदेष ते प्रणामाञ्जलिः इति पाठान्तरं विद्यासागरेण धृतम् । (२) किन्त्वा-
पातदुःसहः शोकाविगोऽपत्यस्य इति विद्यासागरेण धृतः पाठः । (३) धैर्येण हि
पाठान्तरम् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

१२६

देव्यौ । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकथ्यते ॥८॥

लक्ष्मणः । आर्य्य ! श्रूयताम् ।

रामः । शृणोतु लोकः ।

[नेपथ्ये कलकलः]

रामः । अद्भुततरं किमपि ।

सीता । किञ्चित् सञ्चलं अन्तरिक्षं पञ्जलदि । (क)

देव्यौ । ज्ञातम् ।

कृशाश्वः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥९॥

[नेपथ्ये]

देवि सीते ! नमस्तेऽस्तु गतिनः पुत्रकौ हि ते ।

आलिख्यदर्शने देवो यदाह (१) रघुनन्दनः ॥ १० ॥

सीता । दिदृष्ट्वा अत्यदेन्द्रदाओ परिप्लुरन्ति । (ख)

लक्ष्मणः । उक्तमासौदार्येण सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुप-

स्थास्यन्तीति ।

रामः । नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्मो वः परियहात् ।

अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

(क) किमिति सकलं अन्तरीक्षं प्रज्वलति । (ख) दिष्ट्वा अस्त्रदेवताः
परिस्फुरन्ति ।

(१) यदाह इति विद्यासागरधृतः पाठः ।

६

क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देव्यौ । मोदस्व वत्से ! मोदस्व (१) रामभद्रतुल्यौ इदं
नीन्ते पुत्रकौ संवृत्तौ ।

सीता । भगवदीश्वरो ! को पदार्थं क्वचित्प्रोचिदं क
करिस्सदिति । (क)

रामः । एषा वशिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।

कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्त्तारं न विन्दति ॥ १३ ॥

भागी । पुत्रि ! किं तवानया चिन्तया, एतौ हि व
स्तन्यत्यागात्परेण भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यामि, स एत
चक्षकृत्यं करिष्यति ।

यथा वशिष्ठाङ्गिरसावृषौ प्राचेतसस्तथा ।

रघूणां जनकानाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥ १४ ॥

रामः । सुविचिन्तितं भगवत्या ।

लक्ष्मणः । आर्य्य ! सत्यं विज्ञापयामि तैस्तैरुपायैर्व
कुशलवौ उत्प्रेक्षे ।

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रावुभौ प्राचेतसान्मुनेः (२) ।

वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

रामः । वत्स इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रमुग्धोऽस्मि

(क) भगवत्यौ ! क एतयोः कच्चियचित्तं कर्म करिष्यतीति ।

(१) रमस्व वत्से इति विद्यासागरवृतः पाठः । मन्यस्व वत्से इति पाठान्
मपि दृश्यते । (२) जातौ प्राचेतसादिति ; प्राप्तप्राचेतसावुभौ । आर्य्यतुल्याकृतौ
वयसा द्वादशाब्दिकौ इति च पाठान्तरम् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

१३१

पृथ्वी । एहि वत्से ! पवीत्रीकुरु रसातलम् ।

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तरम् गतासि ।

सीता । गेदु मं अत्तणो अङ्गिसु विसयं अम्मा, ए सक्कस्मि
ईदिसं जीअलोअपरिवत्तं अणुभविदुम् । (क)

रामः । किमुत्तरं स्यात् ।

पृथ्वी । वत्से स्तन्यत्यागं यावन्मन्नियोगतः पुत्रकयोर-
पेक्षस्व, परेण ते यथा रोचते तथा करिष्यसि ।

भागी । एवं नाम ।

ततो निष्क्रान्ता गङ्गापृथ्वीसीताः ।

रामः । कथं विलय एव वैदेह्याः सम्पन्नः, हा देवि !
दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! हा चारित्र्यदेवते ! लोकान्तरं
पर्यवसितासि । [इति मुह्यति ।]

लक्ष्मणः । भगवन् वाल्मीकि ! परिव्रायस्व, एष किं ते
काव्याथः ।

[नेपथ्ये]

अपनीयतामातोद्यकं भो भोः सजङ्गमस्यावराः प्राणभृतो
मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत, भगवता वाल्मीकिना अनुज्ञातं पवित्र-
माश्चर्यम् ।

लक्ष्मणः । [विलीक्य]

मन्यादिव क्षुभ्यति गाङ्गमम्भो

व्याप्तञ्च देवप्रभिरन्तरोत्तम् ।

(क) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमस्मा, न शक्तास्मि ईदृशं जीवलीकपरिवर्त-
नमुभविषुम् ।

१३२

उत्तररामचरितम् ।

आश्चर्य्यमार्या सह देवताभ्यां

गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥ १६ ॥ (१)

[पुनर्नेपथ्ये]

अरुन्धति ! जगद्वन्द्ये ! गङ्गापृथ्वौ भजस्व (२) नौ ।

अर्पितेयं तवाभ्यासे सीता पुण्यव्रता बधूः ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः । अहो आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । आर्य्य ! पश्य पश्य

कष्टमदपि नोच्छ्वसिति आर्य्यः ।

ततः प्रविशति अरुन्धती सीता च ।

अरु । त्वरस्व वत्से वैदेहि ! मुञ्च शालीनशोलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

सीता । [ससम्भ्रमं उपसृत्य रामं स्पृशन्ती] समस्ससिद्धि

अञ्जउत्तो । (क)

रामः । [समाश्वस्य सानन्दम्] भोः किमेतत् । [दृष्ट्वा

सहर्षाद्भुतम्] कथं देवी । [सलज्जस्मितम्] अये अरु

अरुन्धती सर्वे च प्रहृष्यन्त ऋष्यशृङ्गशान्तासमेता गुरवः ।

अरु । वत्स ! एषा भगवती भगोरथगृहदेवता सुप्रस

गङ्गा ।

भागी । जगत्पते रामभद्र ! स्मर्य्यतामालेख्यदर्शने

प्रति आत्मनो वचनम् । यथा, सा त्वम्ब ! स्तुषायामा

(क) समाश्वसितु आर्य्यपुत्रः ।

(१) उपैति इति पाठान्तरम् । (२) जुषस्व इति पाठान्तरम् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

१३३

॥ (१) ॥ श्वतीव सीतायां । शिवानुध्यानपरा भवेति, तत्त्वानृणास्मि
जाता । (१)

अरु । इयन्ते श्वश्रूभगवती वसुन्धरा ।

॥ नौ । पृथिवी । उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वक्ष्यात्वागे, (२) यथा
७ ॥ भगवति वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीमिति, तद-
पश्य पशुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति ।

रामः । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः
प्रणमामि वः ।

ताम् । अरु । भो भोः पीरजानपदाः ! भगवतीभ्यां जाङ्गवीवसु-
॥ १८ ॥ न्धराभ्यामेवं प्रशस्यमाना समारुन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च भग-
समसिद्धिं ता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा, सन्नद्धकैश्च देवैः संस्तुता
सावित्रकुलबधूर्देवयजनसम्भवा सीतादेवी परिगृह्यत इति कथं
भवन्तो मन्यन्ते ।

॥ [६] लक्ष्मणः । एवमार्ययारुन्धत्या निर्भर्त्सिताः प्रजाः कृत्स्नश्च
ये अरु भूतग्राम आर्यां नमस्करोति, लोकपालाश्च समर्पयश्च पुण्यदृष्टि-
पुरवः । भिरुपतिष्ठन्ते ।

मा सुप्रसन्नं अरु । जगत्पते रामचन्द्र !

दर्शनं न नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

मुषायाम् हि रश्मय्याः प्रतिष्ठतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १९ ॥

(१) तत्त्वानृणास्मि इति विद्यासागरद्वतः पाठः । (२) वत्सापरित्यागे इति
विद्यासागरद्वतः पाठः ।

१३४

उत्तररामचरितम् ।

सीता । [स्वगतम् ।] जाणादि अज्जउत्तो सीतादु
पमज्जिदुं । (क) ।

रामः । यथा भगवती आदिशति ।

लक्ष्मणः । कृतार्थोऽस्मि ।

सीता । जीविदम्हि । (ख)

लक्ष्मणः । आर्य्य ! एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति ।

सीता । बच्छ ईदिसो चिरं जीव । (ग)

अरु । भगवन् वाल्मीके ! उपनीयेतामिमौ सीताग
सम्भूतौ रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । [इति निष्क्रान्ताः ।]

रामलक्ष्मणौ । दिष्ट्या तथैव तत् ।

सीता । [सवाष्पाकृतम् ।] कहिं ते पुत्रका मे । (घ)

ततः प्रविशति वाल्मीकिः कुशलवौ च ।

वाल्मीकिः । वत्सौ कुशलवौ एष रघुपतिः पिता युवयो
लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवौ जननी, एष राजर्षिजनन
मातामहः ।

सीता । [सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य ।] कहं तादो । (ङ)

कुशलवौ । हा तात ! हा अख ! हा मातामह !

रामः । [सहर्षमालिङ्ग्य ।] ननु वत्सौ ! पुण्यैः प्राप्तास्यौ ।

(क) जानाति आर्य्यपुत्रः सीतादुःखं प्रसादम् । (ख) जीवितास्मि ! (ग) वत्स
ईदृशः चिरं जीव । (घ) कुव तौ पुत्रकौ मे । (ङ) कथं तातः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

१३५

सीता । एहि जाद कुश ! एहि जाद लव ! चिरस्य परि-
स्रजध पुणो जन्मन्तरगदं जणणिं । (क)

कुमारौ । [तथा कृत्वा ।] धन्यौ स्तः ।

सीता । भगवं ! प्रणमामि । (ख)

वाल्मीकिः । वत्से ! ईदृश्येव चिरं भूयाः ।

सीता । अस्महे तादो, कुलगुरु, अज्जाजणो, सभक्तुआ
अज्जा सन्तादेई, सलक्खणा सुप्पसस्सा अज्जउत्तचलणा समं
कुशलवावि दीसन्ति, ता णिव्भराम्हि आणन्देण । (ग)

[नेपथ्ये कलकलः]

वाल्मीकिः । [उत्थायावलोक्य च] उत्खातलवणो मधुरे-
श्वरः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः । सानुषङ्गाणि कल्याणानि ।

रामः । सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि यद्वा प्रकृति-
रियमभ्युदयानाम् ।

वाल्मीकिः । रामभद्र ! उच्यतां, किन्ते भूयः प्रियमुप-
करोमि ।

रामः । अतः परमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु ।

(क) एहि जात कुश ! एहि जात लव ! चिरस्य परिष्वजेयां पुनः जन्मान्तरगतां
जननीम् । (ख) भगवन् ! प्रणमामि । (ग) आश्चर्यं ! तातः, कुलगुरुः, आर्याजनः
सभक्तृकार्या आन्तादेवी, सलक्ष्मणाः सुप्रसन्ना आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवावपि दृश्यन्ते
तन्निर्भरास्मि आनन्देन ।

१३६

उत्तररामचरितम् ।

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा (१)
 प्रादुर्भाविकीडितं मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।
 तामेतां (२) परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां (३) बुधा-
 शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥

इति निष्कृताः सर्वे ।

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं महाकविभवभूतिविरचितमुत्तरराम-
 चरितं नाम नाटकम् ।

मांसी. पल - १८३२

वि. द. प्र - १८२२

सो. वे. पल - १८२२

प्र. कर. पं. व. - १८४५ (२५१५)

सा. र. प्र - १८४५ (१८८४) पु. ति

सो. था. (डि. ए. ए.) (पु. प्र.) - १८३३ (३६)

वे. ए. पं. २ - १८५१ (११२) = सो. था. १८४८ - २

" डि. वे. १२८२ - १८५२ (१२८२) पु.

२११२ -

सा. र. प्र १८६०

सं. प्र. प्र - १८३० (वि. सा.)

मं. मा. १८३१ (वि. सा.)

(१) पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि इति पाठान्तरम् । (२) वाक्कीकिः परिभाषा
 इति विद्यासागरद्वयः पाठः । (३) विन्यस्तरूपाः इति पाठान्तरम् ।

१).

वै च ।

३) बुधा

साम् ॥

संस्कृतनाटककारेण

दासाद्वितीयो महत्तमः THE DRAMA.

लिखितवान् येन तस्मै वृत्तम् कर्मादिकम् इति राम-

रन्तु सस्वनाटकेषु चरितम् (वर्णितं) अस्मिन् नाटके

पितृपर्यायागतगृहे उत्तररामचरितम्, कर्मधारयः ।

नीलकण्ठस्य इति "अधिकृत्य कृतग्रन्थे" इत्यण्

गच्छन् इति त महदेरपि सामान्यतोऽन्तर्भावादा-

अस्ति ६ क्षिपाजये रामचन्द्रस्य बालचरितमवलम्ब्य

णः काश्यपाश्चरणा महावीरचरितं नाम नाटक-

सोमपीथिनो ब्रह्मचरिण उत्तरः अंशः उत्तररामचरितम् ।

भवतो वाजपेयय

ङ्गो गालस्थ जौत्र

उदलाञ्छनो भव

परिभाषा

१३६

उत्तररामचरि

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेय
 शास्त्रविदोऽपि मङ्गल्या च मनोहरा च
 तामेतां (२) परिभावयन्त्वभिन्
 शब्दब्रह्मविदः कवेः परिण

इति निष्क्रान्ताः

इति सम्मेलनं नाम स

समाप्तमिदं महाकविभवनमूति

चरितं नाम नाटक

प्रा. सी. अल. - १८३२

मि. द. प्र. - १८२८

सो. जे. अल. - १८२८

प्र. कर. जे. अ. - १८४५ (२५)

सो. र. प्र. - १८४५ (१८)

सो. मां. (३०४५) मि. प्र. - १८३३ (३६)

जे. प्र. जे. अ. - १८२९ (१९)

" हि. जे. १८२२ - १८२२ (१२)

२९१२ -

सो. र. प्र. १८६०

सो. प्र. प्र. - १८३० (हि. सी.)

म. मां. १८२९ (हि. सी.)

(१) पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि इति प
 इति विद्यासागरधृतः पाठः । (२) विन्यस्त

रामस

चरितम् ।

प्रत्यागमन

इति बहुव्री

उत्तरं रा

लक्षणया

मधिकृत्य

तुवाख्यादि

रामचरित

स्थायिका

भगवते

कविना त

मपनिवृद्ध

उत्तरचरि

TITLE OF THE DRAMA.

रामस्य दाशरथेः चरितम् वृत्तम् कर्मादिकम् इति राम-
चरितम् । उत्तरम् दशानननिधनात् परं अयोध्यायां
प्रत्यागमनात् ऊर्द्धं रामचरितम् (वर्णितं) अस्मिन् नाटके
इति बहुव्रीहिणा उत्तररामचरितमिति पदम् सिद्धम् । यदुवा
उत्तरं रामचरितम् इति उत्तररामचरितम् कर्मधारयः ।
लक्षणया नाटकमित्यत्र उपचर्यते । अथवा उत्तररामचरित-
मधिकृत्य कृतं नाटकमिति “अधिकृत्य कृतेग्रन्थे” इत्यण्-
तुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम् इति अण्प्रत्ययस्य लुपि उत्तर-
रामचरितम् । नाटकादेरपि सामान्यतोऽन्तर्भावादा-
ख्यायिकासु ।

भगवतो विष्णोरंशावतारस्य रामचन्द्रस्य बालचरितमवलम्ब्य
कविना तत्रभवता भवभूतिना महावीरचरितं नाम नाटक-
मपनिवद्धम् । तस्यैव नाटकस्य उत्तरः अंशः उत्तररामचरितम् ।
उत्तरचरितमिति सङ्घं पेणाख्यायते ।

NOTES.

ओं नमो गणेशाय ।

अथ तत्रभवान् भवभूतिनाम महाकविः उत्तररामचरितं नाम करुणविप्रलम्भा-
रसप्रधानं नाटकमनवद्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तये आशीर्जनं स्तुवा-
निर्देशोवापि तन्मुखं इत्यालाङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् आशीराद्यन्यतमस्य नमस्तु-
प्रारिप्सितार्थसाधने सामर्थ्यात् तमेव प्रसूति इदमिति ।

अन्वयः । पूर्व्वेभ्यः कविभ्यः नमोवाकं इदं प्रशस्महे, (यत्) आत्मनः क-
श्चिदस्मात् वाचं देवतां विन्दे ॥ १ ॥

व्याख्या । पूर्व्वेभ्यः मम पूर्व्ववर्त्तिभ्यः कविभ्यः पूज्येभ्यः वाङ्मौक्तिकप्रभृतिभ्यः नमो-
वाकं नमः इत्यस्य वाकः उक्तिः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा नमोवाकं नमः शब्दोच्चार-
पूर्व्वकम्, यद्वा नमः उक्ता इति नमोवाकं, वचः शमुल् कुलं क्खन्दसं इति तर्कवाग-
पादाः इदं वक्ष्यमाणरूपं वस्तु प्रशस्महे प्रार्थयामहे ; यदित्यध्याहार्यं व्याख्येयं आत्मनः
परमात्मनः विष्णोः कलां अंशसूतां, कलातु षोडशीभागः इत्युक्तिः विशेषपरस्पर-
कलाशब्दस्य भागमावरूपसामान्यार्थे पर्यवसानम् । अस्मतां नाशरहितां नित्यां इत्य-
वाचं देवतां वाग्देवतां सरस्वतीं विन्देम प्राप्नुयाम, लभेमहि इति यावत् । विद्याया-
अधिष्ठात्री देवी मयि प्रसन्ना सती ममेतं उद्यमं सफलं करोतु इति मान्यान् वाङ्मौ-
क्तिकप्रभृतीन् गुरुन् प्रणम्य याचे इत्यर्थः सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म इति श्रुतेः वाग्घट्टा-
देवी सरस्वती ब्रह्मणः अंशस्वरूपा । साच नित्या इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः ।
शब्दरूपायाः तस्याः नित्यत्वे मीमांसकाः प्रमाणं । शब्दो नित्य इति मीमांस-
कानामिति ।

विश्वरूपस्य ब्रह्मणः विष्णोर्वा विवर्त्तभेदः शब्द इति : विष्णुपुराणे स्पष्टमुक्तम् त-
यथा—काव्यालापाय ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते वा
विष्णोर्महात्मनः ।

गुरुभ्यः इत्यत्र नमःस्वस्तीत्यादिना नमःशब्दयोगात् चतुर्थी । बहुवचनम् गौर-
व्योतनार्थमिति केचित् । वाङ्मौक्त्यासप्रभृतयः बहवः पूर्वाचार्याः अभिप्रेताः इति
व्योतनार्थं बहुवचनम् इत्यन्वे । वच धातोः जुवो वा घञ् प्रत्ययेन भावे वाकः इति इदं
सिद्धम् । नमः इत्यस्य वाकः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा नमोवाकं । क्रिया-
विशेषणमिदं प्रशस्महे इत्यनेन सह अन्वयः । Premchandra Tarkabagis

derives it from the root वच् with the affix णमुल्; the form should have been नमीवाचं; but the letter च् is changed into क। It is a vedic form. The author has used it on account of his partiality for vedic usages. The root शास् in प्रशास्महे belongs to अदादि class, and is conjugated in the आत्मनेपद; it is generally used with the उपसर्ग, आङ्; some hold that the root शास् when it is used with आङ् and means to wish is conjugated in the आत्मनेपद (आङ् पूर्वयोः शास्तिशंसत्योरिच्छायामात्मनेपदम्)। If however शास् be not accepted as an आत्मनेपदी root, different from the root शास् to rule; then the form प्रशास्महे stands without any justification. The plural number in प्रशास्महे does not indicate that there are many agents of the verb. The nominative case वयम् corresponds to the "modest we" in English. The singular number in such cases implies a bit of egotism. The same remark applies to विन्देम्। अत्र शक्यायै लिङ्। गुरुणां प्रसादेन वागदेवतालाभे शक्तिः प्रादित्यर्थः। वच्धातोः क्तिप् वाच् क्तिवच्चिप्रच्छीत्यादिना क्तिप् असम्भारणं दीर्घश्च। देव एव इति देवता स्थायं तत्। क्वचित् स्थायिकाः प्रकृते लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति स्त्रीलिङ्गता। न सृता इति असृता, यद्वा नास्ति सृत् मरणं यस्याः सा असृता। The Greek word Logos means word. It is said in the Bible that in the beginning there was word and that word was God. This doctrine is essentially the same as laid down in this verse.

नान्द्यन्ते सूत्रधारः।

नान्दी लक्ष्मणम्—आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते।

देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥

सङ्गल्यशङ्खचन्द्राजकोककौरवशंसिनी।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वापदैरुक्ता॥

इत्युक्तलक्षणायाः नान्द्याः इदं कविभ्यः पूर्वोक्तं, इति प्रवक्ष्ये अनवकाशात् अत्र नान्दीशब्देन रङ्गद्वाराभिधानं पूर्वोक्तस्य अङ्गमुच्यते। यदुक्तम्—यस्मादभिनयोऽथवा प्रायस्यादवतार्यते। रङ्गद्वारसतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम्। रङ्गद्वाराभिधानायाः नान्द्याः नटैरेव कर्तव्यतया कविना तस्याः उपनिवन्धनं न कृतम्। नटैः सम्पादितायाः

नान्याः श्रवसाने सूत्रधारः इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयते इति कवेरभिप्रायः सूचितः ।

सूत्रधारः । अतिविस्तरेण अतिबाहुल्येन नान्याः इति शेषः अलम् नान्दीविसार-साधं किञ्चिनास्ति इत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षयाकरणत्वम् । विपूर्वात् स्मृत्यते अप् । शब्दसम्बन्धित्वात् घञः प्रतिषेधः प्रयत्ने वावशब्देः इति । तथाचामरः—विस्तारी विग्रही व्यासः सतु शब्दस्य विस्तरः । सूत्रं धरति इति सूत्रधारः । कर्मण्यण् ।

कालप्रियनाथस्य तदाख्यस्य शिवलिङ्गभेदस्य विदर्भदेशवर्त्तिनः यात्रायां उत्सवं आर्यांश्च ते मिश्रयति आर्यमिश्राः तान् माननीयान् सभायासासीनान् रङ्गप्रेक्षकात् विज्ञापयामि । या धातोः घ्नन् भावे बाहुलकात् । यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनार्थं सवयोः स्त्रियामिति सेदिनी । केचित्तु कालप्रियनाथं उज्जयिनीस्थितस्य महाकालस्य प्रसिद्धस्य शिवलिङ्गस्य नासान्तरं मन्यन्ते । अवभवन्तः माननीयाभवन्तः । अवभवन्तः तवभवान् पूज्यं । अयं भवान् इति सुप्तसुपेति समासः । इतराभ्योऽपि दृश्यते इति प्रथमाया स्त्रप्रत्ययः । विदाडुर्व्वन्तु जानन्तु । विदाडुर्व्वन्त्वित्यन्यतरस्यामिति वेत्ते लोटि आमुगुणाभावी लोटोलुक् लोटिन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते ।

काश्यपः कश्यपगीतसम्भूतः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः श्रीकण्ठोपाधिकः पदञ्च वाक्यं तयोः प्रमाणं तस्य तत्त्वं तत्त्वजानाति इति पदवाक्यप्रमाणतत्त्वज्ञः आतोऽनुपसर्गे इति कः । यदवा पदञ्च वाक्यञ्च प्रमाणञ्च इति पदवाक्यप्रमाणानि तेषां तत्त्वं जानाति इति व्याख्यानम् । बाह्यांशभूतानां पदानां सुप्तिङन्तलक्षणानां । वाक्यानां तथा प्रमाणशास्त्राणाञ्च तत्त्वं स्वरूपं यः संयक् वेद, तथाविधः जानूकग्याः पुत्रः भवभूतिनाम कश्चित् विद्वान् अस्ति । श्रीः भारती कण्ठे रसनायै इत्यर्थः यस्य स श्रीकण्ठः । श्रीवैश्वरचनाश्रीभाभारतीसरस्वदुसे इति सेदिनी । श्रीकण्ठ इति पदं इति श्रीकण्ठपदं ; तत् लाञ्छनं नाम उपाधिरिति यावत् यस्य स श्रीकण्ठपदलाञ्छनः । लाञ्छनं नाम चिह्नयोरिति सेदिनी । भवादृ भूतिः सम्पद यस्य स भवभूतिः । भिच्छुरूपिणा शिवेन अख्ये भूतिर्दत्ता इति वार्त्ता । “साब्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्त्तिः” इति कविना रचितं श्रीकाशं श्रुत्वा सनुष्टेन वृत्तिना अख्य भवभूतिरिति संज्ञा कृता । यमिति ।

अन्वयः । इयं देवी वाक् यं ब्रह्माणं वस्या इव अनुवर्त्तते । तत्प्रणीतं उत्तरं रामचरितं प्रयोज्यते ॥ २ ॥

इयं देवी वाक् वाग्देवी सरस्वती यं ब्रह्माणं विप्रं भवभूतिं वशं गता इति दृष्ट्या, वशं आयत्ततायां तस्मात् यत् । ततः स्त्रियां टाप्, आशानुवर्त्तिनी सेविका इव अनुवर्त्तते अनुगच्छति, यस्य रसनायै वाणी नरीरुह्यते इत्यर्थः । तेन ब्रह्मणा भवभूतिना प्रणीतं रचितं उत्तरं रामचरितं नाम नाटकं प्रयोज्यते प्रयोगे अधिष्कारिष्यते अभिनेष्यति अद्याभि-रिति शेषः युजेः कर्मणि लट् । अशेषशास्त्रविदुषी, गौर्वाणवाणीपारावारपारीषस्य

ACT I.

5

तत्रभवती भवभूतेः कृतिं उत्तररामचरितं अभिनीय अथ भगवतः कालप्रियनाथस्य उत्-
खे समेतान् सामाजिकान् आराधयिष्यामी वयमिति वाक्यार्थः । अथ अनुष्टुप् वृत्तम् ।
कुटीरव उपमालङ्कारः ।

कार्यस्य अभिनयरूपस्य वशात् अनुरीघात् आयोध्याकः अयोध्यावासी तदानीन्तनः
तदानीं भवः इति तदानीन्तनः रामसमकालवर्त्तमानः च सङ्गतः जातः । यतोऽस्माभिः
रामचरितमभिनीयते अतीभवद्विर्मलव्यम् यद् वयं तस्मिन् काले तत्र च देशे
अयोध्यायां वर्त्तामहे । तदानीं तस्मिन् काले भवः इति तदानीन्तनः । तदानीं
इत्यव्यात् व्युल्लु तुङ्गागमश्च । (तनट् प्रत्ययः) । अयोध्यायां भवः इति आयोध्याकः
अध्यात्मादित्वात् ठञ् । आकृतिगणः अध्यात्मादिः । समन्तादित्यव्ययम् । सर्वासु
दिक्षु इत्यर्थः ।

यदि शब्दः अथ यतः इत्यर्थे वर्त्तते । यस्मात् इत्यर्थः । पौलस्त्यः रावणः ।
पुलस्त्यस्य ऋषेः नत्ता रावणः । अपत्यार्थे अण् ऋष्यन्वकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति अण् ।
पौलस्त्यस्य रावणस्य कुलं वंशः, तस्य धूमकेतुः उत्पातग्रहविशेषः । इत्वा पौलस्त्यः
कुलस्य धूमकेतुः अनलः विनाशयिता इत्यर्थः । तस्य महाराजस्य रामस्य अयं अभिषेकस्य
राज्याभिषेकस्य समयः कालः वर्त्तते यः कालः, रात्रिन्दिवं अहोरात्रम् व्याप्य न संहता
अविरता इत्यर्थः आनन्दनान्दी प्रसीदातिशयजन्यस्तुतिपाठनौतवादित्रादिः यस्मिन् काले
सः असंहतानन्दनान्दीकः । नद्युत्यर्थे ति कः तत् किमिति कस्मात् हेतोः चत्वरस्थानानि
अजिरभूमयः अङ्गनभूमयः इति यावत् विशालाः गीतस्तुतिपाठादः विरताः चारणाः
वेतालिकाः स्तुतिपाठकाः येषु तानि विद्वान्तचारणानि । अस्मिन् अभिषेकमहीतसर्वे
संप्रवृत्ते किमर्थं मागधाः स्तुतिगीतमङ्गलानि नाचरन्ति । चत् धातोः ध्वरच् चत्वरम् ।
कृ गृ शृ वृञ् चतिभ्यः ध्वरच् । अङ्गणं चत्वरजिरे इत्यमरः । चारणास्तु कुशीलवाः
इति चामरः । चारयन्ति कीर्त्तिमिति चारणाः ख्यन्तात् चरतेः नन्दादिवात् ल्युः ।
अभि + सिच् + घञ् = अधिषेकः । महान् राजा इति महाराजः । राजाहः सखिभ्य-
टच् । आनन्दहेतुका नान्दी इति आनन्दनान्दी । शकपार्थिवादिवत् समासः । यद्वा
आनन्दस्य नान्दी इति विग्रहः । रात्रौ च दिवा च इति सप्तम्यर्थे द्वौ इवः रात्रिन्दिवम् ।
अचतुरादिस्त्रिण निपातितम् । यद्यपि सप्तम्यर्थे इन्द्रसमासः विहितः तथापि कथञ्चित्
प्रयोगवलात् प्रातिपदिकार्थवृत्तिलम् । ततश्च अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । The word
दिवा is indeclinable, and is always used in the sense of the
locative, दिवा दिवसे ; but in instances like दिवामन्या रात्रिः दिवा is
used in the accusative case. Hence it may be held that in
रात्रिन्दिवम्, the sense of the objective of duration is present.
Note—सकालपरिमाणेन वास्तवरात्रिन्दिवस्य ते । कुमारसम्भवम् ।

सूतधारस्य उक्तिरियं—भारतीवृत्तिः तथाचोक्तम्—भारती संस्कृतप्राची वार
व्यापारो नटाग्रयः । तस्याश्च प्ररीचना नाम अङ्गम् । तल्लक्षणम् उन्मुखीकरणं तव
प्रशंसातः प्ररीचना ।

नटः । भाव इति सूतधारस्य सम्बोधनम् । बहुमानसूचकोऽयं शब्दः । सूतधार
वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः । लङ्कायां यः समरः संग्रामः तवः सहृदः इति
लङ्कासमरसुहृदः सुग्रीवविभीषणादयः । शोभनं हृदयं यस्य स सुहृत् मित्रम् । सुहृ
दुर्दुर्दौ मित्रमित्रयोरिति निपातः । प्रवङ्गाय राक्षसाय ते प्रवङ्गराक्षसाः । प्रवे
लम्पेन गच्छन्ति ये ते प्रवङ्गाः वानराः । गमेः सप्युपसंख्यानम् इति खच् प्रत्ययः
डिदवद् वा वाच्यः, इति टेलोपिप्रवङ्गः इति रूपसिद्धिः । डिदवद्भावस्य अभावे
प्रवङ्गम् इति रूपान्तरम् । रच्यते हवि रंभ्यः इति रचांसि । रचधातोः अमुन्
रचांसि एव इति राक्षसाः क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतेर्लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति पुंस्त्वम् ।
प्र + इष् (णिच्) + क्त (कर्मणि) = प्रेषित । इषेर्गत्यर्थत्वात् गतिबुद्धिप्रत्यवसानेत्यादिना
अणिकर्तुः कर्मकारकत्वम् । (कर्मणि प्रथमात्) प्रवङ्गराक्षसाः इति पदम् । गृहाः पुंनि
च भूम्नैव इति अमरः । सभाजने अरुणवासात् चमिण प्रत्यागतस्य रामचन्द्रस्य अभ्यर्थना
इत्यर्थः उपतिष्ठन्ते ये ते सभाजनीपस्थायिनः । तिष्ठतेः णिनिः । सुप्रजातौ
णिनिस्त्राच्छील्ये । रामचन्द्रमभिनन्दितुं समागताः । दिशां अन्ताः इति दिगन्ताः
नाना दिगन्ताः इति नानादिगन्ताः सुप्रसुपेति ससासः । तेषां पावनाः पवित्रोक्तारः
इति नानादिगन्तपावनाः । षष्ठीससासः । पूजोत्थन्तात् नन्द्यादित्वात् ल्युः । पावयन्ति
इति पावनाः । ब्रह्मणश्च ते ऋषयश्च इति ब्रह्मर्षयः राजानश्च ते ऋषयश्च इति राजर्षयः ।
ब्रह्मर्षयः अगस्त्यप्रमुखाः । राजर्षयः जनकप्रमुखाः । येषां आराधनाय अर्हसाय
तोषणाय इत्यर्थः इयती दिवसान् एतावन्ति दिनानि व्याप्य उत्सवः गीतवाद्यादिरूप
आसीत् । दिवसान् इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वा क्लीवे दिवसवासरी । इदं
परिमाणमेषां इति इत्यन्तः तान् इयतः । इदम् + वतु (परिमाणे) = इयत् ।

अन्यच्च अपरञ्च—किञ्च अभिषेकोत्सवान्ते—

अन्यथ । वशिष्ठाधिष्ठिता देव्यः राघवमातरः अरुन्धती पुरस्कृत्य जामातुः यज्ञे
आश्रमं गताः ॥ ३ ॥

देव्यः महाराजदशरथस्य पत्न्याः राघवस्य मातरः कौशल्याप्रमुखाः वशिष्ठेन
कुलगुरुणा अधिष्ठिताः परिचालिताः वशिष्ठनायकः अरुन्धती वशिष्ठपत्नी पुरस्कृत्य
अयतः कृत्वा । पुरोऽवायम् इति गतिसंज्ञायां समासेकौल्यप् । जामातुः ऋष्यशङ्कर
यज्ञे द्वादशवार्षिके सवे निमग्नताः आश्रमं जामातुस्तपोवनं गताः । जामातुरिति
पदं काकाक्षिगीलकन्यायेन यज्ञे आश्रमं च इत्युभयेन अन्वेति । यज्ञः नः यज्ञः ।
आङ्पूर्वात् आश्रयतेः अधिकरणे घञ् । नौदाक्षीपदेशस्य मानस्य अनाचमैः इति

विप्रतिषेधः । जायां माति मिनोति मिसीति वा इति जामाता । लघुनमृ.....
इत्यादिना मा धातोः जायीपपदात् लृण् । जायायाः अन्तलोपः ।

सूत्रधारः । विभिन्नः देशः इति विदेशः तत्र भवः इति वैदेशिकः । विदेश शब्दात्
अन्त्यात्मादित्वात् ठञ् । अन्त्यात्मादिराकृतिगणः । अहं आर्योऽधिकः सत्यम् किन्तु
अत्र नगरं न वसामि, सुदूरस्थिते कुलचित् यामादौ वसामि, अतएव विशेषं न वेत्ति ।

अन्वयः । राजा दशरथः शान्तां नाम कन्यां व्यजीजनत्, अपत्यकृतिकां यां राज्ञे
लीमपादाय ददौ ॥ ४ ॥

राजा दशरथः दशसु दिक्षु रथः अप्रतिहतः यस्य स दशरथः शान्तां नाम कन्यां
दुहितरं व्यजीजनत् उदपादयत् । यां दुहितरं लीमपादाय राज्ञे अहं देशाधिपतये-
प्रियसखाय लीमपादाय अपत्यकृतिकां दत्विमां कन्यां ददौ ; कन्यायाः कृत्यस्य करणाय
ददौ ; नतु भार्यात्वेन ददौ इति अपत्यकृतिकामित्यस्यार्थः । जन्धातोः णिजन्तात्
नुङि रूपम् अजीजनत् । न पतन्ति पितरोऽनेन इति अपत्यं ; अपत्यस्य कृतिः करणं
दत्ताः सा अपत्यकृतिका । शेषाद् विभाषा इति समासान्तः कः स्त्रियां टाप् ।
दीर्घवस्सापि पिण्डदाने अधिकतत्वात् दुहितुरपत्यत्वम् । अतएव अपत्यकृतिकामिति
विशेषणं संगच्छते ।

अत्र रामायणम्—

“अपुवस्तद्भराजी वै लीमपाद इतिश्रुतः ।
स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥
अनपत्योऽस्मि मे कन्यां सखे दातुं त्वमर्हसि ।
शान्तां शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ॥
श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मकः ।
दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः ॥
प्रतिगृह्य च तां कन्यां स राजा विगतज्वरः ।
स्वपुरं यास्यति प्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥
तां कन्यामृष्यशङ्काय प्रदास्यति स पार्थिवः ।
ऋष्यशङ्कोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा मायां भविष्यति ।”

Quoted from Vidyasagara's Uttaracharitam.

विभाण्डकस्य मुनेः पुत्रः ऋष्यशङ्कः तां शान्तां उपवेमे परिणिष्ये । ऋष्य is a
white footed antelope. ऋष्यस्य शङ्कमिव शङ्कं यस्य सः ऋष्यशङ्कः । उपाद्
यमः स्वकरणे इति आत्मनेपदम् । तेन ऋष्यशङ्केण इदानीं दीर्घकालव्यापी यज्ञः
समारब्धः । द्वादश वर्षाणि व्याप्य भवति इति द्वादशवर्षिकम् । तद्विनाशं दिग्गः ।

द्वौ च दश च दति द्वादश ; द्वाधिकादशेति वा द्वादश । द्वाष्टनः संख्यायामहुर्त्रिंश्यामीति
इति आत् । द्वादशवर्षशब्दात् कालात् ठञ् इति ठञ् ।

द्वादशवर्षिकमित्यत्र उत्तरपदवृद्धिश्चिन्त्या । अत्र यः सङ्घितप्रत्ययः स स्मृत्येन
भविष्यत्यर्थं प्रयुक्तः । ततः “वर्षस्याभविष्यति” इत्यनेन भविष्यति अर्थे उत्तरपदस्य
चामादेर्वृद्धिप्रतिषेधः—तथा चीदाहरणम्—यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति । अनुशतिकादिगणे द्वादशवर्षशब्दो
पठितः । अस्य आकृतिगणत्वाभ्युपगमे द्वादशवर्षिकमिति पदं सिध्यति ।

तद्धितप्रत्ययार्थं संख्यायाः द्वादशशब्दस्य वर्षशब्देन सह यः समासः स तद्धितात्
द्विगुः । सवं यज्ञः सवमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च इत्यमरः । सनुदो
इति धातोः ण् सवम् । आङ्पूर्वात् रभेः कर्मणि क्तः आरब्धम् । तस्य जामातुः
अनुरोधात् कृन्दानुवर्त्तनात् हेतोः कठोरः पूर्णः गर्भः यस्याः सा कठोरगर्भा ।
कठोरतराराधिपलाञ्छनच्छविः । साधः । ताम् जानकीं अयोध्यायां रामसकाशे कथं
यथुजनः जामातुरायमे गतः ।

सूत्र । अनेन इति गम्यमानसाधनक्रियातुरोधात् तृतीया । राज्ञः द्वारम् इति
राजद्वारम् । उपतिष्ठारः गच्छावः । उपपूर्वात् तिष्ठतेः सकम्मेकात् देवपूजायां
अवर्त्तमानात् परस्मैपदम् । स्वस्य जातिः स्वा वा जातिः इति स्वजातिः तस्याः समर्थः
आचारः इति स्वजातिसमर्थः जाल्यनुरूपः आचारः तेन । प्रकृत्यादिभ्यश्चोपसंख्यानमिति
तृतीया । समयाः श्रपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः । इत्यमरः ।

नटः । सुपरिगृह्यमानवयाम् अदृष्टाम् । उपस्थाने यत् स्तोत्रम् स्तुतिः तस्य
पद्धतिः रीतिः इति उपस्थानस्तोत्रपद्धतिः । राजसमीपोगमनसमये या स्तुतिः करिष्ये
सा यथा विशुद्धा लोके अविगीता च भवति तथा आवाभ्याम् यतितव्यम् । राज्ञः इति
कृदयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । शेषे वा । स्तु + ण् = स्तोत्रम् । पादाभ्यां हन्
या सा पद्धतिः । हिमकाषिहतिषु च इति पदादेशः । पाद + हन् + क्तिन् । भाष्ये
माननीयः जनः ।

सूत्रधारः । मारिष, आर्य, माननीय इत्यर्थः । आर्यस्तु मारिष इत्यमरः ।

अन्वयः । सर्वथा व्यवहर्त्तव्यं कुतः हि अवचनीयता जनः स्त्रीणां यथा तत्र
वाचां साधुत्वे दुर्जनः ॥ ५ ॥

सर्वथा सर्वेण प्रकारेण व्यवहर्त्तव्यम् व्यवहारः कर्त्तव्यः हि यतः अवचनीयता
अनिन्द्यता कुतः कश्चात् सम्भवति । न कथमपि इति भावः । नहि निन्दाभयात्
स्तुतिपाठादिरूपस्य व्यवहारस्य विलोपः कर्त्तुं शक्यते । इह जगति न केनापि निन्दा
अतिक्रमितुं शक्यते लोकानां भिन्नप्रकृतिकत्वात् रुचिर्वैचित्र्याच्च किमपि दुष्
स्तोत्रादिकं वा सर्वेषां मनोरमं न भवति । जनी लोकः स्त्रीणां नारीणां साधु
यदेशः ।

महावारादिजन्मपावित्वा, पातिब्रत्यलक्षणे वा विषये यथादुर्जनः दीपैकदृक् तथा वाचां
वाङ्मनां प्रवन्मादीनाञ्च साधुत्वे प्रसादमाधुव्यादिगुणवत्त्वे दुर्जनः खलवृत्तिः।
सदगुणसम्यग्दानां अपि साध्वीनां चारित्र्ये यथा लोको दीपं कौलौनं वा उद्भावयति
तथा यत्नेन रचितेषु गुणवत्तया हृदयङ्गमेषु अपि प्रवन्मादिषु सच्चिकावृत्तिर्जनो दूषणानि
प्रापादयति। अतः निन्दा अपरिहार्थ्या इति भावः व्यवपूर्व्यात् हरतेः भावे तव्य-
प्रत्ययः। वृज्जीवचिह्वा अनौयर् प्रत्ययः वचनीयम् निन्द्यम्। न वचनीयम् इति
प्रवचनीयम्। तस्य भावः अवचनीयता। वचः क्तिप् वाक्।

नटः। दुर्जन इति पदेन लोकस्य नीचाशयत्वस्य कौलीनप्रियत्वस्य वा इयत्ता
न्यक् न प्रकाश्यते, अतएव लोकः अतिदुर्जनः इति वक्तव्यम् लोकस्य अतिदुर्जनत्वस्य
प्रमाणमाह। देव्यामिति।

अन्वयः। यतः जनः देव्यां वैदेह्यां अपि सापवादः हि। रज्जोर्गृहस्थितिः
मूलम्। अग्निशुद्धौ तु अनिश्चयः ॥ ६ ॥

यस्मात् लोकः देव्यां वैदेह्यां सीतायां अपि का कथा अन्धासां नारीणां, इत्यपेरयः
सापवादः अपवादेन निन्दया सह वर्तते इति सापवादः। या खलु पवित्रतायाः
मूर्तिरिव तस्याः जानक्या चरितस्य विशुद्धौ लोकः संशयानी वर्तते। चारित्र्यसन्देहस्य
मूलं कारणं रक्तसः रावणस्य गृहे स्थितिरवस्थानम्। दशकम्बरेण हता सीता
कतिपयान् मासान् तस्य अशोकवनिकायां यदुवास, तदेवावलम्ब्य दुर्ज्जनो वीभत्स-
वनवादं प्रवर्तयति। यत्तु रावणवधात् ऊर्द्धं सर्वेषां समक्षम् अग्नौ हुताशने गुडिः
परिवीतकर्षनिर्णयः अभूत् तत्र विशुद्धौ तु न निश्चयः अवलम्ब्य लोकस्य न संशयनिरासः।
दूर्वाक्षिणि लङ्काद्वीपे या वज्रौ विशुद्धिः अवस्थितोजनः तस्यां न चतुर्धने। अतएव
सीतायाः परिग्रहं नानुमन्यते इति भावः। वशिष्ठेन शर्ती निमिर्विदेहोऽभवत्। ततः
प्रति तद्वंशभवानां तैरध्युषितस्य देशस्य च विदेहसंज्ञा बभूव। विदेहानानीश्वरः
स्ये वा इति वैदेहः जनकः तस्यापत्यं स्त्री वैदेही सीता।

एव। किंवदन्ती जनश्रुतिः लोकवाद इति यावत् महाराजं रामं स्पृशत् उपेयात्
तस्य श्रुतिपथमियात्। ततः अतिकष्टं क्लृप्तं स्यात्। दुःश्रवे अस्मिन् लोकवादे
राजः शवणगीचरीभूते सुमहदनिष्टं आपतेत् इति नाटकौयवस्तुबीजं उपचित्रं
भवति। किम् + वद् + भू। (भोऽन्तः)। ततः स्त्रियां डीप् किंवदन्ती। कष्ट +
क् = कष्ट। क्लृप्तगहनयोः कष्टः इति क्लृप्तायै निष्ठाया मिडभावः। स्पृशदिति
प्रभावनायां लिङ्। अस्मादीत्, अस्मादीत्, अस्यत् इति पदत्वयं लुङ्।

नटः। श्रेयः मङ्गलं विधास्यन्ति करिष्यन्ति प्रशस्य शब्दान् ईयमुन्। प्रशस्यस्य
शब्दः। प्रशस्य + ईयस् = य + ईयस् = श्रेयस्। स्वस्ति विधास्यन्ति इति पाठे स

एवार्थः । स्वस्ति इत्यव्ययं मङ्गलार्थं वर्त्तते । स्वस्ति मङ्गलं चेमं इत्यर्थः । परिवर्त्तमानं परं अपि सीतया सह पुनर्मेलनं रामस्य भविष्यति इति सूचितमनेन । स्नेहादिति ।

अन्वयः । जनकः स्नेहात् सभाजयितुं एव अमूनि दिनानि उत्सवेन नीत्वा विदेहान् गतः । ततः विमनसः देव्याः परिसान्त्वनाय नरेन्द्रः धर्म्मसासनात् वासराणि विंशति ॥ ७ ॥

जनकः मिथिलाधिपः राजर्षिः स्नेहात् दुहितरि, जामातरि च वात्सल्यात् शयात् हृतोः सभाजयितुं चेमेशारण्यात् प्रतिनिहचौ तौ प्रत्यभिनन्दितुं परमयोध्यायामागत्य अमूनि एतावन्ति दिनानि वासराणि उत्सवेन अभिषेकहेतुं प्रमोदिन नीत्वा यापयित्वा अयं विदेहान् स्वराजधानौ मिथिलां गतः प्रतिनिहचौ ततः तस्मात् कारणात् विमनसः विचिन्तं मनो यस्याः सा विमनाः तस्मात् पितृविद्योगेन परिदुर्मनायमानायाः देव्याः सीतायाः परिसान्त्वनाय समाश्वासनात् दुःखितां देवीं आश्वासयितुं नरेन्द्रः नृपतिः रामचन्द्रः धर्म्मस्य आसनं इति धर्म्मासनं लोकव्यवहारान् प्रत्यवेचितुं अधिष्ठितं विचारसनम् इत्यर्थः तस्मात् तत् परिवर्त्तयित्वा कर्म्मण्यधिकरणे इति पञ्चमी । वासराहं आवासं अन्तःपुरमित्यर्थः विंशति गच्छति । सभाज इत्यदन्त्यु रादिः तस्मात् तुमुन् सभाजयितुम् संवर्द्धयितुं अभिनन्दितुं इत्यर्थः । उत्सवेनेति कारणे तृतीया । विदेहाः संज्ञाशब्दोऽयं पुंसि भूमि प्रयुज्यते विदेहानां निवासः इति जनपदे अणो लृप् । लुपियुक्तिवद्व्यक्तिवचने इति पुंस्त्व बहुवचनम् च इति प्राचां मतं निरस्य ब्राह्मणवचनं स्तवकारः तदश्लिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् विचिन्तं मनो यस्याः इति विग्रहे प्रादिभ्यो धातुजस्येति बहुव्रीहिः । यदवा विशिष्टा मादायैव बहुव्रीहिनिर्वाहः । देव्याः इत्यत्र कृदर्थो गलक्षणा कर्म्मणि षष्ठी । परिपूर्वात् सान्त्वयते भावे ल्युट् परिसान्त्वनम् । तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी । वासराहं गृहमिति वासराहम् । नरेषु इन्द्र इव इति नरेन्द्रः । निर्धारणे सप्तमीसमासः ।

प्रस्तावना—आमुखम् ।

स्वधारी नटीं व्रते सार्धं वाय विदूषकम् ।

सकार्थं प्रस्तुतावेपि चित्रोक्त्यायत्तदामुखम् ॥

प्रस्तावना वा—इति

दृश्यरूपके प्रस्तावनायाः लक्षणम् ।

अथन अहम् ।

पूर्ववर्ती कविगणैश्च प्रति अर्णति उच्चारणपूर्वकं आर्थनां करि, येन प्रत्यगाश्चर्यं चरणां निजा वाग्देवताके लाञ्छनं करिष्ये ॥ १ ॥

ACT I.

II

নানাদীর অবসানে

সুপ্রধার। অতি বিস্তারিত বা আড়ম্বরের প্রয়োজন নাই। অন্য ভগবান্ কানপ্রিয়-
 নগের উৎসব দিনে সমবেত মাননীয় সামাজিকবর্গকে নিবেদন করিতেছি। আপনারা !
 দ্রবত হউন যে কাণ্ডপগোত্রসম্ভূত, শ্রীকণ্ঠোপাধিক, শব্দশাস্ত্র ও প্রমাণশাস্ত্রের তত্ত্বজ্ঞ
 হুতুপীতনয় ভবভূতিনামক একজন পূজনীয় কবি আছেন।

বাগ্বেদবী বশীকৃতনারীর স্মায় বে ব্রাহ্মণের অনুসরণ করিয়া থাকেন, তৎপ্রণীত "উত্তর-
 বসন্তরিত" নামক নাটক আমরা অভিনয় করিব ॥ ২ ॥

অভিনয় কার্যের অনুরোধে আমি একজন অযোধ্যাবাসী ও তৎকালবর্তী লোক
 ইন্দ্রাম; (ইহা আপনারা কল্পনার সাহায্যে মনে করিবেন)।

[চতুর্দিকে অবলোকন করিয়া] ওহে ! ওহে ! পৌলস্ত্যবংশের ধুমকেতুবরূপ
 মহারাজ রামচন্দ্রের অভিষেকোৎসবে অহোরাত্র আনন্দ ও গীতবাদ্যের বিরাম নাই।

কিন্তু অদ্য চারগণগণ স্তুতিগীত হইতে বিরত হইয়া প্রান্ত্রপ্রদেশে বিশ্রাম করিতেছে কেন ?

নট। [প্রবেশ করিয়া] মহাশয়, লঙ্কাসমরে সাহায্যকারী প্রিয়সুহৃৎ মহাত্মা কপি-
 রাক্ষসদিগকে, ও সমুদ্রনার্থ সমাগত নানাদিগন্তপাবন ব্রহ্মর্ষি ও রাজর্ষিদিগকে, মহারাজ
 স্বয়ং গৃহে প্রেরণ করিয়াছেন। তাঁহাদিগেরই মনস্তৃষ্টিসাধন ও সম্মানবিধানের জন্ত এত
 দিন ব্যাপিয়া উৎসব চলিতেছিল।

এবং রামচন্দ্রের জননী কৌশল্যা প্রভৃতি দশরথমহিষীগণ বশিষ্ঠের নেতৃত্বে অরুন্ধতী-
 দেবীকে অগ্রে লইয়া জামাতার যজ্ঞে তাঁহার আশ্রমে গমন করিয়াছেন ॥ ৩ ॥

হত্র। আমি একজন বৈদেশিক এইজন্ত জিজ্ঞাসা করিতেছি জামাতাটি কে ?

নট। রাজা দশরথের শাস্ত্রা নামে এক কন্যা জন্মগ্রহণ করেন। সেই কন্যাটি
 নব্রহ্মকন্তারূপে (অস্ফাধিপতি) লোমপাদকে প্রদত্ত হইয়াছিল ॥ ৪ ॥

বিভাগুতনয় ঋষ্যশ্রঙ্গ তাহার পাণিগ্রহণ করেন। তিনি এক্ষণে দ্বাদশবর্ষব্যাপী
 এক বজ্র আরম্ভ করিয়াছেন। তাঁহার অনুরোধে পূর্ণগর্ভা বধু জানকীকে (একাকিনী)
 রাখিয়া গুরুজন সেখানে গমন করিয়াছেন।

হত্র। এ সকল বিষয়ে আমাদের কি প্রয়োজন ? আমাদের জাত্যনুরূপ আচার
 প্রতিপালন করিয়া চল রাজদ্বারে উপস্থিত হই।

নট। তাহা হইলে মহানয়, রাজসমীপে উপস্থানের যোগ্য একটা হুপরিশুদ্ধ স্তুতি-
 পরিপাটী নিরূপণ করুন।

হত্র। আর্ঘ্য, যে কোনরূপে হউক আচার ব্যবহার করিতে হইবে।

(এজগতে) নিন্দা হইতে পরিত্রাণপ্রাপ্তি কিরূপে সম্ভবে ? জনসাধারণ স্ত্রীলোকের
 নারীবিষয়ে যেরূপ দোষালুসন্ধিৎসু, বাক্য ও প্রবন্ধাদির বিশুদ্ধ বিষয়ে সেইরূপ
 বোজ্জিত প্রকাশ করিয়া থাকে ॥ ৫ ॥

নট। এবিষয়ে লোক অতি দুর্জ্ঞান ইহাই বলা উচিত।

কারণ লোকে দেবী বৈদেহীরও অপবাদ ঘোষণা করিতেছে। ইহার মূল রাক্ষসগৃহে
 দবদান। অগ্নিপরীক্ষায় উহাদের সংশয় অপনোদিত হয় নাই ॥ ৬ ॥

হুইবে। যদি এই জনশ্রুতি মহারাজের কর্ণগোচর হয় তাহা হইলে মহা ক্রোশের বিষয় হইবে।

নট। দেবতাগণ ও ঋষিগণ সর্বপ্রকারে মঙ্গল বিধান করিবেন। [পরিভ্রমণ করিয়া] ওহে! ওহে! এক্ষণ মহারাজ কোন স্থানে অবস্থিত করিতেছেন? [শ্রবণ করিয়া লোকেরা এইরূপ বলিতেছে—

রাজর্ষি জনক স্নেহবশতঃ অভিনন্দন করিবার জন্ত আগমন করিয়া ঐ কয়দিন উৎসব অতিবাহিত করিয়া অদ্য মিথিলায় প্রতিগমন করিয়াছেন; তজ্জন্ত শোকবিম্বনা দেবী পরিসাধনের নিমিত্ত নৃপতি ধর্ম্মদান পরিতাগ করিয়া অস্তঃপুরে প্রবেশ করিতেছেন।
উভয়ে নিকৃষ্ট—প্রস্তাবনা।

FIRST ACT.

Having uttered the word of salutation to poets of old, we fervently pray that we may obtain Divine speech, an immortal portion of the Supreme Soul. (1).

After the (introductory) benediction.

Stage-manager :—No need of prolixity. Let me respectfully inform the honourable gentlemen (assembled) to-day at the festival of the God Kalapriyanatha that their worships may know that there is an illustrious descendant of Kasyap's race, who is the son of Jatukarni, bears the distinctive title of Srikantha (in whose throat the goddess of speech is present), is well versed in grammar and logic and is by name Bhavabhuti.

The play Uttaramacharita (or the latter part of Rama's life) written by him, a Brahman whom the Goddess of Speech follows like an enslaved woman, will be enacted on the stage. (2).

Now for the purpose of performance I have become a man of that time (a contemporary of Rama) and a resident of Ayodhya.

[*Looking around*]. Hallo ! As this is the time of the coronation of the great king Rama, the comet of destruction of the family of the descendants of Pulastya, when joyous festivities and benedictory songs should be continuously going on day and night, why then are the court-yards silent and the chanters and bards taking rest?

[*Enter an Actor*].

Actor :—Honoured Sir, the high-minded Monkeys and Rakshasas, the allies of the king in the war in Lanka and the holy sages

and also the royal sages, who sanctify the different quarters of the world, came over to offer their congratulations and for whose entertainment festivities lasted for so many days, have been sent back to their respective homes by His Majesty.

And also—The queens, the mothers of the king, under the guidance of Vasistha have gone with Arundhati at their head to the hermitage of their son-in-law on the occasion of a sacrifice (that is being held there). (3).

Manager :—I am a stranger (here) and so I ask who this son-in-law is.

Actor :—The king Dasaratha begot a daughter by name Santa whom he gave away as an adoptive daughter to the King Lomashapada. (4).

Rishyasringa, the son of Bibhandaka, married her. He has now commenced a sacrifice that will last for twelve years. In compliance with his request, the respectable superiors (or matrons) have gone there, leaving behind the daughter-in-law, though she is far advanced in pregnancy.

Manager :—What have we to do with this ? Come, let us go the palace-gate agreeably to the duties of our profession.

Actor :—Let your honour, then, think of some faultless mode of laudatory address wherewith we may approach the king.

Manager :—Good sir, one must conduct himself as best as he can. For,

Whence can there be absolute exemption from censure ? People are censorious or fault-finding as regards the purity of language or of any piece of composition ; just in the same way as in reference to the chastity of women. (5).

Actor :—They are exceedingly fault-finding and wicked, you ought to say.

Since people speak evil of even the queen, the princess of Videha or Mithila. (Her) residence in the house of the Rakshasa is the basis (thereof). (They put) no faith in the ordeal of fire. (6).

Manager :—If this scandalous rumour reaches the king it will be a very sad thing.

Actor :—The sages and the gods will do good by all means [*Advancing*]. Ye people, where is the king now? [*Listening*]. Thus say the people :—

Janaka, who out of affection came to offer his congratulations, has gone back to-day to the land of the Videhas after having spent these days in festivity. To console the queen sad and disconsolate for that reason the king repairs to the inner apartment, having left the judgment-seat. (7).

[*Exeunt both*].

End of the Prelude.

[ततः प्रविशति.....सीता च । आसने उपविष्टः इति आसनीपविष्टः सप्तमौसमासः] ।

रामः । गुरवः पितरः । गौरवे बहुवचनम् । गुरु स्त्रिलिङ्गां महति दुर्भारं लघुनीरपि । पुमान् निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि इति मेदिनी । अस्मान् विहात परित्यक्तुं न शक्नुवन्ति । यत्ते जनको राजर्षिर्जनकः अस्मान् परित्यज्य विदेहान् गतः तव निःस्नेहता न कारणम् । अस्ति तव अन्यः कोऽपि हेतुः येन परवान् स गतः इत्यर्थः । तमेव हेतुं वक्ति । किन्तु इति ।

अन्वयः । किन्तु अनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यं अपकर्षति । आहिताग्नीनां गृहस्थता प्रत्यवायैः सङ्गटा ॥ ८ ॥

किन्तु अनुष्ठानानां अनुष्ठेयकर्मणां विःसवनादीनां नित्यत्वं प्रतिदिनं अवप्रभितारणं कर्त्तव्यता स्वातन्त्र्यं स्वेच्छया प्रवर्तनम् स्वैरावस्थानम् प्रवृत्त्यनुरोधेन यत् कुवापि कियति दिनानि व्याप्य अवस्थानं इत्यर्थः अपकर्षति प्रतिकूलं, प्रतिवध्नाति इति यावत् । दुहितरि स्नेहानुरोधेन स राजर्षिः अत्र चिरयितुं नाशकत् । यतस्तस्य प्रतिदिनमेव स्वे गृहे आहितेषु अग्निषु होमाः कर्त्तव्याः । तेषां अकरणे महान् दीपः स्मर्यते खलु । गरीयः खलु कर्त्तव्यानुष्ठानं स्नेहक्रमं वाधते इति भावः । हि यस्मात् आहिताः अग्रयो यैस्ते आहिताग्रयः पत्रे अग्न्याहिताः (वाहिताग्न्यादिषु इति आहितशब्दस्य परनिपातः पाचिकः) तेषां आहिताग्नीनां साग्निकानां गृहस्थता गृहस्थ्याग्रमः प्रत्यवायैः पापैः विहिताकरणजन्यपातकैः सङ्गटा सङ्गुला दुःखावस्थाना भवतीति शेषः पदे पदे प्रत्यवायस्य सम्भावत्वात् साग्निकानां गृहस्थधर्माचरणं अनिष्टबहुलम् खलु । वैवाहिकस्य अनलस्य गृहे स्थापनं अग्न्याधानम् । अग्न्याधानं कृतवन्तः आहिताग्रयः । अनुष्ठाननित्यत्वात् इति पाठे गृहस्थता स्वातन्त्र्यं अपकर्षति इत्यन्वयः कार्यः । अनुष्ठाननित्यत्वात् इत्येव हेत्वर्थे पञ्चमौ । प्रति + अव + इण् + घञ् = प्रत्यवाय । स्वः आत्मा

तत्त्वं प्रधानं यस्य स स्वतन्त्रः स्वतन्त्रस्य भावः स्वातन्त्र्याम् । गुणवचनब्राह्मणादित्वात्
 वृत् । गृहे तिष्ठति यः सः गृहस्थः । सुपि स्थः इति कः । गृहस्थस्य भावः
 इति गृहस्थता । भावे तल् प्रत्ययः । आङ् प्रवृत्तात् दधातिः क्तः आहितः । अप +
 कृष् + लट् इति अपकर्षति ; न्यूनतां आपादयति । प्रतिवध्नाति इति यावत् । अकार्षीत्
 प्रकाचीत्, अकृच्छत् इति लुङि रूपम् । कर्चयति, कर्चयति इति लृटि रूपम् । कष्टा,
 बटा इति लुटि रूपम् । सम्प्रवृत्तात् कट् धातोः अच् स्त्रियां टाप् सङ्गटा ।
 विशेष्यनिष्ठीऽयं शब्दः । विशेष्यार्थे क्लीबोऽयं शब्दः । सङ्गटं नातु सम्बाधः गहनं
 बलिलं समे इत्यमरः ।

सीता । वन्धव एव जनाः इति वन्धुजनाः तैः विप्रयोगाः विरहाः विच्छेदा इति
 यावत् इति वन्धुजनविप्रयोगाः । स्वजनविप्रयोगाः । सन्तापं मनःकेशं कुर्वन्ति
 इत्यन्ति इति सन्तापकारिणः । करोतेः णिनिः । क्लेशावहाः ।

रामः । संसारस्य भावाः इति संसारभावाः । संसरणं संसारः, प्राण्युत्पादं
 संसरणम् । इत्यमरः । यदवा संसरति अस्मिन् इति संसारः । अनुष्ठितकर्मणां
 भोगाय यत् पुनः पुनरावर्तनं भवति । तस्य संसारस्य भावाः अवस्थाः वन्धुजनैः
 विवोगाः इत्यर्थः । हृदयं चित्तं मर्मं जीवस्थानानि च किन्दन्ति ये ते हृदयमर्मच्छिदः
 यदवा हृदयस्य मर्माणि किन्दन्ति इति विशदः । सत्सृष्टिप्रेत्यादिना क्तिप् । अरुनुदाः
 नितरां मर्मपौडादायकाः इत्यर्थः । येभ्यः संसारभावैश्चः वीभत्समानाः जुगुप्समानाः
 विरक्ताः इत्यर्थः मनीषिणः कृतधियः सर्वान् कामान् अभिलाषान् सन्त्य विहाय
 शरणं वने विश्राम्यन्ति । संसारदुःखेभ्यः त्राणमिच्छन्तः कृतधियः वीतरागाः अरण्यं
 शययन्ते इत्यर्थः । येभ्यः इत्यत्र अपादाने पञ्चमी जुगुप्साविरामार्थानामुपसंख्यानात्
 पपादानत्वम् । “वधेयित्तविकारि” इति वार्त्तिकात् चित्तविकारिष्वे वधधातोः सन् ।
 “गुपिप्रभृतयः किङ्किना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतः । एते नित्यं सन्नताः । अर्थान्तरं
 तनवन्वकाश्चुरादयः । अनुवन्वस्य केवलेऽचरितार्थत्वात् सन्नतात् । “गुपादियु
 श्रुवन्वकरणमात्मनेपदार्थम्” इति काशिका । मनसः ईषा इति मनीषा शक्त्यादि-
 त्वात् पररूपम् । मनीषा विद्यते येषां ते मनीषिणः ।

रामः । उपचारः शब्दप्रयोगः इत्यर्थः । रामभद्र इति शब्दस्य प्रयोगः व्यवहार
 इत्यर्थः । तातस्य पितुर्दशरथस्य परिजनः अनुजीविजनः तस्य । लक्ष्मीगलक्षणा कर्त्तरि
 षष्ठी । अभ्यस्तमनतिक्रम्य इति यथाभ्यस्तम् । अभ्ययीभावः । वयोवृद्धः कञ्चुकी दशरथे
 वत्सरां पालयति कुमारं रामचन्द्रं रामभद्र इति सम्बोधनपदेन आकारयति स्म ।
 स एव अभ्यस्तः शब्दः मां प्रति प्रयोज्यः इति रामचन्द्रस्य आशयः । अभि + धा + भावे
 लोट् अभिधीयताम् ।

कञ्चुकी । कञ्चुकीस्य मुनेः आयमात् तपोवनात् अष्टावक्रः नाम ऋषिः सम्पातः

আগতঃ। অষ্টমু অবয়বেষু বক্রঃ ইতি অষ্টাবক্রঃ। সংজায়াং দীর্ঘঃ। অষ্টনঃ সংজায়া
অষ্টাপদম্, অষ্টাবক্রঃ।

সীতা। বিলম্বতে। বি + লম্ব + ভাবে লট্ = বিলম্বতে।

রামঃ। ত্বরিতং শীঘ্রম্। ত্বরধাতোঃ ক্তঃ ভাবে। ত্বরিতম্। পচে তৃণম্।
কচ্চুকিঃ অস্য অস্মি ইতি কচ্চুকী। A chamberlain. কচ্চুকী বারবাণীস্কী
ইত্যমরঃ। Literally a servant wearing a uniform ; (here a coat
or cloak). He is an attendant on the women's apartments.
“অন্তঃপুরচরো বহুবিমোগুণগণান্বিতঃ। সর্ব্বকার্থার্থকুশলঃ কচ্চুকীত্যভিধীয়তে”।
অন্তঃপুরেত্বধিকৃতঃ স্যাৎনব্বেশিকোজনঃ। সৌবিদল্লা কচ্চুকিনঃ স্থাপত্যঃ সৌবিদা
তে। ইত্যমরঃ।

[তাহার পর আসনে উপবিষ্টে রামচন্দ্র ও সীতার প্রবেশ]

রাম। দেবী, বৈদেহি, সমাশ্বত হও। মাননীয় গুরুজন আমাদেরকে পরিত্যাগ
করিতে পারেন না।

কিন্তু নিত্যকর্তব্য অনুষ্ঠানগুলি (তাহাদিগের) স্বাধীনতার সঙ্গেচ বিধান করিয়া
থাকে। যে হেতু আহিতাগ্নিদিগের গৃহস্থধর্ম্মাচরণ নানারূপ প্রত্যবায়হেতু সঙ্কটপূর্ণ। ৥৮

সীতা। আরাধ্যপুত্র, ইহা আমি :জানি; কিন্তু বন্ধুজনের সহিত বিয়োগ সত্তাপ
উৎপাদন করিয়া থাকে।

রাম। ইহা ঠিক বটে। এই সকল সাংসারিক অবস্থা হৃদয় ও মর্মান্বনকে নির্ভর
করে। এই হেতু মনোবিগণ এই সাংসারিক ভাবের প্রতি যুগা পোষণ করিয়া অরণ্যে
বিশ্রাম লাভ করেন।

কচ্চুকী। [প্রবেশ করিয়া] রামভদ্র ! [অর্ক উচ্চারণ করিয়া সভয়ে] মহারাজ !

রাম। [ঈষৎ হাস্য করিয়া] মহাশয় ! পিতার পরিজনগণ আমার প্রতি রামভদ্র
এইরূপ শব্দপ্রয়োগ করেন ইহাই শোভা পায়। আপনার যেরূপ বলার অভ্যাস সেইরূপই
বলিবেন।

কচ্চুকী। দেব, ঋষাশ্রমের আশ্রম হইতে অষ্টাবক্র আসিয়াছেন।

সীতা। মহাশয়, তবে বিলম্ব করিতেছেন কেন ?

রাম। শীঘ্র তাহাকে প্রবিষ্ট করুন।

[কচ্চুকী নিবৃত্ত]

[Then enter Rama seated on a seat and Sita.]

Rama :—Cheer up ; (or be consoled), queen, daughter of the
king of Videha, your venerable father cannot leave us—

But the obligatory nature of the rites to be performed (daily)
takes off (his) freedom. The observance of the duties of a house-

holder in the case of those who maintain and consecrate the sacred fire perpetually is beset with difficulties on account of (the possibility of) incurring sins (of omission). (8)

Sita :—I know it, my husband, I know it. But partings from kinsmen do cause pangs of sorrow.

Rama :—It is quite true. And indeed these worldly incidents cut the very vital parts of the heart ; and the wise, disgusted with these (painful) incidents, give up all objects of desire and take rest by resorting to the forest.

[*Enter Chamberlain.*]

Chamberlain :—Ramabhadra ; [*Half finishing, with fear.*] Great king !

Rama :—[*With a smile*]. Venerable Sir, indeed it becomes very well the attendants of my father to use this mode of address, *viz.* Ramabhadra towards me. Therefore speak just as you have been accustomed to do.

Chamberlain :—Astabakara has come, my lord, from the hermitage of Rishyasringa,

Sita :—Good Sir, why then make delay (in entering him) ?

Rama :—Introduce him quickly.

[*Exit Chamberlain.*]

अष्टावक्रः । वाम् युवाभ्याम् स्वस्ति चेमं अस्तु इति शेषः । नमः स्वस्ति स्वाहा-
सपालं वषड्योगाच्च इति चतुर्थी । स्वस्ति इत्यवयवम् । स्वस्तीशः चेमपुण्यादौ
इत्यमरः ।

रामः । अभिवादये नमस्करोमि । अभि + वद (णिच्) + लट् ए = अभिवादये
पिचय इति कर्त्तृगोफले आत्मनेपदम् । आस्यताम् उपविश्यताम् । आस उपवेशने
इत्यस्य भावे लोट् । प्रार्थनायां लोट् ।

सीता । जामाता ऋष्यशृङ्गेण सह वर्त्तमानः इति सजामातकः । नद्यृतयेति
समासान्तः कः तस्य । गुरुस्यासौ जनयेति गुरुजनः तस्य । आर्यायाः मान्यायाः
पत्युर्व्येष्टामगिनी अतो मान्या इति भावः । ऋ + ख्यत् (स्त्रियां टाप्) = आर्या ।

रामः । नास्ति विघ्नः अन्तरायः (यज्ञस्य इत्यर्थः) यस्य सः निर्विघ्नः । विह्वल्यते
इनेन इति विघ्नः । घञर्थे कः । वि + हन् + क । सोमस्य पीयं पानं इति
सोमपीयं स विद्यते अस्य इति सोमपीयी । अस्यर्थे इनिः । “पाततुदिवचिरिवि-
चिचिथस्यकं” इति पिवतेः थक् । पीथो रविर्धृतं पीथम् । सोमपीथी इति पाठे

पीतमनेन इति पीती । इष्टादिभ्यर्थेति इनिः । सीमे पीती इति सीमपीती । तस्येन विषयस्य इति सप्तम्या समासः । आवुचोः भगिनीपतिः । भगिनीपति रावुः इत्यमरः ।

अष्टा । कुलस्य इल्लोकवंशस्य गुरुः इति कुलगुरुः भगवान् षडैयर्थशाली वशिष्ठः स्वामिदमाह ब्रूते मन्मुखेनेति शेषः । अयं एषां अतिशयेन वशी इति वशिष्ठः । इहन् प्रत्ययः । वश आयत्ततायां । तस्मादिनिः इति वशी । वुवःपञ्चानामादितः इति लटि आह्लादेशः ।

विश्वम्भरेति । भगवती विश्वम्भरा भवती अस्मत् । प्रजापतिसमः राजा जनकः ते पिता । हे नन्दिनि, त्वं तेषां पार्थिवानां वधूः असि येषां कुलेषु सविता गुरुः वयं च गुरवः इति शेषः ॥ ८ ॥

भगवती विश्वम्भरा, देवी भूतधात्री वसुम्भरा भवती त्वां अस्मत् अजनयत् । प्रजापतिना वेधसा समः तुल्यः विधातृप्रतिमः राजा जनकः राजर्षि मैथिलः ते तव पिता । अयि नन्दिनि वत्से त्वं तेषां पार्थिवानां पृथ्वीश्वराणां वधूः सुधा येषां राज्ञां कुलेषु गृहेषु सविता सूर्यः गुरुः येषां नृपाणां वंशस्य प्रवर्त्तयिता देवः स्वयं भास्करः, वयञ्च गुरवः वयं येषां राज्ञां उपदेष्टारः आचार्याः । उत्पत्त्या या परिपूता, यस्याथ श्वशुरकुलं अतिपवित्रमुन्नतञ्च तस्याः सम्बन्धे किमाशंसनीयं भवेत्, न किमपीत्यर्थः ।

विश्वं विभर्त्ति धारयति या सा विश्वम्भरा संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः इति खच् । ततः स्त्रियां टाप् । अरुर्दिषदजन्तस्य इति सुम् । नन्दयति प्रीणयति या सा नन्दिनी नन्दयतेः णिनिः स्त्रियां ङीप् । तत् सम्बोधने । यहादित्वात् णिनिः । कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेषुपिच भवने च तनौ क्लीवम् इति मेदिनी पृथिव्याः ईश्वराः इति पार्थिवाः । पृथिवी शब्दादण् । पृथु + प्रीवन् (स्त्रियां ङीप्) = पृथिवी । मृते इति सविता । सूडः लच् । अस्मिन् श्लोके वसन्ततिलकं वृत्तम् । तल्लक्षणे यथा श्रेयं वसन्ततिलकं तभजाजगौगः ।

आशस्महे प्रार्थयामहे । आङ्पूर्वयोः शास्तिशंसत्योरिच्छायाभात्मनेपदम् । प्रसूयते इति प्रसवः अपत्यम् ऋदोरप् इति अप् । वीरः प्रसवः यस्याः सा वीरप्रसवा । वीरौ प्रसवौ यस्याः सा वीरप्रसवा इति वा विग्रहः, प्रकृतानुरोधात् । सूयाः भवतेराशिषि लिङ् ।

रामः । अनुगृहीताः अनुकम्पिताः स्मः भवामः । अनु + ग्रह् + क्त (कर्मणि) = अनुगृहीत । गृह्णाति ; जयाह ; अग्रहीत् ।

लौकिकानामिति—लौकिकानां साधूनां वाक् अर्थं अनुवर्त्तते । आद्यानां ऋषीणां पुनः वाचं अर्थः अनुधावति ॥ १० ॥

लोके प्रसिद्धा विदिता वा इति लौकिकाः तेषां लौकिकानां साधूनां सचरितानां महात्मनां वाक् अर्थं वस्तु अनुवर्त्तते अनुसरति । लोकव्यवहारनिष्ठाताः अविद्यापथ-
वर्तिनी महापुरुषाः कार्यकारणसम्बन्धादिकमालोच्य वस्तुगतिञ्च विमृश्य तदनुरोधात्
वाचं प्रयुञ्जते । पुराणाः ऋषयस्तु नैवमित्याह—आद्यानामिति आदौ भवाः आद्याः
पुराणाः ब्रह्मणी मानसपुत्राः इत्यर्थः तेषां आद्यानां ऋषीणां वशिष्ठप्रमुखानां कालवय-
दर्शनां लोकोत्तरज्ञानसम्पन्नानां तपोधनानां पुनः किन्तु, पुनस्तथैव ; वाचं अर्थः वस्तु
अनुधावति अनुसरति । लोकदृष्ट्या असम्भाव्योऽपि अर्थः सैम्भापसैरनुज्ञातः सम्भाव्यता-
मेति इत्यर्थः । तेषां वाक्कदापि न विफला भवतीति भावः । Cf. नद्दीश्वरव्याहृतयः
ब्रदाचित् पुणान्ति लोके विपरीतमर्थम् । अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ।
लोक + ठन् = लौकिक । अनु + वृत् + लट् ते = अनुवर्त्तते । लुङि, अव्रतत्, अवर्त्तित ।
लुटि वर्त्तयति ; वर्त् स्यति । आदि + यत् = आद्य । ऋप् + इन् (सञ्वेधातुभ्यः इन्,
गुणधात्वात् कित् गुणाभावात्) ऋषिः । ऋषति, आनयं, आर्षीत् । पुरा भवाः
इति पुराणाः । पुरा इत्यव्ययात् व्युल् । निपातनात् न तुट् । तुङागमे पुरातनाः इति रूपम् ।

अष्टावक्रः । भूयीभूयः पुनः पुनः आभीक्ष्ण्यं द्विकृतिः । सन्दिष्टम् उक्तम् ।
शत्रुसमित्यर्थः । दीहम् आकर्षं इच्छाविशेषमित्यर्थः ददाति उत्पादयति इत्यर्थः इति
दीहदं गर्भिणीमनोरथः अथ दीहदं इच्छा काङ्क्षा स्पृहहा इत्यमरः । तव सहधरः
गर्भिणीच्छायामिच्छामातेऽपि दीहदम् । दीहदशब्देनैव सिद्धे अर्थे विशेषार्थं गर्भशब्दः
प्रयुक्तः । गर्भे लक्षणया गर्भसमये दीहदः इति गर्भदीहदः । अमरेण दीहदशब्दस्य
बौलसमुक्तम् । अन्यैः पुनपुंसकत्वस्य अङ्गीकृतम् । Professor Max Muller
was inclined to derive the word दीहद from दीहृद् । In his opinion
दीहद is a prakrita form of the word दीहृद् which means preg-
nancy and the prakrita form has become naturalised in
Sanskrit. अचिरात् अविलम्बेन, भटिति इत्यर्थः सम्पादयितव्यः पूरयितव्यः ।
अचिरादित्यव्ययम् ।

रामः । यद् यद् दीहदम् इत्यर्थः । यथेषा इति पाठे, शालीनत्वात् इयं सीता
शयनः इच्छां न प्रकाशयति, यदि प्रकटयति तदा सोऽभिलाषः अस्माभिः पृथ्यते
इत्यर्थः ।

अष्टा । कठोरः पूर्णः गर्भः यस्याः सा कठोरगर्भा । इति हेतोः न आनीता,
प्रयोजनं न अस्मदीयं आयमसादादिता । तव विनीदनम् इति त्वद्विनीदनम् ।
लक्षितरञ्जनम् । तस्मै इदम् इति त्वद्विनीदनार्थम् । अर्थेन सह नित्यसमासः
सर्वलिङ्गता च । यद्वा त्वद्विनीदनमेव अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् कस्मिन् तद् यथा तथा
इति त्वद्विनीदनार्थम् । स्थापितः अयोध्यायां रचितः । नातानीतः इत्यर्थः । पुत्रेण

(पुत्राभ्यामिति प्रकृतानुरीधात्) पूर्णः इति पुत्रपूर्णः पुत्रपूर्णः तनयालङ्कृतः इत्यर्थः ।
उत्सङ्गः क्रोडः यस्याः सा पुत्रपूर्णोत्सङ्गा ताम् आयुष्मतीं कल्याणिनीं द्रष्टव्यमिदं चिन्ते
अष्टा । श्रूयताम् इति शृणोति भावे लोट् ।

जामादिति—वयं जामादयस्तेन निरुद्धाः त्वं वाल एव असि, राज्यञ्च नवम् ।
तस्मात् प्रजानां अनुरञ्जने युक्तः स्याः । यत् यशः वः परमं धनम् ॥ ११ ॥

वयं जामातुः ऋष्यशृङ्गस्य यज्ञेन द्वादशवार्षिकेण सवेण निरुद्धाः साकेतं प्रति
व्याहृतगतयः । न वयं अस्मात् स्थानात् प्रतिनिवर्तितुं शक्नुमः । अस्मद् विना त्वया
एकाकिना एव राज्यं पालयितव्यम् । किन्तु त्वं वालः अपरिणतवयाः एव ; वृद्धेः
परिपाकाभावात् दुर्वोधं नयवर्त्मकं वेदिष्यसि इति विचिन्त्य सत्यमाकुलोऽस्मि
इत्यर्थः । राज्यञ्च नवम् इदानीमेव त्वं राज्ये अभिषिक्तोऽसि न दृढप्रतिष्ठितोऽसि
इत्यर्थः । अविस्मयकरणे प्रकृतयो विकुर्वीरन् इति भावः । तस्मात् हेतोः प्रजानां
प्रकृतीनां अनुरञ्जने चित्ततोषणे युक्तः अभिनिवेशवान् स्याः भवेः । सर्वप्रयत्नेन
प्रकृतीनामनुरञ्जनं कर्तव्यम् । यत् यस्मात् यशः प्रजारञ्जनलभ्यप्रशस्तिः वः युष्माकं
इच्छाकृष्णां परमं धनम् ईहितं वस्तु । उक्तञ्चान्यैः अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियाणां
यशोधनानां हि यशोगरीयः । प्रजानां तोषणाय तासां चित्तवृत्तिः सर्व्वथा अनुवर्त्तितव्या
इति भावः । युक्तः युक्तचित्तः इत्यर्थः । विभक्ताः भातरः भुक्ताः ब्राह्मणाः इत्यादि-
वदव उत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । यदवा युक्तमिति नपुंसके भावे क्तः । तदस्यास्तीति
अर्शआदिवाद् । इन्द्रवज्रावृत्तम् । तल्लक्षणम्—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।
नि + रुध् + (कर्मणि) क्त = निरुद्ध । यज् + न = यज्ञ । नु + अप् = नव । नौति,
नुनाव, अनावीत् । यजति, यजते ; इयाज ईजे ; अयाचीत्, अयष्ट । रुणद्धि, रुन्धे ;
रुरोध, रुरुधे, अरुधत्, अरौत्सीत्, अरुद्ध । अनु + रञ्ज(णिच्) + ल्युट् = अनुरञ्जन् ।
रञ्ज — रजति, रजते ; रज्यति, रज्यते ; ररञ्ज, ररञ्जे ; अराङ्गीत् अरङ्क्त । णिच् ;
रजयति (आखेटकेऽर्थे, मृगयार्थे) ; रञ्जयति तोषयति इत्यर्थे ।

रामः । मित्रव्य वरुणश्च तौ मित्रावरुणौ देवताद्वन्द्वे च इत्यानङ् । मित्र
वरुणयोरपत्यं पुमान् इति मैत्रावरुणिः । अतः इज् इति अपत्यार्थे इज् प्रत्ययः । अत
विष्णुपुराणम् । “प्रतिबुद्ध्यासाववनौपतिरपि प्राह, यस्मान्मामसंभाष्य अजानत एव
शयानस्य शापीत्सर्गमसौ दृष्टगुरुश्चकार तस्मात् तस्यापि देहः पतितो भविष्यतीति
प्रतिशपं दत्त्वा देहमत्यजत् । तस्माच्छापाच्च मित्रावरुणयोस्तेजसि वशिष्ठतेजः
प्रविष्टम् उल्लेखीदर्शनादुद्भूतवैर्य्यप्रपातयोः सकाशात् वशिष्ठी देहमपरं लेभे ।”
वशिष्ठस्य मैत्रावरुणिसंज्ञायाः प्रवृत्तिनिमित्तमिदम् । अवनीपति in the extract
refers to निमित्त the ancestor of Janaka.

স্নেহমিতি—লোকানাং আরাধনায় স্নেহং, দয়াম্ তথা সৌখ্যং যদিবা জানকী অপি মুচ্যতঃ সে ব্যথা নাস্তি ॥ ১২ ॥

লোকানাং জনানাং আরাধনায় তীপণ্যায় লোকান্ আরাধয়িতুমিত্যর্থঃ তুমহাং ভাববচনাদিতি চতুর্থী; তাদর্থ্যে বা; স্নেহং প্রীত্বাস্যদে জনে চিত্তস্য প্রবণায়িতম্, দয়াম্ করুণাম্ ভূতেষু অনুকম্পামিত্যর্থঃ, তথা সৌখ্যং সুখপ্রবাহং, আত্মনঃ অবিচ্ছিন্নসুখ-ধারামিত্যর্থঃ। যদিবা, জানকী অপি প্রাণেশ্যোঃপি গরীয়সী সীতামপি মুচ্যতঃ পরিত্যজতঃ সে ব্যথা সন্তাপঃ ক্লেশঃ নাস্তি। স্নেহাদীনাং কথ্যে তাবদাস্তাং সীতায়ঃ অপি পরিত্যাগেন লোকান্ প্রীণয়িতুমহমুত্ স্নেহে। সুখমেব সৌখ্যং স্বার্থে ষজ্। দয়-ধাতৌ ভাবে অঃ=দয়া। ব্যয়ধাতৌ ভিদাদিত্বাদজ্-ব্যথা। ব্যযতে, বিব্যধে, ব্যযিষ্যতি। ব্যযমানঃ, ব্যযিতঃ।

সীতা। রাঘবেষু রঘুবংশীয়েষু ধুরম্বরঃ শ্রেষ্ঠঃ ইতি রাঘবধুরম্বরঃ। সমসী সমাসঃ। ধুরং ধরতি ইতি ধুরম্বরঃ ধরতে: খব্ নিপাতনাত্ সিদ্ধমিদং পদম্। খব্ প্রত্যয়ঃ সুমাগমস্ব নিপাত্যতে। রাঘবাণাং ধূঃ ইতি বিগৃহে তু রাঘবধুরা ইতি পদং স্যাৎ।

রামঃ। বি+য়ম্ (শিচ্)+কর্মণি লোট্ বিয়াম্যতাং। বা চিত্তবিরাগে ইত্যতৌ বা ইত্যস্য অনুবর্তনে, তস্য চ অবস্থিতবিভাষায়য়ণাত্ বিয়াময়তি, বিয়-ময়তি ইতি রূপসিদ্ধিঃ।

অষ্টাবক্রঃ। পরিক্রম্য স্তোকমন্তরং গত্বা। নিষ্ক্রান্তঃ নির্গতঃ। ক্রমে: কর্তরি ক্রাঃ।

অষ্টাবক্রঃ। [প্রবেশ করিয়া] আপনাদিগের মঙ্গল হউক।

রাম। ভগবন্, আপনাকে প্রণাম করি, এই স্থানে উপবেশন করুন।

নীতা। ভগবন্, আপনাকে প্রণাম করি। জামাতৃসহিত গুরুজনের ও আবার শাস্ত্রের মঙ্গল ত?

রাম। আমার ভগিনীপতি দোমরসপায়ী ভগবান্ স্ববংশ ও আবার শাস্ত্রা নির্বিরোধে যাচ্ছেন ত?

নীতা। আমাদিগকে স্মরণ করেন ত?

অষ্টাবক্রঃ। [উপবেশন করিয়া] হাঁ। দেবি, কুলগুরু বশিষ্ঠ তোমাকে এই কথা বলিয়া পাঠাইয়াছেন—

ভগবতী বিশ্বম্ভর্য্য তোমাকে প্রসব করিয়াছেন। প্রজাপতিতুল্য রাজর্ষি জনক তোমার পিতা; বৎসে তুমি সেই নৃপতিগণের বধূ, বাঁহাদিগের বংশের আদি গুরু সবিতা এবং আমারও বাঁহাদিগের কুলগুরু। তোমার সম্বন্ধে অত্ন আর কি আশীর্বাদ করিব। কেবল (এই আশীর্বাদ করি) যে তুমি বীরপ্রসবিনী হও ॥ ১৩ ॥

রাম। অনুগ্রহীত হইলাম।

লৌকিক সাধুদিগের বাক্য বিষয়ের বা ঘটনাচক্রে অনুবর্তন করিয়া থাকে। কিন্তু ঘটনাসমূহ আদ্যধর্মদিগের বাক্যেরই অনুসরণ করিয়া থাকে ॥ ১০ ॥

অষ্টাবক্র। ভগবতী অরুন্ধতী, বৃদ্ধরাজ্ঞীগণ ও শাস্ত্র ভূয়োভূয়ঃ বলিয়া পাঠাইয়াছেন যে জানকীর যে কোন গর্ভিণীমনোরথ হইবে, তাহা যেন অবিলম্বে অবশ্য সম্পাদিত হয়।

রাম। ইনি যাহা যাহা বলেন তাহা সম্পাদিত হইয়া থাকে।

অষ্টাবক্র। দেবীর নন্দ্যপতি স্বয়ং দেবীকে বলিয়া পাঠাইয়াছেন। বৎস, তুমি পূর্ণগর্ভা এই হেতু তোমাকে এখানে আনয়ন করা হয় নাই। বৎস রামচন্দ্রকেও তোমার চিত্তবিনোদনার্থ অযোধ্যায় রাখা হইয়াছে। সন্তান তোমার ক্রোড়দেশ পূর্ণ করিবে সেই অবস্থায় তোমাকে দেখিব।

রাম। [আহ্লাদে দ্বিগু হস্ত করিয়া] তাহাই হউক। ভগবান্ বশিষ্ঠ আমার প্রতি কোন আদেশ করেন নাই কি?

অষ্টাবক্র। শ্রবণ করুন।

“আমরা জামাতার বজ্জে আবদ্ধ রহিয়াছি, তুমি বালক, রাজ্য নূতন, (সম্প্রতি নর)। অতএব প্রজাদিগের অনুরক্তনার্থ মনোভিনিবেশ করিবে; যেহেতু বংশই তোমাদিগের পরম ধন ॥ ১১ ॥

রাম। ভগবান্ মৈত্রাবরুণি যেরূপ আদেশ করিয়াছেন। প্রজাদিগের সম্ভ্রাব-বিধানার্থ, শ্রদ্ধা, দয়া, সুখ অথবা এমন কি জানকীকেও পরিত্যাগ করিলে আমার কোন ব্যথা বা ক্লেশ হইবে না ॥ ১২ ॥

নীতা। এই জন্তই আর্য্যপুত্র রায়বদিগের ধুরন্ধর।

রাম। এখানে কে আছে! ভগবান্ অষ্টাবক্রের বিশ্রামের ব্যবস্থা কর।

অষ্টাবক্র। [উত্থান করিয়া, ও কয়েক পদ গমন করিয়া] এই যে :কুমার নক্ষণ আসিতেছে। [নিস্কান্ত]।

[Enter Astavakra.]

Astavakra :—May it be well with you both?

Rama :—Holy sir, I bow to you; please, be seated here.

Sita :—Holy sir, I salute you, is it all well with my revered superiors (the queen-mothers), together with their son-in-law, as also with the honoured Santa?

Rama :—Is my brother-in-law, the holy Rishyasringa, who drinks the soma-juice, faring well; as also the revered Santa?

Sita :—Do they remember us?

Astavakra :—[Taking his seat.] Yes; queen, the holy Vasistha, the spiritual guide of the family (of Rāghu), says this to you;—

The goddess Earth, who supports the universe, brought thee forth; the king Janaka, (almost) equal to the Creator, is thy father.

ACT I.

23

and thou art, Oh my daughter, the daughter-in-law of those kings of whose race the Sun is the progenitor and ourselves the spiritual guide. What else can we pray for thee, then, than this that thou mayest have heroes as thy sons ? (9).

Rama :—We are highly favoured.

The speech of righteous men having secular pursuits does but follow the actual state of things ; while it is the state of things that conforms itself to the speech of the primeval saints. (10).

Astavakra :—The holy Arundhati, the queen-mothers, and Santa have again and again directed that whatever hankering incident to pregnancy she may have must be satisfied without delay.

Rama :—All that she says is being done.

Astavakra :—Rishyasringa, the husband of the sister-in-law of the queen, has sent this message to the queen—"As thou art, my child, in an advanced state of pregnancy, thou hast not been brought here, and the dear boy Ramabhadra, too, has been left there for thy diversion. Therefore I wish to see thee with a son on thy lap."

Rama :—[*With a smile of joy.*] May it be so. Has not the holy Vasistha left any orders for me ?

Astavakra :—Listen :—

"We are being detained here in the sacrifice of the son-in-law ; you are but a boy ; the kingdom has but recently been acquired ; therefore you should direct your attention to pleasing the people ; for, fame is but the supreme treasure of your race." (11).

Rama :—As the holy Maitravaruni says :—

I shall feel no pain, if I have to give up affection, mercy or kindness, the happiness of life, or (if necessary) even the daughter of Janaka, for pleasing the people. (12).

Sita :—And hence it is that my lord is the chief of Raghu's race.

Rama :—Ho ! Who is there ? Let the holy Astavakra have rest.

Astavakra :—[*Rising up and walking a few paces.*] Oh ! The Prince Lakshmana is come. [*Exit.*]

लक्षणः । (प्रविश्य) चित्तं करोति इति चित्तकरः । दिवा विभानिशित्यादिना
 कृत्वा टः । चित्तकरः आलस्यविरचनपटुः पुरुषः । अस्माभिः उपदिष्टं वर्णितं
 श्राव्यं पूज्यं भवतः चरितम् कर्षं, विक्रमीदाहरणम् इत्यर्थः अस्यां वीथिकायां

चिवसनाथे गृहाङ्गे, चिवमयपङ्क्तौ अभिलिखितं अङ्कितम् । आर्थं तस्मिन् विलोकयतु । वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः इति मेदिनी ।

अत्र वीथीशब्दः गृहाङ्गवचनः कस्यचिद्गृहस्य एकदेशे रामस्य चरितानि गृहभित्तौ लिखितानि । कालिदासः स्वकाव्ये रघुवंशे एवमुक्तवान्—तथोर्ययाप्रापितं मिन्द्रियार्थानासिदुषोः सन्नसु चिववत्सु । प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चित्यमानानि सुखान्यभूवन् । इमं श्लोकं मल्लिनाथः एवं व्याख्यातवान् चिववत्सु वनवासवृत्तान्तलिखितसु सन्नसु इति । गृहभित्तौ आलिख्यार्पणं (चिवाङ्कनमित्यर्थः) प्राचीनरीत्यनुगतम् वीथीशब्दस्य चित्फलकरूपः अर्थः अनाकरः ।

रामः । दुर्मनायभानां पितृविद्योगेन सन्तप्यमानहृदयां देवीं सीतां विनीदयितुं परिसान्त्वयितुम् । कौतूहलीद्वीपनेन अस्याः शोकं निरस्य चित्तप्रसादं जनयितुमित्यर्थः । दुःस्थितं मनोयस्याः सा दुर्मनाः । सा इव आचरति इति दुर्मनायते । “कर्तुः कष्टं सलोपय उपमानं कर्तृभूतात् दुर्मनः शब्दात् आचारेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययः । सान्तस्य लोपः क्यङ्सन्नियोगिशिष्टः । स च यावस्थितः । ओजसोऽस्मरसी नित्यमितरेषां विभाषया । “ओजसोऽस्मरसी नित्यं पयसस्तु विभाषया । सकारस्थेयते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः । “इतरेषां विभाषया” इति वचनेन, दुर्मनायते दुर्मनस्यते इति रूपद्वयं सम्भवति ।

दुर्मनस् + क्यङ् = दुर्मन + य = दुर्मना + य (अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः) ।
The verbal base is दुर्मनाय as क्यङ् has an indicatory ङ, it is conjugated in the आत्मनेपद । वि + नुद + णिच् + तुमुन् = विनीदयितुम् ।
अभ्यञ्जरितं यदत्र वीथिकायां लिखितं तस्य चरितस्य कौटुशः प्रत्यन्तः । कानाम् सीमा । अवधिः सीमा । अवधिस्त्ववधाने स्यात् सीमिकाले विले पुमानिति मेदिनी । अवधिमिति यावद्व्योगे द्वितीया । वीथीशब्दात् संज्ञायां क प्रत्ययः । केऽणः इति ऋसले स्त्रियां टापि वीथिका ।

लक्षणः । हुतं अशनं यस्य स हुताशनः अनलः । तत्र हुताशने अनले विशुद्धिः चारिवयुद्धिपरीक्षणमित्यर्थः । विशुद्धिरिति कर्तृपदसम्भवदिति क्रियापदेन गम्यमानेन अन्वेति अतएव यावद्व्योगे न द्वितीया । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी इति न्यायात् ।

रामः । शान्तं, पापं निवारितमस्तु इत्यर्थः । शान्तमित्यवग्रहम् ।

शान्तोऽभियुक्तरसयोः पंसि विषु शमान्विते ।

अवग्रहं वारणे शान्तं इति मेदिनी ॥

अन्वयः । उत्पत्तिपरिपूतायाः अस्याः पावनान्तरैः किम् ; तीर्थोदकं च वद्विष्य अन्यतः शुद्धिं न अर्हतः ॥ १३ ॥

उत्पत्त्या जन्मना परिपूता पवित्रा इति उत्पत्तिपरिपूता तस्याः जन्मनैव विशुद्धायाः

अस्याः सीतायाः अन्यानि वज्रादीनि पावनानि पवित्रीकरणसमर्थानि द्रव्याणि इति पावनान्तराणि मयूरव्यंसकादयश्चेति निपातनात् समासः तैः किम् किम् प्रयोजन-
नास्ति । न तैः किञ्चित् साध्यमस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्
तृतीया । या खलु अयोनिजा जन्मनैव पवित्रा तस्याः विगुह्निर्गन्धार्थं अन्यैः पावन-
द्रव्यैः किमपि प्रयोजनं नास्ति । दृष्टान्तेन इममेवार्थं द्रष्टयति तीर्थेति तीर्थस्य उदकं
पुण्यक्षेत्रोदकं गङ्गाजलादिकं यदवा तीर्थमेव उदकं ऋषिजुष्टान्मु वज्रैः अनलय्य अन्यतः
अन्यस्मात् पदार्थान्तरादित्यर्थः शुद्धिं न अर्हतः । न अपेक्षित इत्यर्थः । कर्तृदयानुरोधेन
विवचनम्, एकवचनमपि सम्भवति । स्वयं विगुहः अग्निः गङ्गाजलञ्च यथा पावित्र्यात्
अन्वेषां पदार्थानां विशेषकम् । अन्यः पदार्थस्तु अनयोर्विशुद्धिजनने अशक्तत्वादननावश्यकः
तथा सीतायाः संसर्गात् अन्ये पवित्रतां लभन्ते स्वतः सिद्धविगुहरेस्याः वज्रादिना
विगुहिसम्पादनप्रयासः अपरार्थक एव । गङ्गाजलवज्रिवदविगुह्या सीता इति भावः ।
पूजः क्तः पूतः ; पचे पवितः । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसुच । अवतारपि
नुष्टासुपावोपाध्यायमन्त्रिषु इति मेदिनी । योनौ जलावतारे च सन्त्याद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादृदशेनेष्वपि इति हलायुधः ।

देवानां यजनं पूजनं यस्मिन् स्थाने तत् देवयजनं तस्मात् सम्भवः उत्पत्तिः यस्याः
सा देवयजनसम्भवा, यज्ञभूमिसमुत्पन्ना । व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । यदवा देवयजनं
सम्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्याः सा देवयजनसम्भवा । अत्र रामायणम् —

मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धन्वंति ।

अत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥

तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः क्षेममण्डलम् ।

अहं किलील्यिता भित्त्वा जगतीं वृषतेः सुता ॥

जीवितं प्राणाः अवधिर्यस्य स जीवितावधिः यावज्जीवनमित्यर्थः । प्रवादः
लोकवादः निन्दा इत्यर्थः । यावत्तव देहे प्राणाः स्थास्यन्ति तावदयं लोकवादश्चरिष्यति
इत्यर्थः । यदवा ते इत्यत्र शेषे पठौ प्रवादः इत्यनेन सम्बन्धः । जीवितं प्राणाः
लोकानामिति शेषः अवधिर्यस्य स जीवितावधिः । यावदिह जगति लोकस्थितिः
तावदियं कथा भवत्सम्बन्धिनी लोके प्रचरिष्यति इत्यर्थः । प्रसौदः प्रसन्ना भव मर्षय मे
दोषम् । मत्परुषोक्तिनिवन्धनीऽयं प्रवादी यतः अतोऽहं त्वां चामये ।

अन्यः । कुलधनैः जनः अनुरञ्जनीयः कष्टम् । तत् यत् नः अशिवं उक्तं
तत् ते क्षमं न हि । सुरभिणः कुसुमस्य मूर्द्धि स्थितिः नैसर्गिकी सिद्धा, चरणैः
अवताङ्गानि न सिद्धानीति शेषः ॥ १४ ॥

कुलं धनं येषां ते कुलधनाः कुलक्रमागतायाः रीतिः कीर्त्तय पालने नियतं
निरतचित्ताः तैः अस्माभिः जनः कृत्स्न एव लोकः अनुरञ्जनीयः तीक्ष्णायः, सर्व्वेस्वैव

जनसङ्घस्य चित्तानुवर्तनं कर्तव्यम् । कष्टम् ; अतिगहनत्वात् कृच्छ्रसाध्यं खलु इदं कर्म । कृच्छ्रगहनयोः कषः इति कृच्छ्रायं निष्ठायामिडभावः । कष्टो जनः इति पाठे तु कष्टोजनः दुष्टोऽपि लोकः तोषयितव्यः इति व्याख्येयम् । तत् तस्मात् हेतोः लोकानुरञ्जनार्थं इत्यर्थः नोऽस्माकं यत् अशिवं अशुभं उक्तम् वचनम्, प्रातचारिवसन्देहा मम प्रतिमुखे स्थिता । दीपो नेवातुरस्येव प्रतिकूलामि मे दृढम् । तदगच्छ त्वमनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे । एता दशदिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ इत्यादि वाक्यम् तत् ते तव न चमं न योग्यं युक्ते चमं शक्ते हिते विषु इत्यमरः । पूर्वोक्तवृत्तस्य परुषवाक्यस्य सर्वथा अनर्हा असि । एतदेव समययमानः दृष्टान्तमुपन्यस्यति—नैसर्गिकीति सुरभिणः सुगन्धिनः कुसुमस्य मूर्द्ध्नि शिरसि स्थितिरवस्थानं निसर्गात् स्वभावात् प्राप्ता इति नैसर्गिकी स्वाभाविकी सिद्धा लोके प्रसिद्धा खलु । चरणैः पादैः अवताडनानि अवमर्दनानि न नैसर्गिकाणि । लोकः सुरभिः प्रसूनं सादरं शिरसि निवेशयति न तु पद्मां अवस्कन्दति । प्रियार्हा खलु त्वाद्गौ गुणवती भार्या ; अवधीरणायाः सर्वथा अयोग्या इत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः वसन्ततिलकं वृक्षम् । लक्षणमुक्तम् । अनुपूर्वात् रञ्जधातीर्ण्यन्तात् अनियर् । अनुरङ्गीयः । उक्तमिति नपुंसके भावे क्तः । तद्योगात् नः इत्यत्र कर्त्तरि षष्ठी पाचिकी । क्षमते इति क्षमं पचायच् इति अच् । नि + सृज् + खज् = निसर्गः । निसर्गे + ठक् = नैसर्गिकः । ततः स्त्रियां ईप् । अव पूर्वात् ताडयतेः ल्युट् = अवताडनम् । मुञ्चति अस्मिन् आहते इति मूर्द्धा । अन्नुचन् इत्यादिना मुहः कनिन् प्रत्ययान्तो निपातः ।

सीता । प्रेक्षामहे विलीकयामः । परिक्रामति—यत्र गृहभित्तौ आलिख्यति अङ्कितानि तव गच्छति । आलिख्यम् चित्रम् । आङ् + लिख् + ण्यत् = आलिख्य । अव समुदायविवक्षया एकवचनम् ।

सीता । नास्ति अन्तरं अवकाशः यस्मिन् कम्पेति तद् यथा तथा निरन्तरं निरवकाशम् । निरन्तरं निविडं यथा तथा स्थिताः इति निरन्तरस्थिताः । धनसन्निविष्टाः । सुप्सुपेति समासः । उपसुवन्ति । नुवन्ति । अत्र रामायणम्—

उपतस्थुर्महाहाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ।

ऊचुय मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ॥

इमे च परमीदार किङ्करास्तव राघव ।

यदयदिच्छसि भद्रन्ते तत् सर्वं करवाम वै ॥

लक्षणः । एतानि प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्राणि जृम्भकाख्यानि आयुधानि, यानि भगवान् विश्वामिवः कृशाश्वात् लेभे ; ताडकायाः यस्याः वधे विनाशे कृते आख्याय रामचन्द्राय ददौ च । जृम्भयन्ति, प्रयुक्तानि सन्ति अरीन् जृम्भापूर्वकं निश्चलाय

स्नानमापादयन्ति इति जृम्भकाणि । गृह्णन्तात् जृम्भधातोः ण्वुल् । तानि च अस्त्राणि
वेति जृम्भकास्त्राणि ।

रहस्यं मन्त्रः रहस्येन सह वर्तमानानि इति सरहस्यानि । रहस् + यत् =
रहस्य । कुशिकस्य गोदापत्यं पुमान् इति कौशिकः । ऋष्यभकेत्यादिना अण् ।
विश्वस्य मित्वं इति विश्वे विश्वामित्रः “मित्वेचर्षी” इति पूर्वपदस्य दीर्घः । सज्ञा-
शब्दोऽयम् । अतः पुंसि प्रयुक्तः । तं उपसंक्रान्तानि आश्रितानि । क्रमेर्गत्ययत्वात्
कर्त्तरि क्तः । अप्रसादः प्रसादः कृतानि इति प्रसादीकृतानि । अभूततद्भावे चित् ।
इत्य चू इति अकारश्च ईद्वम् । प्रसादीकृतानि अनुकम्पया दत्तानि । आर्यस्येति
मन्त्रसमाविवचनाय षष्ठी । जृम्भकास्त्रप्रदानं यथा रामायणे—

कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ।

जृम्भकं सर्पनाथञ्च पत्न्यानवरुणौ तथा ॥

कृष्णश्वतनयान् राम भास्वरान् कामरूपिणः ।

प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पावभूतोऽसि राघव ॥

वाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

दिव्यभास्वरं देहाय मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥

केचिदङ्गारसदृशाः केचित् धूमोपमास्तथा ।

चन्द्रार्कसदृशाः केचित् ब्रह्माञ्जलिपुटास्तथा ॥

रामं प्राञ्चलयी भूत्वा ब्रुवन्मधुरभाषिणः ।

इमेस्म नरशार्दूल शशि किं करवाम ते ॥

रामः । दिवि भवानि इति दिव्यानि तानि च अस्त्राणि इति दिव्यास्त्राणि ।

अन्वयः । ब्रह्मादयः पुराणाः गुरवः ब्रह्महिताय परःसहस्राः शरदः तपांसि

तथा स्वान्येव तपोमयानि तेजांसि एतानि अपश्यन् ॥ १५ ॥

ब्रह्मा आदिर्येषां ते ब्रह्मादयः पुराणाः पुरातनाः गुरवः । प्रजापतयः ब्रह्मणः
वेदस्य हिताय मङ्गलाय वेदरक्षार्थं वेदस्तत्त्वतपीब्रह्म इत्यमरः परःसहस्राः सहस्रादधिकाः

शरदः वर्षाणि इत्यर्थः तपांसि तथा अर्जयित्वा स्वानि निजानि तपोमयानि तपः-
समुद्भूतानि तेजांसि प्रभावान् एतानि अस्त्राणि जृम्भकायुधानि अपश्यन् अवालीकयन् ।

वेदोपायेन वेदा रक्षणीयाः इति चिन्ताकुलाः ब्रह्मादयः प्रजापतयः परमं तपः तेषां
तपसा समुद्रिक्ताः प्रभावाः अस्वरूपेण परिणताः । तानि अस्त्राणि दिव्यमूर्ति-

प्राणि एतानि जृम्भकाणि । सहस्रात् पराः इति परःसहस्राः राजदन्तादित्वात्
परिणताः । परात् शतसहस्रयोरिति सुझगमः पारस्करादित्वात् । परःशताद्यास्ते

देशा परा संख्याः शतादिकात् इत्यमरः । तपस्शब्दात् विकारे मयट् । आयुधानि
तपसा विकारः । शरदः इत्यत्र अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शरद स्त्री वत्सरस्यृतौ

इति मेदिनी । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोः सङ्कररूपा उपजातिः वृत्तम् । स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तौ जगौगः । उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा । अनन्तरीद्वीरितलक्षभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ताः ।

रामः । प्रसूयते वा सा प्रसूतिः अपत्यम् । ताम् उपस्थास्यन्ति संक्रमिष्यन्ति ।
तव सन्ततिः जृम्भकास्त्राणां प्रयोगसंहाराभिज्ञा भविष्यति । सकर्मकत्वात् दे-
पूजायथाभावाच्च अत्र तिष्ठतेः उपपूर्वात् परस्मैपदम् । सर्व्वेया सर्व्वप्रकारेण । सर्व्व
शब्दात् घालप्रत्ययः । अव्ययं क्रियाविशेषणञ्च ।

लक्षणः । मिथिलायाः वृत्तान्तः उदन्तः इति मिथिलावृत्तान्तः । हरधनुर्भङ्गसीता-
परिणयादिरूपः वीथिकायामालिखितः ।

सीता । अनादरेण अनास्थया हेलया इति यावत् खण्डितं भग्नं शङ्करस्य हरस्य
शरासनं धनुर्धनं सः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः । शराः अस्यन्ते क्षिप्यन्ते
अनेन इति शरासनम् । अस्यतेः ल्युट् । यदवा अस्यन्ते अनेन इति असनम्
शराणां असनमिति शरासनं धनुः । शिखण्डाः एव मुग्धं मनीहरं मुखमण्डनं यस्याः
सः शिखण्डमुग्धमुखमण्डनः । मुखस्य आननस्य मण्डनं भूषणं इति मुखमण्डनम्
पञ्चभिः शिखण्डैः काकपक्षैः यस्या आननं शोभमानं मनीहरं च दृश्यते तथोक्तः ।
काकपक्षः शिखण्डकः इत्यमरः । विस्मयेन आश्चर्य्येण स्तिमितः निःशब्दः ततः
पिता तेन दृश्यमाना ईक्ष्यमाणा सौम्या शान्ता सुन्दरी हारिणी च श्रीः शोभा
सौन्दर्य्यमित्यर्थः यस्या सः विस्मयस्तिमिततातदृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीः । विस्मयपरवश
पिता यस्या निरुपमां मधुरां देहकान्तिं निर्णिमेषं विलोकयति ; यय लीकीतरप
विकसदिन्द्वीवरश्मामेन मधुरीज्वलेन लावण्यात्मकेन शरीररामणीयकेन उपलक्षित
सर्व्वेषां मनोसि आकर्षति पूर्वविधः आर्य्यपुत्रः अत्र अङ्कितः । देहस्य सौभाग्य
इति देहसौभाग्यं तेन प्रकृत्यादिभ्ययोपसंख्यानमिति उपलक्षणे तृतीया । यत्
विस्मयं प्रति हेतुत्वात् हेतौ तृतीया । दलत् विसरत् नवं नीलीत्पलम् इति
दलन्नवनीलीत्पलम् तदिव श्यामलं इति दलन्नवनीलीत्पलश्यामलं उपमानानि
सामान्यवचनैरिति समासः । स्निग्धं प्रीत्यावहं च मृगणं अरुचं च शोभमानं
सुन्दरम् च मांसलं स्फीतं प्रभूतमिति यावत् च तत् स्निग्धममृगणशोभमानमांसलम्
विशेषणानां कर्मधारयनिर्वाहः । दलन्नवनीलीत्पलश्यामलञ्च तत् स्निग्धममृगण
शोभमानमांसलम् च इति दलन्नवनीलीत्पलश्यामलस्निग्धममृगणशोभमानमांसलम्
तेन । देहसौभाग्येनेत्यस्या विशेषणम् । विशेषणानां कर्मधारयनिर्वाहः । मांस
शब्दात् लच् प्रत्ययः । स्निग्धादिगणे मांसशब्दस्य परिगणनं कर्त्तव्यम् । सुभगस्य
भावः इति सौभाग्यम् । सुभगशब्दात् ष्यञ् । हृदभगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च
इत्युभयपदवृद्धिः । सौभाग्यम् माधुर्य्यं रामणीयकमित्यर्थः । दल विसरणे इति

धातोः शठ दलत् । श्यैधातोः मक् श्याम श्यामशब्दात् लच् । सिन्धादिभ्यश्चेति
वच् । सिन्धु धातोः क्तः सिन्धः । पत्ने स्त्रीढ । मण्डयते ल्युट् इति मण्डनम् ।
पुनश्चातोः शानच् शोभमानम् । स्मिन् धातोः क्तः स्मितः । स्मित्यति । अभ्रह्
इति विस्मयसूचकमव्ययम् ।

लक्षणः । एष तव तातः जनकानां पुरोहितः गौतमः शतानन्दश्च सम्बन्धिनी
शिशुदादीन् अर्चति ॥ १६ ॥

तव तातः राजर्षिर्जनकः, जनकानां पुरोहितः पुरोधाः गौतमः गौतमस्य
तस्य शतानन्दः सम्बन्धिनः यौनसम्बन्धेन सम्बद्धान् वशिष्ठादीन् अर्चति पूजयति
नृकरोति । पुरो धीयते इति पुरोहितः । दधातेः कर्मणि क्तः । गौतमस्य
पत्न्यौ पुमान् इति गौतमः । ऋष्यन्धकेत्यादिना अपत्यार्थे अण् ।

रामः । जनकानां रघूणां च सम्बन्धः कस्य न प्रियः, यव कुशिकनन्दनः स्वयं
शता ग्रहीता च ॥ १७ ॥

जनकस्य अपत्यानि पुमांसः जनकाः, रघौ अपत्याणि पुमांसः इति रघवः ।
वचण्या तद्राजसंज्ञावशात् अञी लुक् । तेषां जनकानां रघूणां च सम्बन्धः
गौतमः विवाहवन्धनम् इत्यर्थः कस्य न प्रियः, प्रीतिकरः । अपितु सर्वस्यैव प्रीति-
स्तुः । यव सम्बन्धे विषये कुशिकनन्दनः कौशिकः विश्वामिवः स्वयमात्मना
कृत्यादिभ्यश्चेति तृतीया दाता दानस्य कर्त्ता, ग्रहीता ग्रहणस्य च कर्त्ता । यव
सम्बन्धे, जामादपत्नस्य तथा वधूपत्नस्य च इत्युभयपत्नस्य अर्धचः स्वयं विश्वामिवः
पताहः सम्बन्धः सर्वेषां प्रीतिमावहति । ग्रहेः तच् ग्रहीता ।

सीता । तस्मिन् काले समये कृतं गोदानमङ्गलं केशान्ताख्यं क्षत्रियाणां
विंशवर्षे कर्त्तव्यं मङ्गलं येषां ते तत्कालकृतगोदानमङ्गलाः । अत्र मनुः “केशान्तः
विंशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजवन्धीर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः” । गावः
त्रिंशः दीयन्ते क्षत्रिये द्विंशे अस्मिन् इति गोदानम् । गोदानमेव मङ्गलं इति गोदानमङ्गलम् ।
तौनादित्ये वलीवर्द्धे क्रतुभेदार्थभेदयोः । स्त्रीतु स्याद्विशि भारत्यां भूसौ च सुरभावपि ।
पुंश्चयोः स्वर्गव्यासुरश्मिष्टग्वाणलोमसु इति केशवः । गोदानविधिर्विवाहात् प्रागनु-
वीयते तथा च रघौ—“अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद्गुरुः” ।
एषां पशूनां दानं वितरणं इति गोदानं तद्रूपं मङ्गलं इति व्याख्यानं न मनोरमं ;
चत्वारः भातरः गोवितरणं कृत्वा विवाहमङ्गले दीक्षिता इत्यस्य आलङ्घ्ये समर्पणं
न सुकरं न वा वैशिष्ट्यं किञ्चिदावहति । क्षत्रिकेशानां भातृणां चिवं पुनः दूरादेव
सुतु प्रतीयते विशिष्टताच्चाहति । [The peculiar tonsure of their head
is clearly marked in the picture.] विवाहे दीक्षिता इति विवाहदीक्षिताः ।
परिणयविधौ समुद्युक्ताः इत्यर्थः । दीक्षा जाता एषां इति दीक्षिताः । तारकादिखा-

दितच् । अही चित्रनैपुण्यं यत् स एव समयः देशश्च अधुना वर्त्तमानः सन्निहितश्च
इव प्रतिभाति ।

रामः । समय इति । हे सुमुखि स एष समयः वर्त्तते इव यत् गौतमापितः
आग्न्हीतकमनीयकङ्कणः तव अयं कर मूर्त्तिमान् महीत्सव इव मां समनन्दयत् ॥१८॥

सुशीभनं मुखं अस्याः इति सुमुखी सुन्दरी इत्यर्थः । स्वाङ्गाक्षीपसर्जनादसंयोगोप-
धात् इति ङीष् । हे सुमुखि यत् समये यस्मिन् काले गौतमेन गौतमपुत्रेण शता-
नन्देन अर्पितः दत्तः प्रतिपादित इति यावत् सम पाणौ स्थापितः इत्यर्थः अयं आग्न्हीत
आमुक्तं धृतमिति यावत् कमनीयं कान्तं मनीहरं कङ्कणं विवाहमङ्गलसूत्रं प्रतिसरः
इति यावत् येन स आग्न्हीतकमनीयकङ्कणः धृतविवाहमङ्गलसूत्रः तव करः मूर्त्तिमान्
शरीरी महीत्सवः प्रसीदातिशय इव मां समनन्दयत् आनन्दपरवशमकरोत् स समयः
कालः वर्त्तते इव । इदानीं उपस्थित इव । चित्रमिदं दृष्ट्वा मन्ये स एव मधुरः
कालोऽयम् अधुना वर्त्तते । कमनीयं कङ्कणं करभूषणं इति व्याख्यानं न समीचीनम् ।
विवाहविधौ मङ्गलसूत्रस्यैव अधिकारुद्वैशिष्ट्यमुचितम् । कङ्कणं करभूषणमित्यमरः ।
कङ्कणी ना प्रतिसर इति रत्नकोशः । कङ्कणं करभूषायां सूत्रमङ्गलयोरपि इति
मेदिनी ।

मूर्त्तिः शरीरम् । मूर्च्छधातीः क्तिन् । मूर्त्तिः विद्यते अस्य इति मूर्त्तिमान् ।
मतप् प्रत्ययः । महान् उत्सवः इति महीत्सवः आन् महतः समानाधिकारे
इत्यादिना आकारीज्जादेशः । उत् पूर्व्वात् सुधातीः अप् उत्सवः । सीतायाः पाणिः
रामचन्द्रस्य पाणौ निवेशितः रामस्य कमपि आनन्दातिरेकं पुपुष । अतएव
आनन्दस्य कारणे करे कार्यस्वरूपमानन्दमारोपयन् उत्प्रेक्षते, अयं ते करः शरीरी
महीत्सव इवाभूत् । स समयः वर्त्तते इव इत्येतापि अतीतस्य समयस्य वर्त्तमानत्वं
सम्भाव्यमानत्वादुत्प्रेक्षालङ्कारः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । सजसा जगौच यदि मञ्जुभाषिणी
इति लक्षणम् ।

लक्षण । [अवेश करिष्य] आर्योत्तर जय शुक । आर्य, जेहे चित्रकर आर्मादिपद
उपदेशानुसारे आपनार चरित एहे वीथिकाय अङ्कित करिष्याछे । आपनि उह अवलोदन
करन ।

राम । वत्स किरूपे दुर्धनश्रमान देवीर चित्रविनोदन करिते हय ताहा दुर्दि
जन । कोन् पर्याप्त चित्र अङ्कित हईयाछे ?

लक्षण । आर्यात् अग्निपरीक्षा पर्याप्त ।

राम । अमञ्जल निवारित शुक । (अर्थात् ओङ्कप वणिग ना) ।

यिनि (अर्थोनिस्तुवा) जन्म द्वाराई पवित्र, अथ पावन पदार्थे ताहार प्रयोजन कि ?
तीर्थोदक ७ वस्त्रिके अथपदार्थ द्वारा विशुद्ध करिते हय ना ॥ १७ ॥

দেবি দেবযজনসমুত্তবে, প্রসন্ন হও। তোমার সম্বন্ধে এই লোকবাদ যতদিন জীবন ধারণ করিবে ততদিন থাকিবে।

দ্বিতীয় কণ্ঠের বিষয় এই যে কুলকীর্তিরক্ষণে তৎপর (নৃপতিদিগকে) সকল লোকেরই চিত্তরঞ্জন করিতে হয়। এই হেতু তোমাকে যে অশুভ কথা বলিয়াছিলেন, তাহা তোমার যোগ্য নহে। সুরভি কুম্ভ মস্তকেই স্থিতিলাভ করিয়া থাকে ইহা স্বাভাবিক ও সৰ্বত্র সঙ্গতিপূর্ণ। চরণ দ্বারা অবমর্দন উহার যোগ্য (ব্যবহার) নহে ॥ ১৪ ॥

নীতা। আৰ্য্যপুত্র, যাক্ ও কথা। আহুন, আপনার (চিত্রিত) চরিতাবলী অবলোকন করি। [উত্থান করিয়া পাদবিক্ষেপ করিতে লাগিলেন]।

লক্ষণ। এই সেই চিত্র।

নীতা। [যত্নের সহিত অবলোকন করিয়া] কে ইহার উপরিদেশে নিবিড়ভাবে দ্ব্যবস্থিত হইয়া যেন আৰ্য্যপুত্রের স্তব করিতেছেন?

লক্ষণ। দেবি এ গুলি (প্রয়োগ সংহার) মন্থ সহিত জুড়কান্ত। বিশ্বের মিত্র বৃষিকগোত্র বিশ্বামিত্র ঋষি ভগবান্ কুশাশ্ব হইতে এইগুলি প্রাপ্ত হন। তিনি তাড়কা-বিনাশের পর প্রসন্ন হইয়া আৰ্য্য রামচন্দ্রকে এইগুলি দান করিয়াছিলেন।

রাম। দেবি, এই দিব্য অস্ত্রগুলিকে বন্দনা কর।

ব্রহ্মপ্রভৃতি পুরাণ গুরুগণ বেদরক্ষার্থ সহস্রাধিক সংবৎসর তপস্বী করিয়া তাহাদিগের তপস্বীসমুত্ত, স্বকীয় তেজোনিচয় এই অস্ত্ররূপে পরিণত হইয়াছে দেখিয়াছিলেন ॥ ১৫ ॥

নীতা। এই অস্ত্রদেবতাদিগকে নমস্কার করি।

রাম। এক্ষণে এই অস্ত্রগুলি সৰ্ব্বতোভাবে তোমার সম্মুখিতিকে আশ্রয় করিবে।

নীতা। অমৃগহীত হইলাম।

লক্ষণ। (এক্ষণে) মিথিলার বৃত্তান্তের (আরম্ভ) হইল।

নীতা। ওমা! এ যে আৰ্য্যপুত্রকে এখানে অঙ্কিত করিয়াছে। নববিকসিত নীলাংগুলের স্নায় নয়নাভিরাম, মন্থণ, সুন্দর ও প্রভূত দেহসৌন্দর্য্যে বিশ্বম্ভরবর হইয়া পিতা নিশ্চল ভাবে ইহার মধুর ও সুন্দর কাস্তি অবলোকন করিতেছেন। ইনি অনাহার সহিত শঙ্করের শরাসন ভগ্ন করিয়াছেন। আহা, শিখগুলি দ্বারা মুখের কি মধুর শোভাই হইয়াছে।

লক্ষণ। আৰ্য্যে, দেখুন, দেখুন।

এ আপনার পিতা ও জনকবংশীয়দিগের পুরোহিত গোতমতনয় শতানন্দ (নূতন) বিবাহ সম্বন্ধে সম্বন্ধ বশিষ্ঠ প্রভৃতিকে অর্চনা করিতেছেন ॥ ১৬ ॥

রাম। ইহা দেখিবার বিষয় বটে।

জনকবংশীয় ও রঘুবংশীয়দিগের এই যৌন সম্বন্ধ কাহার প্রিয় নহে? যে বিবাহে ঋষিকনন্দন বিশ্বামিত্র স্বয়ং দাতা ও গ্রহীতা ॥ ১৭ ॥

নীতা। সেই সময়ে বিহিত কেশান্তসংস্কারসম্পন্ন বিবাহমঙ্গলে দীক্ষিত আপনারা চারি ভ্রাতা এই এখানে অঙ্কিত হইয়াছেন। ওমা, মনে হইতেছে যেন সেই দেশে ও সেই কালে বর্তমান রহিয়াছি।

রাম। তাহাই বটে।

হে স্মৃতি, যে সময়ে গৌতম কর্তৃক অর্পিত, কমলীয়া বিবাহ মঙ্গলদ্রষ্টব্যে
মুন্নিমান মহোৎসবের স্থায় তোমার এই পাবি আমাকে আনন্দিত করিয়াছিল সেই নয়
যেন বর্তমান রহিয়াছে ॥ ১৮ ॥

[Enter Lakshmana]

Lakshmana :—Victory to my honoured brother ! Respected brother, that painter has portrayed here on this wall the incidents of your honour's life as instructed by us. Be pleased to look at it.

Rama :—Dear brother, you know how to divert the queen who is now disconsolate or troubled in her heart. Up to what limit or event (of the incidents of my life) does, then, the portrait refer ?

Lakshmana :—As far as the purification of our honoured sister (the queen) in the fire.

Rama :—No more of it !

Of what use are other purifying things to her who is pure by birth ? The holy water of sacred places (and streams) and the fire itself do not require any purification from other things. (13).

Queen, you who were sprung from sacrificial ground, pardon me ; this (evil) report will last as long as your life.

It is a hard lot that all men are to be kept in good humour by those to whom the (reputation of their) family is a treasure. And therefore it was that those evil words were spoken by us which are quite unfit for you. The placing of a fragrant flower on the head, and not trampling it under foot is quite natural. (14).

Sita :—Let it be my husband, let it be. Come let us see the picture (of the incidents) of your life. [*Rises up and advances a few steps*].

Lakshmana :—Here is that portrait.

Sita :—[Marking with attention.] Who are these standing close to each other at the top, that seem to be praising my lord ?

Lakshmana :—These are, queen, the Jrimbhaka weapons together with their secret charms, which were transferred by the holy Krisaswa to Viswamitra, the descendant of Kusika, and a friend of the world ; and were given by him as a favour to our honoured brother after the slaying of Tādaka.

Rama :—Salute, my queen, these celestial weapons.

The sages of old, Brahma and others, having practised austerities for over thousands of years for the promotion and welfare of the scriptures beheld their own spiritual energies generated by their austerities as (or in the form of) these weapons. (15).

Sita :— My salutations to them.

Rama :— Now by all means they will wait upon your issue.

Sita :— I am (highly) favoured.

Lakshmana :— Here are the incidents of Mithila.

Sita :— Oh ! Wonder ! here is my husband portrayed, being marked by an amiable, lovely, glossy, beautiful and strong frame, sable as a fresh, blooming blue lotus ; his mild and graceful appearance being beheld steadfastly by my father struck with wonder, as he broke the bow of Sankara without any effort ; and his face charmingly adorned by lovely locks of hair.

Lakshmana :— Behold, honoured sister, behold :—

Here is your father, together with Satananda the son of Gotama and the priest of the Janaka family, paying respect to Vasistha and others who are now connubially connected with him. (16).

Rama :— This is worth seeing.

To whom is not agreeable the (connubial) connection between the family of Janaka and the family of Raghu, in which matter the son of Kusika himself is the donor and the receiver ? (17).

Sita :— Here are you four brothers, with the ceremony of tonsure just performed at the time and initiated into the rites of matrimony. Oh ! meseems that I live at that time and that very place.

Rama :— Just so.

It seems that it is that very moment when, Oh you of a fair face, this hand of yours wearing the beautiful and auspicious nuptial thread and offered by Gautama, delighted me like festive joy in a bodily form. (18).

लक्ष्मणः । माण्डवी शुतकीर्त्तिं जनकानुजस्य कुशध्वजस्य दुहितरौ । तयो-
माण्डवी भरतेन परिणीता, शुतकीर्त्तिं शत्रुघ्नेन । शत्रुघ्नः प्रसवक्रमेण लक्ष्मणस्य
कनीयान् । अतः तस्य पत्नी वधूरिति प्रीच्यते लक्ष्मणेन ।

लक्ष्मणः । [लज्जया स्मितेन च सह वर्त्तमानं यथा यथा सलज्जास्मितम् ।]

निजपत्नीं जम्बिलामधिकृत्य प्रभ्रः कृतः इति तपाः ; सीतया नर्मार्थं कृतोऽयं प्रभ्रः इति स्मितम् । “रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् ।” अन्यतः विषयान्तरं सञ्चारयामि अस्यः दृष्टिं प्रेषयामि । भार्गवः भृगुकुलीतपत्रः जमदग्निनयः परशुरामः ।

लक्षणः । आर्येण रामेण अयमसौ भार्गवः निर्जितः इति वाक्यसंज्ञाभिः । वाक्के असम्पूर्णं एव रामेण विनयप्रियेण तदाक्षितम् ।

रामः । [आक्षेपेण वाक्यस्य आच्छेदेन असमाप्ते एव अन्तरा भङ्गेन इत्यर्थः सह वर्तमानम् यथा तथा इति साक्षेपम्] बहुतरं प्रभृतम् इत्यर्थः । अन्यतः अन्तः किञ्चिदित्यर्थः । इतराभ्योऽपि दृश्यते इति द्वितीयायाः तसिः ।

सीता । [स्नेहः प्रेमः, बहुमानः आदरः ताभ्यां सह वर्तमानं यथा तथा स्नेहवहुमानम्] विनयस्य विकत्यनाभावस्य साहाय्यं तेन हेतुना । सहान् आत्मा यस्य स महात्मा । तस्य भावः साहाय्यम् गुणवचनादित्वात् प्यञ् ।

रामः । हन्त इति खेदे अव्ययम् । विषादे च हिरुक्तिः—यथा च दर्पणः—

कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽयं लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥

जीवत्खिति । तातपादेषु जीवत्सु ; नवे दारपरिग्रहे मातृभिः चिन्त्यमानानां नः ते दिवसा गता हि ॥ १९ ॥

तातस्य पितुः पादाः चरणाः तेषु तातपादेषु जीवत्सु, पितरि दशरथे जीवति ; नवे प्रत्यये दाराणां पत्न्याः परिग्रहे स्वीकारे कृते सति ; मातृभिः अस्माभिः कौशल्याः प्रमुखाभिः चिन्त्यमानानां लाट्यमानानां नः अस्माकं ते अनुभूतसुखस्वाच्छन्द्यवहुलाः इत्यर्थः दिवसाः गताः हि निश्चितमेव । यदा पिता दशरथः न दिवमारुहः वयञ् कृतदाराः अयोध्यायां प्रतिनिवृत्ताः तदा जननी कौशल्या अस्माकं सुखवृद्धये कति नाम यवान् अकरोत् । आहीवत निरतिशयसुखवहुलाः ते दिवसाः इदानीं कः नु गताः । न ते पुनरावर्तिष्यन्ते इति भावः । ते इति अत्र तच्छब्दः यच्छब्दनिराकाङ्क्षः । अनुभूतार्थं विषयत्वात् । तथाचीकृत्—प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते इति । तातपादेषु इत्यादिषु बहुवचनं गौरवव्योतनार्थम् ।

प्रतन्विति । प्रतनुविरलेः प्रान्तीन्मीलनमनीहरकुललैः दशनमुकुलैः (च) मुग्धालोकं मुखं दधती शिशुः इयं जानकी ललितललितैः ज्योत्स्नाप्रायैः अकृत्विसविभ्रमैः मधुरैः अङ्गकैः से अस्मानां कुतूहलं अकृत ॥ २० ॥

तदा तस्मिन् काले शिशुः वालिका इयं जानकी प्रतनवः सूक्ष्माश्च ते विरला अनिविज्ञाश्च इति प्रतनुविरलाः तैः नातिनिविडैः सूक्ष्मैश्च, प्रान्त्यीः आननस्य उभयीः

प्राप्त्योः गण्डयोरित्यर्थः उन्मीलन्तः शोभमानाः ये मनोहराः कुन्तलाः केशाः तैः
 प्राप्तीन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः गण्डयोरुपरिविलसन् मूढैर्जैः, दशनमुकुलैः, कुन्दकीरकीपमैः
 शिखरिभिः शुभैश्च इति भावः दन्तैश्च सुग्धः रम्यः आलोकः दर्शनं यस्मात् तत् सुग्धालोकं
 तन्मयीदर्शनं सुखं दधती धारयन्ती ललितललितैः सुन्दरैः सुकीमलैश्च इत्यर्थः, ज्योत्स्नायाः
 चन्द्रिकायाः लक्षणया तद्वदध्यावल्यास्य इत्यर्थः प्रायः बाहुल्यं येषु तैः ज्योत्स्नाप्रायैः यद्वा
 प्रायेण ज्योत्स्नाकल्पैः, वक्ष्यते चाग्रे ज्योत्स्नामयीव सृदुग्धसृणालकल्पा, अकृत्रिमः
 हावगुणः विभ्रमः विलासः, येषां तैः अकृत्रिमविभ्रमैः निसर्गसुन्दरैरव्याजमनोहरैरिति-
 भावः मधुरैः चारुभिः अङ्गकैः, चुट्टैः अवयवैः मे मम अस्मानां मातृणां कुतूहलं आनन्द-
 नित्यं अकृतं अजनयत् । श्लोकोऽयं इत्यमपि व्याख्यायते । प्रतनुविरलैः
 मनोहरकुन्तलैः प्राप्तीन्मीलत् प्रान्तयोः गण्डयोः उन्मीलत् शोभमानम् ईदृशैः कुन्तलैः
 समुदभासितगण्डम्, दशनमुकुलैः दन्तकुण्डलैः सुग्धालोकाच्च आननं दधती गतमन्यत् ।
 पञ्चदशैः समुच्चयवचनस्य चकारस्य अभावः दृश्यते । अतः केचिदित्य व्याचक्षते ।
 प्रतनवः सूच्याः चुट्टत्वात्, विरलाः सान्तरालाः च ते प्रतनुविरलाः तैः दशनमुकुलैरित्यस्य
 विशेषणम् । प्रान्तयोः सृक्कणी निकषा इत्यर्थः उन्मीलन्तः विलम्बित्वात् राजमानाः मनो-
 हराः कुन्तलाः येषां तैः प्राप्तीन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः तथोक्तैः दशनमुकुलैः सुग्धालोकं
 सुखं दधती । शेषं पूर्ववत् ।

हरन्ति इति हराः पचाद्यच् मनसो हराः इति मनोहराः । उत्पूर्वात् मील
 धातोः शतरि रूपम् उन्मीलत् । ललितललितैः ललितप्रकारैः ; प्रकारैः गुणवचनस्य
 इति विभावः कर्मधारयवदुत्तरैः इति सुबलोपः । ललितादपि ललितानि इति
 केचित् आहुः । कृधातोः क्तिः क्तेर्मप् नित्यम् इति मप् ततः कृद्विमशब्द सिद्धः ।
 अङ्गकैः इत्यव ऋस्कार्थे कप्रत्ययः । द्युत्धातोः इस्मिन् आदेश्य जः इति ज्योतिस्शब्दस्य-
 निष्पन्नम् । ततः ज्योत्स्नातस्मिन्त्यादिना ज्योतिषः उपधालोपः नञ् प्रत्ययः ।
 ज्योत्स्नया तुल्यानि इति ज्योत्स्नाप्रायाणि तैः । नित्यसमासः । यद्वा प्रायेण ज्योत्स्ना
 इति ज्योत्स्नाप्रायाणि इति विग्रही वा । सुप्सुपेति संमासः । प्रायो मरणानशने
 स्यौवाहुल्यतुल्ययोरिति मेदिनी । दशनाः मुकुला इव इति दशनमुकुलाः तैः ।
 मुकुलोऽस्त्रियामित्यमरः । हरिणीवृत्तम् । नसमरसलागः षड्वेदेर्हयैर्हरिणीमता
 इति लक्षणम् ।

लक्षणः । मन्यरा केकयाः प्रियादासी ; अनया प्रणोदिता केकयी भरतस्य
 अभिषेचनम् रामस्य च वनप्रयाणं दशरथं ययाचे ।

रामः । [नास्ति उत्तरं यस्मिन् कर्मणि तद् तथा तथा अनुत्तरम् न किञ्चिदुक्ता
 शब्दतः चित्तवीथिकायाः अन्यस्मिन् अंशे, अन्यं अंशं वा दर्शयन्] ।

इङ्गदीति—सोऽयं इङ्गदीपादपः पुरा शृङ्गवेरपुरे यत्र स्निग्धेन निषादपतिना समागम आसीत् ॥ २१ ॥

इङ्गदीपादपः इङ्गदीवृक्षः तापसतरुः सोऽयमवललिखितः पुरा वनप्रयाणसमये शृङ्गवेरपुरे यत्र तापसतरुतले स्निग्धेन स्नेहभाजनेन वयस्येन निषादानां पतिः तेन निषादप्रतिना निषादाधिपेन गृहकेन सह समागमः सम्मिलनं आसीत् वयस्यः स्निग्धः सवयाः इत्यमरः । ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायां जातः निषादः उच्यते । स पारश्वः इति संज्ञान्तरेणाप्यभिधीयते । तथाच मनुः ब्राह्मणाद् वश्यकन्यायामम्बुषी नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते । पादैः मूलैः पिवति रसमाकर्षति इति पादपः । पाद + पा + क ।

लक्ष्मणः । मध्यमा अम्बा जननी कैकेयी तस्याः हत्तान्तः उदन्तः रामवनवासाद्विरूपी व्यापारः । अन्तरितः प्रच्छादितः निङ्गुतः । अन्तरं अन्तर्धानं करोति इति अन्तरयति । ततः कर्मणि क्तः ।

सीता । जटायाः संयमनं वन्धनं इति जटासंयमनं तस्य हत्तान्तः । यदृवा तदेव हत्तान्तः इति जटासंयमनहत्तान्तः । अत्र शृङ्गवेरपुरे रामलक्ष्मणाभ्यां जटाः वद्धाः ।

लक्ष्मणः । पुत्रसङ्क्रान्तलक्ष्मीकैः वृद्धेस्ताकुभिः यदधृतम्, आर्य्येण तत् पुण्यं आरण्यकं व्रतम् वाक्ये धृतम् ॥ २२ ॥

पुत्रेषु तनयेषु सङ्क्रान्ता संश्रिता (पुत्रान् वा संक्रान्ता इति पुत्रसंक्रान्ता सहस्रपेति समासः) लक्ष्मीः श्रीः येषां तैः पुत्रसङ्क्रान्तलक्ष्मीकैः नद्युतश्चेति कः । पुत्रन्यस्ताराज्यभारैः वृद्धाय ते इत्ताकवर्धेति वृद्धेस्ताकवः तैः यत् व्रतं वानप्रस्थं व्रतं धृतम् आर्य्येण अग्रजेन भावा रामेण वाक्ये प्रथमे वयसि तत् पुण्यं पवित्रम् आरण्यकं व्रतं वैखानसं व्रतं धृतमनुष्ठितम् । पूर्वं इत्ताकवः वार्द्धके मुनिवृत्तयः अयन्तु प्रथमे वयसि इति अहो वैचित्र्यमितिभावः । सङ्क्रान्ता इत्यत्र क्रमेणैतत्त्वात् कर्त्तरि क्तः । इत्ताकोरपत्यानि पुमांसः इति इत्ताकवः । लक्षणया तद्वाजसंज्ञावशात् अजो लुङ् । बालस्य भावः इति बाल्यम् । बालशब्दाद् यत् । पुणाति इति पुण्यं पूज्यं यत् णक् । ऋस्य इति यत् प्रत्ययः गुणागमः, पुनाते ऋस्य । अरण्ये निवसन्ति येति आरण्यकाः वानप्रस्थाः । अरण्यान्मनुष्ये इति वुञ् । तेषां आरण्यकानां इदं इति आरण्यकम् । तस्येदमित्यण् ।

सीता । प्रसन्नं निर्मलं पुण्यं पवित्रं सलिलं यस्याः सा प्रसन्नपुण्यसलिला । भागीरथी गङ्गा । भागीरथेन आनीता अतः भागीरथी इति संज्ञा ।

रामः । रघोः कुलं इति रघुकुलं तस्य देवता इति रघुकुलदेवता । ब्रह्मशापदग्धानां सगरसुतानां समुद्धरणात् इयं रघुकुलस्य मङ्गलविधात्री गृहदेवतेव ।

तुरगेति । पुरा सगराधरे तुरगविचयव्यग्रान् उर्व्वीभिः अमर्षात् कपिलमहेश

सृष्टान् प्रपितामहान् भगीरथः अगणिततनूपातं तपांसि तत्रा हे भगवति तव अङ्गिः
सृष्टान् चिरात् उददीधरत् ॥ २३ ॥

पुरा पूर्वं सगरस्य अस्मत्पूर्वपुरुषस्य अध्वरे आश्वमेधिके यज्ञे तुरगस्य आश्वमेधि-
कस्य अश्वस्य विचये अन्वेषणे व्ययान् व्याकुलान् उर्व्यां प्रायवौ भिन्दन्ति अश्वार्थं अव-
दारयन्ति ये ते उर्व्यांभिदः सत्सुद्धिपेत्यादिना क्रिप् । पृथिवीमवदार्थं पातालं प्रति
गच्छतः इत्यर्थः अमर्षात् क्रोधात् अद्यापहारकोऽयमिति कृत्वा धर्षणजन्यकोपात् हेतोः
कपिलस्य महर्षेः सहसा तेजसा सृष्टान् दग्धान् प्रपितामहान् सगरपुत्रान् पटिसहस्र
संख्यकान्, भगीरथः न गणितः तन्वाः शरीरस्य पातः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा
अगणिततनूपातम् अभीष्टसिद्धार्थं यतमानः शरीरनाशं अपि उपेक्षमाणः इत्यर्थः तपांसि
तत्रा अर्जयित्वा, हे भगवति तव, तपसा प्रीणितायाः इति शेषः अङ्गिः जलेन सृष्टान्
प्रसृष्टान् पवित्रीकृतान् इत्यर्थः चिरात् सहता कालेनेत्यर्थः उददीधरत् । ब्रह्मशाप-
मुक्तान् स्वर्लोकमनयदित्यर्थः । हरिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । गरेण विमावा
दत्तेन विषेण सह जातः इति सगरः । अध्वानं राति स्वर्गपथं ददाति इति अध्वरः ।
अञ्चन् + रा + क । तुरं गच्छति इति तुरगः । तुर + गम् + ड । वि + चि + अच्
= विचय । एरजित्यच् । विचयः अन्वेषणम् । सृष्ट् + घञ् = मर्षः । सहनम् ।
न मर्षः अमर्षः कोपः । सह पूजायां इति धातोः असृन्, सहः तेजः । सृष्ट्वा हे इति
धातोः कर्मणि क्तः सृष्टः । प्रीयति, पुथति, पुणति, अप्रीयति, अपुथति । सृष्टः
पुषितः । पितुः पितरः इति पितामहाः । पितृ + डामहच् = पितामहः । सगरस्य
पटिसहस्रसंख्यकाः पुत्राः भगीरथस्य प्रपितामहाः आसन् ।

Sagara had sixty thousand sons by one wife ; and another
named Asamanjas, by his another wife Asamanjas was very
wicked and was forsaken by his father. Asamanjas's son was
Angsuman. Angsuman had a son by name Dilipa, and
Bhagiratha was the son of Dilipa.

सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादयोंगुमान् ।

दिलीपीयोंगुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥

स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः । तन्वाः पातः इति तनूपातः । गणयतेः कर्मणि क्तः
गणितः । न गणितः अगणितः । अगणित तनूपातः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा ।
अगणिततनूपातम् । क्रियाविशेषणमिदम् । तपांसि is the cognate accus-
ative of तत्रा । The root तप् under the present circumstances
will be conjugated in the आत्मनेपदम् । तपस् तपः कर्मकस्य इति

उत्पूर्वात् धारयते: लुङ्ङि रूपम् उददीधरत् । चिरादिति अव्ययम् । अपवर्गे तृतीया ।
महता कालिनेत्यर्थः ।

The Vishnupurana may be quoted to clear up the allusion here :—

“सगरी हयमेधमारमे । तव च तत्पुत्रैरधिष्ठितनस्याश्वं कीप्यपहत्य भुवो विवरे
प्रविवेश । ततश्चाश्वान्वेषणाय तनयान् युयोज ततस्तत्तनयायाश्चखुरपदवीमनुसरन्तोऽति-
निर्व्वन्धेन वसुधातलमेकौ कौ योजनं योजनमवनेशखान । पाताले चाश्वं परिभ्रमन्त-
वनिपतिनन्दनासे ददृशुः । नातिदूरस्थितञ्च भगवन्तमपघने शरत्कालेऽकस्मिन्
तेजोभिरनवरत मूर्ध्निमध्याशिषदिशश्चोद्भासयमानं कपिलस्यपि सपश्यन् । ततथोद्यतायुधा
दुरात्मायमस्मदपकारी यज्ञविघातकर्त्ता हयहर्त्ता हन्यतां हन्यतामित्युधावन् । ततश्च
तेनापि भगवता किञ्चिदपत्परिवर्त्तितलोचनेन विलोकिताः स्वशरीरसमुत्थेनाग्निना
दह्यमाना विनेशुः” । सगरेण प्रेरितः असमञ्जसपुत्रः श्रंगुमान् “कपिलमपग-
भक्तिनसस्तथा तथा च तुष्टाव यथैनं मगवानाह गच्छैनं पितामहायाश्वं प्रापय वरं वृणीष
च पुत्र पौत्रश्च ते स्वर्गाद्गङ्गामानयिष्यतीति । तदम्भसा संस्पृष्टेष्वस्थिभस्मसु एते स्वर्गमा-
रोत्त्यन्ति । दिलीपस्यापि भगीरथः योऽसौ गङ्गां स्वर्गादिहानीय भागीरथीसंज्ञां
चकार ।”

हे अश्व जननि सा अस्मत्कुलदेवता त्वम् सुधायां बध्वां सीतायां अरुन्धती
वशिष्ठपत्नी इव शिवस्य मङ्गलस्य अनुष्ठानं चिन्तनं तदेव परं प्रधानं यस्याः सा शिवानु-
ष्ठानपरा मङ्गलचिन्तनरता भव । अनु + ध्वै + ल्युट् ।

লক্ষণ । আৰ্ঘ্যা, এই আৰ্ঘ্যা মাণ্ডবী, এবং এই বধু শ্রুতকীৰ্ত্তি ।

নীতা । বৎস, এই আর, একটি কে ?

লক্ষণ । [লক্ষা ও ঐবৎ হাশ্চর সহিত অপবিত্রিত ভাবে] আৰ্ঘ্যা উৰ্দ্ধলীল বিবর
প্রশ্ন করিতেছেন । আচ্ছা অশ্ব বিষয়ে ই'হার দৃষ্টি সঞ্চারিত করি । [প্রকাশে] আৰ্ঘ্যে
অবলোকন করুন ইহা দেখিবার বিষয় বটে । এই ভগবান্ ভার্গব ।

নীতা । [ব্যস্ততার সহিত] আমার গাত্র কম্পিত হইতেছে ।

রাম । স্বপ্নে, আপনাকে নমস্কার করি ।

লক্ষণ । আৰ্ঘ্যে, অবলোকন করুন, ভার্গব আৰ্ঘ্য কর্তৃক [বাঁকা অর্ধ উচ্চারিত হইলো]

রাম । [বাধা প্রদান পূর্ব্বক] বৎস, অনেক দেখিবার বিষয় আছে ; অশ্ব বিবর
দেখাও ।

নীতা । [স্নেহের সহিত সাদরে অবলোকন করিয়া] আৰ্ঘ্যপুত্র, এই বিনয়মাহাশ্চ
সমাগ্ ভাবে আপনার (চরিত্রের) শোভা বর্দ্ধন করিতেছে ।

লক্ষণ । এই আমরা অযোধ্যায় প্রত্যাগত হইলাম ।

রাম । [অশ্ব বিসর্জন করিয়া] হাশ্ব, হাশ্ব (সেই দিনের কথা) স্মরণ করিতেছি ।

তখন পিতা জীবিত ছিলেন, আমরা সবে মাত্র বিবাহ করিয়া আসিয়াছি। মাতৃগণ আমাদের স্বথ স্বাচ্ছন্দ্যের বিষয় সতত চিন্তা করিতেছেন। (হায়) আমাদের সেই (স্বথের) দিন অতীত হইয়াছে। আর এই জানকী—তখন ইহার মুখখান (কুন্দ) কোরক সদৃশ সুগন্ধিধারা ও স্বপ্ন ও বিরল, আগুলায়ী, মনোহর কুন্তলকলাপ দ্বারা অতিশুদ্ধরূপে আবৃত। ইহার অকৃত্রিমবিলাসশোভিত, জ্যোৎস্নাতুল্য কমনীয়, অতি লালিত মুক্ত চাক্র অবয়বগুলি আমার জননীদিগের (কতই) আনন্দবর্দ্ধন করিত ॥ ১৯—২০ ॥

লক্ষ্মণ। এই মন্তুরার চিত্র।

রাম। [রাম উত্তর না দিয়া অতৃপ্তিকে দেখাইয়া] দেবি বৈদেহি!

এই সেই ইন্দুদীপক, পূর্বের শৃঙ্গবেরপুরে যে তরুদ্বীপে প্রিয়বরস্ত্র নিষাদপতি গুহকের দ্বিত নমাগম হইয়াছিল ॥ ২১ ॥

লক্ষ্মণ। [হাস্ত করিয়া, স্বগত] মধ্যমা জননীর আচরণের কথা আর্ঘ্য গোপন করিলেন।

নীতা। ওমা, এষে জটাবন্ধন ব্যাপার!

লক্ষ্মণ। বৃদ্ধ ইক্ষ্বাকু নৃপতিগণ পুত্রের প্রতি রাজ্যভার সমর্পণ করিয়া চরম বয়সে ব্রত অবলম্বন করতেন, আর্ঘ্য বাল্যকালেই সেই পবিত্র বানপ্রস্থ ব্রত আচরণ করিয়াছেন ॥ ২২ ॥

নীতা। এই যে প্রসন্নপুণ্যসলিলা ভগবতী ভাগীরথী।

রাম। দেবি, তুমি রঘুকুলের দেবতা, তোমাকে নমস্কার করি। পূর্বের নগরের অধিনেত্রী বজ্রীয়াস্বরের অন্তর্গত ব্যগ্র হইয়া (অশ্বের নিমিত্ত) পৃথিবীখননে নিযুক্ত যে প্রপিতামহগণ (বোজাত) কোপপ্রদীপ্ত কপিলতেজে ভস্মীভূত হইয়াছিলেন; হে! ভগবতী, ভগীরথ স্রীরপাতের প্রতি দৃকপাত না করিয়া কঠোর তপস্তা অর্জনপূর্বক (স্বর্গহইতে অবতীরিত) যাপনার পবিত্র জলস্পর্শে বহুকাল পরে তাঁহাদিগের উদ্ধারসাধন করিয়াছিলেন ॥ ২৩ ॥

হে জননি, আপনার এই পুত্রবধূ নীতার মঙ্গলচিন্তনে, অরুন্ধতীর স্থায়, নিরত হউন।

Lakshmana :—Here is your ladyship; here is our honoured sister-in-law Mandavi and here is our dear sister-in-law Srutakirti.

Sita :—And, my dear boy, who is this other one?

Lakshmana :—[*With bashfulness and a smile aside*] Ah! Her ladyship asks about Urmila. Well, I will divert her attention to something else [*Aloud*] Honoured lady, behold, it is worth seeing. Here is the holy Bhargava, (Parasurama).

Sita :—[*In alarm*] I tremble (at his name).

Rama :—Holy sage, my salutation to thee

Lakshmana :—Honoured lady, look, here the same Bhargava is by his lordship—[*when the speech was half-uttered or not finished*]

Rama :—[*Interrupting.*] Dear brother, there is a good deal to be seen, show something else.

Sita :—[*Affectionately and respectfully looking at her husband.*] My husband, very well does this great-minded modesty redound to your glory : [Literally. Very well do you shine or appear at your best on account of this high-minded modesty]

Lakshmana :—Here we have come to Ayodhya.

Rama :—[*With tears*] Alas ! I remember it, Ah ! I remember it.

When my (great) father was living, we were just newly married and our mothers were fondly taking care of us ; those days are gone. (19).

And this Janaki too—then,—a child, with a face of charming appearance on account of her bud-like teeth, and of a few fine and thin curly locks of hair dangling about (the cheeks), gave delight to my mothers by her charming and extremely delicate tiny limbs of having the brightness of moon-shine ; and possessed of unaffected grace. (20).

Lakshmana :—Here is Manthara.

Rama :—[*Showing other scenes, without giving heed.*]

Queen, Princes of Videha, this is the same ingudi tree in the town of Srīngavera where formerly a meeting took place between ourselves and our dear friend, the chief of the Nishadas. (21).

Lakshmana :—[*Laughing to himself.*] Ah ! My honoured brother has skipped over the matter relating to our second mother.

Sita :—Oh ! this is the scene of (our) tying up the matted hair.

Lakshmana :—My honoured brother undertook in his youth the holy vow of living an anchorite's life in the woods, which the descendants of Ikshvaku in their old age practised, after having transferred their sovereignty to their sons. (22).

Sita :—Here is the holy stream Bhagirathi with its limpid and sacred water.

Rama :—Oh Goddess, the guardian deity of the race of Raghu my salutations to you.

ACT I.

41

In the days of yore, Bhagiratha, having practised austerities, reckless if his body perished (or not), caused after a long time the salvation of his great-grand-fathers, touched by your water, O holy stream,—who in the sacrifice of Sagara had been busy in searching the (sacrificial) horse, had dug the earth (therefore), and had been burnt to ashes by the fiery energy of Kapila, on account of his wrath (provoked by an insult offered to him) (23).

Mother, be you ever intent, like Arundhati, on the welfare of your daughter-in-law, Sita.

लक्ष्मणः । भरद्वाजं मुनिना आवेदितः विज्ञापितः कथित इति यावत् श्याम इति ख्यातः कालिन्याः यमुनायाः तटे तौरं स्थितः इति शेषः वटः इति कालिन्दीवटः । वनस्पतिर्महान् न्ययोधवृक्षः । अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः इति मनुः । पारस्करप्रभृतीनि संज्ञायामिति निपातनात् सुट् ।

रामः । [स्पृहया औत्सुक्येन इत्यर्थः सह वर्तमानं यथा तथा—सस्पृहम्—पूर्वोक्तमुत्सवस्मरणात् स्पृहा समुत्पन्ना । अग्रे च स्पृहाकारणं स्फुटीभवति] ।

रामः । विपूर्वात् स्मृधातोः कर्मणि लट् विस्मयंते ।

अलसंति । यत् त्वं अश्वसञ्जातखेदात् अलसलुलितमुग्धानि अश्लिष्टपरिरम्भैः दत्तसंवाहनानि, परिस्फुटितमृणालीदुर्बलानि अङ्गकानि नम उरसि कृत्वा निद्राम् अवाप्ता ॥ २४ ॥

यत् यस्मिन् प्रदेशे त्वं अश्वनि पथि सञ्जातः समुत्पन्नः यः खेदः परिरम्भः सः अश्वसञ्जातखेदः तस्मात् मार्गविलङ्घनजन्यक्लेशात् हेतोः अलसानि असासमर्थानि, लुलितानि क्लान्तानि, मुग्धानि मनीहराणि पेलवानि इत्यर्थः इति अलसलुलितमुग्धानि तानि असासमर्थग्लानपेलवानि, अश्लिष्टाः निविडाः गाढाः इति यावत् परिरम्भाः परिखड्गाः अलिङ्गनानि इति यावत् तैः अश्लिष्टपरिरम्भैः गाढालिङ्गनैः दत्तं संवाहनं कृत्वापनोदनाय सङ्गं येभ्यः तानि दत्तसंवाहनानि, प्राप्तकृत्वापहमर्दनानि तानि परिस्फुटिता तापादियोगात् स्नाना या मृणाली विसलता सा इव दुर्बलानि इति परिस्फुटितमृणालीदुर्बलानि उपमानानि सासान्वचनैरिति समासः । परिस्नान-विसलतातात्नानि तानि अङ्गकानि तव गाढाणि जम् उरसि दधति कृत्वा निद्राय निद्रां स्वापं अवाप्ता लब्धवती ; स प्रदेशः कथं विस्मयंते इति पूर्वोक्तान्वयः । ललिनीवृक्षम् । ननमयययत्यं सालिनी भोगिलीकैः । इति लक्ष्मणम् ।

सम् + जन् + क्त (कर्त्तरि) = सञ्जात । जायते, जनं, अजनिं अजनिष्टं । खिदः + घञ् = खेदः । खिन्दति खिद्यते, खिली ; चिखिदं ; अखेत्सीत् अखित ।

परि + रम् + घञ् = परिरम् । रभेरश्वलिटोः इति नुम् । सम् + वह् (णिच्)
+ ल्युट् = संवाहनं shampooing. आप + क्त (कर्त्तरि) = आत । गत्यर्थेलात्
कर्त्तरि क्तः । कृत्वा संस्थाप्य, निधाय इत्यर्थः । सामान्यार्थस्य करोतिः विभेदं
पथ्यवसानम् । नि + द्रा + अङ् = निद्रा । अथ + किरच् = शिथिल । उपधाया
इत्वं रैफलोपः । प्रत्ययरैफस्य लत्वम् । अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः ।

लक्षणः । विन्ध्यस्य अद्रेः अटवी अरण्यम् इति विन्ध्याटवी तस्याः मुखं हातं
प्रारम्भः इति विन्ध्याटवीमुखं तस्मिन् विन्धारण्यप्रवेशप्रारम्भे इत्यर्थः विराधस्य कर्त्तुः
संरोधः इति विराधसंरोधः विराधाख्यमहाकायराक्षसकर्तृकम् अस्माकम् अपहरण-
मित्यर्थः । अट + अवि = अटवि ; कृदिकारादक्तिनः इति दीर्घः ।

अथ रामायणम्—

तावारीप्यततः स्तम्भं राघवौ रजनीचरः ।

विराधो विनदन् धीरं जगामाभमुखो वनम् ॥

सीता । आर्य्यपुत्रस्य हस्तेन धृतं तालवृन्तं एव आतपत्वं कृतं यस्मिन् स आर्य्य-
पुत्रहस्तधृततालवृन्तातपवः तम् । दक्षिणम् अरण्यम् इति दक्षिणारण्यम् तत्र प्रवेशः
दक्षिणारण्यप्रवेशः तस्य आरम्भः । इति दक्षिणारण्यप्रवेशारम्भः । तम् । प्रेक्षे
इत्यस्य कर्मपदम् । आतपत्वायते यत् तत् आतपवम् । आतप + वै + क ।

रामः । एतानीति । गिरिनिर्भरिणीतटेषु वैखानसाश्रिततरुणि एतानि तानि
तपोवनानि, येषु आतिथेयपरमाः नौवारमुष्टिपचनाः शमिनः गृह्णिणः गृह्णाणि
भजन्ते ॥ २५ ॥

गिरीणां पर्वतानां निर्भरिण्यः सीतस्त्रिन्यः तासां तटानि तीरभूमयः तेषु गिरि-
निर्भरिणीतटेषु पर्वतगात्रेभ्यः निःसरद्भिर्वारिप्रवाहैः स्यन्दमानानां सरितां तीरै-
स्थितानि इति शेषः वैखानसैः वानप्रस्थैः मुनिभिः आश्रिताः गृह्णन्तेनावलम्बिता-
तरवः वृक्षमूलानि इत्यर्थः येषां तानि वैखानसाश्रिततरुणि ; येषां आश्रमाणां
तरुमूलानि वानप्रस्थैः सनाथैरुक्तानि तानि पूर्वं दृष्टानि एतानि तपोवनानि,
तापसानां पुण्यानि आश्रमाणि, येषु तपोवनेषु आतिथेयपरमाः आतिथेयम् अतिथि-
सत्कारः परमं मुख्यं कार्यं येषां ते आतिथेयपरमा अतिथिसत्कारपरा यद्वा आति-
थेयेषु अतिथिसत्कारनिपुणेषु परमाः श्रेष्ठाः इति आतिथेयपरमाः इति वा विग्रहः
शमिनः शमवन्तः नौवाराणां वृणधान्यानाम् मुष्टिः इति नौवारमुष्टिः तस्याः पक्वं
येषां ते नौवारमुष्टिपचनाः देहस्थितये नौवारशस्यं पचन्तः गृह्णिणः आश्रित-
गृह्णन्त्यधर्माः गृह्णाणि भजन्ते, पर्णशाला अध्यासते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

वारिप्रवाही निर्भरी भरः । निर्भरः अस्ति आसां इति निर्भरिण्यः । वैखानसाः ।

ACT I.

43

जानप्रस्थाः तृतीयाश्रमिणः । वि + खन् + ड = विख । अन् (to live) + अमुन्
= अनस् । विखायते अनसय इति विखानसाः । विखानसाः एव इति वैखानसाः ।
अतति सातत्येन गच्छति इति अतिथिः । अय + इयिन् (उणादि) = अतिथिः ।
इवा नास्ति तिथिः द्वितीया यस्य सः अतिथिः । अतिथये साधु इति आतिथेयम् ।
पद्यतिथिवसतिस्वपतेर्दृञ् । शम् + घिनुण् = शमिन् । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।
मुष् + क्तिन् = मुष्टि । पच् + ल्युट् = पचन । नीवारमुष्टिपचनाः अनायासीत्पत्र-
वणधान्यादिभिः शरीरस्थितिं कुर्वन्तः ; वीतभोगस्युहा इति भावः ।

लक्ष्मणः । जनस्थानस्य खरालयस्य मध्यं गच्छति इति जनस्थानमध्यगः ।
जनस्थानमध्यवर्ती । जनस्थानं खरालयः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति गसेर्डः ।
प्रस्रवणः नाम गिरिः शैलः । सन्ततम् अविरतम् अभिष्यन्दमानैः अभिगच्छद्भिः
मुहुरपचयं ब्रजद्भिः मेघैः पयोदैः मेदुरितः स्निग्धतामापादितः वर्द्धितो वा नीलिमा
नीलोवर्णः इत्यर्थः यस्य सः अभिष्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा । स्वभावतो नीलानि
यस्य शृङ्गाणि निरन्तरं अयद्भिः नूतनैस्त्रीयवाहैः अधिकतरं नीलत्वमापादितानि
इत्यर्थः ।

अविरलानां निविडसन्निवेशानां अनीकहानां वृक्षाणां निवहैः समूहैः निरन्तराणि
निरवकाशानि स्निग्धानि मसृणानि दृष्टिविलोभनानि इत्यर्थः नीलपरिसराणि श्याम-
पथ्येनानि यानि अरण्यानि काननानि तैः परिणद्धा वेष्टिता, विस्तारमापादिता वा
गोदावरी ; तथा मुखराः शब्दायमानाः कन्दराः गुहाः यस्य सः अविरलानीकह-
निवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः । नीलः श्यामः
परिसरो यस्य तत् नीलपरिसरम् । पथ्यन्तभूः परिसरः इत्यमरः । परि + च् + अप्
= परिसर । अनसः शकटस्य अकं गतिं हन्ति इति अनीकहः । अनस् + अक + हन्
+ ड = अनीकह = a tree. परि + नह् + क्त = परिणद्ध । परिणाहो विशालता ।
The green leaves of the forest on the bank seem to have
mingled their colour with that of the Godavari ; hence the
river seemed to have been widened as it were. Or परिणद्ध may
be simply explained as "surrounded by".

मुख + र = मुखर । समुखकुञ्जेभ्यः वक्तव्यम् इति र प्रत्ययः । मुखर means
sounding ; making noise. कन्दर a cave. दरीतु कन्दरो वास्वीदेवखात-
विले गुहा इत्यमरः । सम् + तन् + क्त = सन्तत — पचे सतत । अभि + स्यन्द् +
शानच् = अभिष्यन्दमान । अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरपाणिषु इति वैकल्पिकं षत्वम् ।
निह सेचने इति धातोः अच् मेघः ; कुलं निपात्यते । मेदुरं करोति इति

मेदुरयति । तत् करोति तदाचष्टे इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः = मेदुरितः ।
मिदृ + घुरच् = मेदुर । भञ्जभासमिदी घुरच् । नील + इमनिच् भावे = नीलिमन् ।

रामः । स्मरसीति हे सुतन् तस्मिन् पर्वते लक्षणेन प्रतिविहितसपथ्यास्वस्थयोः
(आवयोः) तानि अहानि स्मरसि । तव सुरसनीरां गोदावरीं वा स्मरसि,
तदुपान्तेषु आवयोः वर्त्तनानि स्मरसि च ॥ २६ ॥

सु शोभना तनूः शरीरं यस्याः सा सुतनूः तत् स्वोधने हे सुतनु, नदीत्वात् ऋस् ।
तस्मिन् पर्वते प्रसवणे गिरौ लक्षणेन प्रतिविहिता कृता या सपथ्या पूजा सेवा इत्यर्थः
तथा स्वस्थौ सुखमापन्नौ इति प्रतिविहितसपथ्यास्वस्थौ तयोः लक्षणस्य सेवया सुखिनो-
रावयोः तानि अहानि दिनानि स्मरसि किम् ; तत्र गिरिसन्निधौ शोभनो रसः स्वादुः
यस्य तत् सुरसं सुखादुनीरं जलं यस्याः सा सुरसनीरा ताम् स्वादुतीयां गोदावरीं
स्मरसि अश्रेषि वा । सरसतीराम् इतिपाठे सरसं सुखसिध्यं तीरं तटं यस्याः सा
सरसतीरा तामिति व्याख्यानम् । तदुपान्तेषु तस्याः गोदावर्थाः उपान्तेषु प्रान्तेषु—
तीरभूमिसन्निहितप्रदेशेषु आवयोः वर्त्तनानि अवस्थानानि च स्मरसि किम् ।

सपरपूजायां इति धातोः कण्डादिभ्यो यक् इति यक् । ततः सपर्यधातोः भावे
अ प्रत्ययः । अ प्रत्ययादिति । पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्च्चाणां समाः इत्यमरः ।
स्मिन् तिष्ठति यः सः स्वस्थः । स्वस्था च स्वस्थश्च तौ स्वस्थौ । पुमान् स्त्रिया
इति पुल्लिङ्गकणेशः । मालिनी वृन्दः । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलीकैरिति
लक्षणम् ।

अपिचेति—आसत्तियोगात् अविरलितकपोलं मन्दं मन्दं अक्रमेण किमपि किमपि
जल्पतोः अश्रिथिलपरिरम्भापृत्तैकैकदीणोः आवयोः अविदितगतयामा रातिः एव
अरंसीत् ॥ २७ ॥

आसत्तिः आसन्नभावः अन्योन्यसंलग्नत्वमित्यर्थः तस्याः योगात् अविरलितौ अनन्तरौ
परस्परसंसक्तौ कपोलौ गण्डौ यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा अविरलितकपोलः
अन्योन्यसंसक्तगण्डं यथा तथा मन्दं मन्दं अनुच्चारं इत्यर्थः वीप्सायां द्विरुक्ति
अक्रमेण क्रमं विना यथासुल्युपस्थितमित्यर्थः प्रकृत्यादिभ्योपसंख्यानमिति तृतीया
किमपि किमपि रहस्यं किञ्चिदित्यर्थः जल्पतोः भाषमाणयोः अश्रिथिलः गाढः परिरम्भः
अलिङ्गनं तच्च व्यापृतः निरतः एकः एकः दीः बाहुः ययोः तौ अश्रिथिलपरिरम्भापृत्तै-
कैकदीणौ तयोः अश्रिथिलपरिरम्भापृत्तैकैकदीणोः गाढालिङ्गनाभिरताम्बोन्मुजयोः
आवयोः अविदितं अज्ञातं यथा तथा गताः यामाः प्रहराः यस्याः सा अविदितगतयामा
अज्ञातातीतप्रहरा रतिः निशा एव अरंसीत् विरता प्रभाता आसीत् जल्पनं तु न
निवृत्तम् इत्येवकारेण व्योच्यते । मालिनी वृक्षम् ।

आङ् पूर्वात् सदधातोः क्तिन् आसत्तिः । विरलं करोति इति विरलयति । ततः
 कर्मणि क्तः विरलितः । न विरलितः इति अविरलितः । परिपूर्वात् रभेर्वञ्
 परिरभः । आवयोरित्यत्र शेषे षष्ठी । व्याघृतः एकः दोः ययोः इति समासे
 द्विकृतस्य एकशब्दस्य बहुव्रीहिवद्भावः । एकं बहुव्रीहिवत् । सुपः लोपार्थं
 पुबद्भावावर्थे दम् । एतावता एव एकशब्दस्य द्विकृतिरप्यनुज्ञायते । नाव “नित्य-
 विप्रयो” रिति सूत्रस्यावकाशः ; “वाक्यादेरामन्वितस्यामुयासंसतिकोपकुत्सन-
 मत्सनेपु” इत्यस्यापि नीपयोगः । अत्र कर्मव्यतीहारः व्यज्यते । सीतायाः एकः
 बाहुः रामस्य आलिङ्गने उद्युक्तः रामस्यापि एकः बाहुः सीताया परिरम्भे व्याघृतः
 भूतः । व्याघृतैकैकदीर्घोः इत्यत्र दीप् शब्दस्य दीपन् इत्यादेशः पालिकः असञ्जनाम-
 स्थान विभक्तौ । पक्षे व्याघृतैकैकदीर्घोः इति रूपम् । तथाच सूत्रम्—“पददन्त्रो-
 नासहनिशसन्यूपन्यदीपन्यकञ्चक्रनुदन्नासञ्चक्रम् प्रथितपु ।”

अविदितं यथा स्यात् तथा गता यामा यस्याः, यद्वै अविदिताय ते गताः तयोक्ताः
 यामाः यस्याः इति वियद्भः । राविरेव इत्यत्र एवकारः अन्ययोगं वारयति ; तथाचोक्तम्
 —ययोगमन्ययोगश्चात्यन्तायोगमेवच, व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य एककारः स्विधामतः ॥

अत्र विरतिरूपधर्मस्य जल्पनरूपे अन्यस्मिन् योगं वारयति एवकारः । रात्रौ प्रभा-
 तायामपि जल्पनं न निवृत्तमित्यर्थः । व्यरंसीदित्यत्र व्याञ्परिभ्यो रभः इति परस्मैपदम् ।

लक्षणः । शूर्पवन्नखाः यस्याः सा शूर्पणखा । संज्ञाशब्दोऽयं न वियद्भमर्हति ।
 संज्ञायां णत्वम् । पूर्वपदात् संज्ञायामगः इति नखशब्दस्य नकारस्य णत्वम् । शूर्पणखा
 रावणस्य भगिनी ।

सीता । एतावत् ते दर्शनम् । इतः परं तव दर्शनं दुर्लभं भविष्यति इत्यर्थः ।

रामः । विप्रयोगः विरहः तस्मात् वस्ता भीता इति विप्रयोगवस्ता तत् सम्बोधने,
 विप्रयोगवस्ते विरहभीते । चित्तमेतत् । नेयं परमार्थतः शूर्पणखा । किन्तु एतत्
 खलु तस्यैश्वर्यम् । अतो विरहशब्दा अमूला इतिभावः ।

सीता । चित्तस्थोऽपि दुर्जनः असुखस्य निमित्तं भवति इत्यर्थः ।

रामः । जनस्थानस्य पञ्चवस्थाः वृत्तान्तः उदन्तः सीताहरणादिः वर्त्तमानः प्रत्यक्षः
 इव प्रतिभाति ; अनुभूयते प्रतीयते इत्यर्थः ।

लक्षणः । अथेति । अथ पापैः रक्षोभिः कनकहरिणच्छन्नविधिना इदं तथा
 वत् यथा चालितमपि व्यथयति । शून्ये जनस्थाने विकलकरणैः आर्यचरितैः यावा-
 दपि रोदिति वज्रस्य अपि हृदयं दलति ॥ २८ ॥

अथ अनन्तरं शूर्पणखायाश्चित्तप्रदर्शनानन्तरं इत्यर्थः सीताहरणचित्तं निर्दिष्टब्राह्म-
 णमिति । पापैः दुरात्मभिः क्रूरकर्म्मभिः रक्षोभिः राक्षसैः मारीचादिभिः कर्तृभिः

कनकस्य सुवर्णस्य हरिणः कनकहरिणः सुवर्णमयी मायामृगः स एव कृद्ग तस्य वा कृद्ग
 कलं कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयन्कृद्गकैतवे इत्यमरः इति कनकहरिणकृद्ग तस्य विधिः
 अनुष्ठानं इति कनकहरिणकृद्गविधिः तेन करणेन इदं सीतायाः हरणमित्यर्थः तथा
 वृत्तं जातं भूतमिति यावत् यथा चालितमपि विशोधितमपि प्रतिकृतमपीत्यर्थः व्यथयति
 पीडयति, चिन्त्यमानं सत् मनःपीडां जनयति इत्यर्थः । तथाहि शून्ये देव्या
 जानक्या विरहिते जनस्थाने पञ्चवद्व्यां विकलानि विह्वलानि करणानि इन्द्रियाणि
 चक्षुरादीनि येषु तेः विकलकरणैः, करणं साधकतमं चेतगावेन्द्रियेष्वपि इत्यमरः ।
 आर्थस्य रामस्य चरितैः कर्मभिः विलपनादिभिः यावा शैलीऽपि का कथा प्राणिना-
 मिति भावः । रोदिति अथु विमुञ्जति, रामस्य विलापदर्शनेन शिलीचयाः अपि
 तुहिनपातमिषेण अथूख्यमुच्चन्नित्यर्थः ; वज्रस्य अपि अतिकठिनसारस्य कुलिशस्यापि
 हृदयं दलति स्फुटति दौर्ध्यति इत्यर्थः । अद्रिग्रीवगिरियावाचलशैलशिलीचयाः
 इत्यमरः । सीताविरहितस्य रामस्य सरोदनचेष्टितान्यवलीक्य काननभूमिः समदुःखा
 चुकोश इव । पाषाणोऽपि द्रवौभूतः अतिनिष्ठुरस्यापि वस्तुनोऽन्तर्हृदयं विदोर्णमिवा-
 भवत् इत्यर्थः । शिखरिणी वृत्तम् । रसैरुद्वेगिना यमनसमल्लागः शिखरिणी इति
 लक्षणम् । अलम्बन्ते सम्बन्धरूपा अतिशयीतिरलङ्कारः । रक्षोभिरिति कर्त्तरि तृतीया
 उभयप्रातौ कर्मणि इति समासान्तर्गतकनकहरिणकृद्ग इति कर्मपदे षष्ठीप्रयोगात्
 कर्तृकारके तृतीया, विधिरिति कृद्गयोगात् । कनकहरिणच्छन्नविधिना इत्यत्र करणे
 तृतीया । हेतौ वा । इदं दैवदुर्विलसितं सीताहरणरूपं तथा वृत्तम् परिणतम्
 भूतमित्यर्थः । रक्षोभिः इदं तथा वृत्तमाचरितमिति व्याख्यानां त सम्यक् हतेरकर्म-
 कलात् । कृदयतेः मनिन् कृद्ग । अस्मैव शीकस्य चतुर्थश्चरणः आर्यासप्तशतीकारेण
 गोवर्दनाचार्येण भवभूतेः करुणरसवर्णने नैपुण्यमधिकृत्य प्रकारान्तरेण प्रयुक्तः ।

भवभूतेः सम्बन्धादभूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति यावा ॥

सीता । क्लान्तः क्लिष्टः इत्यर्थः । मदर्थं प्रभूतं क्लेशं दुःखं च अवाप्तवानसि ।
 क्लम + क्त (कर्त्तरि) = क्लान्त ।

लक्षणः । [निर्वर्ण्यं निपुण्यं दृष्ट्वा आकूतेन अभिप्रायेण सह वर्तमानं यथा
 तथा साकूतम् साभिप्रायम्]

अयमिति । अयं वाय्पौषः वृटितः मुक्तामणिसरः इव धाराभिः विसर्पन्
 जर्जरकणः धरणीं लुठति । भराभातहृदयः आवेगः निरुद्धः अपि स्फुरदधरनासा-
 पटतया परेषाम् उन्नेयः भवति च ॥ २८ ॥

अयं ते वाय्पाणां अथूणां औषः राशिः समूह इति यावत् इति वाय्पौषः अथुनिचयः
 वृटितः क्षिन्नवस्त्रः मुक्ताप्रधानः मणिसरः मणिहारः इति मुक्तामणिसरः मौक्तिकैः

ACT I.

47

मृषिभिश्च यथिती हारः इव धाराभिः अविच्छिन्नप्रवाहेण धरणीं विसर्पन् चित्यां
पतन् जर्जराः विशीर्णाः कणाः सुद्रांशाः शीकराः यस्य सः जर्जरकणः भूसम्पर्केण
विकीर्णकणः लुठति भूमिमुपस्त्रिप्यति । किन्नरस्य मणिहारस्य वाष्पावदाताः मणयो
यथा धाराक्रमेण भूमौ पतित्वा इतस्ततो विकीर्णा भवन्ति तथा तव गुभाः अश्रुविन्दवः
किन्नरप्रवाहेण चितौ पतित्वा विशीर्णकणाः विलुठन्ति । किन्न भरणे अतिशयेन
आभ्रात आपूरितं सन्नापितं वा हृदयं यस्य स भराभ्रातहृदयः, यस्य आधिक्येन तव
हृत्सं हृदयसापूरितं तादृशः आवेगः शोकपूरः निरुद्धः निवारितः प्रकाशी-
भवतीन्मुखः आभ्यन्तरेण प्रयत्नेन नियन्त्रितः सन्नपि स्फुरदधरनासापुटतया अधरस्य
नासापुटस्य तयोः समाहारः इति अधरनासापुटम् । प्राण्यन्नत्वात्तद्वैकवद्भावः ।
स्फुरत् कम्पमानं अधरनासापुटं यस्य स स्फुरदधरनासापुटः तस्य भावः तत्ता
तया स्फुरदधरनासापुटतया, ओष्ठस्य नासाग्रस्य च कम्पेन परेषां अन्येषां
हृत्मानां कर्त्तरि वेति षष्ठी, उन्नेयः ऊहनीयः बोधयोग्यः इत्यर्थः भवति ।
नासापुटस्य ओष्ठस्य च विकम्पं दृष्ट्वा अन्ये अन्तर्निरुद्धमपि भवतः शोकावेगम् अनु-
तातुं शक्नुवन्ति । शिखरिणी वृत्तम् । लुट् धातौः अकर्मकात् कर्त्तरि क्तः वृटितः ।
यदवा सकर्मकीऽपि अयं वर्तते ; तस्मात् कर्मणि क्तः वृटितः । वृटन्ति सर्वसन्देहां
लुक्कान्ति ग्रन्थयो हृदि इति कविरहस्यम् । वि + सृप् + शतृ = विसर्पत् । सर्पति ;
ससर्प, असार्पसीत् अस्वाप्सीत्, असृपत् । सृष्टः । धाराभिरिति करणे लटौया ।
वर्जधातौः अरन् जर्जरः । नि + रुध् + क्त (कर्मणि) = निरुद्ध । आङ् + विज्
+ घञ् = आवेगः । उद् + नी + यत् (कर्मणि) = उन्नेयः । आङ् + धा + क्त (कर्मणि)
= आभ्रात । धा — धसति ; दधौ ; अधासीत् ।

रामः । तत्कालमिति—प्रियजनविप्रयोगजन्मा तीव्रः अपि दुःखाग्निः तत्कालं
प्रतिहतिवाञ्छया विसीदः । मनसि पुनः विपच्यमानः हन्मसं व्रणः इव वेदनां
करोति ॥ ३० ॥

प्रियः दयितः जनः प्रियजनः सीतारूपः तेन विप्रयोगः विरहः तस्मात् जन्म
उत्पत्तिर्यस्य स प्रियजनविप्रयोगजन्मा सीताविच्छेदसमुत्पन्नः, श्रवज्जर्गिह वहुव्रीहि
व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । तीव्रः उग्रः नितरां दुःसह इति भावः
दुःखमग्निरिव इति दुःखाग्निः शोकानलः, प्रतिहतेः प्रतिकारस्य वैरमीचनस्य वाञ्छा
इच्छा तथा हेतुना विसीदः कथमपि सहनयोग्यां दशां नीतः । किन्तु अधुना मनसि
चेतसि विपच्यमानः विपाकं उपेयिवान् आलोच्यमानः इत्यर्थः हृदयस्य मर्मणि
गूढस्थाने रुद्धग्रन्थिः व्रण इव वेदनां निरतिशयक्षेत्रं करोति उत्पादयति । विपाकं
गतः हन्मर्मणि सञ्जातो व्रणः यथा अरुनुदां पीडां जनयति तथा सीताहरणजनितः
अवमानसहकृतः शोकः इदानीं अर्थ्यमाणः महतीं यातनां समुत्पादयति । तदानीन्तु

প্রতীকারচ্ছয়া সমুদীপিত: ক্রোধ: শোকং নিরসয় হৃদয়সাপূরয়ত । শোক: - নিষ্কিঞ্চয়ী-
কৃত: অমবদিতভাব: । প্রহর্ষিণীবৃত্তম্ । ত্রাশাভির্মনজরগা: প্রহর্ষিণীযস্মি
লচণম্ ।

স: কাল: ইতি তত্কাল: । তম্ । অত্যন্তসংযোগে দ্বিতীয়া । বি + প্র + যুজ্ + ঘञ्
= বিপ্রয়োগ । প্রতি + ক্ত + ক্তিন্ = প্রতিকৃতি । বাञ্ছ + ভাবে অ (ক্ষিযাং টাप्)
= বাञ্ছা । গুরোয় হ্রল: ইতি ভাবে অ: । বি + সহ + ক্ত (কর্ম্মণি) = বিসৌদ্র ।
বি + পচ্ + শানচ্ (কর্ম্মকর্তারি) = বিপচ্ছমান । অস্বীলিঙ্গ: ব্রণশব্দ: ।
ব্রণোঃস্মিয়ামীর্শমরু: ক্রীবে ইত্যমর: । বিদু + যুচ্ (ভাবে) বেদনা । শ্যাসয়ন:
যুচ্ ইতি সূত্রে ঘট্টিবন্দিবিদিত্যর্থোক্তি বক্তব্যাত্ যুচ্ । দু:খাপ্রিরিত্যব উপমিতসমাস:
এব যুক্ত: ; বিসৌদ্র: বেদনাং কৰোতি ইत्याদীনাং উপসাসাধকত্বাত্ । তীত্রৈকাল-
নিতান্তানি গাঢ়বাদৃঢ়াদানি চৈত্মর: । প্রীণাতি ইতি প্রিয়: ; প্রী + ক্ত (কর্তারি) ।
ইগুপধজ্ঞাপ্রীকির: ক: ।

লক্ষণ । ভরদ্বাজ মূনিপ্রোক্ত, চিত্রকূটপর্বতগামী পথস্থিত, যমুনা তীরবর্তী, শ্রাম
নামে প্রসিদ্ধ এই সেই বটবৃক্ষ ।

রাম । [সম্পূর্ণভাবে অবলোকন করিলেন]

সীতা । আৰ্য্যপুত্র, এ প্রদেশের কথা মনে হয় কি ?

রাম । অয়ি (প্রিয়ে), কিরূপে ভূমিব ?

এই স্থলে ভূমি পথপ্রবেশে পরিব্রাজ্য, অলস ও মুগ্ধ নিজ গাত্র আমার বক্ষঃস্থলোপরি
নিহিত করিয়া শয়ন করিয়াছিলেন ; এবং গাঢ় আলিঙ্গনে মৃদিতমৃগালীর আয় ছুঁইল
তোমার অঙ্গলতিকার সংবাহন ক্রিয়া সম্পাদিত হইলে নিদ্রিত হইয়া পড়িয়াছিলেন ॥ ২৪ ॥

লক্ষণ । বিক্ষাটবীপ্রবেশপ্রারম্ভে বিরোধ কর্তৃক আমাদিগের সংরোধ এই চিত্রিত
হইয়াছে ।

সীতা । ইহা দেখিবার প্রয়োজন নাই । দক্ষিণারণ্যে আমার প্রবেশের সময়
আৰ্য্যপুত্র সহস্র (আতপ নিবারণের জন্য) তালবৃন্তরূপ আতপত্র ধরিয়াছিলেন সেই
চিত্র অবলোকন করি ।

রাম । গিরিনির্ঝরিণীর তটপ্রদেশে এই সেই তপোবনসমূহ । যে তপোবনের
বৃক্ষমূল বৈগানসগণ আশ্রয় করিয়াছেন এবং যে তপোবনে শমপরায়ণ ভোগনিম্পূহ,
অতিথিসংকারনিরত, নীবারোদন পাককর্ত্তা, গৃহিণ গৃহস্থজীবন অতিবাহিত করিয়া
থাকেন ॥ ২৫ ॥

লক্ষণ । জনহানের মধ্যবর্তী এই গিরিপ্রশ্রবণ । সতত সঞ্চরমাণ মেঘরাজিতে
উহার নীলিমা ঘনীভূত ও স্নিগ্ধভাব প্রাপ্ত হইয়াছে, এবং উহার কন্দরপ্রদেশ অবিরল-
সন্নিবিষ্ট বৃক্ষশ্রেণী নিবন্ধন নিরন্তরসিঞ্চনালগ্নবৃন্তকাননভূমি পরিবেষ্টিত গোদাবরীর কলো-
শব্দে প্রতিনিদিত ।

ACT I.

49

রাম। হে শৌভনাস্ত্রি, সেবাপরায়ণ লক্ষণ আমাদিগের স্তম্ভস্বাক্ষর্য বিধানার্হ দ্রষ্টব্য ব্যবস্থা করিয়া দেওয়ায় আমরা সন্তুষ্ট হইয়া ঐ পর্বতে যে দিনকতিপয় অতিবাহিত করিয়াছিলাম তাহা তোমার স্মরণ হয় কি? তত্রত্য বাহুতোয়া গোদাবরীর কথা স্মরণ হয় কি? এবং গোদাবরীর উপাস্তভূমিতে আমরা যে অবস্থান করিতাম, তাহা মনে হয় কি? ॥ ২৬ ॥

এবং—

অত্যন্ত স্নিকর্ষহেতু আমরা উভয়ে পরস্পরের গণ্ডে গণ্ড সংলগ্ন করিয়া বাহা কিছু রিভে উদিত হইতেছিল তাহাই ক্রমব্যতিরেকে ধীরে ধীরে অনুচ্চাঙ্করে গল্ল করিতেছিলাম; আমাদের উভয়ের এক একটা বাহু গাঢ় আলিঙ্গনে ব্যাপৃত ছিল, এই অবস্থায় রাত্রির বাদগুলি অজ্ঞাতসারে অতিবাহিত হইয়া গেল এবং রজনীই নিবৃত্ত হইল; (গল্ল নিবৃত্ত হয় নাই) ॥ ২৭ ॥

লক্ষণ। পঞ্চবটী প্রদেশে এই শূৰ্পগন্ধা।

নীতা। হা আৰ্য্যপুত্র, এই পর্য্যন্ত আপনার দর্শন শেষ হইল।

রাম। অগ্নি বিয়োগভীক, এ চিত্র!

নীতা। চিত্রই হউক অথবা বাহা হউক; ছুর্জ্ঞান অস্থখোৎপাদন করিয়া থাকে।

রাম। আহা, জনস্থানের বৃহত্তম বর্তমান ঘটনার স্থায় প্রতীত হইতেছে।

লক্ষণ। পাপাত্মা রাক্ষসেরা স্ববর্ণময় হরিণের ছলনা করিয়া এমন নৃশংস আচরণ করিয়াছিল যে যদিও তাহার সম্যক প্রতিবিধান করা হইয়াছে তথাপি উহা (স্মরণ করিলে) বস্ত্রণা উৎপাদন করে। জানকীবিনীন শূন্য জনস্থানে আৰ্য্য রামচন্দ্র বিশ্বলেন্দ্রিয় হইয়া যে বিলাপ ও রোদনাদি করিয়াছিলেন, তাহাতে পাৰ্শ্বগণও দ্রবীভূত হয়, বজ্রেরও কবর বিদীর্ণ হয় ॥ ২৮ ॥

নীতা। [অশ্রু মোচন করিয়া] হে দেব, রঘুকুলানন্দ, আমার জন্ত আপনি এইরূপ ক্রেশ পাইয়াছিলেন।

লক্ষণ। [নিপুণভাবে রামকে অবলোকন করিয়া, সাভিপ্রায়ে] আৰ্য্য, এ কি?

আপনার এই অশ্রুনিচয় ছিন্নপুত্র মৃত্যুময় মণিহারের স্থায় সমস্ত ধারায় ভূমিপৃষ্ঠে নিপতিত হইয়া বিকীরণ ও বিলুপ্তি হইতেছে। আধিক্যবশতঃ সমস্ত হৃদয়কে পরিপূর্ণ করিয়া সমুচ্ছলিত আপনার শোকাবেগ অন্তনিরুক্ত হইলেও অধর ও নাসাপুটের কম্পবশতঃ অস্ত্রের অনুমানযোগ্য হইতেছে ॥ ২৯ ॥

রাম। বৎস,—প্রিয়জনের বিরহজন্ত অতি তীব্র ও শোকানল প্রতিকারেচ্ছায় তখন সহ্য করিয়াছিলাম; এখন মনে মনে চিন্তাবশে বিপাকপ্রাপ্ত হইয়া উহা হৃদয়-প্রদেশে সঞ্চারিত ব্রণের স্থায় যাতনাপ্রদ হইয়াছে ॥ ৩০ ॥

Lakshmana :— Here is that Banyan tree, the king of the forest, by name Syama, which stands on the bank of the Kalindi (Jamna), and is on the side of the way leading to the mount Chitrakutā, and was spoken of by (the sage) Bharadwaja.

Rama :—[Looks at it wistfully].

Sita :—Does my husband remember this place ?

Rama :—How can it be forgotten, my dear ? (It is the place) where you fell asleep, after having reposed on my breast your limbs which were feeble as a withered or crushed lotus plant which were wearied, drooping and charming (at the same time) on account of the fatigue of journey, and to which shampooing was administered as a restorative by a fast and close embrace (24).

Lakshmana :—Here is the [scene of the] obstruction caused by Viradha at the entrance of the Vindhya forest.

Sita :—No good looking at it. I will see how we began to enter the southern forest, when my husband held with his own hands a palm-leaf umbrella (over my head).

Rama :—These are the self-same hermitages on the banks of mountain rivulets, where hermits live under the shades of trees, and where householders of a calm and quite turn of mind, devoted to doing the rites of hospitality, and living upon handfuls of wild rice, have their homes. (25).

Lakshmana :—Here is the mountain named Prasravana, situated in the middle of Janasthana, the azure hue of which is thickened and rendered glossy by clouds constantly dripping and moving (towards it), and the caves of which are noisy with the (roaring) Godavari which seems to have been broadened by forests having an unbroken, glossy, blue outskirt by reason of a dense multitude of trees.

Rama :—O you of a fair frame, do you remember those days we passed on the mountain, ourselves being comfortable on account of the service done by Lakshmana ? And do you remember also the Godavari there with its sweet water ? And do you recall also our wanderings about the sides of the hill (or the river) ? (26).

And also,—

(Here) while we were talking on this and that thing in a low voice without any method, our cheeks pressing each other on account of a close contact, and one arm of each engaged in a fast

ACT I.

51

embrace, the night drew to its close without our noticing how its several watches passed away. (27).

Lakshmana :—Here is Surpanakha at Panchavati.

Sita :—Ah ! My husband ! Thus far (and no further) is your sight (granted to me).

Rama :—O you are afraid of separation ! It is but a picture.

Sita :—Be it as it may. A wicked person causes misery.

Rama :—Alas ! The incidents of Janasthan seem to be an occurrence of the present time.

Lakshmana :—And then the wicked Rakshasas by using the stratagem of the golden deer perpetrated such an act, which, though fully revenged, causes pain. Even a stone weeps and the heart of adamant breaks at the doings (bewailings) of our elder brother with his senses overwhelmed in the lonely tract of Janasthana. (28).

Sita :—[With tears] O my lord, the delight of Raghu's race, you were thus afflicted on my account.

Lakshmana :—[*Marking Rama attentively and feelingly*] Honoured brother, what is this ? This flood of tears issuing in a continuous flow rolls in broken drops on the ground like a necklace of pearls and gems with its string broken. And the agitation (of your mind) though suppressed within is capable of being perceived by others on account of the flush and quiver of your lower lip and the nostrils. (29).

Rama :—My dear boy, at that time the fire of grief which had its rise from the separation from my beloved one, though intense, was borne on account of the desire of revenge ; but now being thought over and over in my mind it causes anguish like a boil festering in the very core of my heart. (30)

सीता । अतिशयिता भूमिः इति अतिभूमिः आधिक्यं उत्कर्षः इत्यर्थः । तामतिभूमिं गतेन ; अतिप्रवृद्धेन ; रणरणकेन उद्देगेन । आर्यपुत्रेण स्वामिना रामचन्द्रेण पुनः विरहितः इति आर्यपुत्रविरहितः । तम् । शर्पणखायाश्चितदर्शनेन पूर्वमनुभूतस्य विरहस्य वर्त्तमानतया प्रतिभानात् आत्मानं पत्या विरहितं सीता मन्यते ॥

लक्षणः । अन्यतः अन्यस्मिन् विषये क्षिपामि चित्तं सञ्चारयामि । मनूनां

अन्तरं अवकाशः इति मन्वन्तरम् । मन्वन्तरं व्याप्य पुराणः इति मन्वन्तरपुराणः ।
अत्यन्तसंयोगे इति द्वितीयासमासः । यदा मन्वन्तरं इव पुराणः इति मन्वन्तरपुराणः ।
उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । अन्यः मनुः इति मन्वन्तरम् । मयूरव्यं-
सकादित्वात् समासः । तस्मात् मन्वन्तरादपि पुराणः इति मन्वन्तरपुराणः इति
वीरराघवः । गृध्राणां राजा इति गृध्रराजः जटायुः । तस्य । राजाहः सखिभ्यश्च
इति समासान्तः टच् । चरित्रमाचरणं वृत्तमिति यावत् । विक्रमः पराक्रमः
शौर्यम् । चरित्रञ्च विक्रमश्च इति चरित्रविक्रमौ तयोः उदाहरणम् वर्णनम् चित्र-
मित्यर्थः । इति चरित्रविक्रमीदाहरणम् । सीतायाः समुद्धारार्थं प्राणानपि पण्यीकृत्य
असौ गृध्रराजः रावणेन सह युयुधि ममार च इति वृत्तान्तः आलेख्ये समर्पितः ।

सीता । निर्व्यूढः निःशेषेण सविशेषं ऊढः धृतः इति निर्व्यूढः । सविशेषं
निरतिशयं यथा तथा प्रदर्शितः इत्यर्थः । अपत्ये पुत्रे पुत्रस्थानीये इत्यर्थः रामे स्नेहः
इति अपत्यस्नेहः । सुधायाः उद्धरणाय प्राणानपि समुत्सृज्य पुत्रस्नेहस्य चरमः
उत्कर्षः प्रदर्शितः इत्यर्थः । नञ् + पत् + यत् = अपत्य । स्निह + घञ् = स्नेह ।

रामः । कश्यपस्य गीतापत्यं पुमान् इति काश्यपः । कश्यपात् विनतायां
समुत्पन्नस्य गरुत्मतः पुत्रोऽयं जटायुः । शकुन्तानां पक्षिणां राजा इति शकुन्तराजः ।
पक्षिराजः । तस्मिन् दृश्यते इति त्वाद्दृशः तत्तुल्यः इत्यर्थः । तदादिषु दृश्येनानुचिने
इति कन् प्रत्ययः । आ सर्वनाम्नः इति आकारोऽन्तादेशः । तीर्थस्य पुण्यक्षेत्रतुल्यस्य
तद्वत् पावनस्य इत्यर्थः । यद्वा तीर्थस्य उपाध्यायस्य हितोपदेष्टुः इत्यर्थः । सम्भवः
उत्पत्तिः जन्म इत्यर्थः ।

लक्षणः । जनस्थानस्य पञ्चवक्त्राः पश्चिमतः पश्चिमे भागे । जनस्थानपश्चिमः
इति पाठे तु जनस्थानात् पश्चिमः इति विग्रहे जनस्थानपश्चिमः । दनुः नाम कवन्तः
इति दनुकवन्तः । तेन अधिष्ठितः अध्युषितः इति दनुकवन्ताधिष्ठितः । कवन्तं
सलिले प्रोक्तं अपमूर्द्धकलेवरे । कवन्तोऽस्त्री क्रियायुक्तव्यपमूर्द्धकलेवरे । क्वीं
जले पुंस्यदरे बाहुरचोविशेषयोरिति मेदिनी । दनुर्नाम मूर्द्धङ्गीनः उदरस्थितवदनः
राक्षसविशेषः तेन अध्युषितोऽयं दण्डकारण्यस्य भूभागः प्रदेशः । चित्रकुञ्जवान् इति
अस्य भूभागस्य नाम । विचित्रैः कुञ्जैः लतादिपिहितोदरस्थानैः सनाथीकृतलादस्य
प्रदेशस्य तथाविधा संज्ञा । ऋष्यमूकः पर्वतविशेषः किष्किन्ध्यासन्निकुण्डे वर्तते ।
तव मतङ्गनामा ऋषिः यस्याः शपादभीतः वाली ऋष्यमूकपर्वतं न कदापि प्रायात्
सिद्धा तपःसिद्धा श्वरी श्वरजातीया स्त्री इति सिद्धश्वरी । पम्पा अभिधानं
यस्याः तत् पम्पाभिधानम्, पम्पाख्यम् । सरः सरोवरः ऋदः इति यावत् । रामायणं
तु श्वरी इति तापसराः नाम अभिहितम् । सा च तापसी आसीत् ।

तेषां (मतङ्गशिष्याणां) गतानामद्यापि दृश्यते परिचारिणी । अमणी श्वरी

नाना काकुत्स्थ चिरजीविनी । त्वान् धर्मोऽस्थिता नित्यं सञ्जभूतनमस्कृताम् । दृष्ट्वा
दीपमं रामं स्वर्गलोकं गमिष्यति । अथ रामानुजः श्वरी नाम श्वरीत्याख्या यमणी
तापसी ।

The Rishyamuka, the Pampa etc., are still known by the same names in the neighbourhood of the modern town of Anagundi, the ancient capital of the monkey chiefs on the Tungabhadra. The lake Pampa is regarded the same as the river Pennair.

सीता । अमर्षः क्रोधः धीरत्वं धैर्यञ्च इति अमर्षधीरत्वे विस्मृते परित्यक्ते
अमर्षधीरत्वे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा विस्मृतामर्षधीरत्वं । शोकाविशस्य
उद्धतितत्वात् कीर्णं धैर्यं च विहाय इत्यर्थः । प्रमुक्तः कण्ठः यस्मिन् कर्मणि तद्
यथा तथा प्रमुक्तकण्ठम् । उच्चैः इत्यर्थः । क्रियाविशेषणमिदं इयम् । रुदितं इति
रुधातोः भावे क्तः ।

रामः । रमणीयम् चित्ताकर्षकम्, मनीहरमिति यावत् ।

एतस्मिन्निति । एतस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः
कुवलयिनः सुवः विभागाः बाष्पाभः परिपतनीद्वमान्तराले संदृष्टाः सन्ति शेषः ॥३१॥

एतस्मिन् पम्पासरसि सदेन हर्षेण तारुण्यादिजन्यविकारविशेषेण वा कलानां
व्यक्तमधुरध्वनीनां मल्लिकाक्षाणां राजहंसविशेषाणां राजहंसास्तु ते चक्षुरर्ण-
वीहितैः सिताः मलिनैर्मल्लिकाक्षास्तु धार्तराष्ट्राः सितेतरैरित्यमरः—पक्षैः गरुडैः
आधूताः कम्पिताः अतएव स्फुरन्तः चञ्चलाः उरवः दीर्घाः दण्डाः नालानि येषां तानि
मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डानि, तयोक्तानि पुण्डरीकाणि श्वेतपद्मानि येषु
ते मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः, कुवलयानि इन्द्रीवराणि नील-
पद्मानि इत्यर्थः बाहुल्येन सन्ति येषु ते कुवलयिनः सुवः धरित्रा विभागाः खण्डाः
बाष्पाभसां अश्रूणां परिपतनं उपचयवशात् गौरवेण सुविपतनं, उद्गमः पुनः पक्ष-
राजिषु आविर्भावः इति बाष्पाभः परिपतनीद्वगमौ तयोः अन्तराले श्रवकाशि मया
दृष्टाः श्रवलीकिताः । तद्विरहेण दूयमानहृदयः निरन्तरमेव अश्रूणि अमुञ्चम् ।
मुञ्चितानां अश्रूणां पक्ष्मस्यः पतनं पुनश्च पक्ष्मपङ्क्तौ उदयः इत्यनयोः सन्धौ स्वल्पोऽपि
यो दशनावकाशः सया लब्धः तस्मिन् पम्पासरसः कमलकहारादिजलजपुष्पैरलङ्घ्यताः
विभागाः श्रवलीकिताः । केचित्तु श्रीकमिसमित्यमपि आचक्षते मलिनचरण-
चक्षूनां राजहंसविशेषाणां पक्षपवनैरुत्कम्पितश्वेतपद्मैरलङ्घ्यता अपि पम्पायाः
विभागाः मुहुर्मुहोर्यनाशुसम्भारैः कलषितदृष्टित्वाद् रामेण द्रष्टव्यसुखीः अतएव
इन्द्रीवरेः शोभमाना इव अदृक्षत इति । प्रहर्षिणीवत्तम् । लक्षणमुक्तम् । मल्लिका

इव अक्षिणी येषां ते मल्लिकाचाः । बहुव्रीहौ सक्यच्चाः स्त्राज्ञात् षच् इति षच्प्रत्ययः ।
आडपूर्यात् धूज कम्पने इति धातोः कर्मणि क्तः आधूतः ।

धूनीति चम्पकवनानि धुनीत्यशीकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् । वायु-
विधूयति चम्पकपुष्परिणून् यत्कानने धुवति चन्दनमञ्जरीय ॥

वाय एव अम्भः इति वाय्वाम्भः । वाय्वाशब्देनैव सिद्धे अम्भःशब्दग्रहणम् सामान-
विशेषभावदर्शनार्थम् । चूतवृक्षवद् अपौनरुक्ताम् ।

लक्ष्मणः । हनूमान् शारदीनाञ्चेति संज्ञायां दीर्घः ।

सीता । चिरं निर्विषः खिन्नः क्लेशमुपमुञ्जानः इत्यर्थः यः जीवलीकः मल्लक्षणः
इत्यर्थः तस्य प्रत्युद्गरणं क्लेशविमीचनं इति चिरनिर्विषजीवलीकप्रत्युद्गरणम् । तेन
गुरुकं उपकारी इति मुपमुपेति समासः । उपकर्तुं शीलमस्य इति उपकारी ।
उपकरोतिः णिनिः । हेतुतृतीयया अपि समासः इष्यते । चिरनिर्विषस्य रावणस्य
दौःशील्येन चिरक्लिष्टस्य जीवलीकस्य जगतः प्रत्युद्गरणेन, रावणनिधनस्य प्रधानहेतुत्वात्
विश्लथीकरणेन गुरुकोपकारी इत्यपि व्याख्यानं समीचीनम् । महान् अनुभावः
तेजीविशेषः यस्य स महानुभावः । अनुगतीभावः इति अनुभावः । मरुतः पवनस्य
अपत्यं पुमान् इति मारुतिः । बाह्वादिभ्यश्चेति इङ् । आकृतिगणः बाह्वादिः ।

रामः । दिष्टेति—सोऽयं महाबाहुः अञ्जनानन्दवर्धनः दिष्ट्या लब्धः इति
शेषः । यस्य वीर्येण वयञ्च कृतिनः भुवनानि च कृतीनि ॥ ३२ ॥

महाबाहुः दीर्घबाहुः पराक्रमशाली इत्यर्थः सोऽयं अञ्जनायाः आनन्दस्य वर्धनः
आञ्जनेयः हनूमान् दिष्ट्या भाग्येन आसादितः इत्यर्थः । यस्य हनूमतः वीर्येण शक्या
वयं कृतिनः कृतकार्याः सिद्धमनोरथाः भुवनानि जगन्ति च कृतीनि ; कण्टकोद्धारत्
जगन्ति अपि सफलकामानि जातानि । दिष्ट्या इति हतयान्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।
वीरस्य कर्म भावो वा वीर्यम् । वीरशब्दात् यत्प्रत्ययः ।

गौता । शय, शय, आमिओ अतारुड मनःकोडवनतः आमाके आर्वापूत्र हईते
बिबुल मने करितेहि ।

लक्ष्मण । [आश्चर्यगत] ईहादिगेर चित्त अश्विषये नकारित करि । [चित्र अवलोकन
करिषा प्रकाशे] मवल्लरपुराण, पूजाई पितृहानीय गृध्रराज जटायूर चरित्र ओ शौर्येर
उदाहरण एताने चित्रित हईराछे ।

गौता । शय, तात, आपनि अपतय्मेहेर पराकाष्ठा प्रदर्शन करिराछेन ।

राम । शय, तात, कष्टपकुलोपग्न पक्षिराज, तीर्थसदृशपावन, उवाचूष नाधुर
आर कोधाय पुनरुपपत्ति हईवे ?

लक्ष्मण । जनश्रानेर पश्चिमे स्थित, चित्रकुलवान् नामे प्रसिद्ध, এই পূজারগণ্য
বধায় দহুনামক কবন্ধ বাস করিত । স্বায়ুক পক্ষিতে মহাভাগ মতঙ্গমুনির এই আশ্রম
শুভল । এই অমণানামী নিষ্কমবরী । এই সেই প্রসিদ্ধ পম্পাসরোবর ।

ACT I.

55

নীতা। অর্ঘ্যপুত্র এইস্থানে অমর্য ও ধৈর্য্য বিসর্জনপূর্বক উচ্চৈঃস্বরে রোদন করিয়াছিলেন।

রাম। দেবি, এই সরোবর অতি রমণীয়। মদনভ মল্লিকার পক্ষীর পক্ষপবনে সংকম্পিত, চঞ্চলনাল শ্বেতপদ্মসমূহোপশোভিত ও কুবলয়ালঙ্কৃত এই সরোবরের অংশ-গুলিকে আমি অশ্রুপ্রবাহের পতন ও পুনরুদগমনের অন্তরালে (অস্পষ্ট ও একাকারভাবে) ধ্বলোকন করিয়াছিলাম ॥ ৩১ ॥

লক্ষ্মণ। এই আর্ঘ্য হনুমান্।

নীতা। এই সেই মহানুভব মারুতি, যিনি চিরদুঃখিত জীবলোকের সমুদ্বার সম্পাদন করিয়া মহোপকারসাধন করিয়াছেন।

রাম। সৌভাগ্যক্রমে এই মহাবাহু অজ্ঞানানন্দনের সাক্ষাৎলাভ করিয়াছিলাম। হার প্রভাবে আমরা কৃতার্থতালাভ করিয়াছি, জগৎও কৃতার্থ হইয়াছে ॥ ৩২ ॥

Sita:—Oh ! woe ! On account of my anxiety having reached its culmination, I too think myself bereaved of my lord.

Lakshmana:—[Within himself.] Well, I will divert their attention to something else. [Looking at the picture, aloud] Here is the delineation of the conduct and the valorous deeds of father Satayu, king of the vultures, who was as old as the period or age of a Manu.

Sita :—Alas ! Father ! your paternal affection has been fully shown.

Rama :—Alas, father, descendant of Kasyapa, king of the birds, where again will be born a great and holy saint like yourself ?

Lakshmana :—Here is the tract of the forest of Dandaka lying to the west of Panchavati, which was inhabited by the headless monster Danu, and which is known as Chitrakunjaban. This is the hermitage of the sage Matanga on the hill of Rishyamuka ; here is the Sabara woman of high ascetic powers, Sramana by name ; this is the lake, named Pampa.

Sita.—Here my lord wept aloud, having given up all patience and resentment.

Rama :—Queen, this is a delightful lake. Here I saw in the intervals between the rising and falling of tears the tracts abounding in blue lotuses and also covered with white lotuses, the long stems of

which were waving, being shaken by the wings of the Mallikaksha birds cackling sweetly on account of hilarity. (31).

Lakshmana.—This is the honoured Hanuman.

Sita :—This is the same, large hearted Hanuman, the son of the wind-god, a great benefactor by the rescue of the world sunk into despair and grief for a long period.

Rama :—Luckily this is the same hero of powerful arms who adds to the joy of Anjana, and by whose valour we and all the world too have been successful. (32).

सीता । कुसुमानि जातानि अस्य इति कुसुमितः । तथोक्तः यः कदम्बतरुः कुसुमितकदम्बतरुः तव ताण्डविता नृत्यन्तः वर्हिणः मयूराः यव स कुसुमितकदम्बतरुः ताण्डवितवर्हिणः । किं नामधेयं यस्य स किन्नामधेयः किमाख्यः । अनुभावः तेजः विशेषः तस्य सौभाग्यं रामणीयकं इति अनुभावसौभाग्यं तदेव इति अनुभावसौभाग्यमात्रं मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः । तत् परिशेषं अवशिष्टं यस्याः सा अनुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषा । तथोक्ता धूसरा भूसौ विलुठनात् रेणुगुणित्वा श्रीः श्रीमा यव सः अनुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्रीः मूर्च्छन्संजाविलीपमापद्यमानः, प्रकृतिरुदयुन्नेवेण तया अवलम्बितः धृतः आर्यपुत्रः रामचन्द्र आलिखितः अङ्कितः । यव ईडगवस्यः आर्यपुत्रयवितः तस्य गिरिः किमभिधानम् । वर्षासु कदम्बपुष्पोदयात् मयूराणां नृत्यदर्शनाच्च द्विगुणीकृतप्रियाविरहदुःखः रामचन्द्रः असह्यतया शोकमहतचेतस्यः धरणीपृष्ठे पतितः लक्षणेन शोकदीनवदनेन धृतः । दुःखेन रामस्य श्रीः प्रायेण विलुता, केवलं अनुभावविशेषेण स एवायमिति उन्नतुं शक्य आसीत् । कुसुमशब्दादितच् तारकादित्वादितच् । ताण्डवं उडतनृत्यं कुर्वन्ति इति ताण्डवयन्ति । तत् करोति तदाचष्टे इति णिच् । ततः कर्त्तरि क्तः । अकर्मकत्वात् । यदा ताण्डवशब्दादितच् । तारकादित्वादितच् । वर्हं पिच्छं विद्यते एषां इति वर्हिणः मयूराः । मयूरवर्हिणो वर्ही इत्यमरः । फलवर्हाभ्यामिनच् इति इनच् प्रत्ययः सत्वर्थीयः पिच्छावर्हं नपुंसक इत्यमरः । अनुगतो भावः इति अनुभावः प्रादिसमासः । सुभगभावः इति सौभाग्यम् । सुभग + यञ् । हृद्भगसिद्धन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदवृद्धिः धूपातोः सरः औणादिकः धूसरः । कृधूमदिभ्यः कित् इति गुणाभावः ।

लक्ष्मणः । सीयमिति—कुकुभसुरभिः साल्यवान् नाम सः अयं शैलः, यस्मिन् नीलः स्निग्धः नूतनः तोयवाहः शिखरं ययति ॥ ३३ ॥

कुकुभः अञ्जनपुष्पैः, नदीसर्जावीरतरुनिन्दः, कुकुभोऽञ्जुतः इत्यमरः सुरभिः सुगन्धो साल्यवान् नाम सः अयं शैलः अद्रिः यस्मिन् अद्री नीलः सम्युतसलिलत्वात्

ACT I.

57

हृणवर्णः स्निग्धः मस्त्रणः इत्यर्थः नूतनः तोयं वहति इति तोयवाहः पयोदः कम्प्यण्
इति अण्, शिखरं गृह्णं ग्रयति अवलम्बते । यस्य अद्रेः गृह्णं निरन्तरं सम्भृतसलिलै-
र्नलैः पयोदैः आब्रतं भवति सोऽयं साल्यवान् नाम पञ्चतः ।

रामः । वत्स, एतस्मात् विरम, विरम अतः परं न चमः अस्मि । स मे
ज्ञानकीविप्रयोगः पुनः प्रत्यावृत्तः इव ॥ ३४ ॥

हे वत्स लक्ष्मण, एतस्मात् साल्यवदवर्णनात् विरम, विरम, निवृत्ताम् । दैन्ये
दिरुक्तिः । अतः परं न चमः न शक्तः अस्मि । नाहं अनुभूतपूर्वाणां शोकसन्दीपनानां
एषां वर्णनं श्रोतुं समर्थः । सः पूर्वम् अनुभूतः मे मम ज्ञानक्या सीतया विप्रयोगः
विरहः पुनः भूयः प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः इव । मन्वे स एव नितरां दुःसहः सीता-
विप्रयोगशीलः पुनरागतो नवीभूतः मम अन्तर्हृदयं नृशं दुनीति ।

इममेव साल्यवन्तमधिकृत्य तवभवता कालिदासेनोक्तम् । यथा—

एतद्भिरेमाल्यवतः पुरस्तात् प्रादुर्भवत्यम्बरलिखि गृह्णम् ।

नवं पयो यच्च घनैर्मया च तद्विप्रयोगायु समं विच्छेदम् ॥

गन्धय धाराहतपल्लवानां कादम्बसर्जद्विगतकैसरञ्च ।

स्निग्धायकैकाः शिखिनां बभ्रुव्यस्मिन्सञ्ज्ञानि विना त्वया मे ॥

अथ श्लोके सन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणं यथा—सन्दाक्रान्ताभुधिरसनगैर्माभनौ
तौ गुरु चेत् ॥ उत्प्रेचालङ्कारः । व्याङ्ग्यपरिभो रमः इति परस्मैपदम् । वि + प्र +
युञ् + घञ् = विप्रयोगः ।

लक्षणः । असंख्यातानि असंख्यानि । उत्तरीत्तराणि उत्तरेभ्यः उत्तराणि इति
उत्तरीत्तराणि ; क्रमेण वृद्धिं गतानि । कर्मसु वीरोचितेषु अवदानेषु आश्रय्याणि
विस्मयावहानि युद्धानि इत्यर्थः । परित्यान्ता चित्दर्शनेन क्लान्तिं गता । अमेः क्तः
कर्त्तरि । विद्याम्यताम् विपूर्वात् अमे णिचि कर्म्मणि लोट् । “वा चित्तविरागि”
इत्यतो वा इत्यनुवृत्तौ, व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् विद्यामयति, संक्रामयति इत्यादिरूप-
सिद्धिरिति तत्त्वबोधिनीकारः । आङपूर्वात् चरेर्यत् चरेराङ् च गुरो ल्यतोऽपवादेन
यत् । आश्रय्यमनिल्ये इति अङुतेऽर्थे सुट् ।

सीता । प्रत्युत्पन्नः दीहदः मनोरथः यस्याः सा प्रत्युत्पन्नदीहदा । तस्याः मे
विनाशं किञ्चिन्निवेदनीयमस्ति ।

This speech of Sita furnishes a clue to revealing some of
the dramatic purposes served by the picture scene. By arous-
ing the curiosity of Sita to take a trip to the hermitages of
anchorites, the picture-scene smoothes the way to Sita's
banishment.

वि + ज्ञापि (ज्ञा + णिच्) + यत् (भावे) = विज्ञाप्यम् ।

सीता । जाने मन्ये । अनुपसर्गाज्ज्ञः इति कर्तृभिप्राये आत्मनेपदम् । प्रसन्नः निर्मलाः उद्वेगहेतुरहिताः राक्षसादिहिंस्रजन्तुशून्याः इति भावः गम्भीराय तरुणैः दौर्णां निवेशात् हृदये कमपि लोकीत्तरं प्रशान्तं भक्तिपूतञ्च भावं उन्मेषयन्त्यः इत्यर्थः वनराजयः कान्तारयेणयः तासु विहरिष्ये विचरिष्यामि पविवः पावनः सौम्यः सुभरः सुखकरः इत्यर्थः । शिशिरः शीतलः अवगाहः स्नानं यस्यां सा पवित्रसौम्यशिशिरावगाहा । ताम् । अवगाहिष्ये । भागीरथ्यां स्नास्यामि ।

प्र + सदृ + क्त = प्रसन्न । सु + मन् = सीम । सीमात् व्याण् । सीम + व्याण् सीमः देवता अस्य इति सौम्यः । गमेरीरन् । गम्भीरः गभीरगम्भीरौ । गमेरः पचे लुम्च ।

रामः । न स्वलितः इति अस्वलितः । यदवा नास्ति स्वलितं पापाणादिप्रतिवम्बी यस्मिन् सः अस्वलितः अतएव सुखः सुखकरः सम्पातः गतिः यस्य सः अस्वलितसुखसम्पातः । तम् । उपस्थापय सञ्जीकुरु । स्वलति ; चस्वाल ; अस्वालीत् । सुखं करोति इति सुखयति । सुखशब्दात् णिच् । सुखयति इति सुखः । पचाद्यजिति अच् । सम् + पत् + घञ् = सम्पात ।

The adjective of the car, indicates the solicitude of Rama regarding Sita, having in view the advanced stage of her pregnancy

रामः । कठिनं निष्ठुरं हृदयं यस्याः सा कठिनहृदया । मया विरहिता तं गमिष्यसि, अहं एकाकी गृहे स्थास्यामि इति चिन्तयितुमपि यतः शक्तीपि अतः नूनं तव हृदयम् निष्ठुरम् ।

रामः । वातस्य अयनं मार्गः इति वातायनम् । गवाक्षः । तस्य उपकण्ठे समीपे । संविष्टौ शयानौ । मुहूर्त्तमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वा + क्त (कर्त्तरि) = वात । इण् + ल्युट् (करणे) = अयन । सम् + विश + क्त (कर्त्तरि) = संविष्टौ । कण्ठस्य समीपे इति उपकण्ठे । सामीप्ये अव्ययीभावः । उपकण्ठम् । तृतीया सप्तम्योरन्यतरस्यामिति सप्तम्यां पाचिकं रूपम् ।

परिचयेण चित्दर्शनजन्येन क्लमेन जनिता तथा निद्रया अपक्रिये अभिभूता विलुप्तचैतन्या भवामि इत्यर्थः । अपक्रिये इति हरतेः कर्मणि लट् ।

नौठा । वरुण, ये पर्लडेड क्लमशोभितकदम्बतरुणां मयूर उक्कत नूठा करिउत्तरे एवं वेथाने अलुभावमाखावशिष्टे धुनिधूमरित शरीरश्च आवापुत्र कणकाल रुतचैतस्त्रावशत तुरुतले पतित, तूनि नाशनेन्द्रे उहाके वरिशा राशिग्राह एहेरूप छिन्न अङ्कित इहेग्राह, एहे पर्लतेर नाम कि ?

ACT I.

59

লক্ষণ । অর্জুনপুষ্পের সৌরভে সুবাসিত এই মালাবান্ পর্বত । নীলবর্ণ, স্নিগ্ধ নরজলধরপটল ইহার শিখরদেশ আশ্রয় করিয়া থাকে ॥ ৩৩ ॥

রাম । বৎস, মালাবান্ পর্বতের বর্ণনা হইতে নিবৃত্ত হও, নিবৃত্ত হও । আমি যার সহ্য করিতে পারিতেছি না । পূর্বাত্মভূত জানকীবিরহ যেন পুনর্বার প্রত্যাগত হইতেছে ॥ ৩৪ ॥

লক্ষণ । ইহার পর আৰ্য্য রামচন্দ্রের ও মানাস্পদ কপিবর্গ ও রাক্ষসদিগের অনুগ্ৰহ, উত্তরোত্তর বর্দ্ধমান, অভূত (লোমহর্ষণ) যুদ্ধের চিত্র অঙ্কিত হইয়াছে । ইনি পরিশ্রান্ত হইয়াছেন । অতএব নিবেদন করি যে ইনি বিশ্রাম করুন ।

নীতা । আৰ্য্যপুত্র, এই চিত্রদর্শন করিয়া আমার একটি অভিলাষ উৎপন্ন হইয়াছে । আমি কিছু নিবেদন করিতে ইচ্ছা করি ।

রামচন্দ্র । আদেশ কর ।

নীতা । আমার ইচ্ছা হয় যে পুনর্বার প্রসন্নগন্তীর কাননশ্রেণীতে পরিভ্রমণ করিব, এবং শীতল স্তম্ভগদলিলা ভাগীরথীতে অবগাহন করিব ।

রাম । বৎস লক্ষণ ।

লক্ষণ । আমি (আদেশ পালনার্থ) এই উপস্থিত আছি ।

রাম । সম্প্রতি গুরুগণ আদেশ করিয়া পাঠাইয়াছেন যে ইহার ননোরথ অবিলম্বে পূর্ণ করিতে হইবে । অতএব পাষণাদি প্রতিবন্ধকহিত স্থানসম্পাত রথ সজ্জিত কর ।

নীতা । আৰ্য্যপুত্র, আপনাকেও সেখানে যাইতে হইবে ।

রাম । অগ্নি কঠিনহৃদয়ে, ইহাও বলিতে হইবে ।

নীতা । তাহা হইলে, ইহা আমার অতীব প্রিয় ।

লক্ষণ । আৰ্য্য যেরূপ আদেশ করেন । [নিজ্জাস্ত] ।

রাম । প্রিয়ে এস, আমরা উভয়ে এই বাতায়নের সমীপে ক্ষণকাল শয়ন করি ।

নীতা । তাহাই হউক । আমি পরিশ্রমহেতু নিদ্রায় অভিভূত হইয়া পড়িতেছি ।

Sita :—My dear brother, what is the name of the mountain, in which peacocks are wildly dancing on blooming Kadamba trees, and where under a tree my husband has been drawn as in a fainting fit for a while and supported by you weeping aloud,—his beauty is pale, dusty and almost gone, the only remains being his majesty and (natural) grace ?

Lakshmana :—This is the mountain Malayban by name, fragrant with the flowers of the Kakubha trees, to the peak of which clings a dark, blue, glossy and fresh cloud. (33).

Rama :—Stop, my dear brother, stop from (describing) it I cannot bear it any more. That (painful) separation from the daughter of Janaka seems to have returned again. (34).

Lakshmana :—Hereafter are drawn the numberless heroic and wondrous exploits successively achieved by our honoured brother and by the noble monkeys and Rakshasas. My honoured sister is tired. I pray therefore that she may take rest.

Sita :—My husband, I have a request to make, a certain liking or desire having arisen in my mind.

Rama :—(My dear), please order (me to do your wishes).

Sita :—I think that I shall wander again in those quiet and solemn lines of forests, and shall bathe in the holy Ganges with its sanctifying, delightful and cool waters.

Rama :—My dear brother, Lakshmana !

Lakshmana :—Here I am.

Rama :—Just now our superiors have sent word that her wishes incident to pregnancy should be fulfilled without delay. Therefore make ready a car that glides smoothly and agreeably without jolting.

Sita :—My husband, you too will have to go there.

Rama :—O you hard-hearted one, does this require to be told?

Sita :—Then it is very agreeable to me.

Lakshmana :—As my honoured brother commands. [Exit.]

Rama :—Let us, my dear, sleep here for a while near this window.

Sita :—Let it be so. I am indeed being overpowered (and carried away) by sleep brought on by fatigue.

रामः । तेन शयनाय शयितुम् ; शयनार्थमित्यर्थः मां निरन्तरं गाढं यथा तथा अवलम्बस्व आलिङ्ग इत्यर्थः ।

जीवयन्निति—ससाध्वसयमस्वेदविन्दुः ऐन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः जीवयन् इव वाहु अधिकरणं अर्प्यताम् ॥ ३५ ॥

साधु सम्यक् अस्यति विचिपति चित्तं यत् तत् साध्वसं भयं श्रमः चित्रदर्शनजन्यः खेदः इति साध्वसयमौ ताभ्यां ये स्वेदविन्दवः घर्म्मोदविन्दवः तैः सह वर्तते इति ससाध्वसयमस्वेदविन्दुः, पूर्वमनुभूतानां वनवासवृत्तान्तानां चित्रदर्शनेन उद्देगभीतिः परिश्रमादिवशादुदितेन खेदाभः प्रपतनचयेन आकीर्णः अयं ते वाहुः, इन्दोरिमे इति ऐन्दवाः तैः मयूखैः चन्द्रपादैः चुम्बितः स्रष्टः अतएव स्यन्दी जललवान् द्रव्यं यश्चन्द्रमणीनां चन्द्रकान्तमणीनां, हारः उरीभूषणम् तस्य विभ्रमः सादृश्यं यस्य स

ACT I.

6r

ऐन्दवमयूखचुम्बितस्यन्द्रिचन्द्रमणिहारविभ्रमः चन्द्रकिरणसंस्पर्शात्प्रसूतजलविन्दु-
निवितचन्द्रकान्तमणिघटितहारसदृशः जीवयन् इव, एकपदे तापशान्तिसुखीदयात्
उन्मूसयन् इव अयं ते वाहुः सुभगस्पर्शः इति भावः अधिकण्डम्, मम कण्ठे अर्प्यताम्
दयताम् गाढालिङ्गनाय सुभगस्पर्शस्ते बाहुर्ममकण्ठे स्थाप्यताम् इत्यर्थः ।

अधिकण्डम् कण्ठे इति विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अर्प्यताम् इति ऋच्छतः
स्यन्तात् कस्मिंश्चि लोट् । प्रार्थनायां लोट् । इन्दोरिम इति ऐन्दवाः । इन्दुशब्दादण् ।
इन्दुमयूखचुम्बित इत्यनेनैव इष्टसिद्धौ ऐन्दवमयूखचुम्बित इति कथनं प्रियतद्वित-
दीतकम् यथाह भगवान् भाष्यकारः प्रियतद्विताह्नि दाक्षिणायाः । चुम्बित इति
शब्दस्य अर्थः अर्थान्तरे संक्रमितः । स्पष्टः इत्यर्थः । माडः ऊखः मयच् इति
नयूखः । किरणोत्समयूखांशुगमसिष्टणिधृणयः । स्यन्दचरणे इति धातो र्दृष्टादित्वात्
णिनिः स्यन्दी । यद्वा स्यन्दः चरणं विद्यते यस्य स स्यन्दी । मत्वर्यायः इनिः ।
चन्द्रकाली मणियन्द्रकिरणस्पर्शेन जलविन्दून् स्रवति इति प्रसिद्धिः । साधु + अस +
श्च = साध्वस् ।

[तथा कारयन् सीतया सीतां वा इतिशेषः हक्रोरन्यतरस्यामिति अणिकर्तुः
पञ्चिकं कर्मत्वम् । सीतायाः वाहुं स्वकण्ठे स्थापयन्]

विनिश्चेतुमिति । हे प्रिये एतत् सुखम् इति वा दुःखमिति वा प्रमोहः वा निद्रा
वा, किमु विषविसर्पः किमु मदः इति विनिश्चेतुं न शक्ये । तव स्पर्शे स्पर्शे परि-
मृद्विन्द्रियगणः विकारः मम चैतन्यं भ्रमयति समुन्मीलयति च ॥ ३६ ॥

अयि प्रिये तव गात्रसंश्लेषेण मम कापि अविद्यायां अवस्था समुत्पन्ना ; सर्व्वाख्येव
मम इन्द्रियाणि लोकीचराङ्गादेन विवशानि सञ्जातानि ; किञ्च मम बुद्धिरपि आनन्दाति-
रंकात् तथा मूढतां गता यथाहं आत्मनः दशां सम्यक् अवधारयितुं प्रकाशयितुञ्चा-
समर्थोऽस्मि । किमहं सुखमनुभवामि उत दुःखम् ; किमहमिदानीं जायदेव ब्रह्मानन्द-
महोदरं सर्व्वातिशायिनमाल्लाद मथवा निद्रितः सुषुप्तिसुखमनुभवामि ; किं मे शरीरे
कुतोऽपि निमित्तात् विषसञ्चारादथवा आसवादेः सेवनात् ईदृशी विह्वलता जाता
इत्यहं नावधारयितुं शक्नोमि । यदा यदाहं तव गात्रं स्पृशामि तदा तदैव कोऽपि
समुत्कलदानन्दसन्दोहपूरः प्रादुर्भूय मम आन्तरं तत्त्वमाप्रावयति हरति च जघ्णात्तमम
संज्ञां जघ्णात् प्रत्यानयति च ताम् । सर्व्वाथा आनन्दपरवशः विह्वलतां गतोऽस्मीति
भावः । अस्मिन् श्लोके शिखरिणी इत्यम् । रसैरुद्देष्टुं द्रायमनसभलागः शिखरिणी ।
“शक विभाषितोऽमर्षणे” विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः इति भट्टो—शक्यति, शक्यते हरिं
दृष्टुं भक्तः । लटि उत्तमपुरुषैकवचने शक्ये इति पदम् । शक्यः इति पाठे प्रमोहः मदः
इत्युत्तरेणान्वयः । वि + निस् + चि + तुमुन् = विनिश्चेतुम् । प्र + मुह + घञ् =
प्रमोह । प्रमोहः मूढावस्था ; संज्ञाविलोपः । विषस्य विसर्पः सञ्चारः इति विष-

विसर्पः । वि + सर्प् + घञ् = विसर्पः । स्पर्शे स्पर्शे इति वीष्मायां विकृतिः । भावे सप्तमी । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गणः इति इन्द्रियगणः । परिमूढः विद्वलः इन्द्रियगणः येन यस्मात् वा इति परिमूढेन्द्रियगणः । बहुव्रीहिः । विकारयन्त-सोऽन्यथाभावः । चित्तोसंज्ञाने इति धातोः भावे युच चेतना । चेतना एव इति चैतन्यम् स्वार्थे षञ् क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृते लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति क्लीबत्वम् । भवे णिचि मितं ऋस्वः इति भमयति । उत्पूर्वात् मीलधातोः णिचि लटि रूपम् उन्मीलयति ।

सीता । स्थिरः अविचलितः कालात्ययेऽपि अपरिवृत्तः एकरूपः इत्यर्थः प्रसादः मयि अनुग्रहः येषां ते स्थिरप्रसादाः । मयि नित्यमेव नितरां प्रसन्ना यूयमित्यर्थः । एतदेव मे परमं सौभाग्यम् । अतीऽधिकं न किञ्चित् प्रार्थनीयं वर्तते स्वीणामिति भावः ।

रामः । स्नानस्येति—हे सरोरुहाक्षि, स्नानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमीहनानि कर्णामृतानि मनसः रसायनानि च एतानि ते सुवचनानि ॥ ३७ ॥

सरसि कासारे रीहति जायते यत् तत् सरोरुहम् कमलम्, रीहतिः इगुपधालक्षणः कः । सरोरुहम् इव अचिणी नयने यस्याः सा सरोरुहाक्षी बहुव्रीहौ सक्खलः स्वाङ्गात् षच् पिदगौरादिभ्ययेति ङीष् । तत् सम्बोधने हे सरोरुहाक्षि कमलदलायत-नयने, स्नानस्य प्रतिकूलसंसारभावरूपैः मरुवातैः विशेषमापन्नस्य जीवः एव कुसुमं प्रसृतं तस्य जीवकुसुमस्य प्राणप्रसूनस्य विकाशनानि प्रस्फोटनानि हर्षणानि आल्लादनानि इति तात्पर्यम् । सन्तर्पयन्तीति सन्तर्पणानि माधुर्यवशात् प्रीत्युत्पादनानि, सकलानां सर्वेषां मेव न केवलं श्रोत्रयोरिति भावः इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मीहनानि, आनन्दीत्पादनेन विह्वलतासाधनानि, कर्णयोः श्रवणयोः अमृतानि सुधाधारानिपेकवत् सुखसङ्जनानि इत्यर्थः मनसः दुःखभाराक्रान्तस्य चित्तस्य इत्यर्थः रसायनानि अवसादनाशकानि वीर्य-वन्ति भेषजानि इत्यर्थः इति रूपकालङ्कारः । शृङ्गारादौ विषेर्वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः । रसस्य वीर्यस्य अयनम् आगमः एभ्यः इति रसायनानि । रसायनं विषेऽपि स्यात् जरा-व्याधिभिदौषधे इति मेदिनी । एतानि ते तव सुवचनानि श्रुतिमुभगानि वाक्यानि । वसन्ततिलकम् वृत्तम् । स्नै + क्त = स्नान । स्नायति ; मस्नौ ; अस्नासीत् । वि + काश् (णिच्) + ल्यु । अथवा काश् + करणे लुट् विकाशन । सम् + हप् (णिच्) + ल्यु = सन्तर्पण । मुह (णिच्) + ल्यु = मीहन ।

[शयनाय शयितुम् तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी—निरूपयति अन्विष्यति शयनयोग्यं स्थानमुपधानादिकञ्च इत्यर्थः ।]

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

বিয়োগঃ এব পরমদুঃসহ ইতরত্ সৰ্ব্বন্তু সুখহেতুত্বান্নিতরাং প্রিয়ম্ । অতঃ সৌভাগ্যে
শিখরিণীত্বত্মম্ । অলঙ্কারস্য রূপকম্ । অনুরূপো ভাবঃ—

সংযমসমাজেণ সুধারসচ্ছটা সুপূরকপূরশলাকিকাটমণীঃ ।

মনীরযযীর্মনসঃ শরীরিণী প্রাণেশ্বরী লোচনগীচরং গতা ॥

গৌ গণেশী গম্ভবী বা ইহঃ ইতিসীতি যত তত্ গৃহম্ । গৃহং গৃহীদবসিতং বৈশ্ব
সদ্র নিকৈতনমিত্যমরঃ । অমৃতস্য বর্তিঃ ইতি অমৃতবর্তিঃ । নয়নযোরিতি
বিষয়াধিকরণে সতমী । যদ্বা শিষ্যে পঠী । মুক্তা এব ইতি মৌক্তিকম্ । সাদে
ঠক্ । মৌক্তিকস্য সরঃ হারয়ষ্টিঃ ইত্যর্থঃ ইতি মৌক্তিকসরঃ । প্রিয়শব্দাদ্যায়সু
প্রত্যয়েন প্রেয়ঃশব্দঃ সিদ্ধঃ । ন সচ্ছাঃ ইতি অসচ্ছাঃ । শকিসহীযেতি সহধাতৌ
কর্মণি যত্ সচ্ছাঃ ।

প্রতীহারী । আসন্নঃ সমীপবর্তী সমীপচারী বিশ্বাসভাজনমিত্যর্থঃ পরিচারকঃ
সেবকঃ । চরতেঃ খুল্ চারকঃ ।

রামঃ । যুজ্ঞান্ অন্তঃপুরে চরতি ইতি যুজ্ঞান্ চারী । অন্তঃপুরেপি অপ্রতিরূ
গমনঃ । যুহে ন অম্বতে গম্যত যত ইতি যুজ্ঞান্ । অসম্ভাতিঃ অধিকরণে ক্তঃ ।
স্নাগারং ভূমুজাসন্নঃ পুরং স্যাৎদবরোধনম্ । যুজ্ঞান্ শাবরীধন্য ইত্যমরঃ । পুর
নিবসন্তি যে তে পৌরাঃ । জনানাং পদম্ ইতি জনপদঃ । নাড্যপজনীপপদানি ব্রহ্মা
পদানি ইতি পুংল্বম্ । জনপদেভ্যঃ আগতাঃ ইতি জানপদাঃ । পৌরায় জানপদায় ইতি
পৌরজানপদাঃ তান্ । অপসর্পিতম্ গৃদং যদা স্নাত্ তথা চরিতুম্ প্রচ্ছন্নং তেপাং ভাবান্
পরিজ্ঞাতুমিত্যর্থঃ । যদাহংবর্ণ্যঃ প্রাণিধিরপসর্পয়র স্পশঃ । চারয় গৃদপুরুষঃ ইত্যমরঃ ।
প্রযুক্তঃ ব্যাপারিতঃ নিযুক্তঃ ইত্যর্থঃ । যুজিঃ কর্মণি ক্তঃ ।

দুর্মুখঃ । অচিন্তনীয়ম্ অতর্কিতীপপন্নমিত্যর্থঃ ; মনসা চিন্তয়িতুং কল্যণিত
সপি অশক্যম্ । জনানাং অপবাদ ইতি জনাপবাদঃ লোকবাদঃ তম্ । কৌলীনম্
ইত্যর্থঃ । দেবস্র ইতি সম্বন্ধবিবচন্য পঠী । নিয়োগঃ অধিকারঃ । যদর্থ প্রসূনা
নিযুক্তীস্মি তত্ কার্য্যং খলু ইদৃশম্ অপ্রীতিকরমিত্যাশয়ঃ । মন্দঃ ভাগঃ ভাগ্যং যস্য
স মন্দভাগঃ দুর্ভাগ্যঃ তস্য ।

রাম । তবে শয়ন করিবার জন্ত আমাকে গাঢ়ভাবে আনিদ্রন কর । ভয় ও অন-
জনিত ঘর্ম্মবিন্দু পরিবাস্ত, অতএব ইন্দুকিরণস্পর্শে অশ্রুতজনবিন্দুনিচিহ্নচলকান্তমণি-
নির্মিতহারসদৃশ তোমার এই বাহ আমার কণ্ঠে অর্পণ কর ; (এবং তৎস্পর্শে আমার
শরীরে) যেন সঞ্জীবনশক্তি সঞ্চারিত হউক ॥ ৩৫ ॥

[সেইরূপ করাইয়া, আনন্দের সহিত] প্রিয়ে, একি ! আমি স্থখ অনুভব
করিতেছি কি দুঃখ অনুভব করিতেছি ; আমি প্রমুগ্ধ কি নিদ্রিত, আমার শরীরে
বিবসন্ধার ইহেতেছে অথবা মদ্যপানজনিত মত্ততা আবিভূত ইহেতেছে ইহা আমি নির্ণয়

ACT I.

65

করিতে পারিতেছি না। যখনই তোমার গাত্রস্পর্শ হইতেছে তখনই ইন্দ্রিয়সমূহের
বিদ্রবতা উৎপাদন করিয়া কি এক অদ্ভুত বিকার আমার চৈতন্য বিবৃপ্ত করিতেছে,
এবং চেতনাশক্তি প্রবুদ্ধ করিতেছে ॥ ৩৬ ॥

নীতা। [হাস্য করিয়া] আমার প্রতি আপনার অন্তর্গ্রহ চিরকালই একরূপ।
ইহা অপেক্ষা অধিক কি প্রার্থনীয় হইতে পারে?

রাম। হে সরোরহাঙ্গি! তোমার এই বাক্যগুলি পরিমিত জীবকুসুমের বিকাশ-
সম্পাদনকারী, সমস্ত ইন্দ্রিয়বর্গের পরিমোহন, ও তৃপ্তিদাযক, এবং কর্ণবিবরে সুধাধারা-
র্য্য ও অবসাদপ্রাপ্ত চিত্তের পক্ষে রসায়নতুল্য ॥ ৩৭ ॥

নীতা। প্রিয়বদ, আমি শয়ন করিব।

[শয়ন করিবার জন্ত ইতস্ততঃ অশ্বেষণ করিতে লাগিলেন]

রাম। অয়ি প্রিয়ে, অশ্বেষণ করিবার কি আছে? বিবাহদময় হইতে আরম্ভ
করিয়া শৈশবে গৃহে তৎপশ্চাৎ যৌবনে অরণ্যবাসনময়ে (তোমার) নিদ্রার উপকরণ-
হুত, অশ্রুনারীকর্ত্ত্বক অনাশ্রিত এই রামবাহ তোমার উপাধান রহিয়াছে ॥ ৩৮ ॥

নীতা। [নিদ্রার অভিনয় করিয়া] হাঁ, আৰ্য্যপুত্র ইহা আছে বটে; ইহা আছে
বটে। [নিদ্রিত হইলেন]

রাম। প্রিয়বাদিনী আমার বক্ষের উপরিই নিদ্রিত হইয়া পড়িলেন? [যতপূর্ব্বক
স্বলোকন করিয়া সম্মেহে]

ইনি গৃহে লক্ষ্মীস্বরূপা, ইনি নেত্রবৃগলের অমৃতবর্ষি ইহার এই স্পর্শদেহে প্রভূত
মননরসেকতুল্য; মদীয়কণ্ঠে নিহিত ইহার এই বাহু শিশিরমক্ষণ মুক্তাহারদদৃশ।
ইহার সঞ্চক্যে কোন বস্তু প্রিয়তর নহে যদি অদৃশ বিরহ না বটে।

প্রতিহারী। [প্রবেশ করিয়া] দেব আসিয়াছে।

রাম। অহে, কে আসিয়াছে?

প্রতিহারী। প্রভুর আসন্নপরিচারক ভ্রম্খ।

রাম। [স্বগত] ভ্রম্খ অন্তঃপুরে আগমন করিয়া থাকে। আমি তাহাকে
পূর্ববানী ও জনপদবানীদিগের কাব্যাদির অনুসন্ধান জন্ত গূঢ়চর নিযুক্ত করিয়াছি।
[প্রকাশ্যে] সে আসিতে পারে।

[প্রতিহারী নিষ্ক্রান্ত]

ভ্রম্খ। [প্রবেশ করিয়া] হায়! কিরূপে নীতাদেবী সঞ্চক্য এই অচিন্তনীয়
জ্ঞাপবাদ প্রভুর সন্মুখে নিবেদন করিব। অথবা এই হতভাগা এইরূপ কার্যের জন্তই
নিযুক্ত হইয়াছে।

Rama :—Then in order to lie down here, catch hold of me very
closely.

Let your arm suffused with drops of sweat due to anxiety and
fatigue, (and therefore) resembling a necklace of moon-gems

issuing out particles of water being kissed by the lunar rays, he placed round my neck and infuse new life, as it were, into me. (35).

[*Helping her to do so, with rapture.*] My love, what is this ?

I can not ascertain whether it is pleasure or pain, whether it is stupor or sleep, whether a poison runs (through my veins), or intoxication (spreads its influence). At every touch of yours, an excitement or emotion stupefying all my senses bewilders my consciousness and revives it again. (36).

Sita :—[*Laughing*]. You are ever constant in your love for me. What else can be wished for ?

Rama :—O lotus-eyed one, these words of yours make the withered flower of life blow, enrapture all the senses, impart joy, and are like nectar to the ears, and serve as a tonic or elixir to the heart. (37).

Sita :—You speak of flattering or complimentary words. I will lie down.

[*Looks round, seeking something to rest her head upon.*]

Rama :—My dear, what is it you are seeking for ?

This arm of Rama has ever since the time of your marriage been a pillow to you, bringing on sweet repose or sleep to you at home in your childhood, and thereafter in the forest in your youth, and not leaned on by any other woman. (38).

Sita :—[*Simulating sleepiness*]. It is so, my husband, it is so [*Sleeps*].

Rama :—How now, she, a speaker of agreeable words, has fallen asleep on my bosom ?

[*Marking her attentively, with affection.*]

She is the goddess of grace in my house ; she is like a pencil or brush of ambrosia to my eyes ; this touch of her is like a massive sandal paste to the body ; this arm of hers on my neck is just like a cool and smooth string of pearls. What there is but longing to her which is not sweet, provided that there be no unbearable separation from her? (39).

[*Enter wardress*].

Wardress.—My lord, here is come.

Rama :—Oh, who ?

Wardress.—It is Durmukha, the personal attendant of your majesty.

Rama :—[*To himself.*] Durmukha, the attendant of the female apartments ! He was employed by me to act as a spy upon the people of the town as well as the villages. [*Aloud.*] Let him come.

[*Wardress exit, enter Durmukha.*]

Durmukha.—[*To himself.*] Alas ! How shall I report to his majesty this unthought of scandal of the queen Sita ? Or such is my duty, an unfortunate fellow that I am.

सीता । [उत्कटः विलापादिप्रयोजकः इत्यर्थः स्वप्नः यस्याः सा उत्स्वप्ना सा इव आचरति इति उत्स्वप्नायते । कर्तुः कथं सलीपय इति उपमानभूतात् । तत् कथं प्रत्ययः । ततः उत्स्वप्नाय इति नामधातोः लटिरूपम् उत्स्वप्नायते] ।

रामः । रणरणकं उद्दिष्टं दातुं शीलमस्याः इति रणरणकदायिनी । उत्कण्ठा-जननी । ददातिः ताच्छील्ये णिनिः । चित्तस्य दर्शनात् शूर्पणखायायिवं विलीक्य हा आर्यपुत्र एतावन्ते दर्शनमिति या विरहस्य विच्छेदस्य भावना चित्ता विरहशङ्का दयाः हृदये समुदिता अभवत् सा इदानीं स्वप्ने अपि अस्याः उत्कण्ठां तज्जनित-विलापादिकञ्च समुत्पादयति ।

आयत्तकमुत्कण्ठा स्रादुत्कलिकारतिश्च रणरणकम् ।

शीतमुक्त्वं हल्लेखः—इति हलायुधः ॥

पुनपुंसकीड्यं शब्दः तथाच पुंसिप्रयोगः—

उत्कण्ठा सन्तापी रणरणकी जागरस्तीक्ष्णनुता ।

फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय मगलीचनां दृष्टा ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

अव्युत्पन्नीड्यं शब्दः । रणशब्दस्य कथञ्चित् द्विलाङ्गीकारेण व्याकृतुं शक्यते ।

[स्नेहेन आदरेण इत्यर्थः सह इति सस्नेहम् अस्याः सीतायाः अङ्गमुदरमिति वीरराघवः तस्यैव प्रवृत्तत्वात् दृष्टेराकर्षकत्वम् वक्ष्यते चाये मयैवादी करतलपरामर्श-कलया इति...परामृशन् स्मृशन्] ।

अद्वैतमिति । यत् सुखदुःखयोः अद्वैतं सर्वान्शु अवस्थान् अनुगुणम्, यव हृदयस्य

विश्रामः, जरसा यस्मिन् रसः अहार्यः ; कालेन आवरणात्ययात् यत् परिणते स्नेहसारे स्थितम्, तत् एकं भद्रं सुमानुषस्य कथमपि हि प्राप्यते ॥ ४० ॥

यत् प्रेम सुखञ्च दुःखञ्च इति सुखदुःखे विप्रतिपाद्यं चानधिकरणवाचि इति समाहारस्य विभाषितत्वात् पक्षे इतरतरद्वन्द्वः तयोः सुखदुःखयोः सुखे दुःखे च अद्वैतम् तुल्यरूपम् विकृतिं न गच्छति इत्यर्थः हे द्वित्वमित्यर्थः द्वे प्रकयोरितिवत् त्वप्रत्ययस्य गतार्थत्वात् न प्रयोगः इतम् प्राप्तम् इति द्वैतम् द्वैतस्य कर्म भावी वा इति द्वैतम् अणुप्रत्ययः ; नास्ति द्वैतं द्विरूपत्वं यस्मिन् तत् अद्वैतम् । यच्च सर्वान् अवस्थान् दशान्तरेषु अनुगुणम् अनुकूलम्, तेषु तेषु प्रतिकूलेषु दशान्तरेषु आपतितेषु अपि यत् प्रेम कदापि प्रतिकूलतां न भजति ; यत् यस्मिन् प्रेम्नि हृदयस्य विश्रामः संसारवत्संति सुलभैः शोकमोहादिभिर्भयान्कुलं हृदयं निरतिशयवियम्भवहुलं यत् प्रेम आस्थाय दुःख-विरामं लभते इत्यर्थः ।

[विश्रामः इति अपाणिनीयम् नोटात्तोपदेशस्य मान्तस्य अनाचमेरिति घञि ङि-प्रतिषेधात् इति आहुः, तत्वेत्यं समाधत्ते तत्त्वबोधिनीकारः—“वा चित्तविरागे” इति सूत्रस्थितस्य वा इत्यस्य मितं ऋस्वः इति सूत्रे अनुवृत्त्या, तस्य च व्यवस्थितविभाषा-समाश्रयणात् विश्रामयति, वियमयति इति रूपसिद्धिः, ततः विश्रामि इति धातोः “एरच्” इति अच्प्रत्ययेन विश्राम इति रूपम् नतु घञ्प्रत्ययान्तोऽयं शब्दः इति] । जरसा वाङ्मेकेन यस्मिन् प्रेम्नि रसः रतिरित्यर्थः अहार्यः हर्तुं न शक्यः वाङ्मेकेऽपि यस्य प्रेम्नः अत्ययो न दृश्यते इत्यर्थः । कालेन कालक्रमेण आवरणस्य लज्जारूपप्रतिबन्धकादेः अत्ययात् अपगमात्, यत् परिणते परिपाकम् उपेयुषि स्नेहसारे प्रगाढे अनुरागे अन्योन्यादर्शनासहिष्णुत्वलक्षणे स्थितम् परिनिष्ठितम् । [वरण विवाहः अत्ययोदेहनाशः तयोः समाहारः इति वरणात्ययं तस्मात् आ इति आवरणात्ययात् इतिपदद्वयम्—विवाहादारभ्य मरणपर्यन्तं व्यापिना इत्यर्थः कालेन दीर्घसहवासेन इत्यर्थः यत् परिणते स्नेहसारे स्थितमिति केचिद्व्याचक्षते] ॥ तत् तादृशं एकं सुखं येष्टमिति यावत् भद्रमकपटं सुमानुषस्य सज्जनस्य प्रेम कथमपि कृच्छ्रेण हि प्राप्यते लभ्यते । तादृशं प्रेम प्रायेण जगति दुर्लभम् इति भावः ।

रामः । उपलब्धम्—ज्ञातम् ।

दुर्मुखः । उपस्तुवन्ति प्रशंसन्ति । राज्ञः रामस्य पालनगुणेन वयं दशरथं मन्दीतृकण्ठाः कृताः इति पौरा व्याहरन्ति । दशरथस्य इति अधीगर्थददेशं कर्मणि इति शेषलविवाचायां षष्ठी ।

रामः । अर्थस्य गुणरूपस्य वादः कथनम् इति अर्थवादः गुणानुवादः प्रशंसा इत्यर्थः ।

अर्थवादः प्रशंसा च सौत्वमीडास्तुतिर्नृतिः इति हलायुधः ॥

प्रतिविधीयते प्रतिक्रियते ॥

रामः । वाक् एव वज्रः इति वाग्वज्रः । तीव्रः प्रचण्डः सवेगः पतनवेगः यस्य
तीव्रसवेगः दुःसहभिघातः इत्यर्थः ।

रामः । हा हेति ।—हा हा धिक्, वैदेह्याः यत् परगृहवासदूषणम् अदभुतैः
उपायैः प्रशमितं, तत् एतत् दैवदुर्विपाकात् आलोकं विषमिव पुनरपि सञ्जतः
प्रसूतम् ॥ ४१ ॥

हा इति खेदे अव्ययम्, दैन्ये द्विकृतिः । अहो कष्टम् वैदेह्याः सीतायाः यत्
परस्य शत्रोः रावणस्य गृहे वासेन दशमासान् व्याप्य अवस्थानात् दूषणं दोषः
अदभुतैः अलौकिकैः विस्मयावहैः उपायैः अग्निपरीक्षणरूपैः प्रशमितं निवारितम् ;
वसहायायाः शत्रुगृहे अवस्थानजन्यं यत् कौलीनं प्रादुर्भूतं तत् अग्निपरीक्षया
नारितोत्कर्षख्यापनेन उच्छिन्नमभूत् । तत् एतत् दूषणं लोकवादः दैवस्य दुर्भाग्यस्य
दुर्विपाकात् प्रतिकूलपरिणामात् अलोकस्य इदम् इति आलोकं मत्तुकुरसम्भवि
विषम् इव पुनरपि भूयोऽपि सञ्जतः समन्तात् प्रसूतम् बहुलीभूतम् । यथा प्रसूत-
मारमेयदंशनजन्यं विषं दैवैः उपायैः प्रशमं नीतं दुर्भाग्यवशात् कालान्तरेऽपि पुनरपि
सञ्जगत् विषमिति ; तद्वत् सीतायाः विषवद् दुर्विषहृदयलघ्नं कौलीनं कथमपि
अग्निपरीक्षया प्रशमं नीतम् पुनरपि सदीयनियतेदुर्विलासात् सर्वेषु पौरिषु व्याप्तिं गतम् ।
प्रहर्षिणीवत्तम् चाराशाभिर्नमनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । उपमालङ्कारः । अलोकं धवलोकं
स्याद् योगीन्द्रादितकुङ्कुर इति मेदिनी । अलोकं + अण् = आलोकं । दूष् (णिच्)
= दूषि + ल्युट् = दूषणम् । अदिभुवो जुतच् इति अदभुतः । अद् इति आयय्ये
ध्वयम् । दुर् + वि + पच् + घञ् = दुर्विपाकः । प्र + रुप् + क्त (गत्यन्तात्
कर्तरि) = प्रसूतम् । सर्पति ; ससर्प ; असार्पसीत्, असाप्सीत्, अस्पत् । प्र +
शम् (णिच्) + क्त (कर्मणि) = प्रशमित, (पच्) प्रशान्त । भागएव इति भाग्यम् ।
सायं घञ् स्वार्थिकाः प्रकृतेर्लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति कौवलम् ; [विस्मय चिन्तयित्वा
प्रकरणम् सशोकम् उत्खेदमित्यर्थः] ।

सतामिति । केनापि कार्येण लोकस्य आराधनम् सतां व्रतम् । तातेन मां
प्राणाय मुञ्चता यत् पूजितम् ॥ ४२ ॥

केनापि कार्येण येन केनापि उपायेन, निरपराधायाः सीतायाः परित्यागेन अपि
इति भावः लोकस्य जनस्य प्रकृतिवर्गस्य आराधनं तीक्ष्णं सतां साधूनां व्रतम् अवश्यं
करणीयं कर्म इत्यर्थः । तातेन पिता दशरथेन मां प्राणान् स्वजीवनञ्च मुञ्चता
परित्यजता यत् लोकाराधनं व्रतं पूजितम् सत्कृतम् पालितमित्यर्थः । कैकेयीप्रीत्यर्थं
निरागसमपि माम् अरण्ये प्रेषयन् तत्फलं असंख्यं लब्ध्वा पिता यद्व्रतमुदघापितवान्
अहमपि लोकानां प्रीतये निरपराधमपि सीतामरणे विस्मयं वदेवानुचरिष्यामि ॥

क्त + ण्यत् = कार्यम् । कार्यं णेति करणे तृतीया । लोकस्य इति कृदयोगलक्षणा
कर्मणि पठ्यी । सतामिति शेषे पठ्यी । इदानीमेव कुलगुरुणा वशिष्ठेन लोकाना-
मनुरञ्जनार्थमादिष्टोऽस्मि । अतः सीतापरित्याग एव मया कर्तव्यः ।

यदिति । लोकश्रेष्ठैः सावितैः भूमिपालैः यत् साधु शुद्धं चरितं दीपितम्
सत्सम्बन्धात् चेदस्मिन् कश्मला किंवदन्ती स्यात्, हन्त अधन्यं माम् धिक् ॥ ४३ ॥

लोकेषु भुवनेषु श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैः सावितैः सवितृवंशसम्भूतैः भूमिपालैः वृषतिभिः
यत् साधु सत् शुद्धं विमलं निष्कलङ्कमिति यावत् चरितं वंशगतः कश्मलान्तानः प्रकृतीनां
रञ्जनेन प्रशमिताशेषोपसर्गं भुवः पालनमित्यर्थः दीपितं उज्ज्वलीकृतम् उत्कर्ष-
नीतमित्यर्थः मम सम्बन्धात् अन्वयात् योगादिति यावत् चेत् यदि अस्मिन् तस्मिन्,
इदमदःशब्दौ तच्छब्दसमानार्थतया यच्छब्दनिराकाङ्क्षप्रतिपत्तये कविभिः प्रयुज्येते,
प्रजारञ्जनात्मके भूपालनकर्मणि कश्मला कुतसिता मलिनेति यावत् किंवदन्ती
लोकवादः स्यात् जायेत, हन्त इति खेदे अव्ययम्, आहोवत अधन्यम् अकृतपुण्यं
दुर्भाग्यं मां धिक् । शोचोऽस्मि । शालिनी वृत्तम् । मातौ गौ चेच्छालिनी वेद-
लोकेरिति लक्षणम् ॥ धनं लब्ध्वा इति धन्यः न धन्यः इति अधन्यः । धनगणा-
लब्ध्वा इति यत्प्रत्ययः । सवितुरपत्यानि पुमांसः इति सावित्राः । सविह + अण्
सू + लृच् = सविह । भूमिं पालयन्ति ये ते भूमिपालाः कश्मलखण्ड इति अण् । भूमि-
+ पालि + अण् = भूमिपाल । पा to protect in the causative form
becomes पालि । चर + इव = चरित । अर्त्तिं लू धू सू खन सह चरः इतः ।
प्रशस्य + इष्टन् = श्रेष्ठ । प्रशस्यस्य आदेशः । दीप् + (णिच्) + क्त (कर्मणि)
= दीपित । किम् + वद् + भूच् (ततः स्त्रियां डीप्) = किंवदन्ती ; अनादिवाक्ता
ह्येतिह्यं किंवदन्ती जनयुतिः इति हलायुधः । कश्मलं मलिनं स्नानं मलीमसमुदा-
हतमिति हलायुधः । But Amara does not sanction the use of the
word as an adjective. In his dictionary it appears as a noun
and in a different sense मूर्च्छातु मोहः कश्मलम्—Cf. कुतस्त्वा कश्मलमिदं
विषमे समुपस्थितम् । Gita. कश् + कल (उणादि) कश्मल, कुटिकशिकौतिभ्यः
प्रत्ययस्य सुट्च । देवाः इज्यन्ते अस्मिन् इति देवयजनं तस्मात् सम्भवः उत्पत्ति-
र्यस्याः सा देवयजनसम्भवा यज्ञभूमिसमुत्पन्ना । वसूनि धारयति या सा वसुभरा
पृथिवी संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः इति खच् । खचि ऋस्वः इति ऋस्वः ।
पविवं करोति इति पविवयति, तत् करोति तदाचष्टे इति णिच् । ततः कश्मणि क्तः ।
स्त्रियां पविविता । स्वस्याः जन्म इति स्वजन्म वृत्तिमात्रे सर्व्वेनात्मः इति पुस्वदभावः ।
स्वजन्म एव अनुग्रहः इति स्वजन्मानुग्रहः तेन पवित्रिता वसुभरा यया सा स्वजन्मात्
ग्रहपविवितवसुभरा । या भुवि जन्मपरिग्रहं कृत्वा स्वसंसर्गेण वसुधां पावितवती ।

ACT I.

71

पू + इव = पवित्र । निमिः विदेहः जनकश्च तौ निमिजनकौ तयोः (प्रधान-
 कथयोः) वंशस्य नन्दिनी आनन्दविधात्री इति निमिजनकवंशनन्दिनी । पावकः
 वनल्य वशिष्ठश्च अरुन्धती च ताः पावकवशिष्ठाऋन्धत्यः ताभिः प्रशस्तं शीलं चरितं
 इति पावकवशिष्ठाऋन्धतीप्रशस्तशीलम् । तेन शास्ते शोभते या सा पावक-
 वशिष्ठाऋन्धतीप्रशस्तशीलशालिनी । ताच्छील्ये णिनिः । प्र + शन्स + क्त (कर्मणि)
 प्रशस्त = praised. राममयं रामात्मकं रामसर्वस्वमित्यर्थः जीवितं प्राणाः यस्याः
 ना राममयजीविता प्रिया चासौ सखी चेति प्रियसखी । महत् अरण्यम् इति
 महारण्यम् । तव वास इति महारण्यवासः तव प्रियसखी इति महारण्यवास-
 प्रियसखी । सप्तम्याः अलुक्पठे महारण्यवासप्रियसखी इति पठं स्यात् प्रियं प्रीतिकरं
 नोकं अल्पञ्च वदितुं शीलं यस्याः सा प्रियसोक्तवादिनी । ताच्छील्ये णिनिः ।
 ईदृशः एवम्विधः भौषणः इत्यर्थः परिणामः दशाविपाकः । एवं ईदृशी विधा प्रकारी
 यस्याः सा एवम्विधा तस्याः । परि + नम् + घञ् = परिणाम । उपसर्गादसमासेऽपि-
 षोपदेशस्य इति णत्वम् ।

त्येति । त्वया जगन्ति पुण्यानि, जनीकृत्यः त्वयि अपुण्याः । त्वया लोकाः
 नायवन्तः त्वम् अनाथा विपत्स्यसे ॥ ४४ ॥

त्वया करणेन जगन्ति भुवनानि पुण्यानि पवित्राणि जातानि गम्यमानक्रियानुरीधात्
 त्वेति करणे तृतीया । यदवा हेतौ तृतीया । किन्तु जनानां लोकानां उक्तयः
 त्वनानि त्वयि विषये अपुण्याः अपवित्राः वीभत्सा इत्यर्थः । लोकाः जनाः त्वया
 नायवन्तः सहायवन्तः त्वेति अभेदे तृतीया धान्येन धनवानिति वत् । त्वम् मया
 कृता अनाथा अश्ररणा विपत्स्यसे विपदमुपैष्यसि इत्यर्थः ।

पुञी यत् णक् ऋस्वश्च इति पू + यत्, णक् is the augment and the
 long vowel of पू is shortened : and thus पुण्य is obtained. वि +
 ष + लृट् स्यसे = विपत्स्यसे will die.

नूतनः अभिनवः । प्रत्ययोऽभिनवीनव्योनवीनी नूतनीनवः । नूतय—इत्यमरः ।

तव एव इति नूतनः स्वार्थे तनप् नूरादेशश्च ।

दुर्मखः । अग्निना परिशुद्धा इति अग्निपरिशुद्धा । तस्याः । रघोः कुलम् इति
 रघुकुलम् । तस्य सन्तान इति रघुकुलसन्तान गर्भे स्थितः पवित्रः रघुकुलसन्तानः
 यस्याः सा गर्भस्थितपवित्ररघुकुलसन्ताना । तस्याः । दुष्टाः जनाः इति दुर्जनाः
 तेषां वचनम् इति दुर्जनवचनं तस्मात् तदुपश्रुत्य इत्यर्थः इति ल्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे
 इति पञ्चमी । न आर्थम् इति अनार्थं गर्हितम् असाधुजनीचितमित्यर्थः । क्रिया-
 विशेषणमिदम् । ऋ + णत् = आर्थम् । अधि + अव + सो + क्त (भावे) = अव्यव-
 हितम् । अव्यवसितम् चेष्टितम् ।

रामः । इक्ष्वाकुवंश इति । इक्ष्वाकुवंशः प्रजानाम् अभिमतः । देवात् वचनीय-
 वीजं जातञ्च । विशुद्धिकाले यच्च अद्भुतं कर्म अतिदूरवत् तत् कः हि प्रत्येत् ॥ ४४ ॥
 इक्ष्वाकोः वंशः प्रजानां प्रकृतीनां अभिमतः प्रियः लोकाः इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न-
 राजसु चिरसनुरक्ताः । देवात् दुर्भाग्यवशात् तव राजवंशे वचनीयस्य निन्दायाः वीज-
 किञ्चित् निमित्तं जातं समुत्पन्नम् । विशुद्धेः सीतायाश्चरितपरीक्षणस्य काले सम-
 यत् अद्भुतं विचित्रं लोकातिगं कर्म समिद्धे वज्रौ पतितायाः सीतायाः केशायमपि र-
 दम्भम् तथा धृतं पुण्यदामापि न विगृह्यम् इति आश्चर्य्यं संवत्तम्, अतिदूरे लङ्कादेश-
 वत्तं जातं तत् कः इहस्थः प्रत्येत् सत्यत्वेन मन्यताम् । न कोऽपि तव विश-
 स्थापयेदित्यर्थः । अर्थे लिङ्गर्थे लोट् । लिङ्गर्थस्य प्रवर्त्तना । प्रजायन्ते इति प्रजाः
 प्र + जन् + ड । उपसर्गे च संज्ञायामिति डः । प्रजानामिति कर्त्तरि षष्ठी । वत्त-
 च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी । अभिमत इत्यव मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च इति वर्त्तमाने क-
 अव पूजायै ।

रामः । अतिवीभत्सं वृणितं कर्म यस्य सः अतिवीभत्सकर्मो जुगुप्सिताचरण-
 नूनं लोकान् शंसति हिनस्ति इति वृणंसः निहुरः । शंसते रच् । वक्ष्यति विकारो इति
 नन् । नित्यं सन्नतोऽयं । सानवधदानशान्ध्या दीर्घशान्ध्यासस्य इति दीर्घत-
 वीभत्स धातोः कर्त्तरि अच् इति वीभत्सम् ।

शैशवादिनि । शैशवात् प्रभृति पोषितां सौहृदात् अपृथगाश्रयाम् इमां प्रिया-
 सौनिकः गृहशकुलिकाम् इव कृशना सत्यवे परिददामि ॥ ४६ ॥

शैशवात् वाल्वात् प्रभृति आरभ्य इत्यर्थः कार्त्तिक्याः प्रभृति इति भाष्यप्रयोग-
 प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी । पोषितां यवतः पालितां सुहृदयस्य भावः इति सौहृद-
 हृदयस्य हृदयवदण्णासिषु इति हृदादेशः । सौहृददौर्हृदशब्दौ अणि हृदभा-
 दिति गमनः, हृदभतस्यत् अण् विधाने हृदभगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च इत्युभयपदस्य-
 इति सङ्गिनायः । सौहृदात् प्रीत्यतिरेकान् न पृथक् भिन्नः आश्रयः अवलम्बनं यस्याः ता-
 अपृथगाश्रयां सदेकशरणामित्यर्थः अपृथगाश्रयामिति पाठे तु अपृथक् अभिन्नः आश्र-
 अभिप्रायः यस्याः ताम् इति विग्रहः अभिप्रायश्चन्दः आश्रयः इत्यमरः । मयि नित्यं
 विश्रुतामित्यर्थः । इमां प्रियां प्राणेशीपि गरीयसीं दयितां सौनिकः वैतसिक-
 वैतसिकः सौनिकः स्यात् कौटिको मांसविक्रयी इति अभिधानरत्नमाला । गृ-
 शकुलिकां गृहपालितां पक्षिणीमिव कृशना कुलेन दीहृदव्याजिन इत्यर्थः कृ-
 परिददामि अस्याः विनाशं साधयामि इत्यर्थः । पोषिताम् अपृथगाश्रयामिति विशेषण-
 शकुलिकायासपि योज्यम् । यथा कश्चित् मांसविक्रयी यवतः पालितां नित्यं
 विश्रुतामपि पक्षिणीं धनलीभात् केनचिच्छलेन निहत्य विक्रीणीते, तथाहमपि य-
 लीभात् वाल्वादेव पालितां मयि वज्रभावां इमाम् ऋजुहृदयो प्रियां दीहृदच्छलेन

निहनुमुद्यतीऽस्मि । अही मे नेष्टुय्यं विश्वासघातकता च इति भावः । उपमालङ्कारः ।
 रथोद्धता वृत्तम् । रात्परैरैरलुगै रथोद्धता इति लक्षणम् । सूनास्यादघातनस्थान-
 मिति हलायुधः । सूना आजीवो यस्य सः सौनिकः । सूना + ठक् । छादि +
 तनिन् = कृशन् । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भीपधयश्चक्रकैतवे इत्यमरः । कृशना इति
 वरणे ततीया । शक् + उन्ति (उणादि) = शकुन्ति । शकुन्ति + कन् स्त्रियां टाप्
 = शकुन्तिका । शकेरुनीन्तोत्तुनयः । शकुनः शकुलः शकुन्तिः शकुनिः । शकुन्ति-
 पतिशकुनिशकुलशकुनहिजाः इत्यमरः । अस्पृशनीयः स्पृष्ट मयोग्यः स्पृशेः अनीयर ।
 तैद्युत् विश्वासघाताच्च पातकौ अहम् सर्व्वया सौवाद्व्याः गावं स्पृष्टं न अहमि
 त्वर्थः । पातयति इति पातकं पातयतेः ण्वुल् । पातकं वियति यस्य स पातकौ ।
 पातक + इनि । स्वेरं शनैः शनैः इत्यर्थः स्वेरः स्वच्छन्दमन्द्योरिति मेदिनी ।
 सादीरिरिणोः इति वृद्धिरेकादेशः । उट् + नम् (णिच्) + ल्यप् उन्नमय ।
 क्तितां ऋस्वः इति ऋस्वः । अनुपसर्गात् नमेर्णिचि नमयति, नामयति इति पदद्वयं
 भवति । आङ् + कृप् + शब् = आकर्षत् । कर्षति, चकर्ष, अकर्षति, अक्राचीत्,
 पृक्तत् । कृष्टः । दुष् णिच् + लट् मि = दूषयामि । शि + असुन् = शिरम् ।
 शयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च ।

अपूर्व्वेति । अयि मुग्धे अपूर्व्वकर्मचाण्डालं माम् विमुञ्च । चन्दनभान्या

विपाकं विषद्रुमं श्रिता असि ॥ ४७ ॥

अयि मुग्धे सरले अपूर्व्वेण अष्टचरेण कर्मणा चाण्डालः चाण्डालतुल्यः क्रूरः
 त्वर्थः तथोक्तं मां विमुञ्च परिहर । नाहं तव योग्यः । त्वं चन्दनभान्या चन्दनत-
 र्भवेण दुष्टः विपाकः परिणामः यस्य तं दुष्विपाकं विषद्रुमं विषहवं श्रिता
 गीयतवती असि । यस्य समाश्रयणेन तीव्रया विषज्वालाया मरणमापतति तादृशं
 विषहवं यथा काचित् घनसारोऽयमिति मत्वा आश्रयति तथा त्वमपि सहजप्रेम-
 रूपाद्रहदयोऽयमिति मत्वा अतिवृशंसं मामाश्रयत्वेनोपेता असि । अव दृष्टान्तः
 पञ्चङ्कारः । विषपरिणामी द्रुमः इति विषद्रुमः । शाकपार्थिवादिदत्त समासः । दुः-
 शाका वियति अस्य इति द्रुमः । चन्दनस्य भान्तिः इति चन्दनभान्तिः तथा ।
 क्रियादिभ्यश्चोपसंस्थानमिति ततीया । भम् + क्तिन् = भान्ति । चण्ड + आलञ् =
 चाण्डाल । पतिचशिङ्भ्यामालञ् ।

नोता । [उ९कट अश्वदर्शन करिषा निक्षिप्तोदशाय विनाप करितेहेन] हा आर्षाप्रुष्ट,
 नोता, आपनि कोशाय ?

राम । आश ! छिन्नदर्शन करिषा देवीर रुदये वे क्रन्दनशिरो विरश्वावना
 ईशश्चिन्ताहाई अश्वे (एहैरूप) उद्देशेन कारण इहेयच्छे ।

[সন্নেহে অতি মৃদুভাবে দীতার গাত্রসংবাহন করিতে করিতে]

যে প্রেম স্নেহ ও দুঃখে একরূপ, সকল অবস্থায় অনুগুণ, যাহা অবলম্বন করিয়া (সাংসারিক দুঃখরাশি নিপীড়িত) হৃদয় বিশ্রামস্থল লাভ করে; বার্নিকেও যাহার মাধুর্য অপহৃত বা বিলুপ্ত হয় না এবং কালের আবর্তনে লজ্জাদি প্রতিবন্ধকের অত্যায়ে যাহা পরিপাকপ্রাপ্ত স্নেহসারে পরিণত হয় সেই শ্রেষ্ঠ, অকপট সজ্জনের প্রেম কোনরূপে (বহুপুণ্যবলে) প্রাপ্ত হওয়া যায় ॥ ৪০ ॥

হুমুখ। [সমীপে গমন করিয়া] মহারাজের জয় হউক।

রাম। যাহা জানিতে পারিয়াছ তাহা বল।

হুমুখ। পুরবাসী ও জনপদবাসীরা “রামভদ্র আমাদিগকে মহারাজ দশরথের কন্য বিস্মরণ করাইয়াছেন” এই বলিয়া আপনার স্মৃতিটি ও প্রশংসা করিয়া থাকে।

রাম। এ ত স্তুতিবাক্য; আমার কোন দোষের বিষয় জানিয়া থাকত বল, যে তাহার প্রতিবিধান করা যাইতে পারে।

হুমুখ [অশ্রুমোচন করিয়া] মহারাজ শ্রবণ করুন। [কর্ণে] প্রজারা এইরূপ এইরূপ বলিয়া থাকে।

রাম। অহহ, এ যে দুঃসহবেগে নিপতিত বাগ্বজ্ঞ। [মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন]।

হুমুখ। মহারাজ, আশস্ত হউন।

রাম। [আশস্ত হইয়া] আহা ধিক্ ধিক্! শত্রুগৃহে নিবাসহেতু (চরিত্রবৎ শব্দরূপ) বৈদেহীর যে অপবাদ অভ্যুত উপায়ে নিবারিত হইয়াছিল, সেই অপবাদ দৈবদুর্ভাগ্যবশতঃ ক্ষিপ্তকুল্লুরের বিষের ছায়া পুনর্ব্বার সর্বত্র পরিব্যাপ্ত হইয়া পড়িয়াছে ॥ ৪১ ॥

হতভাগ্য আমি এ বিষয়ে কি করিব। [চিন্তা করিয়া শোকাবলভাবে] অথবা আর কি করিব।

যে কোন কর্মদ্বারা লোকদিগের চিত্তরঞ্জন করাই সাধুদিগের ব্রত। পিতা আমাকে ও (এমন কি) জীবন পরিত্যাগ করিয়াও যে ব্রতের আরাধনা করিয়াছেন ॥ ৪২ ॥

সম্প্রতি ভগবান্ বশিষ্ঠ ও প্রজারঞ্জন জন্ম আদেশ করিয়া পাঠাইয়াছেন।

অপিচ—লোকশ্রেষ্ঠ, সবিতৃবংশসম্ভূত ভূমিপালগণ যে নিষ্কলঙ্ক, পবিত্র সাধু ও সমুজ্জল করিয়া গিয়াছেন, আমার সংসর্গবশতঃ সেই ব্রতে যদি মলিন লোকবাদের সম্ভব ঘটে তাহা হইলে হায়, আমি নিতান্ত দুর্ভাগ্য, আমাকে ধিক্ ॥ ৪৩ ॥

হা দেবি, দেবযজ্ঞভূমিসম্ভূতে, নিম্ন জনকের বংশনন্দিনি, রামময়জীবিতে, মহারাজ বাসপ্রিয়সখি, প্রিয়স্নেহবাদিনি, বহি, বশিষ্ঠ ও অরুন্ধতী তোমার চরিত্রের প্রশংসা করিয়া থাকেন, তুমি জন্মপরিগ্রহরূপ অনুগ্রহ প্রকাশ করিয়া বহুকরাকে পবিত্র করিয়া দদৃশ পুণ্যশীলা তোমারও ভাগ্যের এইরূপ পরিণাম! তোমা দ্বারা জগৎ পরিহইয়াছে; কিন্তু লোকে তোমার সম্বন্ধে কুৎসিত জল্পনা করিতেছে। তোমাদ্বারা লোকে সহায়সম্পন্ন; কিন্তু তুমি অসাহায্যবস্থায় বিপন্ন হইবে ॥ ৪৪ ॥

[দুর্মুখের প্রতি] দুর্মুখ, লক্ষ্মণকে বল, “তোমার নূতন রাজা রাম এইরূপ আদেশ করিতেছেন”। [কর্ণে] এইরূপ এইরূপ বলিবে।

দুর্মুখ। যিনি অগ্নিদ্বারা বিশোধিত, যাহার গর্ভে পবিত্র রঘুকুলের সন্তান রহিয়াছে, সেই দেবীর প্রতি দুর্জনের বাক্য শুনিয়া মহারাজ এরূপ অনার্য বিধানে কৃতসঙ্কল্প হইলেন কেন?

রাম। অনিষ্ট নিবারিত হউক। পুরবাসী ও জনপদবাসীরা দুর্জনে কেন হইবে?

ইক্ষ্বাকুবংশ প্রজাদিগের অভিমত। দুর্ভাগ্যবশতঃ তাহাতে নিন্দার বীজ উৎপন্ন হইয়াছে। অগ্নিপরীক্ষার সময় যে অদ্ভুত ব্যাপার ঘটয়াছিল, অতিদূরের সেই ঘটনার এহানের কে বিশ্বাস করিতে পারে? ॥ ৪৫ ॥

অতএব যাও।

দুর্মুখ। হায় দেবী। [নিদ্ভান্ত]

রাম। হা কষ্ট! আমি অতি নৃশংস হইয়া পড়িলাম; আমার আচরণও অতি গুণিত এবং জঘন্য হইয়া উঠিল।

বাল্যকাল হইতে যে প্রিয়াকে পোষণ করিয়াছি, সৌহার্দ্যহেতু যিনি আমা ভিন্ন অন্য কোন আশ্রয় জানেন না, আমি তাঁহাকে ছলপূর্বক মৃত্যুর হস্তে সমর্পণ করিতে উদ্যত হইয়াছি। আমার এই কার্য, গৃহপালিত পক্ষীগণকে ছলপূর্বক বধ করিতে উদ্যত বাৎসবিক্রয়ীর কার্যের তায় ॥ ৪৬ ॥

আমি স্পর্শের অযোগ্য পাতকী, কেন দেবীকে দূষিত করিতেছি। [সীতার মস্তক ধীরে ধীরে উঠাইয়া বাহু সরাইয়া লইয়া] হে সরলে, অজুতপূর্ব কর্ণের অহুতাঁন করিয়া আমি চণ্ডাল হইয়াছি। আমাকে পরিত্যাগ কর। তুমি চন্দনতরুভ্রমে হর্ষিপাক বিবৃক আশ্রয় করিয়াছিলে ॥ ৪৭ ॥

Sita :—[*Talks in her sleep*] Alas ! my husband, you good one, where are you ?

Rama :—Ah ! This is the same uneasy thought of separation occasioned by beholding the picture, that troubles the queen in her sleep.

[*Affectionately passes his hands over her body*]

Scarcely (or with great difficulty) can be attained that artless love of a worthy and noble soul, which is the same in happiness or misery, which adapts itself to all conditions, which is the resting place of the heart, the charm of which is not taken off by old age, and which becomes a deep and mature affection, on account of the veil of mutual reserve being removed by the laps of time. (40).

Durmukha :—[*Approaching*] Victory to your Majesty.

Rama :—Tell me what you have learnt or known.

Durmukha :—The townsfolk and the country people praise your Majesty, saying that they have been caused to forget the great King Dasaratha by Ramabhadra.

Rama :—This is but a compliment or praise. Speak of some fault or defect, so that it might be rectified or removed.

Durmukha ; —[*With tears.*] May your Majesty listen. [*Whispers into his ears*] so and so.

Rama :—Oh ! This thunderbolt of words has a sharp and terrible fall ! [*Faints*].

Durmukha :—Be consoled, my lord.

Rama :—[*Recovering.*] Alas ! Alas ! O Fie ! The very same scandal of the princess of Videha on account of her living in another's house, which was checked or repressed by wonderful means, has from an evil turn of fate, again spread everywhere like the poison of mad dog's bite. (41).

What can I do in this matter, a wretch that I am ? [*Reflecting piteously*] or what else is to be done ?

To satisfy the people by any means is the aim or duty of good and pious (rulers) ; which was honoured by my father by forsaking me and his own life. (42).

And the holy sage Vasistha has even now sent words to the same effect.

And also—

If through connection with me a dirty or foul infamy arises in respect of that pure and noble character which was brightened and made resplendent by the kings of the Solar race, the best among men, then, alas ! fie upon me, a miserable wretch. (43).

Alas ! Queen, sprung from sacrificial ground, you who have sanctified the Earth by the favour of taking your birth in her, you who are the joy of the race of Nimi and Janaka, you who are graced with virtues praised by Fire, Vasistha and Arundhati, to whom Rama was the sole or all-engrossing object of her life, who were my beloved and dear companion in my exile in the forest, who are in the habit of talking moderately and agreeably, how has such a fate been ordained for you, so noble and graced as you are ?

ACT I.

77

The worlds have been hallowed by you ; but unhallowed are the gossips of the people regarding you. The people have found a protector in you ; but you will perish unprotected (or helpless). (44).

[*To Durmukha*] Durmukha, tell Lakshmana :—"your new King Rama, commands you thus"—[*whispers into his ears.*] So and so.

Durmukha :—Why has your Majesty, hearing the remarks of mischievous men, come now to this wrong and unjust decision regarding the Queen who was tested in the ordeal of fire, and in whose womb is a pure progeny, the perpetuator of the race of Raghu.

Rama :—Tut ! Heaven forbid it ! How can the people of the town and the villages be mischievous or wicked ?

The race of Ikshwaku is dear to the people. Unfortunately a cause of infamy has taken place. Who could believe in the miraculous occurrence in a far off distant place which happened at the time of purification ? (45).

Go, therefore.

Durmukha :—Alas ! Queen ! [*Exit*].

Rama :—Alas ! oh woe ! I have become a cruel fellow, the perpetrator of an abominable and foul act.

I am going to hand over to death under a pretext my beloved wife who has been brought up by me from her childhood, and who on account of affection has no other resort or refuge than myself, just like a butcher killing a domesticated bird. (46).

Why then should I, a sinner, not fit to be touched, defile the queen (by my touch) ? [*Gently raising the head of Sita withdraws his arm.*]

O you simple and guileless one, leave me who have become a felon or *chandal* by his strange and unprecedented conduct ; you have resorted to a deadly poisonous tree taking it for a Sandal tree. (47).

इत्त इति खेदे अव्ययम् । जीवानां प्राणिनां लोकः जगत् इति जीवलोकः इदं ज्वलयं प्राणिसनाथं विपर्यस्तं वैपरीत्यं प्राप्तम् ; न पुनरेव रमणीयम् ; । क्व सखक्

विपरिवर्तितम् दुःसहापारदुःखानामायतनमिव जातम् । जीवितेन प्राणसम्भारं
प्रयोजनं रामस्य पर्यवसितम् अवसानं गतम् ; समाप्तिमागतम् । सीताविरहितस्य
रामस्य जीवितेन किमपि प्रयोजनं नास्ति । इदं जगत् सीताविरहितस्य मे सम्भवे
शून्यं प्राणिशून्यं जीर्णं भयप्रायं वृक्षलतादिह्रीनं अरण्यं वनमिव निष्फलावस्थान
जातम् । संसारोऽयं सारहीनः अरमणीयः सञ्जातः शरीरं कष्टप्रायं क्लेशवहुन
जातम् । कष्टानां क्लेशानां प्रायो बाहुल्यम् यव तत् कष्टप्रायम् । नास्ति शरीरं
रक्षिता यस्य सः अशरणः असहायः अहं भवामि । का गतिः कः उपायः खलु
परिवाणाय भवेत् ।

वि + परि + अस् + क्त (कर्म्मणि) = विपर्ययस् । अस्यति ; आस ; आसत् ।
परि + अव + सी + क्त (कर्त्तरि) = पर्यवसित । स्यति ; ससौ ; असात् ; असासीत् ।
जृ + क्त (कर्त्तरि) = जीर्ण । जीर्यति ; जजार अजारीत् । संसरति आवर्त्तते
अस्मिन् इति संसारः । सम् + सृ + घञ् । सरति कालान्तरं गच्छति इति सारः ।
सृ + घञ् (कर्त्तरि) । सृ स्थिरः । सारी वले दृढाङ्गि च ।

दुःखेति । दुःखसंवेदनाय एव रामे चैतन्यम् आहितम् । मर्मोपघातिभिः स्थिरैः
प्राणैः वञ्चकीलायितम् ॥ ४८ ॥

दुःखस्य क्लेशस्य संवेदनमनुभवः तस्मै एव केवलं दुःखं अनुभवितुं रामे दुर्भाग्ये
मयि चैतन्यं संज्ञा आहितम् आरोपितं निवेशितमिति यावत् विधावा इति शेषः ।
सुखदुःखानुभवः चेतनस्य धर्मः चैतन्यविशिष्टस्य मम तु केवलदुःखानुभवः इति मत्तद्वदे
विधातुः वैलक्षण्यं लक्ष्यते । मर्मोपघातिभिः हृदयादिजीवस्थानानि उपगच्छन्ति व्यथयन्ति
इत्यर्थः ये तैः मर्मोपघातिभिः हन्ते ताच्छील्ये णिनिः अरुनुदैः स्थिरैः दृढैः कठिनैः
रिति यावत् देहं परित्यज्य गन्तुमसमर्थैरित्यर्थः प्राणैः अस्मिभिः वञ्चकीलायितं वञ्चकीलैः
पाषाणशङ्खभिरिव आचरितम् । यथा सुदृढाः पाषाणधटितशङ्खवः मर्मस्थाने निवृत्त
स्यूताः अनिर्वाच्यां वेदनां जनयन्ति, तथा इमे प्राणाः एवम्विधायामपि दशां
अनुत्क्रामन्तः कामपि व्यथां कुर्वन्ति इति तात्पर्यम् । उपमालङ्कारः ।

सम् + विद् + ल्युट् संवेदन । यद्वा सम् + विद् (णिच्) + ल्युट् । संवेदनाय =
संवेदयितुं अनुभावयितुमित्यर्थः । विधावा चैतन्यं आहितम् । आङ् + धा + क्त
(कर्म्मणि) = आहित । वञ्चकीला इव आचरन्ति इति वञ्चकीलायन्ते कर्तुः कण्डः
सलोपश्च इति उपमानभूतात् कर्तुः आचरणार्थे कण्डः, अकृतसार्वधातुक्यीरिति
दीर्घः । ततः वञ्चकीलाय इति नामधातोः भावे क्तः । Properly speaking
मर्मोपघातिभिः is an adjective of वञ्चकीलैः ; the construction
of the sentence is स्थिरैः प्राणैः मर्मोपघातिभिः वञ्चकीलैः इव आचरितम् ।

But in the course of the process of reducing वञ्चकौलैः to a nominal verb, the adjective मन्मोषघातिभिः has been transferred to प्राणैः which is identified with वञ्चकौलैः। Hence it is an instance of transferred epithet.

अस्य इति सम्बोधने अस्वास्थ्योद्गर्हः स्वः इति ऋस्वः। भूतानां धात्री धारणकर्त्री पोषणकर्त्री च इति भूतधात्री पृथिवी। भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा इत्यमरः। प्रिययासौ सखाचेति प्रियसखः राजाहः सखिभ्यटच् इति टच्। विजटा श्लोकवनिकायां सीतायाः परिरक्षणार्थं रावणेन नियुक्तानां चेटीनामन्यतमा। सा च सीतायां स्नेहपरायणा आसीत् इति तामाह्वयति रामः सखि चिजटे इति। मुषिताः वञ्चिताः परिभूताः तिरस्कृताः। यां सीतां यूयं यत्रेन अरक्षत, सिदानौ मूढेन दुरात्मना मया विनाशं नीयते इति युष्माकं यत्रः निष्कलीकृतः। रामहतकः इत्यव कुत्सितानि कुत्सनैः इति समासः विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमयमारम्भ इति काशिका। कुत्सितो रामः इत्यर्थः तेषां वशिष्ठप्रमुखानां आह्वाने आकारणे को नाम अहम्। सर्वथा अयोग्योऽस्मि तेषां नामकौत्सने इत्यर्थः। नामेति कुत्सायां। नामप्राकाशसम्भाव्यक्रोधीपगमकुत्सने इत्यमरः।

तेहीति। महात्मानः ते कृतघ्नेन दुरात्मना मया गृहीतनामानः पाप्मना लक्ष्यन्ते इव इति मन्ये ॥ ४८ ॥

महान् आत्मा स्वभावी येषां ते महात्मानः पुण्यस्वभावाः ते वशिष्ठप्रमुखाः कृतं हन्ति इति कृतघ्नः मूलविभुजादित्वात् कः, तेन कृतघ्नेन अकृतघ्नेन कृतोपकारविध्वंसकेन इति यावत् दुरात्मना क्रूरं मया गृहीतं नाम येषां ते गृहीतनामानः। उच्चार्यमाणनामाचराः पाप्मना लक्ष्यन्ते संसृज्यन्ते इव इति मन्ये। पापस्वभावस्य मे कण्ठनिःसृतपापपङ्किलशब्देन सह तेषां नामाचराणां संसर्गात् तेषामपि पापसंस्पर्शः इति प्रौढीक्या सम्भाव्यते। उत्प्रेक्षालङ्कारः। अत्र मन्ये, इव इति शब्दद्वयं उत्प्रेक्षाद्योतकम्। एकेनैव इष्टसिद्धौ द्वितीयस्य आनर्थक्यम्। तथापि वक्तुः शोकाभिभूतत्वं व्यञ्जयितुमनर्थकमपि द्वितीयं पदं प्रयुक्तं कविना इति सम्भावयामः। विश्वम्भवादिति। निर्घृणः यः अहम् विश्वम्भात् उरसि निपत्य लब्धनिद्रां गृहस्य शोभाम् आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वीं प्रियगृहिणीं उन्मुच्य क्रव्याद्वाः बलिमिव चिपामि ॥ ५० ॥

नास्ति घृणा करुणा यस्य स निर्घृणः निहुरः जुगुप्साकरणे घृणे इत्यमरः। यः अहं विश्वम्भात् विश्वासातिशयात्, अयं मे प्राणान्तं विधास्यति इति स्वप्नेऽपि चिन्तयितुमशक्तत्वान्मन्मयजीवितत्वादित्यर्थः उरसि मम वक्षसि निपत्य शयित्वा लब्ध निद्रा यया ताम् लब्धनिद्रां प्रसुताम् गृहस्य शोभाम् लक्ष्मीम् आतङ्गेन भयेन उद्देगेन वा स्फुरितः

स्पन्दितः कठोरः पूर्णः यो गर्भः तेन गुर्वी भारवती अलसगमना, ताम् आतङ्गमुत्ति-
कठोरगर्भगुर्वीम् पूर्णगर्भांम् हिंस्रेभ्यः पलाय्य आत्मवाणे असमर्थामितिभावः प्रियां
वल्लभां गृहिणीं पत्नीं उन्मुच्य विहाय क्रव्यं आमसांसं अदन्ति ये ते क्रव्यादः तेभ्यः
राक्षसादिभ्यः वलिम् उपहारमिव क्षिपामि उपनयामि । निर्जनेऽरण्ये इमाम्
असहायां प्राप्य हिंसाः श्वापदा राक्षसादयो वा शकलीकृत्य भक्षयिष्यन्ति ; अस्याः
त्वगस्थ्यादीनि इतस्ततो विक्षिप्तानि भविष्यन्ति इति उत्प्रेक्ष्य क्षिपामि इति पदं प्रयुक्तम् ।
प्रहर्षिणीवृत्तम् । वि + यनम् + घञ् = विशम्भ । विशम्भते । शोभेति निपातनात् ।
शुभधातोः भिदादित्वादङ्, भिदादेराकृतिगणत्वात् । डित्वेऽपि गुणः निपात्यते इति
वामनः । शोभयति इति शोभा । ख्यन्तात् शुभेः कर्त्तरि अच् स्त्रियां टाप इति कैचित् ।
आतङ्ग इत्यत्र तङ्गधातोः बाहुलकात् घञ् । क्रव्यं अदन्ति इति क्रव्यादः । “क्रवे
च” इति क्रव्योपपदात् अदेः विट् । “अदोऽनन्ने” इत्यनेनैव सिद्धे वचनमण्वाधानार्थम्
कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्यप आसुर इति पक्षमांसशब्दे उपपदेऽण् उपपदस्य क्रव्यादेशः
प्रषोदरादित्वात् इति सिद्धान्तकौमुदी । क्रव्याद्वाः इत्यत्र सम्प्रदाने चतुर्थी । वलिदैत्य-
भेदे च करचामगदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्रीतु जरया ज्ञयचर्मणि । गृहदारु-
प्रभेदे च जठरावयवेऽपि च इति मेदिनी ।

पश्चिमः अन्तिमः । पश्चात् शब्दात् डिमन् प्रत्ययः । रामस्य इति शेषे षष्ठी ।
शिरसा इत्यनेन सम्बन्धः । शिरसा इति कर्त्तरि तृतीया । उभयप्राप्तौ कर्मणि इति
कर्त्तरि निषेधात् । पादौ पङ्कजे इव इति पादपङ्कजे । तयोः कर्मभूतयोः स्यञ्
इति पादपङ्कजस्यञ् । पङ्क + जन् + ड = पङ्कज ।

[नेपथ्ये यवनिकान्तराले] अब्रह्मण्यम् इति सम्भ्रमे हिरुक्तिः । ब्रह्मणे ब्राह्मण्याय
हितम् इति ब्रह्मण्यम् । सर्वथा अवध्यमित्यर्थः तन्न भवति इति अब्रह्मण्यम् । अवध्यः
ब्राह्मणः हन्यते वायतां भोः इति अब्रह्मण्यशब्दस्य अर्थः । अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ
इत्यमरः ।

ऋषीणामिति । यमुनातीरवासिनाम् उग्रतपसां ऋषीणां स्तौमः लवणवासितः
वातारं त्वाम् उपस्थितः ॥ ५१ ॥

यमुनायाः कलिन्दकन्यायाः तीरे तटे वसन्ति ये ते यमुनातीरवासिनः तेषां
कालिन्दुपकूलवास्तव्यानां उग्रं कठोरं तपः येषां ते उग्रतपसः तेषां तपोनिरतानां
सर्वथा रचणार्हाणामितिभावः । ऋषीणां मुनीनां स्तौमः समूहः स्तौमः स्तोत्रेऽध्वरं
वन्दे इत्यमरः । लवणेन मधुदैत्यात्मजेन रावणस्य भागिनेयेन वासितः भूषितः
वातारं रचितारं शरण्यमिति यावत् त्वाम् उपस्थितः प्राप्तः । तपसः प्रत्युद्गमाचरती
लवणादभीताः तद्वधमभीक्ष्वी मुनयो भवत्सकाशमागताः इत्यर्थः ।

वस् (णिच्) + क्त (कर्मणि) = वासित । स्तु + सन् = स्तौम । वस् + वच्

ACT I.

81

= वाट । द्वितीयाया एकवचने वातारम् । उप + स्था + क्त (कर्त्तरि) = उपस्थित ।
उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । त्वामिति अस्य कर्मपदम् ।

रामः । अद्यापि उन्मूलितेऽपि लोककण्ठे रावणे इत्यर्थः । अत्र रामस्य
हीरोदात्तनायकस्य गर्वः विनयेन कुन्नीऽपि किञ्चित् स्फुटतां गतः । राक्षसभ्यः वासः
इति राक्षसवांसः । पञ्चमीतत्पुरुषः कुम्भीनसी रावणस्य भगिनी मधुना या हता
राक्षसधर्मेण ऊढा च । कुम्भी इव नासिका अस्याः इति कुम्भीनसी । पद्दन्नीमा-
सिवादिना नासिकायाः नसादेशः स्त्रियां डीप् च निपात्यते । यद्वा अङ्नासिकायाः
नसादेशः संज्ञायां नसंचास्थूलादिति नासिकायाः स्थाने नस इत्यादेशः अच् च ।
ततः स्त्रियां डीप् । अथवा संज्ञाशब्दोऽयं विग्रहं नाहति । कुम्भी फालविशेषः ।
शीर्षिका कुमुदिका कुम्भी कैटयिकटफलौ इत्यमरः । यद्वा कुम्भी उखा स्थाली ।
इत्यर्थः । स्त्रियामुखाकटफलयोः पृश्निकायाश्च पाटलौ इति मेदिनी । कुम्भीनस्याः
पुंवः तस्य कुम्भीनसीपुवस्य लवणस्य समुन्मूलनाय उच्छेदाय लवणं उन्मूलयितु-
मित्यर्थः उन्मूलयतेः ल्युट् । कतिचित् कियन्ति । किम् + उति = कति । वह-
वचनान्तोऽयं शब्दः । उतिय इति षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुक् इति जसश्चोः लुक् ।
एवं गता एतदवस्था मया अरण्ये त्यक्ता इत्यर्थः भविष्यसि जीविष्यसि । ज्ञाघ्यां
ज्ञाघामहति या सा ज्ञाघ्या ताम् । ज्ञाघाशब्दात् यत् । यद्वा ज्ञाघघातोः ग्यत् ।
ज्ञाघ्यां महनीयचरितां दुहितरं कन्यां अवेक्षस्व विपदः वायस्व इत्यर्थः ।

जनकानामिति । यत् जनकानां रघूणां च कृतस्मं गोचमङ्गलम् । पुण्यशीलां यां
पुण्ये देवयजने अजीजनः ॥ ५२ ॥

यत् जनकानां विदेहानां रघूणां इच्छाकृणाञ्च कृतस्मं समग्रं गोचयोः वश्योः
मङ्गलम्, कल्याणम् । यदिति विधेयप्राधान्यात् क्लीबम् । या सीता निमिवंशस्य
तया रघुवंशस्य च मङ्गलाधिष्ठात्रीदेवता इत्यर्थः । पुण्यं पवित्रं शीलं यस्याः सा पुण्या-
शीला तां पूतचरितां यां पुण्ये पवित्रे देवयजने यज्ञभूमौ अजीजनः उत्पादितवती
मासी । जनयतेः लुङ्ङि रूपम् । जनकानां रघूणामिति लक्षणया तदज्ञासंज्ञायां
रघुवचने अजीलुक् ।

सीता । दुष्टः स्वप्नः इति दुःस्वप्नः तेन विप्रलम्भा वञ्चिता प्रतारिता इति यावत् ।
आक्रन्दामि आरटामि । एकाद आकिनिच् असहाये इति आकिनिच् प्रत्ययः स्त्रियां
डीप् । एकाकिनी ताम् । एकः एकाकीः एकवचः । उज्भ + क्ताच् = उज्भिता ।
उज्भितिः ; उज्भामास..... ; औज्भीत् । उज्भितः । वि + प्र + लभ् + क्त
(कर्मणि) = विप्रलम्भ ।

किमिदानीमेतब्—पूर्वं कदापि स मामसहायां परित्यज्य अन्यत्र न गतः तब् किमय

एतदवस्थां निद्रितां मां विहाय अन्यत्र गतः । भवतु अस्य अपराधस्य निवारणाय
अस्मै क्षुपिष्यामि । कीपप्रस्फुरिताधरायाः मत्तो भीतीऽयं पुनरेवं न प्रवर्त्तिष्यते ।
कीपमस्यै करोमि इति चिन्तयामि किन्तु तं प्रेक्ष्य मम आत्मनः उपरि प्रभुत्वं विगलितं
भवति । यद्यहं आत्मनि विगलितप्रभुता न भवेद्यम् तदा कीपं करिष्यामि ।

दुर्मुखः । सज्जः प्रयाणार्थं प्रगुणীकृतः । सज्जधातोः अच् । सज्जति । सज्जे
इति केचित् ।

सीता । परिस्फुरति स्यन्दते । स्फुरति ; पुस्फोर ; अस्फुरीत् । गर्भस्य भारः
गुरुगर्भः इत्यर्थः । क्लदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते । शिथिलं शनैः शनैः
धीरमित्यर्थः ।

রাম । [উত্থান করিয়া] হায়, সম্প্রতি এই জীবলোক একেবারে পরিবর্তিত হইয়া
গেল । রামের জীবন ধারণের প্রয়োজন শেষ হইয়াছে । এক্ষণে এই জগৎ জনহীন
জীর্ণারণ্যের আয় হইল । সংসার অসার, শরীরধারণ ক্লেশভোগমাত্রনার । আমি অশ্রু
হইয়া পড়িলাম । কি করি ; কি গতি হইবে ? অথবা কেবলমাত্র দুঃখভোগের জন্যই
বিধাতা রামের চৈতন্য বিধান করিয়াছেন । আমার এই প্রাণ মর্দোপঘাতী বজ্রশূল
আমি হির হইয়াছে (নির্গত হইতেছে না) ॥ ৪৮ ॥

হা মাতঃ অরুন্ধতি, হা ভগবন বশিষ্ঠ বিখ্যামিত্র, হা দেব অনল, হা দেবি ভূতধারি,
হা তাত জনক, হা পিতঃ দশরথ, হা মাতৃগণ, হা প্রিয় সখ্যে স্ত্রীপুত্র, হা মাধো হনুমান, হা
পরমোপকারী সুহৃৎ লক্ষ্মণপতি বিভীষণ, হা সখি ত্রিজটে, তোমরা সকলে দূরত
রামকর্তৃক বঞ্চিত হইলে ও অবমানিত হইলে । অথবা আমি এক্ষণে তাহাদিগকে
আহ্বান করিবার কে ?

আমার মনে হয় যে, কৃতঘ্ন ও দুরাশ্রয় আমি সেই মহাত্মাদিগের নাম উচ্চারণ করিতে
তাহাদের যেন পাংপশ্পর্শ হইতেছে ॥ ৪৯ ॥

আমি এমনই নৃশংস যে—

বিখ্যাসাতিশয়বশতঃ আমার বক্ষঃস্থলের উপরি পতিত হইয়া লক্ষ্মিন্দ্রা, গৃহের পোতা-
শ্রুপা, ও ভয় ও উদ্বেগে স্পন্দমান পূর্ণগর্ভভারে অলসগমনা প্রিয়গৃহিণীকে পরিত্যাগ
করিয়া ক্রব্যাদৃগ্ধণকে উপহাররূপে প্রদান করিতে উদ্যত হইয়াছি ॥ ৫০ ॥

[সীতার চরণদ্বয় স্বমস্তকে শূন্য করিয়া] দেবি, দেবি, রামের মস্তক তোমার চরণ
পঙ্কজকে এই শেষ স্পর্শ করিল । [ক্রন্দন করিতে লাগিলেন]

[নেপথ্যে] পরিজ্ঞান কর, পরিজ্ঞান কর ।

রাম । ওহে কে আছ, জানিয়া আইস, এ কি ।

[পুনর্বার নেপথ্যে] যমুনাতীরবাসী কঠোরতপস্তাপরায়ণ ঋষিগণ লবণদৈত্যকর্তৃক
ক্রান্ত হইয়া পরিজ্ঞাপার্থ আপনার নিকট উপস্থিত হইয়াছেন ॥ ৫১ ॥

রাম । আঃ ! এখনও রাক্ষসের ভয় ? যাই এই দুরাশ্রয় কুন্তীনদীপুত্রের
নিধনার্থ শত্রুদলকে প্রেরণ করি । [কএকপদ গমন করিয়া, পুনর্বার প্রত্যাবর্তন

করিয়া] হা দেবি, এ অবস্থায় তুমি কিরূপে জীবনধারণ করিবে। ভগবতি বম্বুকরে, দ্বাচরিত্রা হুহিতা জানকীকে দেখিবেন। যিনি জনক ও রঘুদিগের বংশের পূর্ণমঙ্গল-রূপ; যে পুণ্যশীলাকে আপনি পবিত্র দেবযজ্ঞভূমিতে উৎপাদন করিয়াছিলেন ॥২২॥

[নিষ্ক্রান্ত]

নীতা। হা সৌম্য আৰ্য্যপুত্র! আপনি কোথায়? [হঠাৎ উত্থান করিয়া] হায়! হায়! দুঃস্বপ্নদ্বারা বঞ্চিত হইয়া আমি আৰ্য্যপুত্রের অশ্রু জন্মন করিতেছি। হায় হায়! [অবলোকন করিয়া] কি? নিদ্রিতা আমাকে একাকিনী রাখিয়া আৰ্য্যপুত্র চলিয়া গিয়াছেন? আজ এরূপ কেন হইল? আচ্ছা, আমি তাঁহার উপর রাগ করিব; যদি তাঁহাকে দেখিয়া আমার নিজের উপরি প্রভুত্ব থাকে। এখানে পরিজন কে উপস্থিত আছে?

দ্রুমুখ। [প্রবেশ করিয়া] দেবি, কুমার লক্ষণ নিবেদন করিতেছেন যে রথ প্রস্তুত, দেবি রথে আরোহণ করুন।

নীতা। এই আমি আরোহণ করিতেছি। [উত্থান করিয়া কিছু দূর গমন করিয়া] আমার এই গর্ভভার যেন স্পন্দিত হইতেছে। অতএব ধীরে ধীরে গমন করি।

দ্রুমুখ। দেবি, এদিকে আহ্নন, এদিকে আহ্নন।

নীতা। তপোধনদিগকে নমস্কার করি; রঘুকুলদেবতাদিগকে নমস্কার করি; আৰ্য্যপুত্রের চরণকমলে নমস্কার করি; সকল গুরুজনদিগকে নমস্কার করি।

[সকলে নিষ্ক্রান্ত]

চিত্রদর্শন নামক প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত।

Rama :—[*Rising up*]. Alas! To me this world of mortal beings is now quite changed. The object of Rama's life has come to an end. This world is now an empty, withered wilderness.

"All the uses of this world" have become stale, flat and uninteresting." This body has become an abode of misery. I am helpless; what shall I do? What way there is (out of this difficulty)?

Or—

Consciousness was given to Rama to feel pain alone. This life, firmly rooted as it is, seems to be like an adamant peg piercing into the tenderest and most vital parts of the heart. (48).

O Mother Arundhati, O holy sages Vasistha and Viswamitra, O Fire-God, O Goddess Earth, O father Janaka, O father, O mothers, O dear friend Sugriva, O gentle Hanuman, O my great

benefactor Bibhisana, the King of Lanka, O friend Trijata, you all have been robbed and insulted by the accursed Rama.

Or who am I to call them now ?

Methinks that these high-souled persons are being defiled, as it were, by sin, their name being taken or uttered by me, an ungrateful and wicked fellow. (49).

I, who, —

A heartless wretch, am going to discard and cast off like an offering to the beasts of prey my beloved wife, the very ornament of my home, who on account of trustfulness has fallen asleep, reclining on my bosom and who is heavy with the developed foetus quivering within her from her nervous tremor. (50).

[Placing the feet of Sita on his head.]

My queen, my queen, this is the last time that your lotus-like feet come in contact with the head of Rama. *[Weeps.]*

[Behind the scenes] Help ! Help ! Ho !

Rama.—Let it be ascertained, ho, what this is.

[Again behind the scenes.]

Being terrified by *Lavana*, the whole body of ascetics living on the banks of the Jamna, and practising severe penance, have come to you for protection. (51).

Rama.—What ! Terror from Rakshasas even now ! Let me send Satrugana for the destruction of this wicked son of Kumbhinasī. *[Going a few steps, coming back again.]* Alas ! My queen ! How will you support life in this condition ? Holy mother Earth, take care of your noble daughter, Janaki ;—

Who is the entire blessing of the families of Janaka and Raghu ; and whom, of pure and spotless character, you brought forth in the holy sacrificial ground. (52).

[Exit].

Sita.—Alas ! Alas ! My gentle husband, where are you ! *[Rising up suddenly.]* Oh ! fie ! Oh ! fie ! I have been deluded by a bad dream and am calling out my husband. Alas ! Alas ! *[Beholding].* How now my husband has gone away, leaving me alone asleep !

ACT I.

85

Why, is it so ? Well, I shall be angry with him, if I have control over myself when I see him. What attendant is here ?

[*Enter Durmukha*.]

Durmukha.—O, queen, the prince Lakshmana informs—that the car is ready and that your Highness may get into it.

Sita.—Here I am ascending it. [*Rises up and walks*]. My heavy womb seems to be throbbing. Therefore I will go slowly.

Durmukha.—This way, queen, this way.

Sita.—Here is my bow to the ascetics whose wealth is penance ; here is my bow to the guardian deities of the house of Raghu ; here is my bow to the lotus-like feet of my husband ; and to all those who are my elders or superiors.

[*Exeunt omnes*.]

End of the first Act—called the Picture-show.

द्वितीयोऽङ्कः ।

[नेपथ्ये]

सु शोभनम् आगतम् इति स्वागतम् युभागमनम् । आङ् + गम् + क्त (भावे)
= आगत । आगतम् आगमनम् इत्यर्थः । तप एव धनं यस्याः सा तपोधना ।
तस्याः ।

अध्वानं गच्छति यः सः अध्वगः पथिकः । अध्वगस्य वेश इव वेशः यस्याः सा
अध्वगवेशा । पथिकवेशा तापसी ; काचित् तपःपरायणा नारी । अध्वन् + गम् +
ङ = अध्वग । तपस् + अण् = तापस ; स्त्रियां ङीप् । फलानि कुसुमानि पुष्पाणि
पल्लवानि अचिरीदृगतपवाणि च इति फलकुसुमपल्लवानि ; फलकुसुमपल्लवम् वा ।
सर्वोऽपि हन्ती विभाषया एकवद्भवति । फलकुसुमपल्लवम् एव अर्घ्यम् अर्घ्यं
द्रव्यम् इति फलकुसुमपल्लवार्घ्यम् तेन । करणे तृतीया । माम् उपतिष्ठते पूजयति
गृहगतः अतिथिः पाद्याभ्यांदिभिः सम्पूज्यते इत्याचारः । मूल्ये पूजाविधौ अर्घ्यः
इत्यमरः । अर्घाय पूजाविधये इदम् इति अर्घ्यम् । पादाघांभ्याञ्चेति यत्प्रत्ययः ।
उपतिष्ठते इत्यत्र देवपूजायामात्मनेपदम् । अतिथौ देवत्वारीपात् देवपूजारूपोऽयं
सङ्गच्छते । तथाचोच्यते सर्वदेवमयोऽतिथिः ।

वनदेवता । विकीर्य विच्छिद्य ; वि + कृ + ल्यप् = विकीर्य ।

यथेच्छमिति । इदं वनं यथेच्छं भोग्यम् ; अयं मे सुदिवसः ; सतां सद्भिः
सङ्गः पुण्येन कथमपि हि भवति । तरुच्छाया तीर्थं फलं वा मूलं वा यदपि तपसः
योग्यम् अशनं तद् अपि इह वः पराधीनं न ॥ १ ॥

इदं वनं तपोवनम् वो युष्माकम् इच्छामनतिक्रम्य इति यथेच्छम् स्वेच्छया इत्यर्थः ।
भोग्यम् उपभोगयोग्यम् । अयं मे सुदिवसः पुण्यं दिनं भाग्यवशात् सम्प्राप्तम् । यतः
सतां साधूनां सद्भिः पुण्यवद्भिः सह सङ्गः समागमः पुण्येन सुकृतफलिन कथमपि
कृच्छ्रेणैव हि निश्चितं भवति । भवाद्दृशां साधूनां समागमः पुण्यफलिनैव जातः
अहो मे भाग्यम् अद्य रजनी सुप्रभाता । तरोः वृक्षस्य काया अनातपः विश्रामार्थमिति
भावः तीर्थं निर्भरिणीजलं तृणानिवारणाद्यम् फलं मूलं कन्दादिकं यदपि तपसः
तपश्चरणस्य इन्द्रियसंयमादेश्च योग्यमनुकूलम् अशनं खाद्यम् क्षुत्रिहृत्त्यर्थमिति भावः
तत् अपि इह अत्र अरण्ये वो युष्माकं पराधीनम् अन्यायत्वं न । स्वेच्छया
उपभुज्यताम् इत्यर्थः । यत्र कुवचित् तरुतले निषद्य अध्वकृतं विनोदय, स्वच्छं स्वादु

ACT II.

87

बलं निपौय तृणां शमय, फलमूलादिकम् उपभुज्य च क्षुधां निवर्त्तय इति तात्पर्यम्।
प्रतिरिणीवत्तम्।

यथेच्छमिति अनतिक्रमाथे अव्ययीभावः। इप् + श (भावे) निपातनात् इच्छा।
मुञ् + णात् = भोग्य। अत्र भक्ष्यार्थाभावात् कुलम्। भोज्यं भक्ष्ये। पुण्येनेति
इति तृतीया। योगाय प्रभवति इति योग्यम्। योग + यत्। योगाद् यत्।
इप् + ल्युट् (कर्मणि) = अशन। अधिशब्दस्य शौण्डादिगणे पाठात् परस्मिन् अधि
इति सप्तमीसमासे अद्युत्तरपदाच्चेति खप्रत्ययः। पराधीनं परायत्तम्।

(भावे) तापसी। यत्त्वं मयि एवं सानुग्रहा अभ्यर्थनपरा च तत्र किमपि विस्मयकारणं
न तापसी। यत्त्वं मयि एवं सानुग्रहा अभ्यर्थनपरा च तत्र किमपि विस्मयकारणं
न तापसी। यत्त्वं मयि एवं सानुग्रहा अभ्यर्थनपरा च तत्र किमपि विस्मयकारणं

प्रियप्राया इति, विनयमधुरः वाचि नियमः, प्रकृत्या कल्याणीमतिः, अनवगीतः
परिचयः पुरी वा पथाद् वा अविपथ्यासितरसम् अनुपधि विगृह्य साधूनां तदिदं रहस्यं
विजयते ॥ २ ॥

प्रायेण भूमा प्रिया इति प्रियप्राया सुप्सुपेति समासः। प्रायेण प्रीतिस्त्रिधा इतिः
सावरणम् सर्वेषु प्राणिषु प्रीतिप्रदर्शनमित्यर्थः, विनयेन प्रत्ययेन अनौद्धत्येन इतियावत्
मधुरः हृद्यः ननु उपतापकः वाचि नियमः वाङ्नियमनं मितभाषित्वमित्यर्थः। साधवः
प्रकृत्या मितभाषिणः तच्च मितभाषित्वम् अनौद्धत्यपुरस्कृतं सर्वेषां मनांसि आवर्जयति,
ननु धनिकानां सदृशं वाङ्नियमनमिव चेतांसि सन्तापयति। प्रकृत्या स्वभावेनैव
कल्याणी कल्याणप्रवृत्ता जगतां मङ्गलाय उन्मुखी इत्यर्थः मतिः बुद्धिः। परिचयः
सप्तमः अनवगीतः अनिन्दितः, अवगीतस्तु निज्वादे मुहुर्दुष्टेऽपि गर्हिते इति मल्लिनाथ-
शतकोषः साधूणां चरिते गर्हालिशोऽपि नास्ति इति भावः। पुरः अग्रे, पथात् अन्ते
वा न विपथ्यासितः न वैपरित्यं परिहृतिं वा गतः रसः आस्वादः यस्य तत् अविपथ्या-
सितरसम् अपरिवर्त्तितस्वरूपम् एकरूपमित्यर्थः, नास्ति उपधिः क्लृप्तं यत्र तत् अनुपधि
वपटोऽस्त्रीयाजदन्धोपधयङ्गकैतवे इत्यमरः। अकपटम् अतएव विगृह्य निश्चलं
साधूनां तत् प्रसिद्धं इदं प्रत्यक्षीक्रियमाणं रहस्यं गृह्यचरितं विजयते सर्वोत्कर्षेण
रच्यते।

अव + गै + क्त (कर्मणि) = अवगीत। वि + परि + अस् (दिवादि) + णिच्
+ क्त (कर्मणि) = विपथ्यासित। यद्वा आस् (णिच्) + क्त = आसित। उप
+ धा + कि = उपधि। रहस् + यत् = रहस्य। रहसि भवं रहस्यम्। विजयते।
विपराधां जे इत्यात्मनेपदम्। नि + यस् + अप् = नियम (पचे घञ्) नियमम्।
“यसः समुपनिविषुच” एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा स्यात्। वच् + क्तिप् = वाच्।
किञ्चिच्चिप्रच्छीत्यादिना असम्भारणं दीर्घश्च। वाचि इति विषयाधिकरणे सप्तमी।
वनदेवता। कामिति—किं नामधेयं भवत्याः इत्यर्थः।

वनदेवता । किं प्रयोजनं निमित्तं हेतुर्वा यस्य स किम्प्रयोजनः दण्डकारणे प्रचारः भ्रमणम् आगमनमित्यर्थः । किमर्थं दण्डकारणे आगतासि इत्यर्थः ।

आवेयी । अस्मिन्निति । अस्मिन् प्रदेशे अगस्त्यप्रमुखाः भूयांसः उदगीयविदः वसन्ति । तेभ्यः निगमान्तविद्याम् अधिगन्तुं वाल्मीकिपाश्चात् इह पर्यटामि ॥३॥

अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारणभागे अगस्त्यः कुम्भयीनिः प्रमुखे येषां ते अगस्त्यप्रमुखाः अगस्त्यादयः भूयांसः बहवः उदगीयं वेदं विदन्ति ये ते उदगीयविदः वेदज्ञाः वेदस्य अध्यापयितारः इत्यर्थः वसन्ति । तेभ्यः वेदविद्भिः निगमान्तविद्यां वेदान्तविद्यां अधिगन्तुं लब्धं अर्थं तुमित्यर्थः वाल्मीकिः प्राचेतसस्य पाश्चात् तस्य पार्श्वं विहाय इत्यर्थः इह दण्डकारणे पर्यटामि परिभ्रमामि आगच्छामि इत्यर्थः । इन्द्रवज्रा वत्तम् । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौगः ।

उत् + गे + थक् + उदगीय । उदगीयः सामवेदस्य अंशविशेषः । उदगीयः प्रणवः सामवेदश्चनिरित्यरुणः । श्रीमित्येकाक्षरमुदगीयमुपासीत इति छान्दोग्योपनिषत् । अत्र विशेषपरः उदगीयशब्दः सामान्यवचनः । तेन च उदगीयविदः वेदविदः इत्यर्थलाभः । बहु + ईयसुन् = भूयस् । बहोर्लोपः भूचबहोः इति बहोः स्याते भू इत्यादेशः ईयसुनः ईकारलोपः । तेभ्यः इत्यत्र आख्याता उपयोगे इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । निगमस्य वेदस्य अन्त इति निगमान्तः वेदशिरोभागः उपनिषत् इत्यर्थः । निगमान्तः एव विद्या इति निगमान्तविद्या । ताम् । विद + क्यप् निपातनात् विद्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषड्शीङ्भ्रजिणः इति क्यप् । विदन्त्यनया इति विद्या । निगमी वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे इति मेदिनी । वाल्मीकिपाश्चादित्यत्र ल्यब् लोपे पञ्चमी वाल्मीकिपार्श्वे परित्यज्य इत्यर्थः । यद्वा ध्रुवमपार्थ अपादानम् इति अपादाने पञ्चमी ।

वनदेवता । ब्रह्म वेदं वदति उपदिशति इति ब्रह्मवादी पुराणः ब्रह्मवादी इति पुराणब्रह्मवादी । तम् । ताच्छीत्ये णिनिः । वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म इत्यमरः । प्रचेतसीऽपत्यं पुमान् प्राचेतसः वाल्मीकिः । पारस्य अयनं इति पारायणम् पारगमनम् साकल्येन अध्ययनमित्यर्थः ब्रह्मणः वेदस्य पारायणम् इति ब्रह्मपारायणं तस्मै तादर्थ्यं चतुर्थी । ब्रह्मपारायणाय समयवेदाध्ययनाय उपासते सेवन्ते । उप + आस + लट् अन्ते = उपासते । उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । दीर्घः प्रवासः इति दीर्घप्रवासः । महान्तं कालं व्याप्य दूरवर्तिनि विदेशे अवस्थानमित्यर्थः । दीर्घप्रवासस्य प्रयासः यतः उद्यमः इत्यर्थः । किमर्थं अयं प्रवासकेशः भवत्या अङ्गीकृतः ।

आवेयी । अध्ययनस्य पाठस्य प्रत्यूहः विद्मः अन्तराय इति यावत् इति अध्ययनप्रत्यूहः । अङ्ग इति स्वीकारे अव्ययम् । अनङ्ग अङ्ग कृतः इति अङ्गीकृतः ।

भूततद्भावे चिदुः । अस्य चू इति अकारस्य ईत् । प्रति + ऊह + क प्रयूह ।
विष्णोऽनारायः प्रयूहः इत्यमरः ।

वनदेवता । कौटुशः किंविधः प्रयूहः इत्यर्थः । किम् + टुश् + कन् । किमः कौ ।

आवेयी । केनापि अविज्ञातनाम्ना देवताविशेषेण देवताभेदेन सर्वैः प्रकारैः
विधाभिः अहुतम् आश्रय्यजननं दारकयोः वयम् इति दारकद्वयं शिशुयुगलम् उप-
नीतम् आनीय दत्तम् । सने भवं सान्यम् दुग्धम् शरीरावयवाच्च इति यत्प्रत्ययः सान्यस्य
भागः इति सान्यत्यागः स मावा परिमाणं यस्य तत् सान्यत्यागमावकम् शेषादविभाषा
इति कः । यस्मिन् वयसि शिशुभिः सान्यत्यागः क्रियते तत्र वयसि स्थितम् । अज +
वसुन् = वयम् । अजर्वैभावः । सचराचराणां स्थावरजङ्गमादिसंहितानाम् भूतानां
प्राणिनां आन्तराणि अन्तर्भवानि तत्त्वानि मनोबुद्धादृश्यादीनि तत्त्वानि भावान्
उपलब्धयति स्नेहप्रवणानि प्रीत्याद्राणि इत्यर्थः करोति । सर्वेषामेव चित्तम् तस्मिन्
शिशुयुगले स्नेहाद्रं भवति ।

वनदेवता । नाम्नीः संविज्ञानं अवगतिरित्यर्थः इति नामसंविज्ञानम् । के तयो
नामनी इत्यर्थः अपिः प्रश्ने ।

आवेयी । कुशश्च लवश्च तौ कुशलवौ । प्रभावः लोकविलक्षणः शक्तिविशेषः
आख्यातः कथितः चक्षिडः ख्याड् इति निष्ठायां ख्यादेशः । चक्ष् + क्त = ख्यात ।
आख्यातः इति प्रभावः इत्यनेन संह अन्वेति । किलेति वाचांयाम् । किल
सम्भाव्यवार्त्तयोः ।

आवे । जृम्भयन्ति इति जृम्भकाणि । तानि च अस्त्राणि चेति जृम्भकास्त्राणि ।
रहस्येन प्रयोगसंहारमन्त्रेण सह वर्त्तमानानि इति सरहस्यानि । तद्योक्तानि जृम्भका-
णाणि आजन्मसिद्धानि जन्मनः आरभ्य अधिगतानि ; शिक्षानन्तरेण प्राक्तनजन्मविद्या
व्यवनयोः उत्पत्तिसमये एव स्वयं प्रादुर्भूतानि इत्यर्थः । जन्मनः आ इति आजन्म
संज्ञादायां अव्ययीभावः । आजन्म सिद्धानि इति आजन्मसिद्धानि सुप्तसुपेति समासः ।

वनदेवता । अही इति आश्रय्य अव्ययम् । चित्तम् आश्रय्यम् ।

आवेयी । धावी उपमाता तस्याः कर्म अपत्यपालनमित्यर्थः तत् वत्सलताम्
अनुरागं परिगृह्य स्वीकृत्य सानुरागमपत्यपालनकर्म अङ्गीकृत्य वाञ्छीकिना तौ
पौषितौ पालितौ, परिरक्षितौ व्याधिप्रभृतिभ्यः परितोषौ च । चूडा शिखा तस्याः
मूढे इति चौडं । चूडा + अण् चौडं कर्म इति चौडकर्म । वत् चौडकर्म
तयोः तयोः वत्चौडकर्मणोः निष्पादितचूडाकर्मणोः तयोः तयोः ऋग्यजुःसामानि
वत्त्रयित्वा परित्यज्य इतराः अन्या विद्याः धनुर्दादयः अवधानेन सह वर्त्तमानः इति
मावधानः तेन सावधानेन अवहितचित्तेन ऋषिणा परिनिष्ठापिताः निःशेषिताः

साकल्येन उपदिष्टाः इत्यर्थः उपसर्गात्सुनीतिसुवति इत्यादिना पत्वम् । चूडाकर्म
तृतीये अर्धे सम्पादितम्—तथाच मनुः ।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽर्धे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

त्रयीं वर्जयित्वा इति कर्मापपदात् वर्जयतेः णमुल् । अपाणिनीयः अयं प्रयोगः ।
एवम्विधेऽर्थे णमुल्प्रत्ययस्य विधानाभावात् । तस्याः वेदानां वर्जः परित्यागः
यस्मिन् कर्माणि तद् यथा तथा त्रयीवर्जम् इति बहुव्रीहिणा समाधेयम् । क्रियाविशेष-
मिदं परिनिष्ठापिताः इति क्रियापदस्य विशेषणम् । समनन्तरं इतरविद्योपदेशादनन्तरं
गर्भात् एकादशे वर्षे वयसि चत्वारणां क्षत्रियाणामयम् इति ज्ञातः तेन क्षत्रियोचितेन
कल्पेन विधिना उपनीय मौञ्जीवन्धनसंस्कारेण संस्कृत्य तौ त्रयीविद्यां वेदविद्याम्
अध्यापितौ पाठितौ । अधिपूर्व्यादिङः णिच् ततः प्रयोज्ये कर्मणि क्तः । शब्दकर्मक-
त्वात् अणिकर्त्तुः णौ कर्मत्वम् । क्षणहिंसायां इति धातोः क्तिप् चत् । क्षतः नाशः
वायते इति चञम् । चत् + तै + क । चञस्य अयं इति ज्ञातः । चत + अण् ।

अत मनुः—गर्भाष्टमेऽर्धे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादिकादशे राज्ञी गर्भात्तुदादशे विशः ॥

प्रज्ञा बोधशक्तिः मेधा स्मृतिशक्तिः इति प्रज्ञामेधे अतिप्रदीप्ते निसर्गतः अतितीक्ष्णः
प्रज्ञामेधे ययोः ताभ्याम् अस्मत्तुल्यजडधियः अध्ययनेन योगः इति अध्ययनयोगः
सहाध्ययनं सतीर्थलमित्यर्थः नास्ति । अल्पेन आयासेन कालेन च तौ प्रज्ञाशालिनौ
मेधाविनौ यावन्त पाठमभ्यस्यतः सादृशाः तावन्तं पाठं तेन कालेन अधिगन्तुमसमर्थाः ।
अतएव सहाध्ययनं न सम्भाव्यते । नित्यमसिच् प्रज्ञामेधयोरिति सूतस्यनावावर्त्त-
नञादिः पूर्वपदस्य असदभावात् ।

वितरतीति । गुरुः यथा प्राज्ञे तथैव जडे विद्यां वितरति । तयोः ज्ञाने शक्तिं
न करोति खलु न वा अपहन्ति । फलं प्रति पुनः भूयान् भेदः भवति च, तद् यथा
शुचिः मणिः विम्बोदयाहं प्रभवति, मृदां चयः न प्रभवतीति शेषः ॥ ४ ॥

गुरुः आचार्यः प्राज्ञे बुद्धिमति शिष्ये यथा विद्यां वितरति ददाति उपदिशति
इत्यर्थः जडे मूढे शिष्ये तथैव विद्यां वितरति । मेधाविनं अल्पमेधसञ्च शिष्यं
अविशेषेण अध्यापयति इत्यर्थः । प्राज्ञे इत्यधिकरणविवक्षया सममी । तयोः
प्राज्ञजडयोः ज्ञाने बोधे शक्तिं सामर्थ्यं न करोति न जनयति न वा अपहन्ति नाशयति
खलु निश्चितमेव । बोधविषये एकस्य सामर्थ्यं नोन्नेषयति अन्यस्य न नाशयति ।
बोधशक्तिः नैसर्गिकी खलु गुरुणा सा न समुत्पाद्यते, न वा विलीप्यते । फलं प्रति
अध्ययनफलं प्रति पुनः किन्तु भूयान् प्रभूतः भेदः पार्थक्यं भवति खलु । तत्र च

কিমপি বিস্ময়কারণমিতি প্রদর্শয়ন্ দৃষ্টান্তমুদাহরতি তদিতি তদ্যথা যুচিঃ বিমলঃ
মণিঃ রত্নং বিস্মস্য প্রতিবিস্মস্য উদয়াহ্নে যহ্নে প্রভবতি সমর্থো ভবতি । সূদা
বিত্তিকানাং চয়ঃ রাশিঃ নিসর্গতঃ মলিনঃ অস্বচ্ছঃ ইতি ভাবঃ ন প্রভবতি । বিমল
দংশাদৌ মণৌ বা বিস্মপাতঃ ভবতি সূদাদৌ তু ন ভবতি । অতিস্বচ্ছায়াং বুহ্যা
বুরূপদেশঃ সম্যক্ প্রতিফলিতৌ ভবতি মলিনায়াং ধিযি তু স উপদেশো ন স্কুরতি
প্রহরতি বা ইত্যর্থঃ । দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ । হরিণীত্বত্ম নসমরসলাগঃ যজ্বেদৈর্হয়ৈ-
হরিণীমতা ।

প্রজানাতি ইতি প্রজ্ঞঃ । প্রজ্ঞঃ এব ইতি প্রাজ্ঞঃ । স্বার্থে অণ্ । উদৃ + যহ্ +
ধৃ = উদয়াহ্ন ।

বিস্মন্তু প্রতিবিস্মে স্যান্ মণ্ডলি পুনপুংসকম্ ।

বিস্মিকায়াঃ ফলি ক্লীবং ক্লকলাসে পুনঃ পুনান্ ॥ ইতি মেদিনী ।

দ্বিতীয় অঙ্ক ।

[নেপথ্যে] তপোধনার শুভাগমন ।

পথিকবেশে তাপসী । [প্রবেশ করিয়া] ইনি এই বনের অধিষ্ঠাত্রী দেবতা ; ফল,
পুষ্প ও পল্লবরূপ অর্ঘ্য দ্বারা আমার অভ্যর্থনা করিতেছেন ।

বনদেবতা । [প্রবেশ করিয়া অর্ঘ্যপ্রদান করিয়া] এই বন আপনি যথেষ্টভাবে
উপভোগ করুন । অদ্য আমার হৃদিবস । যেহেতু পুণ্যকলেই কোনরূপে নাথুদিগের
বহিত সজ্জনের সমাগম হয় । এই অরণ্যে বৃক্ষচ্ছায়া, জল, ও তপস্কার বোধ্য অশন, কল
কিংবা মূল এ সমস্তই আপনি স্বেচ্ছানুসারে ভোগ করিতে পারেন ॥ ১ ॥

তাপসী । এ বিষয়ে কি বলিব—নাথুদিগের আচরণ প্রায়শঃ লোকপ্রিয় ।
তাহাদিগের পরিমিতভাষণ বিনয়ালঙ্কৃত ও হৃদয়গ্রাহী । ইচ্ছা স্বভাবতঃই কল্যাণ
বিষয়ে অভিনিবিষ্ট, পরিচয় নিন্দানস্পর্কশূন্য । এবং তাহাদিগের হ্রস্ববগাহ গুঢ়চরিত্র
নির্মল, অকৈতব ও অগ্রে পশ্চাতে অপরিবর্তিতস্বভাব । ঐদৃশ চরিত্র সর্বত্র উৎকর্ষ
লাভ করিয়া থাকে ॥ ২ ॥

[উভয়ে উপবেশন করিলেন]

বনদেবতা । আপনি কে ইহা কেমনে জানিব ।

তাপসী । আমি আত্রেয়ী ।

বনদেবতা ! আয্যে আত্রেয়ি, আপনি কোথা হইতে এখানে আসিতেছেন, কি

অগোজনে দণ্ডকারণে আগমন ?

আত্রেয়ী । এই প্রদেশে অগস্ত্যপ্রমুখ অনেক বেদজ্ঞ গণ্ডিত বাস করেন । তাহাদের
নিকট বেদান্ত বিদ্যা অধ্যয়ন করিবার জন্ত বান্দীকির সমীপ হইতে এখানে আসিতেছি ॥ ৩ ॥

বনদেবতা । যখন অশ্ব মুনিগণও সমগ্র বেদাধ্যয়নের জন্ত পুরাণব্রহ্মবাদী প্রাচেত-

সের উপাসনা করিয়া থাকেন, তখন আপনি কেন এই দীর্ঘপ্রবাসের উদ্যম করিয়াছেন ?

আত্রেয়ী। সেখানে অধ্যয়নের প্রবল অন্তরায় উপস্থিত, সেইজন্য এই দীর্ঘপ্রবাস অঙ্গীকার করিয়াছি।

বনদেবতা। কিরূপ ?

আত্রেয়ী। কোন দেবতাবিশেষ ভগবান্ বাম্বীকির নিকট সর্বপ্রকারে অদ্ভুত যে বয়সে শিশুরা মাতৃসুস্থ ত্যাগ করে সেই বয়সে বর্তমান দুইটি শিশু আনিয়া দি-
ছেন। সেই শিশুদ্বয় কেবল যে ঋষিদিগের অন্তঃকরণে স্নেহ সঞ্চার করে ইহা নহে, কিন্তু স্থাবর জঙ্গমান্বক প্রাণিসমূহেরও অন্তঃকরণ তত্ত্ব স্নেহরসে আদ্র করে।

বনদেবতা। তাহাদের নাম অবগত আছেন কি ?

আত্রেয়ী। সেই দেবতাই বলিয়াছেন যে তাহাদিগের নাম কুশ ও লব, ও তাহাদিগের (অদ্ভুত) প্রভাব আছে।

বনদেবতা। কিরূপ প্রভাব ?

আত্রেয়ী। জন্মক্ষণ হইতেই সমস্ত জন্তুকান্দ্রে তাহাদিগের সিক্কিলাভ হইয়াছে।

বনদেবতা। ওঃ এ অতিবচিত্র বিষয় বটে।

আত্রেয়ী। ভগবান্ বাম্বীকি সাদরে ধাত্তীর কৰ্ম্ম স্বীকার করিয়া তাহাদিগের লালন পালন ও রক্ষণ করিয়াছেন। তাহাদিগের চূড়াকৰ্ম্ম সম্পন্ন হইলে, ভগবান্ বাম্বীকি অবহিতচিত্তে তাহাদিগকে বেদভিন্ন সমস্ত বিদ্যায় পরিনিষ্ঠিত করিয়াছেন। অনন্ত গর্ভেকাদশবর্ষে ক্ষত্রোচিত বিধানানুসারে তাহাদিগের উপনয়নসংস্কার করিয়া তাহাদিগকে বেদ অধ্যাপন করাইয়াছেন। অতিতীক্ষ্ণ প্রজ্ঞা ও মেধা সম্পন্ন তাহাদিগের সহিত আমাদিগের সহাধ্যায়ন সম্ভবে না।

কারণ গুরু বুদ্ধিমান্ শিষ্যকে যে ভাবে বিদ্যাদান করিয়া থাকেন জড়মতি শিষ্যকেও সেই ভাবে বিদ্যাদান করেন। ইহা নিশ্চিত যে তিনি তাহাদিগের বোধ শক্তির উন্মেষ বা ক্ষয়সাধন করেন না। কিন্তু ফলবিষয়ে তাহাদিগের মধ্যে প্রভূত পার্থক্য ঘটিয়া থাকে। যেমন বিশুদ্ধমণি প্রতিবিম্বগ্রহণে সমর্থ হয় কিন্তু মূর্ত্তিকারশি অসমর্থ।

বনদেবতা। এই আপনার অধ্যয়ন প্রভূত ?

আত্রেয়ী। অল্প আর একটি আছে।

Second Act.

[Behind the Scenes] Welcome to the female anchorite !!

[Entering]

A female ascetic in the guise of a way-farer :—Ah ! The deity of the forest receives me with a respectful offering of fruits, flowers and fresh leaves.

The deity of the forest :—[Entering and scattering the respectful

offering.] This forest you may enjoy at your pleasure. This is a good and lucky day to me. For it is with difficulty and through merit that the good and virtuous obtain the company of the pious. The shade of trees, water, and such food as is suited to a life of penance, whether fruits or roots, all this here must not be considered as belonging to others. (1)

The female ascetic :—What can I say to this? A behaviour almost always kind, a restraint of speech charming by its modesty, a mind inclined by nature towards what is wholesome and good; an unimpeachable acquaintance,—this inscrutable trait in the character of the good, pure and free from guile, ever of an unchangeable aspect whether in the beginning or at the end—is always triumphant. (2) [Both sit down]

The Divinity of the forest :—Whom I am to know your ladyship to be?

The female ascetic :—I am Atreyi.

The Divinity of the forest :—Noble Atreyi, whence are you coming, and on what errand are you travelling in the forest of Dandaka?

Atreyi :—Many scholars versed in the Vedas, such as Agastya and others, live in this part of the country. To learn from them the lore of the Vedanta I have wandered to this spot from the vicinity of Valmiki. (3)

The divinity of the forest :—When other sages wait upon the Sage Prachetas, that ancient teacher of the Vedas, for a full and thorough study of the Vedas, then why does your ladyship take the trouble of this long sojourn here.

Atreyi :—A great impediment to study has taken place there; and therefore I have undertaken this long journey.

Sylvan deity :—Of what nature?

Atreyi :—A couple of boys, wonderful in every respect, of an age in which a child can be weaned (from its mother's breast), was brought to the holy sage Valmiki by a certain deity. That couple moves to tenderness and affection the inner feelings

of not only the Rishis but also of all beings, whether moving or fixed.

The Sylvan deity :—Does the knowledge of their names belong to (you) ?

Atreyi :—That very deity, it is said, told their names to be Kusa and Lava, and also recounted their power.

The Sylvan deity :—What sort of power ?

Atreyi :—It is said that the *Jrimbhaka* weapons together with the secret *mantras* or incantations (regarding their use) are possessed by them from their very birth.

The Sylvan deity :—Oh ! Indeed ! It is strange !

Atreyi :—The holy sage having taken upon himself with pleasure the task of a nurse brought them up and protected them and with care finished instructing them in all the branches of learning except the Vedas, when their ceremony of tonsure was performed. Subsequently in their eleventh year from the time of conception they were invested with the sacred thread in accordance with the form prescribed for the Kshatriyas, and were instructed in the three Vedas. Reading together with these two, possessed of a bright understanding and a sharp memory, is not practicable for myself and others.
For,—

The preceptor imparts knowledge to the dull pupil in the same way as to the intelligent pupil. Indeed he does not produce or take away their power of understanding. And yet a very great difference as to the result takes place. Just as a bright and pure gem can receive the reflection of an image, but not so a clod of earth. (4)

The Sylvan deity :—Is this that obstacle to your study ?—

Atreyi :—There is another too.

वनदेवता । अथेति प्रश्ने । मङ्गलानन्तरारम्भप्रत्येकार्त्स्न्येऽप्यथ । इत्यमरः ।
आवेयी । ब्रह्मा चासौ ऋषिश्चेति ब्रह्मर्षिः । ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरित्यमरः ।
मध्यं दिनस्य इति मध्यन्दिनम् । एकदेशितत्पुरुषसमासः । निपातनात् मुम् ।
मध्यन्दिनमेव समयः । यद्वा मध्यन्दिनः समयः इति मध्यन्दिनसमयः । कर्मधारयः ।

मध्यन्दिनशब्दः विशेष्यनिघ्नः । तथाच अभिधानरत्नमाला—मध्यमं मध्यमीयं च मध्यन्दिनमुदाहृतम् ।

मध्यन्दिनसमये मध्याह्ने तमसां नदीं अनुप्रपन्नः प्रातः स्नानार्थं गतः । तत्र तमसायां नद्यां युग्मचारिणीः मिथुनधर्मेण वर्तमानयोः क्रौञ्चयोः जलचरविहगयोः (सारसयोः) एकं पुमांसं केनचित् लुब्धकेन विध्यमानं शरेण निर्भियं हन्यमानं जलौकयत् । निष्ठुरं तत् कार्यं दृष्ट्वा व्यथितहृदयः स ब्रह्मर्षिः आकस्मिकः अतर्कितोप-
पन्नः प्रत्यवभासः स्फुरणं यस्याः सा आकस्मिकप्रत्यवभासा ताम् अकस्मात् स्फुरिताम् अव्यतिकीर्णां सङ्कीर्णतादिदीपरहिताम् विस्पष्टार्थमित्यर्थः आनुष्टुभेन कृन्दा परिणताम् अनुष्टुप्कृन्दीययितां वाचं देवीं भारतीं अभ्युदैरयत् उच्चारया-
मास ।

युग्मेन चरतः इति युग्मचारिणौ तयोः । क्रौञ्चोच क्रौञ्चय इति क्रौञ्चौ तयोः । पुमान् स्त्रिया इति पुल्लिङ्गैकशेषः । विध्यति इति व्याधः । व्यध + ण । विध्यति ; विव्याध ; अव्यात्सीत् । कर्मणि शानच् विध्यमान । अकस्मात् इत्यव्ययं तस्मात्-
ठक् = आकस्मिकः । प्रति + अव + भास + घञ = प्रत्यवभास । वि + अति + कृ + क्त (कर्मणि) = व्यतिकीर्ण । किरति ; चकार, चकारतुः चकरः ; अकारौत् अकारिष्टाम् अकारिषुः । व्यतिकरः व्यसनं दीपः इत्यर्थः । अथव्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः इति मेदिनी । अनु + स्तुभ् + क्तिप् = अनुष्टुभ् । उपसर्गात् सुनोति सुवति इत्यादिना प्लवम् । अनुष्टुप्कृन्दीविशेषः अष्टाक्षरयुथितचरणः । अनुष्टुभः इदं इति आनुष्टुभम् । अनुष्टुभ् + अण् । कृन्दः पथेच वेदेच खैरा-
चाराभिलाषयोः इति मेदिनी । अभि + उद + ईर (चुरादि) + लङ् द = अभ्युदैरयत् ।

मेति । हे निषाद, त्वम् शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठाम् मा अगमः यत् क्रौञ्चमिथुनात् काममोहितम् एकम् अवधीः ॥ ५ ॥

[“ब्राह्मणपाद वैश्यकन्यायामम्बलीनाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते । निषादोऽयं चण्डालात् भिद्यते तथाच मनुः — शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डाल-
याधमो नृणां । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ इत्थं भेदेऽपि कोषकारैः एतौ समार्थौ कथितौ । तथाचामरः चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः । निषाद-
श्चपावन्तेवासिचाण्डाल पुकसाः । निषादचाण्डालयोः उत्पत्तिः भेदेऽपि कालक्रमेण तौ तुल्याचारौ कृतान्मोन्यसम्बन्धौ बभूवुः तेन च लोकदृष्ट्या तयोर्भेदः अपरिगणितोऽ-
भवदिति सम्भावयामः ।]

हे निषाद व्याध त्वम् शाश्वतीः चिरन्तनीः दीर्घाः इत्यर्थः समा वत्सरान् व्याध प्रतिष्ठां यशः मा अगमः मा लब्धाः यत् यस्मात् क्रौञ्चयोः जलचरविहगयोः मिथुनं

इन्धं तस्मात् कामेन मोहितम् कामासक्तचेतसम् मैथुनरतम् एकं क्रौञ्चम् अवधीः
निहतवान् । मैथुनव्याघ्रतस्य क्रौञ्चस्य घातनात् तव युगान्तस्थाधिनी अकीर्तिः सञ्जाता
नेयमपयास्यतीत्यर्थः । न माङ्ग्योगे इति अङ्गगमप्रतिषेधेपि अङ्गगमः आर्यः ।
कालात् ठञ् इति सूत्रेण शश्वत् भवाः इत्यर्थे शाश्वतिक्यः इति पदम् स्यात् तथापि
प्रयोगवशात् शाश्वतः इति रूपसिद्धिः । शश्वत् इति शब्दात् शैषिकः अण् । समाः इति
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्त्रीलिङ्गोऽयं शब्दः बहुवचनान्तः । संवत्सरो वत्सरोऽङ्गो
हायनोऽस्त्री शरत् समाः इत्यमरः । क्रौञ्चयोः मिथुनं तस्मात् अपादाने पञ्चमी ।
विज्ञेयषष्ठः अर्थः अत्र स्फुटः ; मिथुनत्वस्य ध्रुवत्वाभावेऽपि कथञ्चिदपादानत्वमभ्युपेयम् ।
क्रौञ्चमिथुनयोरिति सम्यक् । पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी इति रामानुजः ।

श्लोकोऽयं रामायणस्य बीजमिति अभिधीयते । बहुधा व्याख्यातयायं टीकाकृतद्विः
—तव तीर्थव्याख्यानमुद्दिश्यते मा लज्जीः निषीदति अस्मिन् तत् सन्वीधनं मानिषाद ।
यद् यस्मादहेतोः क्रौञ्चमिथुनात् मन्दोदरीरावणरूपात् एकं काममोहितं रावणम्
अवधीः हतवानसि तस्मात् त्वं शाश्वतीः समाः अनेकान् वत्सराण् अद्वितीयां प्रतिष्ठाप्य
अखण्डैश्चर्यानन्दावाप्तिं अगमः प्राप्नुहि, तेनार्थतः शब्दतः अपि मनाक् काव्यायमुचन-
मित्युक्तेः श्रीरामकृतरावणवधरूपकाव्यायः काव्यादौ अवश्यकर्त्तव्याशीर्वाद्दश सूचित
इति तीर्थः । रामानुजस्तु श्लोकमिमम् इत्थं व्याचष्टे—नारदात् स्वगुणश्रवणानन्तरं
मुनेः स्ववर्णनेच्छां ज्ञात्वा स्वचरितस्य च करुणरसमयत्वेन तत्प्रधानकाव्ये अतिकरुण-
चित्तस्यैवाधिकारात् ; ऋषेः करुणचित्तत्वजिज्ञासयेव पूर्वभृगुदत्तश्रापस्य पुनरुक्त-
करणेन दाढ्यं सम्पादनाय च मुनेः ईक्षणाय च भगवान् राम एव निषादरूपेण पश्यतो
मुनेः पुरतस्तमनादृत्य क्रौञ्चं रक्षोविशेषरूपं जघान । ततस्तदिच्छावशादन्तर्ध्यामितया
तथाप्रेरणाच्च महानधर्माऽयमनेन कृत इति रूपा, पापमते निषाद यत् त्वं काममोहितं
क्रौञ्चमिथुनात् मिथुनीभूतात् क्रौञ्चयुगात् विभक्तम् एकम् अवधीः तत् त्वमपि शाश्वतीः
समाः आयुःशेषभूतानि वरुणि वर्षाणि प्रतिष्ठां स्वस्त्रीसाहित्येन स्थितिम् इहलोकं
मागमः साप्राप्नुहि । किन्तु अत्यल्पकालमेव तथा वास एकमिथुनीभावपर्यन्तम् इति
यावत् । इति शंसवान् मुनिः एकमवधीरित्युक्तेः यथा स त्वया स्त्रीविरहितः कृतः सा च
नायकहीना कृता, तथा त्वमपि प्रियया स्वभार्यया हीनो भव सा च त्वया हीना भवतु
इति पर्यवसानम् ।

वनदेवता । चिवमाश्चर्यम् आम्नायात् वेदात् अन्यो भिन्नः नूतनः कृन्दसां
अनुष्टुप् लक्षणानां वृत्तानाम् अवतारः आविर्भावः । वेदेषु प्रयुक्तेभ्यस्कृन्दीभ्यः अन्यत्
नवं कृन्दः ऋषिणा व्यवहृतम् । वनदेवताया इयमुक्तिः वेदेषु प्रयुक्तानुष्टुप्कृन्दी
यथितानां श्लोकानां कादाचित्कत्वाभिप्रायेण समर्थनीया । आम्नायशब्दवाच्याह
उपनिषत्सु एवम्बिधस्य कृन्दसो दर्शनात् तथाच कठोपनिषदि—

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयां स्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान् नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तदिष्टोः परमं पदम् ॥

मुख्योपनिषदि—

भियते हृदययन्यिन्द्रियान्ते सर्वसंशयाः ।
चीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।
हिरण्यये परे कोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलम् ।
तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिस्तदयदात्मविदीविदुः ॥

आङ् + स्ना + घञ् = आस्नाय । स्ना - मनति ; मन्वौ ; अस्नासीत् । स्नातः ।
अव + तृ + घञ् = अवतार । ऋदीरप् इति सूत्रेण घञोऽपवादात् अवतारशब्दः न
प्रयोक्तव्यः इत्याहु वामनः — “अवतरावचायशब्दयोः ऋस्दीर्घव्यत्यासी वालानाम्” ।
अवेतस्तीर्घञ् इति सूत्रेण प्राप्ती घञ् संज्ञायां करणधिकरणयोः भवति । तत्र काशिका
कथमवतारीनयाः । नहीयं संज्ञा । प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति । Thus a
defence of the poet may be proposed ; but the difficulty is
that अवतार as used by the poet is neither in the करण nor अधि-
करणवाच्य । It is in the भाववाच्य ।

आवेयौ । शब्द एव ब्रह्म इति शब्दब्रह्म । आविर्भूतं शब्दब्रह्म इति आविर्भूत-
शब्दब्रह्म । प्रकाशते प्रकृष्टं शोभते इति प्रकाशः कर्त्तरि अच् । आविर्भूतशब्दब्रह्म
प्रकाशः शोभमानः इति आविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशः तम् । शब्दब्रह्मणः आविर्भावो
व्यर्थं द्योतमानमित्यर्थः । आविर्भूतः शब्दब्रह्मणः प्रकाशः यस्य यस्मिन् वा इति विग्रहे
आविर्भूतप्रकाशशब्दयोः एकार्थत्वात् पौनरुक्त्यम् । भूतानि भावयति इति भूतभावनः
भूतस्रष्टा इत्यर्थः पद्मं योनिः कारणं यस्य सः पद्मयोनिः विष्णुनाभिकमलोद्भवः ब्रह्मा ।
वाक् एव आत्मा स्वरूपं यस्य तत् वागात्म तस्मिन् वागात्मनि वायुपे ब्रह्मणि परमतत्त्वे
प्रवृत्तीः सः उन्मीलितज्ञानचक्षुः ज्ञानसम्पन्नः इत्यर्थः भवसि । न व्याहृतं प्रतिबुद्धं
ज्योतिः प्रभा दृक्शक्तिरित्यर्थः यस्य तत् अव्याहृतज्योतिः अप्रतिहतदर्शनशक्तिः, आर्षं
ज्ञानमयं प्रातिभं प्रतिभासम्पन्नं नवनवीन्मेषशालिन्या धिया अनुगतं ते चक्षुः । अतीता-
नागतव्यवहितविप्रकृष्टान् सर्वान् भावान् त्वं ज्ञानमयेन चक्षुषि प्रतिभावलेन
सत्यं वर्णयिष्यसि च त्वमेव प्रथमः कविरसि इत्युक्ता ब्रह्मा अन्तर्दधे । शब्दब्रह्मणः

तथाविधं विवर्तम् काव्यरूपेण परिणामं परम्परया आगतोपदेशान्तं इत्येव
रामायणं काव्यं प्रणिनाय उपनिबबन्ध । समयेनेति अपवर्गे तृतीया । भावयति
उत्पादयति इति भावनः नद्यादित्वात् ल्युः । भूतानां भावनः इति भूतभावनः ।
वि + आङ् + हन् + क्त (कर्मणि) = व्याहृत । द्युत् + इस् + क्त = ज्योतिस् । द्युतिरि-
सिन्नादेश जः । ऋपि + अण् = आर्घ । प्रति + भा + अङ् = प्रतिभा । प्रतिभा +
अण् = प्रातिभ । आदौ भवः इति आद्यः । आदि + यत् । अन्तर् + धा + क्त (कर्त्तरि)
= अन्तर्हित । अकर्मकत्वात् (कर्त्तरि) क्तः । वि + वृत् + घञ् = विवर्त्त ।

सतत्त्वतीत्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः ।

अतत्त्वतीत्यथा प्रथा विवर्त्त इत्युदाहृतः ॥

विकार is essential change ; i. e. to say, change into a different essence e. g. a chemical change. विवर्त्त is phenomenal or apparent change ; the essence remains the same ; only the appearance is changed.

इतिह पारम्पर्योपदेशः आस्ति अस्मिन् इति इतिहासः । इतिह + आस् + क्त
= इतिहास । पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाय्यम् इत्यमरः । इतिहासः पुन-
रुक्तमितिहासः । रमन्ते धीगिनोऽस्मिन् इति रामः रमेर्घञ् । रामः अयनम् आश्रयः
उपजीव्यः इत्यर्थः यस्य काव्यस्य तत् रामायणम् ।

वनदेवता । हन्त इति हर्षे अव्ययम् । हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसम्भवे इति
मेदिनी । संसारः जगत् पण्डितः प्रकृष्टीज्जलज्ञानसम्पन्नः जातः । पण्डा + इत्
= पण्डित ।

आवेयी । विशान्ता अपनीताध्वक्लमा । वि + श् + क्त (कर्त्तरि) = विशान्ता ।
आस्यति ; श्रयाम् ; अश्रयम् ।

वनदेवता । पञ्चानां वटानां समाहारः इति पञ्चवटी । संज्ञाशब्दोऽयम् ।
गोदावर्याः तीरं तेन । करणे तृतीया ।

आवेयी । सर्वत्र अपिः पत्रे । जनस्थानं खरालयः तत्र यद् वनं तस्य देवता ।
जनस्थानवनदेवता ।

आवेयी । स एष इति—प्रासङ्गिकीनां कथानां विषयः स एष ते वल्लभवत्सुवर्गः
दृश्यमानः नामशेषाम् अपि त्वाम् नः प्रत्यक्षदृश्याम् इव करोति ॥ ६ ॥

प्रसङ्गात् आगताः इति प्रासङ्गिक्यः तासाम् प्रासङ्गिकीनां कथाक्रमेण प्राप्तानां
कथानां संलापानां विषयः आश्रयः स एष ते तव वल्लभः प्रियः दम्बुवर्गः वासन्तीप्रसुषः
दृश्यमानः विलोक्यमानः सन् नामैव शेषं यस्याः सा नामशेषा ताम्, नामैव स्त्रियां
नतु शरीरेण, सृतामित्यर्थः त्वां नः अस्माकं प्रत्यक्षं दृश्या इति प्रत्यक्षदृश्या सुप्रसूयति

समासः । ताम् साक्षाद् दृग्विषयीभूताम् इव करोति । आसन्तीप्रमुखं तव प्रियं सुहृद-
र्वं विलोक्य स्ततामपि त्वां विलोकयामीव इत्युत्प्रेक्षा । वृत्तमुपजातिः ।

प्र + सञ्ज + घञ् = प्रसङ्ग । प्रसङ्ग + ठक् = प्रासङ्गिक । प्रासङ्गिक + डीप् =
प्रासङ्गिकी । दृश् + शानच् (कर्मणि) = दृश्यमान । अत्नीः प्रति इति प्रत्यक्षम् ।
अव्ययीभावः । समनुपरःप्रतिभ्योऽल्पाः इति समासान्तः अन् । दृश् + क्यप् = दृश्य ।
नः कृत्यानां कर्त्तरि वा इति कर्त्तरि पठ्यते । वम्बूनां वर्गः इति वम्बुवर्गः । वल्लभः वम्बुवर्गः
इति वल्लभवम्बुवर्गः । वल्ल + अभच् = वल्लभ । राशिवस्त्रिभ्याञ्च इति अभच् ।

वासन्ती । अत्याहितम् गुर्वी व्यापत् । अत्यर्थम् आधीयते मनो यन्निवारणाय
तदत्याहितम् । अति + आङ् + धा + क्त (अधिकरणे) = अत्याहित । अत्याहितं
महाभौतिः कर्म जीवानपेक्षि च इत्यमरः ।

वासन्ती । दैवस्य निर्धातः इति दैवनिर्धातः । निःशेषेण घातः हननम् नियहः
इत्यर्थः । निर् + हन् + घञ् = निर्धात ।

वासन्ती । निम्माणस्य भागः अंशः तवनिर्माणरूपस्य विधातुः कार्यस्य अंशः
इदंशः इत्थं परिणतः इति विद्यासागरपादाः । त्वया अलं त्वया किञ्चित् साध्यं नास्ति ।
प्रवृत्तिः वार्त्ता (news) ।

वासन्ती । आर्य्यया अरुन्धत्या वशिष्ठेन च अधिष्ठितेषु रघुकदम्बकेषु रघुवंशीयेषु
इत्यर्थः प्रवृद्धासु वर्षीयसीषु राज्ञीषु कौशल्याप्रमुखासु जीवन्तीषु कथमिदम् इदंशं
वैभवंत्सं कर्म वृत्तम् । अरुन्धती वशिष्ठः दशरथस्य पत्न्या किं घोरमिदं कार्यं न
न्यवारयन्नित्यर्थः । रघूणां कदम्बकानि इति रघुकदम्बकानि । तेषु भावे
सर्वस्य ।

आवेद्यी । द्वादशवर्षाणि व्याप्य भवति इति द्वादशवार्षिकम् तद्विद्वत्तार्थः द्विगुः ।
कालात् ठञ् इति ठञ्प्रत्ययः । सत्वम् यज्ञः । सत्वसाक्षादने यज्ञे सदादाने
वनेऽपि च । विसर्जिताः स्वर्गहगमनाय त्यक्ताः । सृजेः स्वार्थे णिच् । वध्वा
सुपया सीतया विरहितां ह्रीनाम् अयोध्यां न यास्यामि इति अरुन्धती प्राह । रामस्य
मातृभिः कौशल्याप्रभृतिभिः अनुमोदितं अनुमतं अनु + मुट् (णिच्) + कर्मणि क्त =
अनुमोदित । तस्य वाक्यस्य अनुरोधः अनुसरणम् इति तदनुरोधः । तस्मात् । यवर्थे
पञ्चमी । हेतौ वा । वस् + लृट् स्यामः = वत्स्यामः ।

वासन्ती । वासन्ती राजा इति आह नतु रामभद्र इति । अन्तर्गूढकोपवशात्
राजेति निष्प्रणयः शब्दः प्रयुक्तः ।

कः आरम्भः कर्म व्यापारो वा यस्य सः किमारम्भः ।

आवेद्यी । अश्वः मेध्यते क्षियते यस्मिन् क्रतौ सः अश्वमेधः । प्रकान्तः आरब्धः ।

वासन्ती । सस्त्रीको धर्मसाचरेत् इति स्मरणात् अश्वमेधानुष्ठानपरः राजा रामः

दारान्तरं परिगृहीतवान् इति उत्प्रेक्ष्य वासन्त्या उक्तम् “परिणीतमपि” इति ।
परि + नी + (भावे) क्त = परिणीत ।

सह धर्मं चरति या सा सहधर्मचारिणी उपपद समासः । चरः शनिः ।
आविधी । हिरण्यस्य विकारः इति हिरण्ययी । विकारार्थे मयट् । दाहि-
नायनेत्यादिना मयटि यलोपो निपातः ।

वासन्ती । हन्त इति हर्षे ।

वज्रादिति । वज्रादपि कठोराणि कुसुमादपि सद्गुण लोकीत्तराणां चेतांसि को-
नु विज्ञातुम् अर्हति ॥ ७ ॥

वज्रात् शैलदारणात् अशनेः अपि कठोराणि कठिनानि, कर्त्तव्यानुरोधात् कदाचित्
वज्रोपमाणि, कुसुमादपि पुष्पादपि सद्गुण कोमलानि स्नेहमयत्वात् अवसरे सम्य-
अतिमुकुमाराणि लोकीत्तराणां अलौकिकानां महापुरुषाणां चेतांसि मनांसि चि-
भावान् इत्यर्थः को विज्ञातुं विशेषेण अवगन्तुं याथार्थ्येण वेदितुं अर्हति योग्योभवति
न कोऽपि सम्यक् विजानाति । दुरवगाहचित्तवृत्तयोहि महापुरुषा इति भावः । न
इति वितर्के । लोकेभ्य उत्तराः उत्कृष्टाः इति लोकीत्तराः तेषां लोकीत्तराणाम् ।
शेषे षष्ठी । उत्तरशब्दस्य पूर्व्यादिगणे पाठात् जसादौ सर्वनामता वैभाषिकी ।

आविधी । वशिष्ठस्य असान्निध्यात् वामदेवेन अभिमन्वितः मन्वीच्चारणपूर्वकं
संस्कृतः तथोक्तः मेध्यः क्तेदनयोग्यः पवित्रः अश्वः विष्टः अव्याहृतस्वच्छन्दगमनाय
विमुक्तः । शास्त्रमनतिक्रम्य इति यथाशास्त्रं शास्त्रविधानानुसारेण तस्य अश्वस्य
रचकाश्च नियुक्ताः । तेषां रक्षिणाम् अधिनायकः लक्ष्मणपुत्रः चन्द्रकेतुः हस्त्यश्वस्य
पादारूपैः चतुर्भिः अङ्गैः पूर्णं यत् सैन्यं तेन अनुयातः । तैः सह प्रेषितः । सच
चन्द्रकेतुः अधिगतधनुर्वेदः दिव्यानां आयुधानां प्रयोगसंहारयोः मन्त्रशामं कृत्व-
मभ्यस्तवान् ।

मेधमर्हति इति मेध्यः । मेध + य । यदुवा मेध् धातोः खत् । कृप् (णिच्) + क्त
(कर्मणि) = कल्पित, विहित, कृत । अधि - स्था + टच् = अधिष्ठात । सम् + प्र + दा
+ घञ् = सम्प्रदायः । सम्प्रदीयते इति सम्प्रदायः गुरुपरम्परीपदेशः । दिव्यानां
अस्त्राणां सम्प्रदायः इति दिव्यास्त्रसम्प्रदायः अवाप्तः दिव्यास्त्रसम्प्रदायः येन सः अवाप्त-
दिव्यास्त्रसम्प्रदायः । चत्वारि अङ्गानि यस्य तत् चतुरङ्गम् । चतुरङ्गं साधनं सैन्यं तेन
अन्वितः चतुरङ्गसाधनान्वितः । अनु - इण् + क्त (कर्मणि) = अन्वित । अनु + प्र + हि
+ क्त (कर्मणि) = अनुप्रहित । हि प्रेरणे, हिनोति ; जिघाय ; अह्वेषीत् । साधनं
सूतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधी गतौ । निवर्त्तनीपायभेदे दापनेऽनुगमे धने । इति
मेदिनी । रच् + टच् = रक्षित ।

वनदेवता । चिठोत्र विष्टति किं ?

আত্রেয়ী। অনন্তর সেই ব্রহ্মর্ষি একদিন মধ্যাহ্নকালে তমনা নদীতে স্নানার্থ গমন করিয়াছিলেন। সেখানে মৈথুনব্যাপ্ত ক্রৌঞ্চযুগলের মধ্যে ক্রৌঞ্চটিকে কোন এক ব্যাবকর্ষক বিদ্যমান দেখিয়াছিলেন। অকস্মাৎ তাহার রসনায় বাগ্‌দেবীর আবির্ভাব হইল। তিনি অনুষ্টু পৃচ্ছন্দোপ্রথিত নির্দেশ একটি শ্লোক উচ্চারণ করিয়া ফেলিলেন। হে নিষাদ, যেহেতু তুমি ক্রৌঞ্চযুগলের মধ্যে কামমোহিত ক্রৌঞ্চটিকে বিনাশ করিয়াছ এই হেতু তুমি অদীর্ঘকাল ব্যাপিয়া প্রতিষ্ঠা লাভ করিবে না ॥৫॥

বনদেবতা। আশ্চর্য্য। বৈদিক ছন্দ হইতে বিস্তিন্ন নূতন ছন্দের অবতারণা হইল।

আত্রেয়ী। শব্দব্রহ্মের আবির্ভাববশতঃ প্রদীপ্তশ্রী ভগবান্ বাম্মাকির সমীপে সেই সময় ভূতভাবান পদ্মযোনি উপস্থিত হইয়া বলিলেন,—“কবে, বাত্প ব্রহ্মে আপনার জ্ঞানেন্ত্র সমুন্মীলিত হইয়াছে। অতএব রামের চরিত্র বর্ণন করুন; আপনি ব্যাহতজ্যোতিঃ প্রতিভাময় আৰু চক্ষুঃ লাভ করিয়াছেন এবং অন্য কবি হইলেন।” এই কথা বলিয়া পদ্মযোনি অন্তহিত হইলেন। তদনন্তর ভগবান্ প্রাচৈতন মনুষ্যালোকে ব্রহ্মব্রহ্মের তাদৃশ বিবর্ত, রামায়ণ নামক ইতিহাস প্রণয়ন করিয়াছেন।

বনদেবতা। আহা, তাহা হইলে সংসারে সকলেই পণ্ডিত হইল।

আত্রেয়ী। এইজন্ত বলিয়াছিলাম যে সেখানে অধ্যয়নের প্রবল ব্যাঘাত উপস্থিত হইয়াছে।

বনদেবতা। ইহা ঠিক বটে।

আত্রেয়ী। ভদ্রে, আনার পথশ্রম দূর হইয়াছে। নম্প্রতি অগস্ত্যের আগ্রমে বাই-বার পথ বলিয়া দিউন।

বনদেবতা। এখান হইতে পঞ্চবটতে প্রবেশ করিয়া এই গোদাবরীর তীরভূমি দিয়া গমন করুন।

আত্রেয়ী। [বাত্প বিসর্জন করিয়া] এটি কি তপোবন! এ কি পঞ্চবটী? এই কি গোদাবরী নদী? এই কি গিরিপ্রস্রবণ? আপনি কি জনহৃদয়ের বনদেবতা বান্ধী?

বান্ধী। এ সব তাহাই বটে।

আত্রেয়ী। বৎসে জানকি!

প্রদম্বক্রমে সমুখিত কথার বিষয়ীভূত, এই বান্ধীপ্রমুখ তোমার প্রিয় সহদেবগণ আমার নেত্রপথে পতিত হওয়ায়, তুমি নান্নান্যাবশিষ্টা হইলেও তোমাকে যেন প্রত্যক্ষ দেখিতেছি ॥ ৬ ॥

বান্ধী। [সভয়ে স্বগত] “নাম মাত্র শেষ” ইহা কেন বলিল।

[প্রকাশ্যে] আৰ্য্যে, সীতাদেবীর কি কোন অত্যাহিত হইয়াছে?

আত্রেয়ী। কেবল অত্যাহিত নহে; তাহার নহিত অপবাদও ঘটয়াছে। [কর্ণে]

এইরূপ, এইরূপ।

বান্ধী। আহা, এ যে দারুণ দৈবনির্ধাত [মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন]।

আত্রেয়ী। ভদ্রে সমাশ্রিত হউন।

বাসন্তী। হা প্রিয়সখি, হা মহাভাগে ; তাদৃশ নিৰ্ম্মাণের কি এই পরিণতি। রামভ্রম, রামভ্রম, অথবা তোমায় আর প্রয়োজন কি ? আৰ্য্যে আত্রেয়ী, লক্ষ্মণ সীতা দেবীকে পরিত্যাগ করিয়া সেই অরণ্য হইতে প্রতিনিবৃত্ত হইলে সীতাদেবীর কি ঘটয়াছে এবং কোন সংবাদ জানেন কি ?

আত্রেয়ী। না, না।

বাসন্তী। অহো কি কষ্ট ! আৰ্য্য অরুদ্রতী ও বশিষ্ঠ রঘুবংশীয়দিগের অধিনায়ক থাকিতে, এবং বর্ষায়সী রাজ্ঞীরা জীবিত থাকিতে কিরূপে এরূপ ঘটিল ?

আত্রেয়ী। গুরুজন সে সময়ে স্ব্যশৃঙ্গের আশ্রমে ছিলেন। এক্ষণে সেই দ্বাদশবর্ষ ব্যাপী যজ্ঞ সমাপ্ত হইয়াছে। স্ব্যশৃঙ্গ গুরুজনদিগকে সম্পূজিত করিয়া বিদায় দিয়াছেন। তাহার পর ভগবতী অরুদ্রতী বলিলেন, “আমি বধূশূন্ত অবাধ্যায় গমন করিব না।” রামের মাতৃগণ সেই বাক্যের অনুমোদন করিলেন। তদনুরোধে ভগবান্ বশিষ্ঠ পরিত্যক্ত প্রস্তাব করিলেন,—“বান্দীকির তপোবনে গিয়া তথায় বাস করিব।”

বাসন্তী। সে রাজা এক্ষণে কোন কার্য্য আরম্ভ করিয়াছেন ?

আত্রেয়ী। সেই নৃপতি অশ্বমেধ যজ্ঞের অনুষ্ঠান করিয়াছেন।

বাসন্তী। ধিক্ বিবাহও করিয়াছেন ?

আত্রেয়ী। ঈশ্বর এমন না করেন।

বাসন্তী। তাহা হইলে যজ্ঞে সহধর্ম্মচারিণী কে ?

আত্রেয়ী। স্বর্বর্ণময়ী সীতার প্রতিকৃতি।

বাসন্তী। আ:—

অলৌকিক মহাপুরুষদিগের চিত্ত (স্থলপিশেষে) বজ্র অপেক্ষাও কঠিন, (এবং দন্য) কুসুম অপেক্ষাও মৃদু। কে তাঁহাদিগের চিত্ত বিশেষরূপে অবগত হইতে পারে ॥৭॥

আত্রেয়ী। বামদেব কর্তৃক মন্থসংস্কৃত, মেঘা অশ্ব বিমুক্ত হইয়াছে। শাস্ত্রানুসারে তাহার রক্ষিবর্গও নিযুক্ত হইয়াছে। দিব্যান্ত্রসমূহের প্রয়োগসংহারবিষয়ে উপদেশ প্রাপ্ত লক্ষ্মণতনয় চন্দ্রকেতু অশ্বের রক্ষিবর্গের অধিনায়করূপে চতুরঙ্গ সেনা সহ প্রেরিত হইয়াছেন।

*The Sylvan deity :—*What is the other one ?

*Atreyi :—*Then one day at noon-tide the Brahman sage went to the river Tamasa. There he saw that one out of a pair of herons was being shot (to death) by a hunter. He then uttered a divine speech, which manifested itself suddenly, was clear and distinct, and was in the form of a verse in the Anustubha metre.—

You will not attain rest and fame, O fowler, during everlasting years, since you have killed one out of a pair of herons, when he was maddened with passion. (5)

ACT II.

103

The Sylvan deity :—Wonderful ! A novel form of metre other than that in the Veda has been introduced.

Atreyi :—At that time the god Brahma, who was sprung from a lotus, and is the creator of all beings, appeared before the holy sage to whom the Supreme Brahma was revealed in the form of speech, and said :—"O Sage, you have been awakened to the Supreme Brahma in the form of speech ; relate therefore the life of Rama. Your fore-seeing eye of genius will have its vision unobstructed. You are the first poet." Saying this the deity vanished out of sight. Then the holy Prachetas composed the historical poem, the Ramayana, the first manifestation of Divine Speech in that shape in the region of the mortals.

The Sylvan deity :—Oh joy ! Then the world is going to be learned.

Atreyi :—Hence it is that I said that there had arisen a great impediment to our study.

The Sylvan deity :—That is right.

Atreyi :—I have rested enough (to beguile the fatigue of journey). Good lady, tell me now the way to the hermitage of Agastya.

The Sylvan deity :—Entering the Panchavati from this place, you are to proceed along the bank of Godavari.

Atreyi :—[*with tears*] Is this a grove of penance ? Is this Panchavati ? Is this the river Godavari ? Is this the mountain Prasravana ? Are you Vasanti, the nymph of the forest of Janasthana ?

Vasanti :—All this is as you say.

Atreyi :—O my child, Janaki.

These dear friends of yours, incidentally the subject of our talk, being now seen make you directly visible to me, though your name alone is all that remains of you. (6)

Vasanti :—[*with alarm, to herself.*] How is it that she says that her name alone is all that remains of her ? [*Aloud*] Good lady, has any great calamity befallen queen Sita ?

Atreyi :—Not only a great calamity, but a scandal too. [*Whispers into her ears.*] thus and thus.

Vasanti :—Alas ! very cruel is this blow of fate [*swoons*].

Atreyi :—Take heart, good lady, take heart.

Vasanti :—Alas ! my dear friend, alas ! noble lady, were you, so noble a creation, meant for such a lot ? Rambhadra, Rambhadra, or enough of you. Noble Atreyi, is there any news as to what happened to Sita, when Lakshmana returned from the forest, after having abandoned her there ?

Atreyi :—No, no news.

Vasanti :—Oh ! woe ! How could this take place, when the elderly queens were living, and when the race of Raghu was guided by the noble Arundhati and Vasistha ?

Atreyi :—The elderly and revered persons were then at the hermitage of Rishyasringa. Now that sacrifice lasting for twelve years is over. Rishyasringa has bade good bye to his superiors, after having honoured them duly. Then the holy matron Arundhati said that she would not go to Ayodhya which was then without her daughter-in-law, Sita. The mothers of Rama gave their assent to that proposal. Out of respect for Arundhati's wish, the holy sage Vasistha made the sacred speech that they would all go to the hermitage of Valmiki and live there.

Vasanti :—What has the king now set himself to ?

Atreyi :—The king has commenced the ceremony of horse-sacrifice.

Vasanti :—Alas ! oh fie ! He has married again.

Atreyi :—Heaven forbid it !

Vasanti :—Who then is his associate in the performance of the religious rites ?

Atreyi :—A golden image of Sita.

Vasanti :—Oh !

Who can fathom the hearts of extraordinary persons, which (at times) are harder than adamant, and (again at times) softer than a flower ? (7)

Atreyi :—And the sacrificial horse, consecrated by (the priest) Vamadeva has been let loose. Its guards have been appointed according to the Sastras ; and Chandraketu, the son of Lakshmana

ACT II.

105

who has received instructions in the use of the celestial weapons, has been sent with an army consisting of its four divisions as their commander.

वासन्ती । [स्नेहः लक्षणस्य स्मरणात् वत्सलता, कौतुकं लक्षणस्य पुत्रो जातः स च वीरधर्मम् अनुसरति इति चिन्तनेन आह्लादः तयोः यदस्मिन् नयनजलं तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा स्नेहेऽकौतुकास्वम्] कुमारलक्षणस्यापि पुत्रो जातः इति श्रुत्वा हीता दुःखेन सन्तापातिशयात् स्मृतेवाहं पुनर्जीवलोकं प्रविष्टास्मि ।

अविवेयी । अतान्तरे एतस्मिन् अन्तरे अवकाशे केनचित् ब्राह्मणेन विप्रेण स्मृतं अकाले परासुं पुत्रं तनयं राजद्वारे राज्ञः रामचन्द्रस्य प्रासादस्य द्वारदेशे आगम्य इति शेषः आरोग्यस्वीयं क्रोडम् आरोग्यं स्वक्रोडे संस्थाप्य, उरसः स्ववचसः ताडः ताडनं इति उरस्ताडः तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा सीरस्ताडम् वचसि कराघातं कृत्वा अन्नद्वयं उदघोषितम् । अन्नद्वयमिति शब्दः उच्चैः उच्चारितः त्राणार्थं साहायकं प्रार्थितमित्यर्थः । ततः तस्य आर्त्तनादं श्रुत्वा इत्यर्थः राज्ञः भूपस्य अपचारः धर्मातिक्रमः तम् अन्तरेण विना प्रजासु मध्ये अकाले अनुचिते काले मृत्युः न चरति न प्रसरति, प्रजाः असमये न म्रियन्ते इति विचिन्त्य आत्मनः स्वस्यैव दीपं निरूपयति निश्चिन्तयति, समैव दीपेण अयं ब्राह्मणकुमारः अकाले मृतः इति अवधारयति रामे ; सहसा हठात् अशरीरिणी अमूर्त्ता वाक् वाणी उदचरत् उदगच्छत् । देवी वाणी अश्रूयुत इत्यर्थः । राजापचारमन्तरेण अत्र रामायणम्—

राजदोषैर्विपयन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ।

असद्वृत्तेहि नृपतावकाले म्रियते जनः ॥

उद + घृप् + णिच + क्त (कर्मणि) = उदघोषित । अप + चर् + घञ् = अपचार । राजापचारमिति अन्तरेणेति अव्यययोगात् द्वितीया । उत्पूर्वात् चरते रकर्मकात् परस्मैपदम् । सकर्मकात् आत्मनेपदम् वेदमुच्चरते । उदयरः सकर्मकात् । शरीरं विद्यते यस्याः सा शरीरिणी । न शरीरिणी इति अशरीरिणी ।

शम्बूक इति शम्बूकीनाम वृषलः पृथिव्यां तपः तप्यते हे राम स ते शीर्षच्छेदः ; ते हत्वा द्विजम् जीवय ॥ ८ ॥

शम्बूकः नाम शम्बूकनाम्ना प्रसिद्धः वृषलः शूद्रः वृषं सुकृतं लाति नाशयति इति वृषलः । यद्वा वृषः सुकृतं तस्य अलं वारणं करोति इति वृषलः शकम्बादित्वात् साधुः । पृथिव्यां तपः तप्यते तपोऽर्जयति । तपः सप्तः कर्मकस्य इत्यात्मनेपदम् यक्च् । हे राम स शम्बूकः ते तव कर्तुः शीर्षं मूर्धनिच्छेदः इति शीर्षच्छेदः । ते इत्यत्र कृत्यानां कर्त्तरि वा इति कर्त्तरि षष्ठी । ते तव त्वया वा च्छेदः । द्विदेः ख्यत् । शीर्षं च्छेदः इति अवच्छेदसप्तस्या समासः । शूद्रस्य तपसि अनधिकारात् वर्णधर्ममुल्लङ्घयन्

स दण्डार्हः इति भावः तं शम्बूकं हत्वा विनाश्य द्विजम् विप्रकुसारं जीव्य,
प्रत्युज्जीवय ।

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्नच संस्कार महति ।

नास्याधिकारी धर्मोऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम् ॥ इति मनुः ।

कृपाणः खड्गः पाणौ हस्ते यस्य स कृपाणपाणिः खड्गपाणिः । प्रहरणावैभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यौभवतः इति सप्तम्यन्तस्यपरनिपातः । विमानं देवयानम् । दिशः
आशाः । विदिक् अपदिशम् । क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रिया
मित्यमरः । दिशः विदिशश्च इति कर्मणि द्वितीया । देशकालभावाभ्यगन्त्याः
कर्मसंज्ञाद्यकर्मणामिति कर्मसंज्ञा । शूद्रयासौ तापस्येति शूद्रतापसः तस्य
अन्वेषणम् तस्मै । शूद्रतापसान्वेषणाय ।

वासन्ती । धूमं पिवति इति धूमपः । आतोऽनुपसर्गे इति कः । अलंकुर्यात्
आगमनेन शोभयेत् ।

वासन्ती । अकठोरः कठोरः भूतः इति कठोरीभूतः पूर्णतां गतः । अत्युषैः
रविमयूखैः दुःसहो जातः दिवसः । मध्याह्ने वर्त्तते इत्यर्थः ।

कण्डूलेति । कूले स्थिता इति शेषः क्रायापस्किरमाणविकिरमुखव्याकृष्टकौटलवः
कूजत्क्लान्तकपीतकुक्कुटकुलाः कुलायद्रुमाः कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणीतृक्मये
सम्पातिभिः धर्मसंसितवन्धनैः स्वकुसुमैः गोदावरीम् अर्चन्ति ॥ ८ ॥

कूले गोदावर्थाः तीरे स्थिताः क्रायासु अनातपे अपस्किरमाणाः हर्षादन्नमिच्छन्तः
ये विकिराः पक्षिणः तेषां मुखैः चक्षुभिः इत्यर्थः व्याकृष्टाः कौटाः क्लमिप्रभृतयः याभ्यः
ताः क्रायापस्किरमाणविकिरमुखव्याकृष्टकौटाः तथोक्ताः त्वचः वल्कलानि येषां ते
क्रायापस्किरमाणविकिरमुखव्याकृष्टकौटलवः येषां तलेषु कुक्कुटादयः पक्षिणः सानन्दं
वृत्तलगरभ्यः चुद्रान् कौटान् चक्षुभिः आहत्य भक्षयन्ति तथोक्ताः कूजन्ति स्वनिः
क्लान्तानां मध्याह्नमार्तण्डमयूखतमानां कपीतानां पारावतानां कुक्कुटानां चरणः
युधानां च कुलानि समूहाः येषु ते कूजत्क्लान्तकपीतकुक्कुटकुलाः मध्याह्नसूर्यांशुतापिताः
पारावतादयः येषां तीरद्रुमाणां शाखासु निलीनाः निद्रालसं स्वन्ति, तथोक्ताः
कुलायप्रधाना द्रुमाः इति कुलायद्रुमाः शाकपार्थिवादिवत् समासः कुलायोनीड-
मस्त्रियाम् पक्षिनीडनिचिताः वृत्ताः धर्मेण उन्नेन संसितं श्लथीकृतं वन्धनं वृत्तं येषां
तैः धर्मसंसितवन्धनैः कण्डूः कण्डूतः विद्यते येषां ते कण्डूलाः सिन्धादिभ्यश्चेतिर्लः ।
कण्डूलाः ये द्विपानां हस्तिनां गण्डपिण्डाः कपोलभित्तयः इत्यर्थः तेषां कषणेन
कण्डूनिरासाय धर्षणेन यः उत्कम्पः सञ्चलनं तेन सम्पातिभिः बाहुल्येन पततिः
स्वकुसुमैः पुष्पैः गोदावरीम् अर्चन्ति पूजयन्ति । कपोलकण्डूः विनेतुं कटं कण्डूयमानैः
करिभिः कम्पितेभ्यः तीरतरुभ्योरविमयूखतापशिथिलीकृतवन्धनानि पुष्पाणि गोदावर्थां

पतन्ति इत्यर्थः । तयोर्विधकुसुमपातः अर्चनत्वेन उत्प्रेक्ष्यते । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।
यद्वा अर्चनस्य सिद्धवत्करणात् अर्चनासम्भवेऽपि सम्भवरूपातिशयोक्तिः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् इति लक्षणम् ।
वृत्तमुपसङ्गः शब्दालङ्कारः—सम् + पठ् + णिनि = सम्पातिन् । प्रसिद्धयोपसर्गेऽपि
णिनिः । खन्स (णिच्) + क्त = (कर्मणि) क्सित । खंसते ; सखंसते अखंसित,
अखसत् । खसः ।

किरते हर्षजीविकाकुलायकरणेषु इति वाच्यम् । अत्र जीविकाकरणे अर्घे,
पक्षिणि कर्त्तरि अपपूर्वात् किरतेः आत्मनेपदम् । अपाञ्चतुष्याच्ङकुनिषु आलिखने
सुट् । सुट् is the augment of the root कृ with the prefix अप,
if the nominative case of the verb is either a quadruped or
a bird and if the meaning of the verb is to scratch, विकिर
means a bird ; सुट् is optionally the augment of the root
कृ with the prefix वि, provided the meaning of the word is a
bird विकिरः शकुनौ वा ।

गण्डाः पिण्डाः इव इति गण्डपिण्डाः । कुलस्य आयोवृद्धिरिव इति कुलायः ।
कप् + ल्युट् = कषण । कषति ; चकाप ; अकषीत् अकाषीत् । कषितः । कृच्छ्र-
गहनयोः कष्टम् । क्लम् + क्त = क्लान्त । क्लामति, क्लाम्यति ; चक्लाम ; अक्लमत् ।

विष्कम्भकः—वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भी मध्यपादप्रयोजितः ॥ दशरूपकम् ।

दयया कृपयासह वर्त्तते इति सदयम् । सदयम् उद्यतः खड्गे येन स
सदयोद्यतखड्गः । उद् + यम् + क्त (कर्मणि) = उद्यत । आहिताग्न्यादिषु पाठात्
पक्षे खड्गोद्यतः इति रूपम् । शम्भूकस्य विनाशाय खड्गः उद्यतः । ब्राह्मणकुमारस्य
सञ्जीवनानुरोधात् अयमुद्यमः नतुवैरप्रतिमोचनार्थम् । अतएव करुणामयी जगत्-
पतिः सदयम् असि मुत्तोलितवान् ।

रामः । रे इति—रे दक्षिण हस्त मृतस्य द्विजस्य शिशोः जीवातवे शूद्रमुनौ
कृपायां विस्मज्ज । दुर्व्वहर्गभस्त्रिषीताविवासनपटोः रामस्य गावम् असि । कुतः
ते करुणा ॥ १० ॥

रे दक्षिण हस्त भुज मृतस्य अकाले पञ्चत्वं गतस्य द्विजस्य शिशोः ब्राह्मणकुमारस्य
जीवातवे प्रत्युज्जीवनाय शूद्रासौ मुनिष्येति शूद्रमुनिः सुनीनां आचारं प्रपन्नः
शूद्रः तस्मिन् शूद्रतापसे कृपायां खड्गं विस्मज्ज मुञ्च पातय इत्यर्थः । खड्गेन इमं
शूद्रतापसं जहि । दुर्व्वहः प्रवृद्धत्वात् दुःखेन बोद्धुं शक्यः यो गर्भः तेन खिन्ना क्लिष्टा,
शूद्रतापसं जहि ।

प्रवृद्धगर्भभरालसा सीता, तस्याः विवासने अरण्ये परित्यागी पटुः एकान्ततो निर्धृष्टः
इत्यर्थः तस्य दुर्वहगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः अतिवीभत्सकर्मणः नृशंसस्य रामस्य
गावमसि अङ्गं भवसि ; कुतस्ते करुणा कृपा शूद्रतापसवधे अनध्रवसाय इत्यर्थः ।
रामस्य गावत्वात् तवापि क्रौड्यमुचितम् । अनुकम्पा त्वयि न युज्यते । इत्यर्थः ।

जीविरातुः इति जीव + आतु (उणादि) । जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते
जीवनौषधे इति भट्टीजीधृतं वचनम् । कृपांनुदति इति कृपाणः । कृपा + नुद + ड ।
संज्ञायांत्वमिति तत्त्वबोधनी । दुर् + वह + खल् (कर्मणि) = दुर्वह । खिद-
+ क्त (कर्त्तरि) = खिन्न । प्र + वस् (णिच्) + ल्युट् = प्रवासन ।

[कथञ्चित् कृच्छ्रेण इत्यर्थः प्रहृत्य आहत्य] रामस्य, नृशंसस्य सदृशं योग्यं कर्म
अतिनिष्ठुरं कार्यं कृतमित्यर्थः ।

The above remark shows that Rama was disgusted with himself for killing the Sudra ascetic. Bhavabhuti lived in an age when the Sudras were not looked down upon with the same degree of contempt as in early times viz. in the age of Manu, Ramayana &c. Consequently the general feeling of the author's age has been reflected in the sentiments of the hero of the drama.

दिव्यपुरुषः । दत्तेति । यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारे असौ शिशुः सञ्जीवितः
मम च इयम् ऋद्धिः । एष शम्बूकः शिरसा ते चरणौ नतः । सत्सङ्गजानि
निधनानि अपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

यमादपि वैवस्वतादपि दत्तम् अभयं येन सः दत्ताभयः, सृतस्य पुनरुज्जीवनात्
यमादपि अभयदातृत्वम् ; तस्मिन् त्वयि दण्डं धारयति यः स दण्डधारः, कर्मण्येण
तस्मिन् दण्डधारे वर्णधर्माङ्गनकारिणि दण्डं पातयति यमस्य च शासितरि त्वयि,
असौ शिशुः ब्रह्मण्यतनयः सञ्जीवितः प्रत्यागतप्राणः, मम च इयम् एषा ऋद्धिः विभूतिः
सम्पदिति यावत् । ननु कस्त्वमिति आशङ्कायां आह शम्बूक इति । एषोऽहं शम्बूकः
तन्नामा शूद्रतापसः शिरसा मूर्च्छा ते तव चरणौ नतः । तव चरणौ नमामि इत्यर्थः ।

नमः गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः । सतां साधूनां सङ्गात् संसर्गात् जायन्ते यानि तानि
सत्सङ्गजानि । जनेर्ङः । साधुसंसर्गसम्प्राप्तानि निधनानि विनाशः अपि तारयन्ति
पुनन्ति पुण्यलोकान् प्रापयन्ति । भवाद्दृश्यस्य महात्मनः हस्ते निधनं प्राप्य अहं
दिव्यदेहमाश्रितः पुण्यलोकान् व्रजामि इति तात्पर्यम् । वसन्ततिलकं हृत्तम् ।
अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ।

यमादित्यत्र अपादाने पञ्चमी भीतार्थानां भयहेतुरित्यपादानत्वम् । सम् + जीव
(णिच्) + क्त (कर्मणि) = सञ्जीवित । ऋध् + क्तिन् = ऋद्धि । नि + धा +
क्त्वा (उणादि) = निघन । तृ + (णिच्) + लट्. अन्ति = तारयन्ति । सञ्ज + घञ्
= सञ्ज ।

अनुरूपीभावः—वरं पण्डितशत्रुर्नमूखीं हितकारकः ।

ह्रीयते हि मतिस्तात हीनैः सह समागमात् ।

समैव समतामेति विशिष्टेय विशिष्टताम् ॥

हितीपदेशः ।

समुन्नयन्भूति मनार्थसङ्गमाद्वरं विरोधीऽपि समं महात्मभिः । इति भारविः ।

रामः । तस्य ब्राह्मणशिषोः उज्जीवनम् तवचाभ्युदयः इत्युभयमेव मम प्रीति
सावहति । उयस्य अतिकठीरस्य तपसः फलं पुण्यलोकनिवासरूपं अनुभूयतां भुज्यतां
प्राप्यतामित्यर्थः ।

यवेति । यव आनन्दाय यव मोदाय यव पुण्याः सम्पदयः, वैराजा नाम तैजसाः
ध्रुवाः ते लोकाः ते सन्तु ॥ १२ ॥

यव येषु लोकेषु आनन्दाः ह्लादाः मोदाः हर्षाः पुण्याः पविवाः सम्पदः विभूतयश्च
सन्ति ; यवत्यैः पुण्यात्मभिः उपभुज्यन्ते इत्यर्थः । विराजः ब्रह्मणः इमे इति वैराजाः
नाम प्रसिद्धाः तैजसाः तेजोमयाः चित्यादिसम्पर्करहिताः ध्रुवाः अनपायिनः
कल्याणेषुऽपि श्रविनाशिनः ते लोकाः भुवनानि ते तव सन्तु भवन्तु । तेषु लोकेषु निवस
इत्यर्थः । विराज् + अण् = वैराज । वि + राज् + क्तिप् = विराज् । तिज् + असुन्
तेजस् । तेजस् + अण् = तैजसः । मुद + घञ् = मोद ।

शम्भूकः । युष्माकं पादानां चरणानां प्रसादः अनुग्रह एव उपायः प्राप्तिद्वारं
यस्य स युष्मत्पादप्रसादोपायः । भवदनुग्रहेण आसादितः इत्यर्थः । सहत् + इमन्
= महिमन् । महिमा साहात्म्यम् । अभ्युदयः इत्यर्थः ।

अन्वेष्टव्यः इति । भुवने अन्वेष्टव्यः भूतनाथः शरण्यः त्वमिति शेषः उपलक्षं
माम् अन्विष्यन् योजनानां शतानि क्रान्त्वा इह सम्प्राप्तः इति यत् स तपसां सम्प्रसादः,
अन्यथा चेत् अयोध्यायाः दण्डकायां वने वः पुनः उपगमः क ॥ १३ ॥

भुवने जगति अन्वेष्टव्यः मार्गितव्यः भूतानां प्राणिनां नाथः पतिः शरण्ये साधुः इति
शरण्यः शरणागतवत्सलः परिवाता त्वम् उपलक्षं शूद्रमधन्यं माम् अन्विष्यन् मृगयमाणः
योजनानां शतानि क्रान्त्वा सुवहुमध्वानमतिक्रम्य इह अत्र पञ्चव्यां सम्प्राप्तः समुपस्थितः
इति यत् यदिदं सामान्ये नपुंसकम्, तवेहगमनमित्यर्थः । स रिधेयप्रधान्यात्
पुलिङ्गता, तपसां मया अनुष्ठितानां व्रतानां सम्प्रसादः अनुग्रहः फलमित्यर्थः ।

तपीजन्येन पुण्येन भवतः अत्र शुभागमनं संवत्तम्, अन्यथा चेत् तपःसम्भूतपुण्या-
भावश्चेत्, अयोध्यायाः सुदूरवर्त्तिकाकितात् दण्डकायां वने दण्डकारण्ये वो युष्माकं
पुनः भूयोऽपि उपगमः आगमनं क कुतो भवेदित्यर्थः । सन्दाक्रान्ता वृत्तम् ।
सन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगै मीं भनौ तौ गुरुचेत् ॥ अत्र महापुरुषविषया रतिभावः ॥
अनु + इप् + तव्य (कर्मणि) = अन्वेष्टव्य । अनु + इप् + शट् = अन्विष्यत् । योजनं
परमात्मनि चतुष्प्रीत्याश्च योगे इति मेदिनी । क्रमेः क्ताच्, क्रान्ता, क्रमिता इति
पदद्वयम् ; क्रान्ता इति केचित् ।

रामः । आङ् इति स्मरणे अव्ययम् । स्निग्धेति । क्वचित् स्निग्धश्यामाः अपरतः
भीषणाभीगरूचाः । स्थाने स्थाने निर्भराणां भाङ्कृतैः सुखरककुभः तीर्थान्
गिरिसरित्गर्तकान्तारमित्राः परिचितभुवः एते दण्डकारण्यभागाः सन्दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

क्वचित् कुतचिदंशे स्निग्धाय ते श्यामाथेति स्निग्धश्यामाः तरुलतागुप्तादीनां
सदृभावात् मरुणनीलवर्णाः दृष्टिसुभाग्यः ; अपरतः अपरस्मिन् अंशे सप्तम्यास्तस्मिन्
भीषणेन आभीगेन विस्तारिण रूचाः अचिक्रणाः दुर्दृशेना इत्यर्थः, आभीगः परिपूरिता
इत्यमरः । स्थाने स्थाने प्रायेण सर्वस्मिन् अंशे निर्भराणां वारिप्रवाहाणां भाङ्कृतैः
भाङ् भाङ् इति शब्दैः सुखराः शब्दायमानाः ककुभः आशामुखानि येषां ते
सुखरककुभः निनादितदिङ्मुखाः, तीर्थानि पुण्यचेत्राणि आश्रमाः तपीवनानि गिरयः
शैलाः सरितः नद्यः गर्ताः विलानि कान्ताराः अरण्यानि चे ते तीर्थाश्चगिरिसरि-
दगर्तकान्ताराः तैः मित्राः सहिताः सुविस्तीर्णा इति भावः परिचिता संस्तुता ज्ञातपूर्वा
इति यावत् भूः येषां ते परिचितभुवः ज्ञातप्रदेशाः एते दण्डकारण्यस्य भागाः अंशाः
सन्दृश्यन्ते मया अवलोक्यन्ते । सन्दाक्रान्ता वृत्तम् । महारण्ये दुर्गमपथे कान्तारं
पुनर्पुंसकमिति अमरः । तीर्थाश्चगिरिसरिदगर्तकान्तारमित्राः इति पाठे तीर्था-
श्चगिरिसरितः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तेन कान्तारेण महारण्येन मित्राः दण्डकारण्यभागाः
इति व्याख्येयम् । वारिप्रवाही निर्भरी भरः । श्यै + मक् = श्याम । स्निग्ध + क्त
= स्निग्ध । आ + भुज् + घञ् = आभीग । स्थाने स्थाने इति वीप्सायां हिरुक्तिः ।
मुख + र = मुखर । खमुखकुञ्जैश्चः उपसंख्यानमिति रः ।

शम्बुकः । अत्र पूर्वमरण्यवासकाले निवसता देवेन—भीमं भीषणं कर्म येषां तेषां
भीमकर्मणां भीषणकर्मणां क्रूरकर्मणामिति यावत् रक्षसां राक्षसानां चतुर्दशसहस्राणि
दूषणः खरः विमूर्द्धाविशिष्टाश्च ते दूषणखरविमूर्द्धानः ब्रह्म रणे संग्रामे निहताः । द्विती-
मूर्द्धानो यस्य इति विग्रहे विमूर्द्धः इति रूपम् । द्विभिर्धा घः मूर्द्ध्नाः इति समासान्तः
घः स्यात् । इहतु समासान्तविधेरभावः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् नेह घः
इति महाकविप्रयोगाच्च कथञ्चित् अभ्युपेतव्यम् । यद्वा दूषणखरविमूर्द्धाः रणे

সংগমে নী হতা বিনাশিতা: কিম্ ইতি কাকু: । স্মরসি কিং ন মহাভাগ যত্ দূষণ-
 খরবিমূর্ছা: ত্বয়া হতা: বস্তুতস্তু অর্যপত্ন: কটকল্যনাসাধা: । সমাসান-
 বিধেরনিত্যত্বমেব জ্ঞাপয়তি কবি: ; তথাচায়ে কুশিকসুতমখদিষাং প্রমায়ে ধৃতঘনুপং
 রঘুনন্দনং স্মরামি ইতি প্রয়োগ: অপি সমাসান-বিধেরনিত্যতায়য়ণে সমর্থনীয়: ॥১৫॥

সিদ্ধং চেবং ইতি সিদ্ধচেবং তস্মিন্ সিদ্ধচেবে ; যত তপস্বন্ জন: স্বল্যে
 শ্রায়াসিন সিদ্ধিমেতি তব । অহমিহ দৃশ্যন্তে যৈ তে মাডগা: ত্বদাদিষু দৃশেরনালীচনে
 কজ্চ ইতি কন্, আ সর্ব্বনাম্ন: ইতি আকারোপ্সাদেশ: । মাডগানাম্ মনুখ্যানাম্
 ভীরব: জনা ইতি ভীরুজনা: তेषাং ভীরুজনানাম্ ভয়শীলানাম্ অকুতোভয়: নির্ভয়:
 স্খার: সমাগম: জাত: । নাস্তি কুতোপি ভয়ং যস্মিন্ স: অকুতোভয়: ময়ূর-
 ব্য়ংসকাদ্যথেতি নিপাতনাত্ সমাস: ।

শব্দক: । সর্ব্বেষাং ভূতানাম্ প্রাণিনাম্ লীমহর্ষণানি অতিভীষণানি যेषু দৃষ্টে
 ভয়েন লীকানাম্ লীক্সাম্ হর্ষণম্ উদ্ভয়: রীমাশ্চ: ইত্যর্থ: জায়তে তথোক্তানি, চণ্ডৈ:
 ত্র্যকোপৈ: শ্বাপদানাম্ হিঙ্গাণাম্ ব্যাঘ্রাदीনাম্ কুলৈ: সঙ্কুলানি ব্যাঘ্রানি অধ্যুষিতানি
 ইত্যর্থ: গিরীণাম্ গহ্বরানি গুহা: যेषু তানি চণ্ডশ্বাপদকুলসঙ্কুলগিরিগহ্বরানি,
 জনস্থানস্ব পথ্যন্তে প্রান্তে দীর্ঘাণি বিপুলানি অরণ্যানি বনানি দক্ষিণাং দিশং আগ্রাণাং
 অধিবর্তন্তে দক্ষিণদিগভিসমুখং প্রসরন্তি ।

লীক্সাম্ হর্ষণং উদ্ভয়: যেষু যৈর্ব্বা তানি লীমহর্ষণানি । হৃপ্ + ল্যুট্ = হর্ষণং ।
 উৎ + মদ + ক্ত = উন্মত্ত: । মাযতি । যুগ: ইব পদং এষাং ইতি শ্বাপদা: । যুগো-
 দনদংশকর্ণকুন্দবরাহপুচ্ছপদেষু দীর্ঘাং বাচ্য: ইতি দীর্ঘত্বম্ । গুহা পাষণ সন্নি:
 স্নাত্ কন্দর: কন্দরাদরী । নিকুজং গহ্বরং প্রীতম্ ইতি হল্লায়ুধ: । দরীত কন্দরী
 বাস্বী দেবখাতবিলে গুহা গহ্বর মিত্যমর: । সঙ্কীর্ণং সঙ্কুলাকীর্ণং ইত্যমর: । বাদং
 ধ্বংসপ্রতিজ্ঞাযো: ইতি মেদিনী । অবশ্যধ্বংসযোবদং মতি হল্লায়ুধ: ।

বানস্তী । [স্নেহ ও কোড়াকের সহিত অশ্রু বিনর্জন করিয়া] কুমার বক্ষণের ও পুত্র
 আ: মা বাঁচিলাম ।

আজ্ঞেয়ী । এই সময়ে কোন একজন ব্রাহ্মণ শ্রোয় মৃতপুত্রকে রাজদ্বারে আনয়ন
 করিয়া ফোড়ে স্থাপনপূর্ব্বক বক্ষ:স্থলে করাঘাত করিয়া অভয় বাচনা করিলেন । তাহার
 পর করুণাময় রামচন্দ্র রাজার অপরাধ ভিন্ন প্রজার অকালমৃত্যু হয় না অতএব তাহার
 নিজের দোষে ইহা ঘটয়াছে এইরূপ স্থির করিলে ইহাৎ দৈববাণী হইল । শব্দকনামে
 শূদ্র পৃথিবীতে তপস্থা করিতেছে । হে রাম সেই ব্যক্তি তোমার নিকট শিরশ্ছেদদণ্ডাই
 হইয়াছে । তাহাকে বিনাশ করিয়া ব্রাহ্মণকে সন্তোষিত কর ॥ ৮ ॥

ইহা শ্রবণ করিয়া কৃপাণহস্তে পুষ্পকে আরোহণ করিয়া জগৎপতি রামচন্দ্র শূদ্র-
 তাপসের অব্বেষণার্থ সমস্ত দিক্ বিদিকে বিচরণ করিতে আরম্ভ করিলেন ।

বাসন্তী। শম্বুকনামে ধূমপায়ী শূদ্র এই জনস্থানেই তপশ্চরণ করিতেছে। তাম্র হইলে রামভদ্র পুনর্বার এই বন অলঙ্কৃত করিবেন কি ?

আত্রেয়ী। ভদ্রে, আমি এখন যাই।

বাসন্তী। তাহাই হউক। কিন্তু দিবস পূর্ণতাপ্রাপ্ত হইয়া মধ্যাহ্নসীমায় উপস্থিত হইয়াছে। কারণ এ দেখুন—

যাহাদিগের বন্ধন হইতে চক্ষুদ্বারা কীটগুলিকে আকৃষ্ট করিয়া কুকুটাদি পক্ষী আনন্দে ছায়ায় বসিয়া ভক্ষণ করিতেছে, যাহারা নিদাঘক্লান্তকপোতকুকুটকুলের কুলে মুগ্ধিত, পক্ষিনীড়নিচিহ্নিত সেই ঐ তটস্থিত তরুগুলি, কপোলকণ্ঠতিনিবারণার্থ দ্বিপদগণের গণ্ডগব্ধজন্তু উৎকম্পে পতিত, রবিতাপে শিথিলিতবৃত্ত পুষ্পনিচয়দ্বারা গোদাবরীর অর্জনা করিতেছে ॥ ৯ ॥

[কিয়দূর গমন করিয়া উভয়ে নিষ্ক্রান্ত হইলেন]

বিশ্বেশ্বক।

[তাহার পর সদয়ভাবে উদ্যতখড়া রামভদ্রের প্রবেশ]

রাম। হে দক্ষিণহস্ত, মৃতব্রাহ্মণকুমারের প্রত্যাঙ্গীবনার্থ এই শূদ্রতাপসের উপরি রূপাণ পাতিত কর। দুর্বহ গর্ভভারে থিন্ন সীতার নির্বাসনে পটু রামের অঙ্গ ভূমি, তোমার করুণা কিরূপে সম্ভবে ? ॥ ১০ ॥

[কোনরূপে প্রহার করিয়া] রামের যোগ্য কার্য্যত অনুষ্ঠিত হইল ; এক্ষণে সে ব্রাহ্মণ-শিশু জীবিত হইবে কি ?

দিব্যপুরুষ। [প্রবেশ করিয়া] জয় হউক, মহারাজের জয় হউক !

যম হইতেও অভয়দান কর্তা আপনি দণ্ডবিধান করাতে সেই ব্রাহ্মণশিশু সঞ্জীবিত হইয়াছে। আমারও এই সৌভাগ্যসমৃদ্ধি হইয়াছে। আমি শম্বুক, আপনার চরণে শিরঃস্পর্শপূর্ব্বক প্রণিপাত করি। সংসঙ্গে নিধন ও পরিজ্ঞানের হেতু হইয়া থাকে ॥ ১১ ॥

রাম। এই উভয় ঘটনাই আমার প্রীতিবর্দ্ধন করিতেছে। অতএব উগ্র তপস্তার ফল অনুভব কর।

যেখানে আনন্দ, প্রমোদ ও পুণ্য সম্পদ (সর্ব্বদা) বিরাজিত, বৈরাগ্যনামক তেজোময় অবিনশ্বর সেই লোক ভূমি প্রাপ্ত হও ॥ ১১ ॥

শম্বুক। আপনার চরণানুগ্রহই এই মহিমার প্রাপ্ত্যুপায়। এ বিষয়ে তপস্তায় কি ফল হইয়াছে ? অথবা তপস্তায় মহাপকার করিয়াছে।

জগতে অশ্বেষণীয়, ভূতনাথ, শরণাগতবৎসল আপনি অধস্ত এই শূদ্রের অশ্বেষণে শত শত যোজন অতিক্রম করিয়া যে এখানে আগমন করিয়াছেন, ইহা তপস্তার ফল ; তাহা না হইলে অযোধ্যা হইতে দণ্ডকারণ্যে আপনার পুনর্বার আগমন কি হইত ? ॥ ১৩ ॥

রাম। এ কি দণ্ডকা ? [সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া] হাঁ। এই সেই পরিচিত ভূমি, তীর্থাশ্রমগিরিসরিংগর্ভকান্তারমিশ্র দণ্ডকারণ্যপ্রদেশ অবলোকন করিতেছি ;

ইহার কোন ভাগ স্নিগ্ধস্থান ; আবার অল্প ভাগ অতিভীষণবিস্তৃতিহেতু দুশ্শ্রেক্ষ্য। ইহার স্থানে স্থানে নির্ঝরের ঝঙ্কারে দিগ্‌মুখ মুখরিত হইতেছে ॥ ১৪ ॥

শয্যুক। ইহা দণ্ডকাই বটে। আপনি পূর্বে এই স্থানে নিবাসনময়ে চতুর্দশ দশ্র ভীমকর্মা রাক্ষসগণকে এবং থরদুষণ ও জ্রিমুর্দ্ধ এই তিনজনকে নিহত করিয়াছিলেন। সেইহেতু তপস্তার সিদ্ধিক্ষেত্র এই জনস্থানে আমাদের আদিগের স্থায় ভীষণজনেরাও দরুতোভয়ে বিচরণ করিতেছে।

রাম। এ কেবল দণ্ডকা নহে ; জনস্থানও বটে।

শয্যুক। হাঁ। এগুলি জনস্থানের পর্য্যন্তবর্তী দীর্ঘারণ্য দক্ষিণদিগভিমুখে প্রসারিত হইয়াছে। এখানে ভয়ে সকল প্রাণীর রোমহর্ষ হইয়া থাকে। এবং এস্থানের গিরিগঙ্ধর গুলি উচ্চগুপাদকুলদ্বারা পরিব্যাপ্ত।

Vasanti :—[*With tears, affectionately and with curiosity.*] The son of Prince Lakshmana ! Oh ! Joy ! O mother ! I have got a (new) life !

Atreyi :—In the meanwhile a Brahmap taking his dead child (on his lap) to the gate of the King cried out for help, beating his breast. Then when under the belief that without some misconduct of the King there could be no untimely death among the people, the kind-hearted Ramachandra concluded that there must be some fault on his part, an impersonal voice was suddenly heard :—“A *Vrishala* or Sudra, Sambuka by name, has been practising austerities on the earth. He deserves to be beheaded by you, O Rama. Kill him and bring back the Brahman to life.” (8).

Having heard this the lord of the world with sword in hand mounted the aerial car Puspaka and began to roam about all the principal and secondary cardinal points in quest of the Sudra ascetic.

Vasanti :—A Sudra named Sambuka, who inhales smoke, practises penance here in Janasthana. May I hope that this forest will again be graced by Ramabhadra !

Atreyi :—Good lady, I am going now.

Vasanti :—Be it so ; but the day has far advanced, and has become unbearable. For look there—

The trees on the banks of the Godavari—teeming with the nests of birds, with the tired pegions and cocks cooing, having perched on them), from the barks of which birds are drawing out

insects with their beaks and scratching the ground in the shade,— are worshipping the Godavari with their flowers, the stems of which have been loosened by the heat, and which are dropping on account of the severe shaking caused by the elephants rubbing their massive itching temples against them. (9).

[*They walk about and depart.*]

The end of the prelude to the 2nd Act.

[*Then enter Ramabhadra, with sword lifted up in compassion.*]

Rama :—O my right arm, drop the sword upon this Sudra ascetic in order to restore the dead child of the Brahman to life. You are a part of the body of Rama who is capable of banishing Sita languishing under the heavy burden in her womb. Whence could there be compassion in you ? (10).

[*Striking somehow with reluctance.*]. Now I have done an act quite worthy of Rama. May I hope that the child of the Brahman will be restored to life ?

[*Enter a celestial being.*]

Celestial being :—Victory to the King ! Victory to the King ! When you who granted protection even against the God of death have dealt out punishment, that child has been brought back to life, and such is my glory. I am Sambuka, and bow down to your feet with my head. Even destruction at the hands of the god causes salvation. (11).

Rama :—Both these incidents are pleasing to me. Enjoy therefore the fruit of your hard penance. May you have those imperishable and empyrean regions called *Vairaja* where pure gladness, joy and prosperity reign ! (12).

Sambuka :—The favour of your feet is the means to this greatness.

Of what good is my penance in this matter ? Or rather my austerities have indeed done a great service !

It is through the favour of my penance that you, who are the lord of all beings, a refuge to all, and to be sought after in this world, have come here in quest of me, a Sudra, after having cross-

ACT II.

115

ed hundreds of Yojanas. Were it not so, where would have been the chance of your coming back to Dandaka from Ayodhya ? (13).

Rama :— Is it indeed Dandaka ? [*Looking on all sides.*] Oh ! indeed ! I see the tracts or divisions of Dandaka the site of which is familiar to me, which teem with holy places of pilgrimage, hermitages, hills, rivers, chasms, and deep forests, and which at places are of a glossy green, and at others are dry and terrible to look at on account of their frightful expanse ; and in different places whereof the quarters are being filled up with the murmur of mountain springs. (14).

Sambuka :—Surely it is Dandaka. While living here formerly, your majesty, it is said, killed in battle fourteen thousand Rakshasas of atrocious deed, and three others, viz. Dushana, Khara and Trimurdha. (15).

Hence it is that, here in Janasthana, where the success of penance is easily attained, even timid persons like myself wander about without the slightest fear.

Rama :—Not only it is Dandaka, but Janasthana also.

Sambuka :—Yes, these are the frontier forests of Janasthana, stretching to the south, in which the caves of mountains are filled with multitudes of wild and furious beasts of prey, and which cause the hair of all beings to stand on end through fear.

तथाहि निष्कूजिति—क्वचित् निष्कूजस्तिमिताः क्वचित् प्रोच्चण्डसलस्रनाः
स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्रयः प्रदरोदरेषु विलसत्सत्याम्भसः सौमानः
यसु दृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैः अयम् अजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

क्वचित् कुचचिदंशे नास्ति कूजः पक्षिणां कूजनं यसु ताः निष्कूजाः निःशब्दा इत्यर्थः
स्तिमिताः निश्चलाश्च इति निष्कूजस्तिमिताः विशेषणद्वयस्य कर्मधारयनिर्वाहः ;
क्वचिदन्यत्र प्रोच्चण्डः अत्युग्रः सत्वानां प्राणिनां श्वापदानामिति भावः स्रनः यसु ताः
प्रोच्चण्डसलस्रनाः श्वापदानां घोरिण गज्जनेन निनादिताः, स्वेच्छया सुप्तानां गाढं
निद्रितानां गभीरः भोगः शरीरं फणी वा येषां तेषां गभीरभोगानां महाकायानां,
भोगः सुखे स्त्रादिभृतौ अहेत्य फणकाययोः इत्यमरः भुजगानां सर्पाणां श्वासैः प्रवलेः
निश्वासमारुतैः प्रदीप्तः ज्वलितः समुचितः इत्यर्थः अग्निः वनानलो यसु ताः स्वेच्छासुप्त-
गभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्रयः प्रदराणां गर्तानां उदरेषु अभ्यन्तरेषु विलसन्ति विद्य-

मानानि स्वल्पानि अर्थांसि जलानि यासु ताः विलसत्स्वल्पाभसः विराजत्स्वीकजलाः
सौमानः अरख्यप्रान्तभूमयः ; यासु सौमसु तृष्यद्भिः तृष्णातुरैः प्रतिसूर्यकैः कृकलासैः
सरटैरिति यावत् अयं अजगराणां महाकायानां सर्पाणां स्वेदस्य द्रवः इति स्वेदद्रवः
गलितघर्माभीधारा इत्यर्थः पीयते, जलाभावात् तृषीपशान्तये सरटाः अजगराणां
गावनिःसृतघर्माभ्यांसि पिवन्ति ।

अजान् गिरन्ति गिलन्ति इति अजगराः । गिरतेरच् । अजानां वृहतामपि
जन्तूनामित्यर्थः गराः यासकर्तारः । तप् + शट् = तृष्यत् । भुजं कुटिलं गच्छन्ति
ये ते भुजगाः सर्पाः भुज + गम् + ड = भुजग । अस् + घञ् = आस प्र + दृ +
अप् = प्रदर । वि + लस् + शट् = विलसत् । आप् + असुन् । आप्रोतिः क्रसः ;
उदकेनुम्भीच इति अभ्रस् । स्विद् + घञ् = स्वेद । दु + अप् = द्रव । The word
प्रतिसूर्यक is not found in the dictionary of Amarasinha. In the
अभिधानरत्नमाला of हलायुध it appears as प्रतिसूर्यशयानकः । सरटः कृकलासः
स्यात्प्रतिसूर्यशयानकः । It is so called possibly from its habit of
lying opposite to the sun or its habit of changing its colour
in imitation of the seven rays of the sun सूर्यं प्रति (लक्ष्मीकृत)
शयानः इति प्रतिसूर्यकशयानकः । It is very likely that the word शयान
has in obedience to the principle of laziness been dropped.
कृकलाससृणाञ्जनः प्रतिसूर्यः इति त्रिकाण्डशेषः ।

रामः । पश्यामीति । भूतपूर्वं खरालयं जनस्थानं पश्यामि च, पूर्वान् वृत्तानान्
प्रत्यक्षान् इव अनुभवामि च ॥ १७ ॥

भूतपूर्वः खरस्य आलयः तं जनस्थानं पञ्चवध्याः प्रदेशविशेषं पश्यामि विलोकयामि
च, पूर्वान् वृत्तानान् उदन्तान् प्रत्यक्षान् वर्त्तमानान् इव अनुभवामि च । पूर्वं
सीतया सह अत्र न्यवसम् ; महता सुखेन कालो व्यतीयाय इत्यादिकं सर्व्वम्भूतौ
आरूढं अरुनुदं क्लेशं जनयति इति भावः । च इयं यौगपद्यं दीतयति ।

पूर्वं भूतः इति भूतपूर्वः । सुप्सुपेति समासः । प्रत्यक्षं अस्ति एषां इति
प्रत्यक्षाः अर्शआदित्वादच् । यद्वा अचम् इन्द्रियं प्रतिगताः प्रत्यक्षाः । प्रादि
समासः ।

आरमति अत्र इति आरामः उपवनम् । आङ् + रम + घञ् (अधिकरणे) ।
प्रियः आरामः यस्याः सा प्रियारामा, पत्ने आरामप्रिया । वा प्रियस्य इति प्रियशब्दस्य
परनिपातभावः पाञ्चिकः । तानि पूर्वं तथा सह अधुषितानि एतानि अरण्यानि
इदानीम् एकाकी अहं विलोकयामि । अतः परं अस्मादधिकं किं भयानकं भीषणं
दुः

विस्मृष्टसीतस्य मे पञ्चव्यामागमनं नितरां मन्मत्सुगतिभावः । विभक्ति
इति भयानकम् । भी + आनक् (उणादि) ।

त्येति । मधुगन्धिषु वनेषु त्वया सह निवत्स्यामि इति असौ हा अरमत एव ।
साः स स्नेहः तादृशः ॥ १८ ॥

मधुनः पुष्परसस्य मकरन्दस्य गन्धः अस्ति एषु इति मधुगन्धीनि तेषु वनेषु अरखेषु
त्वया सह निवत्स्यामि अवस्थास्ये इति चिन्तया एव असौ सीता हा इतिखेदे, अरमत,
तत् प्रीतिं लेभे । तस्याः स मया अनुभूतपूर्वः स्नेहः तादृशः आसीत् । मयि सा
स्नेहवती आसीत्, यत् मत्सङ्गेन कालं नेष्यतीति चिन्तया वनवासदुःखमपि
तामणयत् ।

अकिञ्चिदिति । अकिञ्चित् अपि कुर्वाणः सौख्ये दुःखानि अपोहति ।

यो हि यस्य प्रियोजनः तत् तस्य किमपि द्रव्यम् ॥ १९ ॥

अकिञ्चित् अपि कुर्वाणः किञ्चित् अपि न कुर्वन् इत्यर्थः किञ्चित् प्रसज्यप्रतिषेधन-
नापि समासः इष्यते यथाह क्रमदीश्वरः इदन्तु नेष्यते अमाप्य हरमाणः अकिञ्चित्
कुर्वाणः असूर्यम्यश्व इत्यादि सौख्ये सुखसन्तानैः दुःखानि अपोहति निरस्यति
नाशयति इत्यर्थः प्रियो जनः इति शेषः । यो हि यस्य प्रियः वल्लभोजनः तत् तस्य
किमपि लोकोत्तरं द्रव्यम् । तत् इति विधेयप्राधान्यात् क्लीबम् । उपकृतिपक्षे
किमप्यकुर्वन् सन्निधिसाधेन सुखसम्भारं वितनुते इति अलौकिकत्वम् प्रियजनस्य
प्रेमिवा ।

अप + ऊह + लट् ति = अपोहति । उपसर्गादस्य लुच्चीवेति वाच्यम् । इति पाचिकं
परस्मैपदम् । ऊहते ; ऊहाञ्चक्रे ; औहिष्ट ।

शम्बूकः । दुरासदैः दुर्धर्षैः भीषणैरित्यर्थः एभिः अरख्यैः अलम् एषां दर्शनेन न
किञ्चित्साध्यमस्तीति भावः । गम्यमानक्रियानुरोधात् करणत्वम् । मदेन हर्षेण
कलाः अत्यक्तमधुरध्वनयः ये मयूराः वर्हिणः तेषां कण्ठानां कोमलाच्छ्विरिव क्विः
कान्तिः येषां तैः पर्यन्तैः प्रान्तैः सीमभिः इत्यर्थः अवकीर्णानि वेष्टितानि इत्यर्थः
अविरलं सान्द्रं निविष्टाः, नीलवहुला श्यामप्राया काया कान्तिः येषां ते नीलवहुल-
च्छायाः श्यामवर्णाः तरुणाः नवाः तरवः वृक्षाः तेषां पण्डानि समूहाः तैः मण्डितानि
अलङ्कृतानि पण्डं पञ्चादिसङ्गति न स्त्री स्याद् गोपती पुमान् इति मेदिनी । असम्भ्रान्तानि
अभीतानि विविधानि स्रगयूथानि स्रगसमूहाः येषु तानि प्रशन्नानि च गम्भीराणि
अनुवेगकराण्यपि विस्तीर्णत्वात् विस्मयसम्भ्रमकराणि मध्यमानि अरण्यानि विलीकयन्तु
अनुगती भावः इति अनुभावः महान् अनुभावी यस्य स महानुभावः ।

दुर + आङ् + सङ् + खल् (कर्मणि) = दुरासद । अव + कृ + क्त (कर्मणि) =

अवकीर्ण । हो + य = काया । माच्छाशसिन्धो यः । काया सूर्यप्रियाकान्तिः प्रतिविम्ब-
मनातपः इत्यमरः । सम् + भम् + क्त (कर्त्तरि) = सम्भ्रान्त । सम्भ्रमः साध्वसेऽपि-
स्यात् संवेगादरयोरपि इति मेदिनी । यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्रीपुष्पभेदे तु योषिति
इति मेदिनी ।

① इहेति । इह समदशकुन्ताक्रान्तवान्नीरवीरुत्प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोयाः फलभर-
परिणामश्यामजम्बूनिकुञ्जखलनमुखरभूरिस्वीतसः निर्भरिण्यः वहन्ति ॥ २० ॥

इह अत्र मध्यमारण्येषु समदैः मदमत्तैः रत्युत्कणैः इत्यर्थः शकुनैः पक्षिभिः
आक्रान्ताः अध्रुपिता या वान्नीरवीरुधः वेतसलताः तासां प्रसवैः पुष्पैः शकुन्ताना-
मध्यासीत्कम्पेन पतितैरितिभावः सुरभीणि सुगन्धानि शीतानि शीतलानि स्वच्छानि
अनाविलानि विमलानौति यावत् तोयानि जलानि यासां ताः समदशकुन्ताक्रान्त
वान्नीरवीरुत्प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोयाः फलानां भरस्य अतिशयस्य परिणामेन परि-
पाकेण श्यामानां कृष्णवर्णानां जम्बूनां निकुञ्जेषु कुञ्जेषु, लतादिपिहितोदरस्थानेषु
खलनेन प्रतिपातेन मुखराणि नदन्ति भूरौणि प्रभूतानि स्वीतांसि प्रवाहाः यासां ताः
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्जखलनमुखरभूरिस्वीतसः निर्भरिण्यः सरितः वहन्ति
वेगेन गच्छन्ति । स्वभावीक्तिरलङ्कारः । मालिनीवृक्षम् । ननमयययुतेयं मालिनी
भोगिलीकैरिति लक्षणम् ।

वि + रुह् + क्तिप् = वीरुध् । हस्य धः उपसर्गस्य च दीर्घः । लताप्रतानिनी
वीरुदगुलिन्युलपइत्यपि इत्यमरः स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमीचने इत्यमरः ।
फलं पुष्पञ्च पत्रञ्च वृक्षाणां प्रसवं विदुः इति धरणिः । निर्भरः वारिप्रवाहः विद्यते
अस्याः इति निर्भरिणी । श्वे + क्त = शीत । स्पर्शार्थत्वात् निष्ठातस्य न नः । द्रवमूर्ति-
स्पर्शयोरिति सम्प्रसारणम् । अर्थान्तरे वृत्तिवशात् वहः अकर्मकत्वम् । स्वीत इन्द्रि-
निस्रगारये इत्यमरः ।

① दधतीति । अत्र कुहरभाजां भल्लूकयूनाम् अनुरसितगुरुणि अम्बूकृतानि
स्थानं दधति । शल्लूकानां शिशिरकटुकषायः इभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगमः
स्यायते ॥ २१ ॥

अत्र अरण्ये कुहराणि विलानि भजन्ते ये ते कुहरभाजः गर्तशायिनः अथ कुहरं
शुषिरं विवरं विलम् इत्यमरः । तेषां, भल्लूकाश्चेति युवानश्चेति भल्लूकयुवानः तेषां
भल्लूकयूनां तरुणभल्लूकानाम् अनुरसितैः प्रतिध्वनैः गुरुणि महान्ति इति अनुरसित-
गुरुणि गुहानिवद्धप्रतिशब्ददीर्घाणि अम्बूकृतानि सनिष्ठीवनानि रसितानि ; निरसं
त्वरीतोदितम् । अम्बूकृतं सनिष्ठीवम् इत्यमरः । स्थानं वृद्धिं स्वै शब्दसङ्घातयोः
इति भौवादिकात् भावे ल्युट् दधति धारयन्ति । शल्लूकानां गजभक्ष्याणां शिशिरः

प्रतिविम्बः । कटुः सुरभिः कषायः कषायरसवान् गन्धिनौ गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभीरसा ।
 हृष्टा कन्दुकी सल्लकी ऋदिनीति च इत्यमरः । इभैः हस्तिभिः दलितानां पाटितानां
 रथीनां निष्यन्दस्य निर्यासस्य गन्धः स्थायते समन्तात् विसरति, विस्तारमापद्यते इत्यर्थः ।
 नलिनीकन्दः । श्लोकद्वयमिदं महावीरचरिते मालतीमाधवे च दृश्यते । कुहर +
 ग्नि + खि = कुहरभाज् । भजो ग्निः । भजति, भजते ; वभाज, भेजे ; अभ्राचीत्
 भक्त । रस् + (भावे) + क्त = रसित = शब्द । रसति ; ररास ; अरसीत्, अरासीत् ।
 पचिभिः । पच्यमानानि इत्यत्र अस्म्यु शब्दः चुन्तः । चो चति दीर्घः । शिशिरादयथेति
 निपातनात् साधु । शिशिरकटुकषाय इत्यत्र विशेषणद्वयस्य कर्मधारयनिर्वाहः ।
 स्तुतकषायाद्याः सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिताः ।

रामः । देवानां यानमिति देवयानं विमानं प्रतिपद्यस्व प्राप्नुहि आरौह इत्यर्थः
 श्लाघ्यः पवित्रेभ्यः लोकेभ्यः भुवनेभ्यः पुण्यान् लोकान् गन्तुमित्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य
 कर्मणि स्थानिनः इति चतुर्थी ।

शम्भूकः । पुराणः ब्रह्मवादी इति पुराणब्रह्मवादी तम् अभिवाद्य प्रणम्य
 इति । शश्वत् + अण् (शैषिक) = शाश्वत । शाश्वतं चिरन्तनं पदं स्थानं
 अनुप्रविशामि ।

रामः । एतदिति । अद्य तत् एतत् वनं पुनः दृष्टम् । यस्मिन् पुरा चिरं
 सन्तः वयं स्वधर्मं रताः आरण्यकाः च सांसारिकेषु सुखेषु च रसज्ञाः गृह्णिष्य
 अभूम् ॥ २२ ॥

अद्य तत् एतत् वनं जनस्थानारण्यं पुनः भूयो दृष्टं यस्मिन् अरण्ये पुरा प्राक्
 चिरं दीर्घकालं चतुर्दशसमाः इत्यर्थः वसन्तः वयं स्वधर्मं स्वे धर्मे वानप्रस्थीचिते
 धर्मे रताः आरण्यकाः अरण्यसदो वानप्रस्थाः च सांसारिकेषु संसारसम्बन्धिषु सुखेषु
 च रसज्ञाः स्वादज्ञाः गृह्णिष्य गृहस्थाश्रमिणश्च अभूम् । वसन्तिलकावत्तम् ।

अरण्य + वुञ् = आरण्यक । संसार + ठक् = सांसारिक । रसं स्वादं जानन्ति
 ते रसज्ञाः । रस + ज्ञा + क = रसज्ञ । आतीऽनुपसर्गे इति कः । सुखेषु इत्यत्र
 विषयाधिकरणे सप्तमी ।

अपिचेति । एत इति । एते ते एव विरुवन्मयूराः मिरयः, तानि एव मत्त-
 हरिणानि वनस्थलानि । आमञ्जु वज्जुललतानि नीरन्मनीलनिषुलानि च तानि अभून्
 स्रितानि ॥ २३ ॥

विरुवन्तः केकाच्चनिं कुर्वन्तः मयूराः कलापिनः येषु ते विरुवन्मयूराः नदद्वर्हिणः
 एते ते एव पूर्वं दृष्टाः मिरयः पर्वताः मत्ताः मदेन वाताभिमुखं धावन्तः हरिणाः मृगा
 येषु तानि मत्तहरिणानि तानि एव वनस्थलानि वनभूमयः । आमञ्जवः मनीहराः

वञ्जुललताः वेतसलताः येषु तानि आमञ्जुवञ्जुललतानि, मनोहरवान्नीरलताकौर्णानि,
नास्ति रम्भम् अन्तरं येषां ते नीरम्भाः घनसन्निविष्टाः नीलाः निचुलाः स्थलवेतसाः येषु
तानि नीरम्भनिचुलानि सान्द्रसन्निविष्टस्थलवेतसङ्कुलानां तानि अमूनि सरितां नदीनां
तटानि तीरभूमयः । पूर्ववत्तुत्तम् । स्वभावोक्तिः । रथाभपुष्पविदुरशीतवान्नीरवञ्जुलाः ।
निचुली हिज्जलीऽम्बुजः इति चामरः । निचुलेज्जलहिज्जलाः इति रभसः । तौणि इजर
इति ख्यातस्य जलवेतसभेदस्य ; स्थलवेतसस्य इत्यपि क्वचित् निचुलः स्थलवेतसः इति
शब्दार्णवादिति अमरटीकायां महेश्वरः । वि + रु + शट् = विरुवत् ।

मेवेति । यथ अयम् आरात् मेघमाला इव विभाव्यते, सोऽयं गिरिः प्रसवणः
यव गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

यथायम् आरात् दूरात् आराददूरसमीपयोरित्यमरः मेघानां पयोधराणां माला
श्रेणी इव विभाव्यते लक्ष्यते सोऽयं प्रसवणीनाम गिरिः शैलः यच्च गोदावरी नदी
सरित् प्रवहतीति शेषः ।

अस्येति । अस्य एव महति शिखरे गृध्राजस्य वासः आसीत् । तस्य अधस्तात्
तेषु पर्णोत्तजेषु वयमपि रताः । यव गोदावर्याः पयसि विततश्यामलानीकहरीः
अन्तःकूजनमुखरशकुनः रम्यः वनान्तः ॥ २५ ॥

अस्य प्रसवणस्य एव महति विपुले शिखरे गृध्रे गृध्राणां राजा इति गृध्राजः
जटायुः तस्य वासः आसीत् । प्रसवणगृध्रे जटायुः उवास । तस्य गृध्रस्य अधस्तात्
अधःपदेशे वयमपि तेषु पर्णानां उत्तजेषु पर्णशालासु रताः मुदिताः न्यवसाम । यव
गोदावर्याः सरितः पयसि सलिले वितता विसृणीं प्रतिविम्बिता इत्यर्थः श्यामलानां
श्यामैः पल्लवैः शोभमानानां अनीकहानां वृक्षानां श्रीः शोभा यस्य स विततश्यामल-
नीकहरीः अन्तः अभ्यन्तरे कूजन्तः रुवन्तः मुखरशकुनाः गीतपराः पक्षिणी यव सः
अन्तःकूजनमुखरशकुनः रम्यः रमणीयः वनान्तः वनप्रदेशः । अन्तः स्वरूपे निकटं
प्रान्ते निश्चयनाश्रयोः इति हैमः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । उटभ्यः जायते इति उटजः ।
उट + जन् + ड । पर्णशालोत्तजोऽस्त्रियाम् इत्यमरः । यद्यपि उटजशब्दस्य पर्ण-
शालारूपोऽर्थः तथापि पुनः पर्णग्रहणं पर्णप्राचुर्येद्योतनार्थम् । वि + तन् + क्त = विततः ।
अनस् + अक + हन् + ड = अनीकह ; रम् + यत् = रम्य । पीरदुपधात् इति यत् ।
अधरशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः अधरशब्दस्य अधादेशः ।

चिरं दीर्घकालं व्याप्य निवासः इति चिरनिवासः । द्वितीयातत्पुरुषः ।
अत्यन्तसंयोगे च इति द्वितीयया समासः विविधानां नानाविधानां विश्वभाषां रक्षित्वं
र्यानां विश्वकर्मणां अतिप्रसङ्गस्य अत्यारुढेः अतिशयस्येति यावत् साक्षिण उपद्रष्टा

ACT II.

121

प्रदेशाः सन्ति । एतेषां प्रदेशानां सीतायाः प्रियसख्याः वासन्त्याश्च अवलोकनेन नूनं मे
 साक्षात्प्रत्यक्षमपि हृदयं विदोषं भविष्यति । दीर्घकालवासेन प्रियया सह अत्र प्रदेशेषु
 निविष्टान् विहारान् प्रियालापांश्च अकरवम् इदानीं तेषां विहारादीनां संस्मरणम्
 प्रियाहीनस्य मे नितरामरुतुदं स्यादित्यभिप्रायेणोक्तं दुर्भाग्यस्य रामस्य अद्य
 किमापतितम् इति ।

अति + प्र + सञ् + घञ् = अतिप्रसङ्ग । साक्षादित्यव्ययम् तस्मादिनिः । साक्षाद्
 एतत् संज्ञायाम् इति इतिप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धं साक्षीति पदम् ।

चिरादिति । घनीभूतः शोकः चिरात् वेगारम्भी प्रसृतः तौत्रः विषरसः इव ;
 कुतश्चित् संवेगात् चलितः शल्यस्य शकलः इव, हन्मन्मणि रूढयन्त्रिः स्फुटितः व्रणः
 इव सां विकलयति संमूर्च्छयति च ॥ २६ ॥

अघनः घनः भूतः इति घनीभूतः निविडलमापन्नः शोकः प्रियाविरहजन्यं दुःखं
 चिराद्विलम्बेन, वेगेन जवेन आरम्भः प्रक्रिया स विद्यते अस्य इति वेगारम्भी महता
 रोषे स्वशक्तिं प्रकटयन् प्रसृतः शरीरावयवेषु व्यातः तौत्रः अत्युग्रः विषरसः इव
 विषद्रवः इव शङ्करादौ विषेवीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः कुतश्चिदपि संवेगात् कुतोऽपि-
 निमित्तवशात् सहृदनात् चलितः कम्पितः शल्यस्य अन्तःशरीरेप्रविष्टस्य इति भावः
 रम्भशेषस्य शकलः खण्डः इव । भित्तं शकलखण्डे वा पुंसि इत्यमरः । हन्मन्मणि
 रूढयादिजीवस्थाने रूढः उत्पन्नः यन्त्रिः यस्य स रूढयन्त्रिः सञ्जातः इत्यर्थः स्फुटितः
 विदोषः व्रणः इर्मम् इव सां विकलयति विह्वलयति मूर्च्छयति च विलुप्तचैतन्यं करोति
 च । दुःसहशोकीदयात् अहं विह्वलीमूर्च्छामापद्ये इत्यर्थः । चिरपरिचितानां
 वानां दर्शनेन पुरातनोऽपि सीताविद्योगशोकः आर्द्रः नवीभवति इति भावः ।
 अस्फुरिणीवत्तम् । मालीपमालङ्कारः ।

आङ् + रभ् + घञ् = आरम्भ । रभेरशब्दलिङोरिति नुम् । सम् + विञ् + घञ्
 = संवेग (सम्भ्रम, सञ्चलन) । रुह + क्त (active voice) = रूढ । रोहति ; रुरीह ;
 रुरचत् । स्फुट + क्त active voice = स्फुटित । स्फुटित ; पुष्कोट ; अस्फुटीत् ।
 स्फोटति ; पुष्कोट ; अस्फोटीत्, अस्फुटत् ।

हृदयस्य मर्मम् इति हन्मन्मन् ; हृदयस्य अतिकोमलीभागः हृदयमेव वा मर्मम् इति
 हन्मन्मन् । तस्मिन् । मृ + मनिन् = मर्मन् । हन् + अप् = घन । मूर्त्तौ घन
 इति घनादेशः । अमृततद्भावे चि प्रत्ययः । अस्य चो इति अकारस्थाने ईकारादेशः ।
 विकलं करोति इति विकलयति तत् करोति तदाचष्टे इति णिच् । मूर्च्छंघोतीः णिच्
 मूर्च्छयति । व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवे इत्यमरः ।

तथापि इति । तथापि शोकीद्वीपने सत्यपि पूर्वमुद्दहः पूर्वपरिचितान् तान्

भूमिप्रदेशान् अवश्यमेव विलीकयामि । अनवस्थितः अस्थिरः परिवर्त्तनशीलः । भूमेः सन्निवेशः अवस्थानम् ।

पुरेति । पुरा यव सरितां स्वीतः अधुना तव पुलिनम् । चितिरुहाम् प्र-
विरलभावः विपर्यासं यातः । वहीः कालात् (परमिति शेषः) दृष्टम् इदं वनम्
अपरमिव मन्ये । शैलानां निवेशः तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

पुरा प्राक् यव सरितां नदीनां स्वीतः अश्वमेघः प्रवाह इत्यर्थः आसीदिति शेषः
अधुना इदानीं तत्र पुलिनम् तोयोत्थिततटम् । तोयोत्थितन् पुलिनं सैकतं
सिकतामयमित्यमरः । चितौ मच्छां रोहन्ति ये ते चितिरुहः वृक्षाः तेषां घनविरल-
भावः निविडप्रतनुभावः निविडत्वं विरलत्वञ्च इत्यर्थः विपर्यासं वैपरीत्यं यातः प्राप्तः ।
वच वृक्षाः निविडाः आसन् इदानीं तव ते विरलाः सञ्जाताः । यतश्च विरलाः
इदानीं तत्र घनसन्निविष्टाः संवृताः इत्यर्थः । वहीः दीर्घात् कालात् परं दृष्टं आलो-
कितं वनमिदमपरमन्यं वनमिव मन्ये । शैलानां गिरीणां निवेशः अपरिवर्त्तितमवस्थानम्
इदमरण्यं तत् पूर्वं दृष्टं वनमिति बुद्धिं ज्ञानं द्रढयति ; दृढां करोति । तदर्थं
वनमिति निययात्मकं ज्ञानं करोति इत्यर्थः । वृत्तं पूर्ववत् ।

चि + क्तिन् = चिति । चिति + रुह् + क्तिप् = चितिरुहः । कालादित्यनन्तरं
पञ्चमी । दिग्देशकालवाचिभिरिति सूत्रम् परमिति शब्दस्य अध्याहारेण सञ्ज्ञा
नेयम् । दृष्ट + क्त = दृष्ट । दृष्टः स्थूलबलयोः इति क्तस्येडभावः । तस्य ढलम् । ह्रस्व-
लोपः । इदितो नलोपश्च । दृष्टितः दृष्टितोऽन्यः । दृढां करोति इति द्रढयति
तत्करोति तदाचष्टे इति णिच् । ततः र ऋतो हलादर्लघोः इति ऋकारस्य रश्च
आदेशो भवति ।

यद्युं मृदुं भृशंचैव कृशञ्च दृढसेव च ।

परिपूर्वं दृढं चैव षडेतान् रविधौम्हरेत् ॥

इति काशिका ।

हन्तेति । पञ्चवटीं परित्यज्य गन्तुं न शक्नोमि । यतः तां प्रति मे प्रवतः
अनुरागः मां वल्लेन पञ्चवटीदर्शनाय प्रेरयतीव इत्युत्प्रेक्षा । [सकल-
सशोकम्] ।

यस्यामिति । यस्यां तथा सह ते दिवसाः मया नीताः पुनः स्वे गृहे दीर्घाभिः
यत्सम्बन्धिकायाभिः एव सततम् अस्वीयत । सम्प्रति नाशितप्रियतमः पाप एकः रात्रि-
ताम् पञ्चवटीम् अय कथं विलीकयतु, असम्भाव्य वा कथं गच्छतु ॥ २८ ॥

यस्यां पञ्चवट्यां तथा सीतया सह मया ते पूर्वमनुभूताः इत्यर्थः दिवसाः नीताः
यापिताः स्वे गृहे अरण्यवासात् प्रतिनिवृत्त्य स्वीये सदने पुनः भूयः दीर्घाभिः दीर्घ-
कालव्यापिनौभिः यस्याः सम्बन्धिन्यः कथाः इति यत्सम्बन्धिकायाः ताभिः यत्सम्बन्धि-

लः । भूमेः
वामिः यां पञ्चवटीमधिकृत्य प्रवृत्तैः सुचिरकालव्यापिभिः संलापैः सततं निरन्तरं
स्थीयत आवाभ्यामिति शेषः । पञ्चवटीसम्बन्धौ संलापः सततं सुदीर्घं क्रियमाणाऽपि
वाग्योः नवां नवामेव प्रीतिमकरोदित्यर्थः । सम्प्रति इदानीं नाशिता व्यापादिता
येन स नाशितप्रियतमः विस्मृत्सीतः पापः नृशंसकर्मा रामः एकः एकाकी
यताम् पञ्चवटीं कथं विलोकयतु, कथं द्रष्टुं शक्युयादित्यर्थः अस्मभ्याम्, दशनादिना
स्मृत्युक्त्य कथं वा गच्छतु अन्यतो व्रजतु । इयमपि दुष्करमिति भावः । अत्र विध्यधे
नं संकेतं
घनविरः
शब्दः शार्दूलविक्रीडितं वचस्म् । अस्थीयत इति तिष्ठतेः भावे लङ् । कथाभिरित्यत्र
इत्ये तृतीया । सम् + भू + (णिच्) + ल्यप् = सम्भाव्य ।

ত: দ্রাঃ। এই জনস্থানারণ্যের প্রান্তসীমা কোন অংশে পশ্চিমবঙ্গের কুজনাতিবর্জিত ও নিম্ন
বিরনাঃ দ্বার কোন অংশে খাপদকুলের প্রচণ্ডনিদাপূর্ণ ও স্বেচ্ছাস্বপ্তগস্ত্রকণ্ঠকুজগদিগের
টং প্রাণাঃ বাদদাক্রান্তে প্রদীপ্ত দাবানলে পরিব্যাপ্ত। এই অরণ্যসীমার অভ্যন্তরস্থিত বিবরমধ্যে
সবস্থানঃ ত্যজ জল বিদ্যমান রহিয়াছে; এবং ঐ সীমাভাগে তৃণাতুর কুকলাসগুলি অজগরদিগের
। তৎকঃ পথদ্বারা পান করিতেছে ॥ ৬ ॥

৩৮। খরের ভূতপূর্ববাসস্থান এই জনস্থান অবলোকন করিতেছি। এবং পূর্ন-
 ৩৯। রোগগুলি যেন প্রত্যক্ষভাবে অনুভব করিতেছি ॥ ২৭ ॥

নবকল্লিকের দৃষ্টিপাত করিয়া] বৈদেহী সাতিনয় উপবনপ্রিয় ছিলেন। এগুলি সেই
 ষা সন্নি
 লম্ব। হৃদ
 দ্রব্যনি
 [নবকল্লিকের দৃষ্টিপাত করিয়া] বৈদেহী সাতিনয় উপবনপ্রিয় ছিলেন। এগুলি সেই
 ষা সন্নি
 লম্ব। হৃদ
 দ্রব্যনি

প্রিয়জন কোন উপকারাদি না করিলেও কেবলমাত্র সন্নিধি দ্বারা সুখোৎপাদন করিয়া
 যথেষ্ট তিরোহিত করিয়া থাকে। যে যাহার প্রিয় সে তাহার পক্ষে কি এক
 অনির্লভনীয় পদার্থ।

শযুক। এই দুর্ব্ব অরণ্য প্রদেশগুলি অবলোকন করিয়া কোন ফল নাই। মদ-
নত ময়ূরের কণ্ঠের আয় কোমলকান্তিবিষিষ্ট পর্ষাস্ত্রপ্রদেশদ্বারা বেষ্টিত, অবিরল সন্নিবিষ্ট
মিশ্রনীলচ্ছায়াকরণতরুরাজিমণ্ডিত, অসম্ভ্রান্তভাবে বিচরণশীল বিবিধ মৃগযশননাথ প্রশান্ত
জ্যৈষ্ঠ এই মধ্যমারণ্যপ্রদেশ অবলোকন করুন। এই অরণ্যভাগে মদমত্তশকুন্তকর্তৃক
বধিষ্ঠিত বেতসলতার পুষ্পসম্পাতে সুরভিশীতলনির্ম্মলসলিলা প্রচুরফলনিচয়ের পরিপকতা
বহু শ্রামবর্ণ জম্বুনিকুলে প্রতিঘাতবশতঃ শঙ্কায়মান প্রভূতপ্রোতঃসম্পন্ন নদীগুলি
প্রবাহিত হইতেছে।

এবং—

এবং—
এখানে গিরিগহ্বরশায়ী, তরুণ ভল্লুকদিগের খুৎকারনিক্ষেপসহকৃতকণ্ঠের বর্বরশব্দ
প্রধানবন্ধপ্রতিশব্দে দ্বিগুণিত হইয়া গম্ভীরভাবে ধারণ করিতেছে। এবং হস্তিযুগলকর্তৃক
উৎপন্ন ও ইত্যন্ততঃ বিক্ষিপ্ত শব্দকৌতুকের শাখাগ্রস্থির নিবাসের শিশির, স্ফুৰ্ত্তিকটুগন্ধ
ভূমিকে পরিব্যাপ্ত হইতেছে।

রাম । [বাপ্পনিরোধপূর্বক] ভদ্র, তোমার পথ নির্বাধ ও মঙ্গলময় হউক । পুণ্য-
লোকে গমনের জন্ত বিমানে আরোহণ কর ।

শযুক । পুরাণব্রহ্মবাদী মহর্ষি অগস্ত্যকে অভিবাদন করিয়া শান্ত লোকে প্রবেশ
করিব । [নিষ্ক্রান্ত]

রাম । অদ্য সেই বন পুনর্বার অবলোকন করিলাম, পূর্বে যে স্থানে হৃদীর্ঘ নিবাস
সময়ে আমরা স্বধর্মনিরত বানপ্রস্থ ও সাংসারিকস্থলের রনজ গৃহস্থ ও ছিলাম ।

এবং—

এই সেই ময়ূরবিক্রতিনিদিত গিরিসমূহ ; এই সেই মত্তহরিণের ক্রীড়াভূমি বনহরী
এবং এই সেই মঞ্জুলবজ্রলবলীবিশোভিত, অবিরলসন্নিবিষ্টনীলহিজ্জলতরুসমূহসমাকীর্ণ
সরিতট । ঐ যে দূরে মেঘমালার স্রায় পরিদৃষ্ট হইতেছে, উহা প্রশ্রবণগিরি, উহার
সমীপে গোদাবরী নদী ।

এই প্রশ্রবণগিরির বিশালশৃঙ্গে গুহরাজ জটায়ু বাস করিতেন । আমরা তাহার
নিম্নে সেই পর্ণশালায় স্থখে বাস করিতাম । যেখানে গোদাবরীর বিমলসলিলে ছানার
বৃক্ষদোন্দলধোর প্রতিবিম্বপাতে রমণীয়, (গীতপট) বিহগকুলেরকুজিতপুষ্কিনিমনোহর বন-
ভূমি বিরাজিত ।

এই স্থানেই সেই পঞ্চবটী ; যাহার প্রদেশগুলি দীর্ঘনিবাস হেতু আমাদেরগিরি
বিশ্রবাবহারের সাক্ষী ; এবং যথায় প্রিয়ার প্রিয়সখী বাসন্তী বাস করেন । আজ হুর্ভাগ
রামের একি ঘটিল ?

দীর্ঘকালের পর বেগে ক্রিয়াশীল, সর্বশরীরে পরিব্যাপ্ত, তীব্র বিষরস যেরূপ বিহবল
সম্পাদন ও মুচ্ছাৎপাদন করিয়া থাকে, শরীরান্তরে প্রবিষ্ট শলাখণ্ড কোনরূপ সজ্জা
বশতঃ সঞ্চালিত হইয়া যেরূপ বিকল করিয়া তুলে এবং চৈতন্য বিলুপ্ত করে ; হৃদয়ে
মর্দনস্থানে সমুৎপন্ন ত্রণ বিদীর্ণ হইয়া যেমন অকুস্তদ বাথার উৎপাদন ও মুচ্ছানয়ন করে,
সেইরূপ প্রিয়াবিরহশোক সম্প্রতি ঘনীভূত হইয়া আমাকে বিকল করিতেছে, এবং হৃৎ
চৈতন্য করিতেছে ।

তথাপি আমি পূর্বপরিচিত ভূমিভাগ অবলোকন করিব । [নিপুণভাবে অবলোকন
করিয়া]

অহো ভূমির সন্নিবেশ কত পরিবর্তনশীল !

কারণ,—

পূর্বে যে স্থানে নদীর প্রবাহ ছিল এক্ষণে সে স্থানে নদীর পুলিনপ্রদেশ । বৃক্ষসমূহের
ঘনবিরলভাবে সম্পূর্ণ বৈপরীত্য ঘটিয়াছে । বহুকালের পর দৃষ্ট এই বন স্রুত বন
বলিয়া মনে হইতেছে ; কিন্তু শৈলশ্রেণীর অপরিবর্তিত অবস্থান ইহা সেই বন এই
প্রতীতিকে দৃঢ়মূল করিতেছে ।

হায় ! আমি পরিত্যাগ করিতে প্রবৃত্ত হইলেও পঞ্চবটীস্নেহ আমাকে এস্থান হইতে
বলপূর্বক আকর্ষণ করিয়া লইয়া যাইতেছে ।

ACT II.

125

[শোকাবলম্বিত]

যে পক্ষবটীতে সীতার সহিত সেই স্থানের দিন গুলি অতিবাহিত করিয়াছি। নিজগৃহে প্রত্যাগত হইয়া বাহার সহকীয় সুদীর্ঘসংলাপে নিরন্তর ব্যাপৃত থাকিতাম; প্রিয়তমার বিনাশ সাধন করিয়া পাপাত্মা রাম একাকী সেই পক্ষবটী অদ্য কিরূপে অবলোকন করিবে; সম্ভাবিত না করিয়াই বা কিরূপে গমন করিবে।

For.—

These are the outskirts of the forest of Janasthana, which in some places are noiseless and quiet, and in other places are filled with the frightful uproar of beasts, and have here the forest conflagration enkindled by the breathings of large-hooded snakes sleeping at pleasure, and there a small quantity of water glistening inside deep ravines; and where the thirsty lizards are drinking the sweat of monostrously huge serpents.

Rama :—I see Janasthana, the former abode of Khara; and feel as if the past occurrences are taking place before my eyes.

[*Looking on all sides.*] The Princess of Videha was extremely fond of woodland scenery. These are the same forests. What can be more terrible than this? [*with tears*] She delighted in the very thought that:—"I will live with you in forests having the fragrance of the honey of flowers." Such was her affection for me.

He who is a beloved person to another is his indescribable treasure; (for) though he does nothing, he removes sorrows by happiness.

Sambuka :—No good looking at these dreadful forests. Now your greatness may be pleased to behold these peaceful and solemn forests, where various herds of deer rove about fearlessly, which are surrounded by outskirts having the soft beauty of the necks of peacocks screaming sweetly through the excitement of joy, and which are adorned by clusters of fresh and young trees spreading dark, thick shade, and situated very closely.

Here flow mountain rivers with their cool and limpid waters scented by the flowers of *Vanira* (cane) creepers perched upon by the excited birds, and with strong roaring currents as they meet

obstruction in the groves of Jambu trees dark with plenty of ripe fruits.

And also—

Here the sputtering growls of young bears living in caves, redoubled by echoes, increase in intensity and volume. And the cool, sweet and pungent smell of the exudation from the joints of *Sallaki* trees broken and scattered by the elephants spreads all around.

Rama :—[*suppressing his tears.*] My good fellow, may your path be favourable; and do you mount upon a celestial car to reach the realms of bliss.

Sambuka :—After having saluted the sage Agastya, that ancient teacher of the Veda, I will enter the everlasting region.

[*Exit*]

Rama :—I have again seen to-day that forest, where we lived formerly for a long time, (partly) as hermits devoted to their own duties, and (partly) as house-holders too enjoying the taste of worldly pleasures.

Moreover,—

These are the self-same mountains with peacocks screaming on them, these are the same woodland tracts with impassioned deer running therein; and these are the same banks of streams overgrown with beautiful *Vanjula* (cane) creepers, and covered with dense dark *Nichula* trees.

And yonder is the same hill *Prasravana*, which is seen from afar like a row of clouds, close by which flows the *Godavari*.

On a large peak of this hill was the abode of the king of the vultures. Beneath it we too lived happily in those leafy huts. Where the beautiful forest region with the beauty of its dark trees reflected in the waters of the *Godavari* is charming by reason of the warbling birds cooing inside it.

Here is the same *Panchavati*, the tracts of which are, on account of a long residence, the witnesses of our various acts of extreme familiarity and love; and where dwells *Vasanti*, the dear friend of my beloved. What (woe) has come upon *Rama* to-day!

Now—

Like a spreading virulent poison the action of which begins violently after a long time, like the splinter of a javelin (piercing into the body) moved or stirred by some force, or like a hardened and knotty tumour grown and bursting in the vital parts of the heart, my grief, intensified and deepened, upsets me and takes away my consciousness.

Yet I must see those old and familiar places.

[Observing.]

Oh ! how unsteady and mutable is the configuration of the land !

Where there was formerly the stream of a river, now there is its sandy-bank ; completely exchanged are the denseness and sparseness of trees. The forest seen after a long time seems to be a different one ; but the position of the hills confirms the belief that it is the same forest.

Alas ! My love for Panchavati seems to draw me to it by force, though I am avoiding it.

[Pathetically]

How can accursed Rama, after having destroyed his beloved, see, single and alone, that forest of Panchavati, or go away without honouring it, where those days were spent by him with her, and with long talks regarding which he ever passed his time in his own home ?

शम्बूकः । सत्तः सत्सकाशात् श्रुतम् आकर्णितम् भवतः सन्निधानं सान्निध्यम् अथ उपस्थितिरित्यर्थः येन स श्रुतभवत्सन्निधानः । परिकल्पितं सञ्जीकृतं विमानस्य पुष्पकस्य अवतरणार्थं मङ्गलं माङ्गलिकम् अनुष्ठानं यया सा परिकल्पितविमानावतरण-मङ्गला वत्सला स्नेहवती लीपासुद्रा अगस्त्यपत्नी प्रतीचते, भवदागमनं आशान्ते इत्यर्थः । सम्भावय आगमनेन सम्मानय । प्रजविना वेगवता पुष्पकेण सूदेशम् अयोध्यां प्राप्य अश्वमेधाय अश्वमेधं कृतं समापयितुमित्यर्थः सज्जः योग्यः इत्यर्थः भविष्यसि । वत्स + लच् + टाप् = वत्सला । प्र + जु + इनि = प्रजविन् प्रजीरिनिः । अश्वमेधाय इत्यत्र क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी ।

शम्बूकः । प्रवर्त्तयतु प्रेरयतु चालयतु इति यावत् ।

रामः । गुरुजनः माननीयः जनः अगस्त्यः इत्यर्थः तस्य अनुरोधः कृतानुवर्तनम्
इत्यर्थः तस्मात् अनिच्छाकृतः इत्यर्थः अयम् अतिक्रमः न्याय्यस्य आचारस्य उल्लङ्घनम्
चक्ष्यताम् ।

शम्भूकः । कूजतकुञ्जटीरकौशिकघटाघृत्कारवत्कीचकस्तम्बाङ्गमूकमौ-
कुलिकुलः अयं क्रौञ्चावतः गिरिः । एतस्मिन् प्रचलतां प्रचलाकिनां कूजितैः उद्वेजिताः
कुम्भीनसाः पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु उद्वेक्षन्ति । कुञ्जाः लतादिपिहितोदरस्थानानि
एव कुटीराः इति कुञ्जकुटीराः कूजन्तः विरुवन्तः कुञ्जकूटीरेषु ये कौशिकाः दिवाभीताः
पेचकाः तेषां घटानां श्रेणीनां ये घृत्काराः घृदित्यव्यक्तशब्दाः ते वियन्ते येषु ते
कूजतकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृत्कारवन्तः तथोक्ताः कीचकस्तम्बाः वेणुविशेषगुच्छाः,
कीचकाः वेणवसेस्युयैस्वनन्त्यनिलोद्भूताः तेषां आङ्गस्वरेषु समूहेषु आङ्गस्वरो गजानां
पटहरव गज्जिते प्रपञ्चे च इति हलायुधः, मूकानि निःशब्दानि मौकुलिकुलानि
वायससमूहाः यस्य स कूजतकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघृत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाङ्गमूकमौकुलिकुलः, निकुञ्जेषु पेचकानां घृत्कारशब्दमाकर्ण्य आक्रमणेच्छया
वायसकुलानि यस्य वेणुगुच्छेषु मौनमवलम्ब्य निभृतं स्थितानि तादृशः अयं क्रौञ्चावतो
नाम गिरिः शैलः काको रतज्वरः सूतौ यावकी गृध्रसैयुनः । कारवः परस्वल्प-
लुण्ठाको मौकुलिर्द्विकः इति त्रिकाण्डशेषः । एतस्मिन् गिरौ प्रचलतां चञ्चलानां
प्रचलाकिनां मयूराणां कूजितैः केकाभिः उद्वेजिताः भयं गमिताः कुम्भीनसाः
सर्पाः पुराणानां प्रवृद्धानां चन्दनतरुणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु उद्वेक्षन्ति कम्पन्ते, सर्पभुजां
मयूराणां केकां युत्वा भीतिव्याकुलाः आत्मब्रणाय प्रचलन्ति इत्यर्थः । प्रचलाकौ
शिखापाङ्गः शिखावलगरव्रतौ इति त्रिकाण्डशेषः । केका शिखी शिखण्डी प्रचलाकौ
वर्हिणः कलापी च इति हलायुधः । भुजगभुजङ्गमकुम्भीनसपन्नगनागभोगिनः इति
हलायुधः । अत्र श्लोके वृत्तनुप्रासः अलङ्कारः । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ।

कुम्भी इव नासिका अस्य इति कुम्भीनसः अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चाख्यत्वात्
इति नासिकायाः नसादेशः समासान्तः अच्प्रत्ययश्च । पुरा + व्यु = पुरातनः
पुराण । निपातनात् न तुट् । उट् + विज् (णिच्) + क्त (कर्मणि) = उद्वेजित ।
पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु इति पाठे रोहिणतरुः वटवृक्षः ।

अपिच एत इति । कुहरेषु गद्गदगदददगीदावरीवारयः मेघालङ्कृतमौलीनील-
शिखराः एते ते दक्षिणाः चौणीभृतः । अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लीलकीलहलैः
उत्तालाः गभीरपयसः ते इमे पुण्याः सरित्सङ्गमाः ।

कुहरेषु गद्गरेषु गद्गदं अविस्पष्टं नदन्ति ध्वनन्ति गीदावर्ध्याः वारीणि जलानि
येषां ते गद्गदगदददगीदावरीवारयः गीदावरीतरङ्गध्वानापूरितकन्दराः मेघैः पर्योदयैः
अलङ्कृतः भूषितः आश्रितः इत्यर्थः मौलिः अश्वभागी येषां तानि मेघालङ्कृतमौलीनि

অতএব নীলানি শিখরাণি শৃঙ্গাণি যेषাং তে মেঘালঙ্কৃতমৌলিনীলশিখরাঃ শিখরায-
নুগ্রামুদাঃ দক্ষিণাঃ দক্ষিণদিক্স্থিতাঃ এতে তে ভবতা দৃষ্টপূৰ্ব্বাঃ চৌণীভূতঃ অচলাঃ।
চৌণী মৰ্হী বিম্বতি ধারয়ন্তি য়ে তে চৌণীভূতঃ। বিম্বন্তঃ ক্রিপ্ ক্রস্বস্য পিতি ক্রতি
নৃক। অন্যান্যেষাং পরস্পরেণাং প্রতিঘাতেন প্রতিরোধেন সহর্ষণে ইত্যর্থঃ সঙ্কুলং সঙ্কীর্ণং
দ্বা তথা চলতাং উদগচ্ছতাং কল্লোলানাং মর্হীর্মীণাং কোলাহলং নাদৈঃ উচ্চালাঃ
তরিতাঃ অতিতুঙ্গাঃ বা, গম্ভীরং অগাধং পয়ঃ জলং যेषাং তে গম্ভীরপয়ঃ গম্ভীরজলাঃ তে
সে পুण्याঃ পাবনাঃ সরিতাং নদীনাং সঙ্গমাঃ মেলনানি ইতি সরিত্‌সঙ্গমাঃ সমুদ্রপদ্বী-
ব্রলসন্নিপাতাঃ। শার্ঙ্গলবিক্রীড়িতং বৃহত্তম।

প্রতি + হন্ + ঘञ্ = প্রতিঘাত। অধোর্মিধুমহত্তমল্লোলকল্লোলী ইত্যমরঃ।
অন্যান্যেষামিত্যত্র কন্মব্যতীহারে সর্ব্বনাম্নোহেবাচ্যে ইতি দ্বিত্বম্। সমাসবন্ধে বহুলমিতি
বহুলযচ্ছাৎ অন্যপর্য্যোন সমাসবদ্ধभावः। অসমাসবদ্ধभावे पूर्वपदस्यस्य सुपः
স্বক্ৰব্যঃ।

শয্ক। [প্রবেশ করিয়া] মহারাজের জয় হউক। প্রভো, ভগবান্ অগস্ত্য
যানার নিকট আপনার এখানে আগমনের কথা শ্রবণ করিয়া আপনাকে বলিয়া
গাইয়াছেন যে বৎসলা লোপামুদ্রা পুষ্পকের অবতরণার্থ মন্ত্রলাভুষ্ঠান সঙ্কীকৃত করিয়া
তোমার আগমন প্রতীক্ষা করিতেছেন; এবং মহাবিগলও প্রতীক্ষা করিতেছেন। অতএব
এখানে আগমন কর এবং আমাদিগকে সম্মানিত কর। অনন্তর বেগশালী পুষ্পকে
যেরূপে করিয়া স্বদেশে প্রতিগমন পূর্ব্বক অথমেই যজ্ঞ সনাপ্ত করিবার জন্ত প্রস্তুত
হইতে পারিবে।

রাম। ভগবান্ যাহা আদেশ করিয়াছেন তাহাই হইবে।

শয্ক। তবে আপনি এই দিকে পুষ্পক পরিচালিত করুন।

রাম। ভগবতি পঞ্চবটী, গুরুজনের অনুরোধে মুহূর্ত্তের জন্ত রামের এই অপরাধ
ক্ষমা করিবেন।

শয্ক। প্রভো, দেখুন, দেখুন—

এই ক্রৌঞ্চাবতগিরি; ইহার কূটরতুল্যকুঞ্জপ্রদেশে কুজনপর কৌশিকনমূহের বৃৎবৃৎ
গন্ধে মুখরিত। কীচকসুশ্রনিচয়ে বায়সকুল মৌনাবলম্বন করিয়া রহিয়াছে। এই শৈলে
চিরগণশীল-ময়ূরদিগের কেকাধ্বনি শ্রবণে উদ্ভিন্ন সর্পগুলি পুরাতনচন্দনতরুর প্রকাণ্ডদেশে
ব্যাকুলভাবে পরিক্রমণ করিতেছে।

এবং—
এই সেই দক্ষিণদিগবর্তী ভূধরসমূহ, ইহাদিগের কন্দরগুলি গোদাবরীর জলরাশির
গদগদনাদে নিনাদিত এবং ইহাদিগের শিখরাগ্রসমূহ মেঘানিষ্ট হওয়ায় নীলবর্ণ হইয়াছে।
এবং পরস্পরের প্রতিঘাতে সঙ্কুলভাবে প্রধাবিত মহোদধির গভীরশব্দে অতি দুর্লভ ঐ পুণ্য
নদীসঙ্গমগুলি দৃষ্ট হইতেছে। [সকলে নিষ্কাশ্য]

পঞ্চবটীপ্রবেশ নামক দ্বিতীয় অঙ্ক সনাপ্ত।

Sambuka :—[*Entering*] Victory to my lord ! My liege, the holy sage Agastya having heard from me of your arrival here says to you :—"The affectionate Lopamudra, having made the auspicious preparations against the descent of the aerial car Puspaka, is waiting for you ; and all the great sages too expect you. Come, therefore, and honour us. Then by the swift aerial car, Puspaka, you will go back to your own country and be ready for the Horse-Sacrifice."

Rama :—As the holy sage commands.

Sambuka :—Let my liege be pleased to direct the aerial car this way.

Rama :—Holy Panchavati, forgive this transgression of duty, for a moment, on the part of Rama, on account of his obedience to and respect for his superiors.

Sambuka—Behold, my liege, behold.

This is the hill Kraunchavata by name, where in the thickets of clumps of rattling bamboos resounding with the hootings of flights of owls screeching in their bowery homes are sitting silently the flocks of crows. Here on this mountain, large snakes, frightened by the screams of the peacocks moving about, are dangling about the trunks of the old Sandal trees.

Moreover,

These are the same Southern mountains with the tops of their peaks darkened by the clouds resting on them, and with the waters of the Godavari roaring loudly in their caves. And these are the same sacred confluences of rivers with deep waters, awful with the roaring of high billows rushing in wild confusion from the dashing against one another of opposing streams.

[*Exeunt omnes.*]

End of the 2nd Act, named Entrance into the Panchavati.

तृतीयोऽङ्कः ।

तमसा । सुरला नाम काचिद्रदी दाक्षिणात्यजनपदवर्तिनी या गोदावरीमनु-
प्रविशति । सम्भ्रान्ता व्याकुला इत्यर्थः ।

सुरला । सरित्सु नदीषु वरा येहा इति सरित्द्वरा ताम् । वध्वाः सुपायाः
ज्ञानकाः त्यागात् वर्जनात् प्रभृति आरभ्य । अत्र प्रभृतिशब्दयोगात् पञ्चमी कार्तिकाः
प्रभृति इति भाष्यप्रयोगात् ।

अनिभिन्न इति । गभीरत्वात् अनभिन्नः अन्तर्गूढघनव्ययः रामस्य करुणः रसः
पुटपाकप्रतीकाशः ॥ १ ॥

गभीरत्वात् गाम्भीर्यात् धैर्यातिशयात् सुखदुःखादिभिरक्षीभ्यत्वात् इत्यर्थः अनभिन्नः
न वहिः प्रकटितः वहिरप्रकाशितलिङ्गः अन्तः अभ्यन्तरे अन्तर्गूढे इत्यर्थः गुढा प्रच्छन्ना
घना सान्द्रा निविडेति यावत् व्यथा वेदना यन्त्रणा इति यावत् यस्य सः अन्तर्गूढघनव्ययः
अन्तरनुभूयमानतौत्रपीडः रामस्य करुणः रसः सीतावियोगहेतुकः करुणविप्रलम्भः
पुटपाकेन तुल्यः इति पुटपाकप्रतीकाशः नित्यसमासः अस्वपदविग्रहः । स्फुरत्तरपदे-
त्वमौनिभसङ्काशनीकाशप्रतिकाशोपमादय इत्यमरः । पुटपाकोनाम सदादिभिः संरुद्ध
मुखे सम्पुटके निहितानां स्वर्णादीनां जारणार्थं वैद्यकशास्त्रीकरीत्या सन्तापनम् ।
पुटाभ्यन्तरेस्थितं स्वर्णादिकं महता तापेन कथितं भवति, किन्तु तद्याविधतापस्य
चिह्नमपि वह्निर्न लक्ष्यते । रामस्यापि सीतावियोगजः शोकः अन्तर्विपक्षमानो महतीं
वेदनामकरोत् लोकोत्तरधैर्यशालित्वात् तां व्यथां सः अन्तरेव निरुद्धामकरोत् तस्या अणी-
योऽपि लिङ्गं वह्निर्नोद्भिन्नम् । नास्ति निभिन्नं निर्भेदः वहिःप्रकाशो यस्य सः अनभिन्नः ।
यदवा निभिन्नं निर्भेदः अस्ति अस्य इति निभिन्नः अशंभ्रादित्वाद् । निर् + भिद् + क्त
(भावे) । पुटे सम्पुटके कुवचित् पावादौ पाकः इति पुटपाकः । तेन तुल्यः
इति पुटपाकप्रतीकाशः । गुह + क्त(कर्मणि) = गुह् । व्यघ + अङ् (भावे) व्यघा ।
भिदादित्वात् । गम् + ईरन् = गभीर । गभीरगम्भीरौ । गमेभः पठे नुम् च ।

तथा तादृशी विधा प्रकारो यस्य स तथाविधः तादृशः । इष्टजनः दयितजनः ।
कष्टस्य क्लेशस्य विनिपातः इति कष्टविनिपातः क्लेशोपगमः । इष्टजनस्य कष्ट-
विनिपातः इति इष्टजनकष्टविनिपातः । तथाविधः इष्टजनेत्यादिः इति तथाविधेष्टजन-
कष्टविनिपातः । तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मा
तेन । अवज्जरीहि बहुव्रीहिव्यधिकरणजन्माद्युत्तरपदः इति वाननः । सीताया
सादृशेन अचिन्तनीयेन लोकवाद्जन्यपरिवर्जनेन समुत्पादितेन, प्रकर्षगतेन परां
काष्ठं प्राप्तेन प्रकर्षं गतः इति प्रकर्षगतः तेन । दीर्घः महान् द्वादशसंवत्सरव्यापी
काष्ठं प्राप्तेन प्रकर्षं गतः इति प्रकर्षगतः तेन ।

इत्यर्थः । शोकस्य इष्टविरहजनितदुःखस्य सन्तानः अविच्छिन्नः प्रवाहः इति शोकसन्तानः दीर्घः शोकसन्तानः इति दीर्घशोकसन्तानः तेन । निरन्तरमनुभूयमानेन अतितीव्रं सीताविरहशोकेन हेतुना रामभद्रः नितरां अत्यर्थं परिचीणः काश्यमुपगतः । तस्य तथाविधकाश्यदर्शनेन मम चेतसि शङ्का समुत्पन्ना यदयम् अचिरं गेव मृत्युमुक्त्वं प्रवेक्ष्यतीति ; ततश्चास्य मरणोत्प्रेक्षणेन मम हृदयं भयेन दुःखेन च कम्पमानं जातम् । इदानीं स रामचन्द्रः अस्माकं आश्रमात् प्रतिगच्छन् निश्चितमेव पञ्चवटीं प्रवेक्ष्यति, तत्र च येषु येषु प्रदेशेषु स वध्वा सह पूर्वं विहृतवान् तेषु तेषु आलोकितेषु अथ कोऽपि महान् दुर्वारः शोकः नवीभावमापन्नः इव समुच्छलितो भविता । तस्य च शोकस्य प्रतिकारिं अविधीयमाने सुमहदनिष्टं आपतेत्, स प्राणैर्विर्युज्येत ; अतः शोकस्य निवारणाय तीव्रव्यथाहेतुकमूर्च्छापनोदनाय च गोदावत्यां यतितव्यम् ।

वौचिवातेरिति । शीकरचोदशीतैः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् आकर्षद्भिः स्वैरं स्वैरं प्रेषितैः वौचिवातैः रामभद्रस्य जीवं मोहं मोहं तर्पय इति । शीकराणां अस्मुकणानां शीकरोऽस्मुकणाः स्मृताः इत्यमरः । चोदैः चूर्णितावयवैः अणुभिरंशैः शीताः शीतलाः तैः शीकरचोदशीतैः तरङ्गतुषारसम्पर्कशीतलैः मूर्च्छापनोदनसमर्थैरिति भावः पद्मानां कमलानां किञ्चल्कानां केशराणां गन्धान् सौरभ्यं आकर्षद्भिः वहद्भिः इत्यर्थः । कमल-परागसंसर्गसुरभिभिः प्राणतर्पणैरिति भावः स्वैरं स्वैरं मन्दं मन्दं यथा तथा प्रेषितैः प्रवाहितैः वौचीनां तरङ्गाणां वातैः ऊर्ध्वसमीरणैः रामभद्रस्य जीवं प्राणान् मोहं मोहं मूर्च्छायां मूर्च्छायां तर्पय प्रीणय इति अभिधातुं अहं प्रेषितास्मि इति पूर्वशान्वयः । यदा यदा रामः दुःसहशोकावेगेन मूर्च्छति भवेत् तदा तदा हे गोदावरि त्वमीदृश-तरङ्गसमीरणसञ्चालनेन तस्य मूर्च्छाभङ्गाय यतेयाः इति लीपामुद्रासन्देहं गोदावरीं वक्तुं अहं चलितास्मि इति सन्दर्भायः । शालिनीवृक्षम् । मातौ गौचिच्छालिनी वेद-लीकैः इति लक्षणम् ।

परि + चि + क्त (कर्त्तरि) = परिचीण । विवक्षया अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । निष्ठायां मण्यदर्थे इति चिद्योदीर्घः । चिद्योदीर्घादिति निष्ठातस्य नः । रषाणां चीणः समानपदे इति णत्वम् । ण्यदर्थः means the neutral voice and the passive voice ; hence in the active voice the terminal vowel of चि becomes long in the presence of the past participial affixes क्त and क्तवत् । And when the final vowel of चि is prolonged the त of क्त or क्तवत् becomes न ; and as the न is preceded by ष in च्च it is changed into ण । प्रति + नि + हत् + शानच् (कर्त्तरि) = प्रतिनिवर्त्तमान । नियतम् = surely, नि + यम् + क्त = निवत । It is an adverb here. वध्वा सहवासः इति वधूसहवासः । सुप्सुपेति समासः ।

वधूसहवासिन ये विग्रहाः स्नेच्छाविहाराः तेषां साक्षिणः उपद्रष्टारः । यद्वा वधू-
सहवासस्य विग्रहाश्च ते वधूसहवासविग्रहाः । इन्द्रः । शेषः प्राग्वत् । निसर्गेण
प्रकृत्या धीरः सुखदुःखादिभिरचीभ्यः इति निसर्गधीरः । नि—सृज् + घञ् = निसर्गः ।
एवं ईदृशी विधा यस्याः सा एवस्विधा । अतिगम्भीरः प्रबलः अप्रतिकायः इत्यर्थः
आभोगः परिपूर्णता विस्तार इति यावत् यस्य सः अतिगम्भीराभोगः । तथोक्तः
शोकः तस्य (कर्तुः) चीभः सञ्चालनम् हृदयस्य आलौडनम् मथनमिति यावत् इति
अतिगम्भीराभोगशोकचीभः तस्य संवेगः रभसः रय इति यावत् तस्मात् अतिगम्भीरा-
भोगशोकचीभसंवेगात् । पदे पदे इति वीप्सायां द्विकृतिः । प्रमादस्य अनवधानतायाः
अनिष्टस्य अमङ्गलस्य इत्यर्थः स्थानानि पदानि शङ्कनीयानि सम्भावनीयानि । अवधानेन
मनःसंयोगेन सह वर्त्तमाना इति सावधाना । तथा ।

वीचीनां वाताः इति वीचीवाताः । वीचीमङ्गलरङ्गः स्यात् (तन्महत्त्वे च
कथ्यते । ऊर्मिरुत्कलिकोल्लीलः कल्लीली लहरी तथा) ॥ इति हलायुधः ।

चुद + घञ् = चीद । चुणत्ति, चुले ; चुचीद, चुचुदे ; अचुदत्, अचीत्सीत्,
अचुत् । चुष्णः । मोहे मोहे इति वीप्सायां द्विकृतिः । स्त्रैरं स्त्रैरमित्यत्रापि
कथञ्चित् वीप्सायां द्विकृतिरभ्युपेया । किञ्चलः केसरोऽस्त्रियमित्यमरः । प्र + इप्
(णिच्) + क्त (कर्मणि) = प्रेषित । लप् (णिच्) + लोट् हि = तर्पय । आ +
क्तप् + शट् = आकर्षत् ।

तमसा । दाक्षिण्यम् औदार्यम् स्नेहस्य वत्सलतायाः उचितम् योग्यम् । रामे
वेहवती लोपामुद्रा यत्तस्य जीवनरक्षार्थमौदृक् उदारं व्यवस्यति तत्राथ्यमेव ।
सञ्जीवनस्य, मूर्च्छितस्य रामस्य संज्ञाप्रत्यानयनस्य उपायः मौलिकः अव्ययः इत्यर्थः
सन्निहितः समासन्नः वर्त्तते । उच समवाये इति दैवादिकात् क्तः उचितः । दाक्षिण्याः
भावः इति दाक्षिण्यम् । दाक्षिण्य + घञ् । मूल + ठक् = मौलिक ।

तमसा । वाल्मीकितपोवनीपकण्ठात् वाल्मीकिः तपोवनस्य आश्रमस्य उपकण्ठात्
समीपात् प्रतिनिवृत्ते लक्षणे । प्रसवस्य वेदना इति प्रसववेदना । प्राप्ता आसादिता
प्रसववेदना येन स प्रातःप्रसववेदनः । तम् । विद + युच् (भावे) = वेदना ।
षट्पिबन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् इति युच् । अतिशयितो दुःखस्य संवेगः रयः इति अति-
दुःखसंवेगः तस्मात् । गङ्गायाः प्रवाहः तस्मिन् गङ्गाप्रवाहे गङ्गास्तीतसि । दारकयोः
शिशोः द्वयं युगलं प्रसूता प्रसीतुमारब्धवती इत्यर्थः । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पृथ्वी
च भागीरथी च इति पृथ्वीभागीरथ्यौ ताभ्यां अभ्युपपन्ना अनुगृहीता । अभ्युपपत्तिरनु-
गृहः । अभि + उप् + पद + क्त (कर्मणि) = अभ्युपपन्न । रसातलं पातालं नीता
प्रापिता । सत्यस्य मातृक्षीरस्य त्यागात् परिहारात् परेण अनन्तरमित्यर्थः । परेणेति

करणे तृतीया । It is in sense an adverb, being equivalent to "after." प्राचेतसस्य इति सम्बन्धमात्रविवक्षया पठौ । ऋ + (णिच्) + क्तवत् = अपितवत् ।

मुरला । ईदृशानामिति । ईदृशानां विपाकः अपि परमाहुतः जायते । यच्च एवम्बिधः जनः उपकरणीभावम् आयाति ॥ ३ ॥

इयामिव दृश्यन्ते इति ईदृशाः दृशेः (कर्मणि) कन् इदसः ईश् इदं किमीरीशकी ; तेषां ईदृशानां सीतासदृशानां विपाकः दशाविपर्य्यासः अपि परमम् अत्यर्थम् अहुतः विस्मयावहः जायते ; यच्च दशाविपर्य्यासे एवम्बिधः गङ्गापृथ्वीसदृशः जनः उपक्रियते अनेन इति उपकरणम् उपकारसाधनम् अनुपकरणस्य उपकरणस्य भावः इति उपकरणीभावः अभूततद्भावे च्चिः । अस्य च्चौ इति ईत्वम् । तम् उपकरणीभावम् उपकारसम्पादने उपयोगिताम् आयाति प्राप्नोति । आनुकूल्यार्थं प्रवर्तते इत्यर्थः ।

तमसा । शम्बूकवृत्तान्तेन शम्बूकस्य वृत्तान्तः शम्बूकस्य शिरःकेदविधानार्थमागमनरूप उदन्तः । तेन हेतुना सम्भावितम् उत्प्रेक्षितं जनस्थाने आगमनं यस्य तम् सम्भावितजनस्यानागमनम् । सरयूः अयोध्यापकण्ठवाहिनी नदी तस्याः मुखात् उपश्रुत्य आकर्ण्य परिज्ञाय रामस्य अनिष्टमाशङ्कमाना सीतया समेता मिलिता सहिता गृहाचारस्य करणीयस्य कुलीचितस्य अनुष्ठानविशेषस्य व्यपदेशः कुलं तेन गृहाचारव्यपदेशेन कुलाचारच्छलेन । प्रकृत्यादिभ्यश्चेति तृतीया करणे वा ।

मुरला । सुविचिन्तितं सुष्ठु विवेचितम् । सीतया रामभद्रस्य समाश्वासनम् अव्यभिचारेण फलोपधायकम् भवेदिति विचिन्त्य भागीरथी देवी यत् सीतामिहानीतवती तत् खलु सुविचारविजृम्भितम् । यदा रामो राजधान्याम् अयोध्यायां वर्तमानः राज्यपरिपालने प्रकृतौ न मङ्गलानुष्ठाने च व्यासक्तचित्तस्तिष्ठति तदा सीताविरहजः शोकः अस्य चेतसि पदं निधातुं न शक्नोति । तच्च प्रवेशावसरमपि न लभते, कथं न मनसो मथने प्रभवति । अतएव राज्ञः रामस्य चित्तस्य विक्षेपाः व्याकुलीभावाः नियताः नियन्त्रिता भवन्ति इदानीं पुनः अव्ययस्य राष्ट्रचिन्तया अनधिकृतचित्तस्य सीतामेव भावयतः तद्विरहदुःखापूरितमनसः पञ्चवय्यां पदे पदे सीतासहवाससमृति-कारिण्यामितिभावः प्रवेशः महान् अनर्थः अमङ्गलम् अमङ्गलस्य हेतुरित्यर्थः भवेत् । नियतमेव विरहसन्तापेन रामस्य संज्ञालोपी भवेत् तस्य परिसान्त्वनं कथं सीतया विधातव्यमिति नावगच्छामि ।

धीयते अस्यामिति धानी । करणाधिकरणयोश्चेति अधिकरणे ल्युट् । राज्ञः धानी इति राजधानी । तस्यां स्थितः इति राजधानीस्थितः । तैस्तेरिति वीर्यायां द्विरितिः सर्वैरित्यर्थः अभ्युदयः मङ्गलं प्रयोजनमेवामिति आभ्युदयिकानि प्रयोजनमिति ठक् । मङ्गलिकानि कार्याणि । तैः व्यापृतस्य आकृष्टचित्तस्य । शोक एव इति

शोकमात्रम् । तत् द्वितीयं यस्य स शोकमात्रद्वितीयः तस्य । आङ् + यस् (णिच्)
+ अनौय (कर्मणि) = आश्वासनीय ।

तमसा । द्वौ च दशचेति द्वादश द्वाभ्यामधिका वा दश इति द्वादश । द्वादशः
संख्यायामवहुव्रीह्यशीत्योः इति आत् । द्वादशानां पूरणः इति द्वादशः । तस्य पूरणे
इट् इति उट् । द्वादशः संवत्सरः इति द्वादशसंवत्सरः तस्य । संख्यापूर्तिहेतुकः
मङ्गलयन्त्रिः इति संख्यामङ्गलयन्त्रिः । “वत्सरे वत्सरे शिशूनां जन्मनचक्षे शान्तात्-
त्वं कृत्वा मङ्गलार्थं करे पटसूत्रादिना स्त्रियोयन्त्रिं कुर्वन्ति । स तु करे वलयरूपेण
तिष्ठतीत्युपदेशः” इति वीरराघवः । अत्र विद्यासागरधृतवचनम् । “गुडदुग्धति-
तानद्यात्जन्मयन्त्रं श्वन्मनम्” । तिथितत्त्वम् । अद्य कुशलवयोद्वादशः वत्सरः सम्प्राप्तः ।
वत्सरसंख्याबोधकयन्त्रिसत्त्वमद्य नद्वयम् । अत्रासन्निहितयोरपि तयोः स्वे यन्त्रि-
वचनं कर्तव्यम् । तदनुष्ठानाङ्गभूतं देवतापूजनं विधेयम् । अतः अस्य इच्छाकुलस्य
मूलभूतं उदयमात्रेण जगत्प्रकाशकं पापानां रोगाणाञ्च नाशनं देवं सूर्यं अर्चयितुं
पुण्याणि चेतुं अरण्यप्रदेशं प्रविश इति भागीरथ्या जानकी आदिष्टा । पुष्पावचायार्थम्
अरण्यभूमौ विचरन्तीं सीतां गङ्गायाः प्रभावेण वनदेवता अपि द्रष्टुं न शक्नन्ति कुतो
ननुष्याः । इत्थं भूतानामदृश्या सा हतचेतनं रामं शयूषिष्यते । तमसायां सीतायाः
समक्षीकृष्टाद्देवं प्रभूतं वर्त्तते । अतः सीतायाः साहचर्यं अवसरे परिसान्त्वनञ्च विधातुं
तमसा गङ्गाया समाज्ञप्ता । यद्योक्तादेशपरिपालनाय तमसा सीतासन्निकर्षमुपैति ।

एति गच्छति इति आयुः इणः उस् । आयुः प्रशस्तं विद्यते ययोः तौ आयुष्मनौ
तयोः । आयुस् + मतुप् (प्रशंसायाम्) । अभि + वत्स + लट्ते (कर्मणि वाच्ये) =
अभिवक्ष्यते । पुराणः श्वशुरः इति पुराणश्वशुरः । मनोरयं इति मानवः । मनु +
अण् । राजानयेति ऋषयश्चते राजर्षयः तेषां वंशः इति राजर्षिवंशः तस्य ।
कर्मणि कृदयो गलचणा षष्ठी । प्र + सू + लृच् = प्रसविट् । पाप + मनिन् =
पापन । अपहतः नाशितः पाप्मा येन सः अपहतपाप्मा तम् । उपतिष्ठस् इत्यव
देवपूजार्थे आत्मनेपदम् । उपाद् देवपूजामैतौकरणसङ्गतिकरणपथिषु वक्तव्य-
मिति आत्मनेपदम् । अवनेः भूमेः पृष्ठे उपरिभागे वर्त्तते या अवनिपृष्ठ-
वर्त्तिनी । ताम् । मृ + तन् = मर्त्त । मर्त्तं मरलीके भवा इति मर्त्ताः । प्रकृष्टं
प्रेम यस्याः ता प्रकृष्टप्रेमा । प्रत्यन्तं समीपं राति गृह्णाति या सा प्रत्यन्तरा समीप-
वर्त्तिनी राधातोः कः । अप्रत्यन्तरा प्रत्यन्तरा भव इति प्रत्यन्तरौभव अभूततद्भावे
चिः । यद्वा प्रतिपन्नं अन्तरं हृदयाभ्यन्तरं यथा सा प्रत्यन्तरा सखी अप्रत्यन्तरा
प्रत्यन्तराभव इति चिप्रत्ययः ।

सुरला । तर्कयामि सम्भावयामि, मन्ये इत्यर्थः ।

तमसा । गोदाव्यां ऋदात् निष्कृष्य निष्कांय । परिपाण्डुति । परिपाण्डु-

दुर्व्वलकपोलसुन्दरं विलीलकवरीकम् आननं दधती करुणस्य मूर्तिः अथवा शरीरिणी
विरहव्यथा इव जानकी वनम् एति ॥ ४ ॥

परिपाण्डुभ्यां शोकाभिभवात् संस्काराभावाच्चपाटलत्वपरिहारेण किञ्चित् शुभाभ्यां
दुर्व्वलाभ्यां क्षीणाभ्यां च कपोलाभ्यां गण्डाभ्यां सुन्दरं मनोज्ञम्, विलीला चञ्चला वसना-
भावात् कवरी केशवेशः वेशी इत्यर्थः यच्च तत् विलीलकवरीकम्, नयूतश्रेतिकः विलम्बि
वेशीकं आननं मुखं दधती विभती इयं जानकी करुणस्य करुणविप्रलम्भस्य विरह-
शोकस्य मूर्तिः आकृतिः इव अथवा शरीरिणी विग्रहवती विरहव्यथा वियोगवेदना इव
वनमरणम् एति गच्छति । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । स ज सा जगौ च यदि मञ्जु-
भाषिणी इति लक्षणम् । अत्र श्लोके उत्प्रेचालङ्कारः । मूर्त्तिमद्विरहव्यथाहरेण
जानक्याः सम्भावनात् उत्प्रेचा । सम्भावनमयीत्प्रेचाप्रकृतस्य परेण यत् इति प्रकाश-
कारः । प्रेषितभर्तृकायाः केशसंस्कारादिनषेधात् विलीलकवरीकमित्युक्तम् ।

अनुरूपोक्तिः शाकुन्तले—

वसने परिधूसरी वसाना नियमचाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य यद्वशीला मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥

धा + शठ = दधत् । स्त्रियां डीप् = दधती । मूर्च्छ + क्तिन् = मूर्त्ति । Here
the root मूर्च्छ means to grow. श + ईरन् = शरीर ; शरीर + इनि =
शरीरिन् । डीप् = शरीरिणी । विरहस्य व्यथा इति विरहव्यथा । यदवा विरहस्य
व्यथा इति विरहव्यथा । व्यथ् + अङ् (भावे) (भिदादिलात्) = व्यथा ।

मुरला । किसलयमिति । शरदिजः घर्मः केतकीगर्भपत्रम् इव हृदयकुसुमशोषी
दारुणः दीर्घशोकः वसनात् विप्रलूनं मुग्धं किसलयम् इव परिपाण्डु, चामम् अस्याः
शरीरं स्तपयति ॥ ५ ॥

शरदि शरत्काले जायते इति शरदिजः शरत्कालसमुत्पन्नः, प्रावृत्शरत्काल-
दिवां जे इति सप्तम्याः अलुक् (तत्पुरुषे कृतिवहुलमिति सूत्रस्यायं प्रपञ्चः) । सप्तम्यां
जनेर्ङः इति डप्रत्ययः । घर्मः उष्मा घर्मः स्यादातपेयीष्मः स्यादुष्मस्वेदाभसीरपि इति
मेदिनी । केतक्याः केतकीपुष्पस्य गर्भपत्रं गर्भस्थितम् अन्तर्भवतिपत्रं दलमिव, कोमल-
त्वदीतनार्थं गर्भशब्दस्य ग्रहणम्, हृदयं कुसुममिव इति हृदयकुसुममुपमितं व्याघ्रादिभि
रिति समासः । हृदयकुसुमं शोषयति इति हृदयकुसुमशोषी मुप्यजातौ इति णिनिः ।
कुसुमसुकुमारहृदयसन्तापकः दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः दीर्घकालव्यापी भर्तृविरह-
दुःखम् मुग्धं रम्यं मुग्धस्तुसुन्दरं मृदु इति मेदिनी । वसनात् वृन्नात् विप्रलूनं द्वि-
किसलयं पल्लवम् इव परिपाण्डु, कौमुदीसच्छायं चामं क्लृप्तम् अस्याः सीतायाः शरीरं
स्तपयति ग्लानिमापादयति ग्लापयति इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । अवश्लोके उपमालङ्कारः ।
घर्मण सह शोकस्य कुसुमेन सह हृदयस्य किसलयेन सह शरीरस्य औपम्यं ज्ञेयम् ।

স্বাস্থ্যবনুরমা ইতি অনুপসর্গাণামিষাং মিত্বং বৈভাষিকম্ । তেন চ ম্পদয়তি,
স্বাস্থ্যবনুরমা ইতি রূপদ্বয়ম্ । উপসর্গযোগিতু ম্পদয়তি ।

ঈ + ক্ত = চাম । চায়ো মঃ ইতি নিষ্ঠা তস্য মঃ । বস্ + ল্যুট্ (করণে) = বস্মন ।
বি + প্র + লু + ক্ত = বিপ্রলুন । লুনাতি, লুণীতি ; লুলাব, লুলুব ; শ্রুলাবীত্,
বলবিষ্ট । মুহ + ক্ত = মুগ্ধ ; optional form মূহ । দারি + উনন্ = দারুণ ।
কৃ হ দারিভ্যঃ উনন্ ।

N. B. Notice in this verse the embarrassing nature of the thought of the author. How quickly and in close succession does he introduce several comparisons with a view to bring home to the reader's mind the pitiable condition of Sita, her heart, body and appearance.

তৃতীয় অঙ্ক ।

[তমসা ও মুরলা এই নদীদ্বয়ের প্রবেশ]

তমসা । সখি মুরলে, তুমি ব্যাকুল ও বাস্তবিকের ছায় হইয়াছ কেন ?

মুরলা । ভগবতি তমসে, ভগবান্ অগস্ত্যের পত্নী লোপামুদ্রা আমাকে সরিৎশ্রেষ্ঠা গোদাবরীর নিকট এই কথা বলিবার জন্য পাঠাইয়াছেন যে “তুমি জান বধু সীতাকে
ত্যাগ করা অবধি রামের শোক গাভীর্বাহেতু বাহিরে প্রকাশ না পাইলেও অন্তর্দ্বন্দ্বের
প্রচ্ছন্নভাবে প্রভূত সম্ভাপ উৎপাদন করিয়া পুটপাকের ছায় হইয়াছে । দয়িতজনের
দৃশ্য ক্রেশোপনিপাতসমুৎপন্ন, প্রকর্ষপ্রাপ্ত, দীর্ঘকালব্যাপী অবিচ্ছিন্ন শোকপ্রবাহে
রামচন্দ্র ইদানীং অত্যন্ত ক্ষীণ হইয়া পড়িয়াছেন । তাঁহাকে দেখিয়া আমার হৃদয়
ধনিষ্ঠাশঙ্কায় কম্পিত হইয়াছে । সম্ভ্রতি (আমাদিগের আশ্রম হইতে) প্রতিনিবৃত্ত
হইবার সময় রামভদ্র পঞ্চবটীবনে বধুর সহবাস ও স্বচ্ছন্দবিহারের সাক্ষী কাননভাগ
দ্বন্দ্বই অবলোকন করিবেন । ঈদৃশ অবস্থায় তত্তৎস্থানে সমুদ্বলিত শোকোচ্ছ্বাসের বেগে
প্রভাবতঃ ধীরপ্রকৃতি হইলেও রামভদ্রের ধৈর্য্যচ্যুতি, বিচিন্তিতা প্রভৃতি অনিষ্টাপাতের
স্বাক্ষর আছে ; অতএব ভগবতী গোদাবরী, তুমি সাবধান হইবে ;—বখনই রামচন্দ্র মুচ্ছিত
হইবেন তখনই ক্ষুদ্রাশুকণ সম্পর্কে হৃদয়তল কমলকিঙ্করসৌরভবাহী তরঙ্গবায়ু ধীরে
ধীরে প্রবাহিত করিহু তাঁহার জীবাত্মাকে হতুপ্ত করিবে” ॥ ২ ॥

তমসা । এইরূপ উদার্য্য স্নেহের উপযুক্তই বটে ; কিন্তু রামচন্দ্রের চৈতন্যসম্পাদনের
মৌলিক উপায় এখানে সন্নিহিত আছে ।

মুরলা । কিরূপ ?

তমসা । শোন, পূর্ব্বে সীতাকে পরিত্যাগ করিয়া বান্দীকির তপোবন সমীপ হইতে
লক্ষ্য প্রতিনিবৃত্ত হইলে সীতাদেবী সমুপস্থিত প্রদববেদনাযাধিত নিজদেহ অতিদুঃখাবেগে
স্বতঃপ্রবাহে নিক্ষিপ্ত করিয়াছিলেন । এবং তৎক্ষণাৎ সেইস্থানেই যমজকুমারদ্বয় প্রদব

করিয়াছিলেন। তদনন্তর ভগবতী পৃথিবী ও গঙ্গা কর্তৃক অনুগৃহীত হইয়া রনাতলে নীত হইয়াছিলেন। শুভতাগের পরে তাহার পুত্রদ্বয়কে লইয়া ভাগীরথীদেবী বহু মহর্ষি বান্দ্যকির নিকট তাহাদিগকে সমর্পণ করিয়াছেন।

মুরলা। [সবিস্ময়ে]

এরূপ ব্যক্তিনিগের দশাপরিণামও পরম বিস্ময়াবহ। যে অবস্থায় গঙ্গাপ্রমুখ দেবতাও সহায়তা সম্পাদনের সামগ্রী হইয়া পড়েন ॥ ৩ ॥

তমসা। সম্প্রতি এই শব্দকবৃত্তান্তহেতু রামচন্দ্রের আসিবার সম্ভাবনা সরযু মুখে শুনিয়া, দেবী ভাগীরথী, ভগবতা লোপামুদ্রা স্নেহবশতঃ বাহা আশঙ্কা করিয়াছেন, তাহাই আশঙ্কা করিয়া সীতাসমভিব্যাহারে কোন গৃহাচারচ্ছলে গোদাবরীর সহিত সাক্ষাৎ করিতে আসিয়াছেন।

মুরলা। ভগবতী এ উত্তম বিবেচনা করিয়াছেন যে রাজধানীতে অবস্থানকালে, জগতের মঙ্গলার্থ নানাবিধ অনুষ্ঠানে ব্যাপ্ত রামচন্দ্রের চিত্তবিক্ষেপ হইতে পারে না। এক্ষণে কিন্তু বিষয়াস্তরে অব্যাসক্তচিত্ত, শোকমাত্রাবলম্বন রামচন্দ্রের পঞ্চবটপ্রবেশ মহা অনর্থের হেতু হইবে। এক্ষণে সীতাদেবী রামচন্দ্রকে কিরূপে আশ্বাসিত করিবেন?

তমসা। ভগবতী গঙ্গাদেবী সীতাকে বলিয়াছেন “বৎসে দেবযজনসম্ভবে নীতে, অদ্য দীর্ঘায়ু বৎস কুশলবের দ্বাদশবৎসরের মঙ্গলসংখ্যাগ্রহিবন্ধন হইবে; অতএব মনু হইতে সমুৎপন্ন এই রাজর্ষিবংশের প্রসবিতা, পাপনাশন, তোমার পুরাণ স্বশুর দেব আদিত্যকে বহুস্তে অবচিত পুণ্যদ্বারা অর্চিত কর। তুমি (পুণ্যচয়নার্থ) ভূপৃষ্ঠে যখন বিচরণ করিবে তখন আমার প্রভাবে বনদেবতারাত্ত তোমাকে দেখিতে পাইবেন না মনুষ্যের কিরূপে পাইবে?” জামাকেও তিনি বলিয়াছেন—“তমসে, বৎসা বধু জানকী তোমার প্রতি অত্যন্ত সৌহার্দবতী, অতএব তুমিই তাহার সহচরী হও।” আমি এক্ষণে তাহার আদেশ প্রতিপালনার্থ চলিয়াছি।

মুরলা। আমিও এই বৃত্তান্ত ভগবতী লোপামুদ্রার নিকট নিবেদন করিগে। আমার মনে হয় রামভদ্রও আগতপ্রায়।

তমসা। গোদাবরী হ্রদ হইতে নিষ্ক্রান্ত হইয়া—

ঐ জানকী মূর্ত্তিমান শোক, অথবা শরীরিণী বিরহব্যথার ত্রায় অরণো প্রবেশ করিতেছেন। অবদ্বকবরী উঁহার মস্তক হইতে পৃষ্ঠদেশে বিলম্বমান, এবং উঁহার আনন পাণ্ডুবর্ণ ক্ষীণ কপোলদ্বারা মনোহর শোভাপ্রাপ্ত হইয়াছে ॥ ৪ ॥

মুরলা। ইনিই সেই

শরৎকালের হুঃসহ তাপ যেরূপ কেতকীপুষ্পের গর্ভপত্রকে নান করে; দারুণ দীর্ঘ-শোক ইঁহার কুম্ভমহাকুমার হৃদয়কে বিগুহ্ব করিয়া, বৃত্ত হইতে ছিন্ন মনোজ্ঞ কিশলয়সদৃশ ইঁহার আপাণ্ডুর কৃশগাত্রকে সেইরূপ হতশোভ ও পরম্মান করিতেছে।

[উভয়ে কিয়দূর গমন করিয়া নিষ্ক্রান্ত হইল]

বিস্তক।

ACT III.

139

Act III

[Then enter two Rivers Tamasa and Murala.]

Tamasa.—Friend Murala, why do you appear to be in a hurry?

Murala.—Holy Tamasa, I have been sent by Lopamudra, the wife of the holy Agastya, to deliver to Godavari, the best of rivers, the (following) message :—"you know that since the forsaking of our daughter-in-law—

The sorrow of Rama, which with its deep anguish hidden in the heart does not break out on account of his firmness and gravity, is like the pent up heat in a covered boiling pot. (1)

Now Rama has become extremely emaciated on account of that long and unceasing grief, sprung from the dire calamity that has befallen a person so dear, and has reached its height. On seeing him my heart trembled (within me). Now while returning (from our hermitage), Rama must undoubtedly see those places of Panchavati which were the witnesses of his confidential and most familiar acts in the company of his wife. It is apprehended that under the present circumstances great risks in consequence of the force of the agitation caused by the extremely profound fulness of his grief might be incurred by him at every step in those places, though he is calm and firm by nature. Therefore, holy Godavari, you should be careful.

At every fainting fit of Rama do you embalm and refresh his life by breezes from your waves, cool with the minute sprays of water, wafting the odour of the filaments of lotuses, and moved gently and slowly." (2)

Tamasa.—This nobility of spirit is worthy of her affection. But a radical means of restoring Rama to his consciousness is near at hand to-day.

Murala.—How so?

Tamasa.—Listen. Long ago when Lakshmana went away, having forsaken Sita, from the vicinity of the hermitage of Valmiki, the queen Sita, in consequence of the agitation caused by violent grief threw herself with the labour of parturition coming upon her

into the stream of the Ganges, and was then and there delivered of a couple of (twin) boys. She was taken compassion on by the goddesses Earth and Bhagirathi, and was led to the nether world. Then the goddess Ganga herself took the two boys, when they had been weaned from their mother's breast, and handed them over to the great sage Prachetas.

Murala.—[*With wonder*].

Even the vicissitude of fortune of such persons becomes very wonderful, since such (exalted) personages minister to their wants. (3)

Tamasa.—Now the goddess Bhagirathi, having heard from the mouth of Saraju of the probable visit of Rama to Janasthana in connection with this incident of Sambuka, apprehended the very same thing which the holy Lopamudra did on account of her affection, and under the pretext of some family custom has come together with Sita to see Godavari.

Murala.—The goddess has very rightly thought that the distraction of Rama's mind is checked while he lives in his metropolis and is engaged in those undertakings and projects for the good of the world; but now with nothing to engross his attention, and with grief as his only companion it will be a serious risk for him to enter into the Panchavati.

How will the queen Sita comfort Rama now?

Tamasa.—The goddess Bhagirathi already spoke to Sita:—“My child, Sita, an auspicious knot indicative of the number of years, viz. the twelfth year of the long-lived Kusa and Lava is being tied to-day, therefore do you worship with flowers culled with your own hand your ancient father-in-law, the Sun-god who destroys all sin and is the progenitor of this long line of saintly kings descended from Manu. Not to speak of mortals, even the sylvan deities shall not be able, by virtue of my powers, to see you treading on the surface of the earth.” And I too have been ordered thus: “Tamasa, our dear daughter-in-law, Janaki, has a great love for you; therefore be you her companion.” Now I am going to act according to her orders.

ACT III.

141

Murala :—I too will inform the venerable Lopamudra of this news I think that Ramchandra too is come.

Tamasa.—Now having emerged from a pool of the Godavari—Janaki with her face graceful on account of pale and lean cheeks, and with a braid of hair hanging down loosely comes to the forest just like the very image of grief, or like the pang of separation incarnate. (4).

Murala.—It is she. The severe anguish of her enduring grief drying up her flower-like heart withers her pale and emaciated body resembling a beautiful leaf plucked from its stem, just as the autumnal heat parches up the inner leaf of the Ketaka flower. (5)

[*They walk away, and exeunt.*]

Prelude.

[नेपथ्ये यवनिकान्तराले]

प्रमादः अनिष्टापातः इत्यर्थः । अत्र सम्भ्रमे विरक्तिः ।

[पुष्पाणां कुसुमानां अवचयः चयनं संग्रह इत्यर्थः तव विषये व्यया नितरां व्यासक्तचित्ता करुणेन शोकेन, औत्सुक्येन उत्कण्ठया च सह वर्तमानं यथा तथा मकरुणौत्सुक्यम् सशोकं सीत्कण्ठञ्च आकर्णयन्ती शृण्वती सीता प्रविशति । अत्र अवचयशब्दः सुष्ठु न प्रयुक्तः इति वामनस्य अभिप्रायः । “हस्तादाने चरस्तेये” इति घञः प्राप्तौ “एरजिति” अच् प्रत्ययस्य नावसरः । अत्र चौय्यं (स्तेयं) नाभिप्रेतम् । हस्तादाने इत्यनेन गम्यमानमादेयानां कुसुमानां प्रत्यासन्नत्वमस्ति, अन्यथा कथं वृक्षाद्यस्थितानाम् अप्रत्यासन्नानां तेषामवचयनं कर्तुं शक्नुयात् जानकी । अतः अत्र घञ एव अवसरः, तथापि अच् प्रयोगः कृतः एतत् न साधुकृतम् इत्यभिप्रायेण वामन आह—“अवतरावचायशब्दयोर्ऋस्वदीर्घव्यत्यासी वालानाम्” वालानां वालिशानां मूर्खाणामिति वृत्तिः ।]

सीता । अम्ह इति विस्मयमूचकमव्ययम् । To the word अम्ह in the prakrita may be traced the Bengali exclamatory-expression ओमा often used by women to express surprise or wonder. जानामि मन्ये । व्याहरति कथयति ।

सीतेति । अश्लीलः यः करिकरभकः सीतादेव्याः स्वरकलितैः शङ्खकौपल्लवाद्यैः परा पोषितः अभूत्, वध्वा सार्द्धं पयसि विहरन् सः अयम् उद्दामेन अन्वेन विरद-पतिना दर्पात् सन्निपत्य अभियुक्तः ॥ ६ ॥

अग्रे पुरतः सीतायाः इत्यर्थः लीलः चपलः शङ्खकूपलवभक्त्यर्थमिति भावः। लीलथलसदृशयोरित्यमरः, यः करिकरभक्तः करिशावकः करभशब्दः क्रमेण कशवक-
वचनीऽपि अत्र पश्यशावकवचनः। विशेषस्य सामान्ये प्रयोगः, ततश्च करिकरभक्त-
शब्दस्य अभीष्टार्थलाभः। सीतादेव्याः स्वकरकलितैः स्वहस्तधृतैः यद्वा स्वहस्तेन
संगृहीतैः शङ्खक्याः पञ्चवानां किशलयानां अयैः प्ररोहैरित्यर्थः अतिकोमलत्वद्योतनाय
अयशब्दस्य ग्रहणम्। पुरा प्राक् रामस्य वनवाससमये पीडितः वर्द्धितः पुष्टिं नीतः
अभूत्। जानकी पुत्रीतृपत्तेः पूर्वमपि यस्मिन् करिशिशौ अपत्यस्नेहाकृष्टा स्वहस्ताव-
चितैः सुकुमारैः शङ्खक्रीकिसलयैः यमपीडयत्। बद्ध्वा पद्मा करेणुकया साङ्गं सह
पयसि जले विहरन् जलक्रीडां कुर्वन् सः अयं उदानौ वृद्धिगतः करिणीद्वितीयः जल-
विहारसुखं अनुभवन्, अन्येन अपरिण केनचित् उद्दामेन उच्छृङ्खलेन वलावलेपादुद्भूतं
हिरदपतिना यूथपतिना वारणराजेनेति यावत् दर्पात् अन्तःसारजन्यात् गव्यां हेतोः
सन्निपत्य वेगेन आधाव्य अभियुक्तः आक्रान्तः। तस्य पार्श्ववर्तिनौ करिणीं वल्लं
आच्छिद्य स्वपरिग्रहतां नेतुम् उच्छृङ्खली महाबलः कथित् यूथपतिः सीतादेव्याः पुत्र-
कृतकं तम् करिणम् आक्रामति इत्यर्थः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्। स्वः स्वीयः करः
इति स्वकरः तेन कलितानि धृतानि अवचितानि वा इति स्वकर-कलितानि। सो
ज्ञातावात्मनि स्वं विष्वात्मिने स्वीस्त्वियाधने इत्यमरः। दर्पात् इति हेतौ पञ्चमी।
हीरदौ दन्तौ येषां ते हिरदाः हस्तिनः तेषां पतिः इति हिरदपतिः तेन अनुक्तैः
कर्त्तरि तृतीया। रयते खण्ड्यते अनेन इति रदः दन्तः। रदना दशनः दन्ताः
रदाः इत्यमरः। रद विलिखने इति धातोः करणे अप्। उद्दामशब्दः विशेष-
निघ्नः। अयमदन्तः। अयन्वितं स्यादुद्दाममुच्छृङ्खलमिति हलायुधः। उद्दामी वन्धरहिते
स्वतन्त्रे च प्रचेतमि। इति मेदिनी। सम् + नि + पत् + ल्यप् = सन्निपत्य। अभि +
युज् + क्त (कर्मणि) = अभियुक्त = attacked.

सीता। कतिचित् - कियन्ति पदानि पादन्त्यासान्—(steps). किम् + ऊति
= कति। It is looked upon as a numeral and is declined in
the plural number. The nominative and the accusative
plural of the base is कति, कति। चित् is added to कति to denote
uncertainty. [स्मृतिं स्मरणम् अभिनीय रूपयित्वा स्मृत्वा इत्यर्थः विकृतायाः
कातरायाः भाव इति वैकल्यम्। तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा सर्वैक्यम्
कातरतया सह इत्यर्थः] चिरपरिचितानि चिराभ्यस्तानि आर्य्यपुत्र इति शब्दाचराणि,
पञ्चवध्याः विलीकनात् मन्दभागिनीम् दुर्भागां माम् अनुरुध्यन्ते अनुसरन्ति। चिरा-
भ्यासवशात् सोऽयं देशः इति च हेतोः तान्येव अचराणि निसर्गादेव मम मुखान्निर्गच्छन्ति
रुधेः दैवादिकात् कर्त्तरि लट्। मन्दः भागः भाग्यं यस्याः सा मन्दभागिनी इति

इद्वन्तः बहुव्रीहिः स्वीकार्यः अथवा मन्दः भागः इति मन्दभागः स विद्यते अस्याः इति मन्दभागिनी, इति कर्मधारयादुत्तरः सत्वर्थायप्रत्ययः जघन्यः अपि आश्रयणीयः महाकविप्रयोगात् । [नेपथ्ये - विमानेषु राजा श्रेष्ठ इति विमानराजः तत्सम्बोधने विमानराजः । रामस्योक्तिरियम् । विमानोऽस्त्री देवयानमित्यमरः । स्थीयताम् इति तिष्ठते भावे लोट् ।

सीता । [साध्वसेन भयेन उल्लासेन आनन्देन च सह वर्तते इति ससाध्वसी-
ह्लासम् । रामस्वरपरिज्ञानात् युगपदेव भयमानन्दय सीतायाः हृदये प्रादुरासीत्]
जलिन भूतः पूरणं मेघः इति जलभूतमेघः । तस्य स्तनितं गर्जितम् इति जलभूतमेघ-
स्तनितम् । तदिव गम्भीरः मांसलः प्रभूतश्च इति जलभूतमेघस्तनितगम्भीरमांसलः ।
उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । मेघस्य ध्वनिरिव गम्भीरः प्रभूतश्च ।
भारत्याः वाचः निर्घोषः शब्दः इति भारतीनिर्घोषः वाक्शब्दः । कुतः कस्मात्
प्रसरति इति शेषः । नु इति पृच्छायामव्ययम् । वितर्कवा । मेघध्वनानामन्दः
कस्यायं कण्ठस्वरः श्रियमाणं पूर्यमाणं कर्णयोः विवरं रन्ध्रं यस्याः तान् माम् हत-
भागिनीमपि भटिति शीघ्रम् उच्छ्वासयति परिसान्त्वयति । अयं कण्ठस्वरः मम
कर्णरन्ध्रमापूरयन् चिरनिव्विण्णया समापि हृदये अमृतधारानियेकं कुर्वन् मां समु-
ज्जीवयतीव ॥ नु स्मिन् पद्मवितर्कयोः इति अभिधानरत्नमाला । स्तन् + क्त (भावे)
= स्तनित । स्तनति ; तस्तान् ; अस्तनीत्, अस्तानीत् । स्तनयति इति अदन्त्युरा-
दिरपि । मांसलः वलवान् । वलवान् मांसलोऽंसलः इति अमरः । मांस + लच् ।
निर् + घृष् + घञ = निर्घोष । घोषति ; जुघोष ; अघोषीत् अघुषत् । घुषितः
(शब्द इत्यर्थः) अन्यत्र घुष्टः । घुषि रविशब्देन इति इडभावः । भृ + शानच्
(कर्मणि) = श्रियमाण । उट् + श्वस् (णिच्) + लट् ति = उच्छ्वासयति ।

तमसा । किमिति । अव्यक्ते कुतस्त्वे अपि निनदे त्वम् स्तनयिषीः निनदे
मयूरी इव ईदृशी चकितोत्कण्ठितं स्थिता ॥ ७ ॥

अव्यक्ते अस्पष्टे, अपरिस्फुटे, अज्ञायमानस्वरूपे इत्यर्थः कुतस्त्वे कुतोऽपि निमित्तात्
समुद्भूते ; अज्ञातहेतुके निनदे ध्वनौ आकर्णिते इति शेषः त्वम् स्तनयिषीः
मेघस्य, अभ्रं मेघोवारिवाहः स्तनयिषीर्बलाहकः इत्यमरः निनदे शब्दे मयूरी इव
ईदृशी एवंविधा चकितं सम्भ्रान्तं उत्कण्ठितं उत्सुकश्च यथा स्यात् तथा स्थिता ।
मेघध्वनिमाकर्ण्य मयूरी यथा चकिता उत्कण्ठिता च जायते तथा त्वमपि इमम्
अस्फुटं कस्यापि कण्ठध्वनिं श्रुत्वा कथमेवं समुत्कण्ठिता व्याकुला च जाता इत्यर्थः ।
वि + अनृज् + क्त (कर्मणि) = व्यक्त । अनक्ति ; आनञ्ज ; आञ्जीत् । कुतः +
त्यप् = कुतस्त्वे । अव्ययात् त्यप् इति त्यप् । स्तन (अदन्त्युरादि) + इडु =

स्तनयिन् । नि + नद् + अप् = निनद ; पत्ने घञ् निनाद । नौ गदनदपठस्तनः
इति पत्ने अप् ।

सीता । नायं निर्घोषः अत्यक्तः अस्फुटी वा । चिरसंस्तुतोऽयं कण्ठध्वनिः ;
आर्यपुत्रस्य रामचन्द्रस्य एव अयं कण्ठस्वरः इत्यहं स्मरामि । प्रत्यभिजानामि स्मरामि
I recognise. स्वरस्य कण्ठनादस्य संयोगः सम्पर्कः तेन स्वरसंयोगेन ।

तमसा । तपश्चरति इति तपस्यति । कर्मणी रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति
क्यङ् । तपसः परस्मैपदं वक्तव्यमिति शतप्रत्ययः । तपस् + क्यङ् = तपस्य
(a nominal verb) तपस्य + शत = तपस्यत् । दण्डस्य शिरश्चेदरूपस्य धारणं
विधानमित्यर्थः तस्मै इदमिति दण्डधारणाधर्मम् । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता
च । इच्छाकोः गीतापत्यं पुमान् इति ऐच्छाकः । अञ् दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपः
निपात्यते ।

सीता । दिव्या इति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययम् । राज्ञः धर्मः इति राजधर्मः ।
न परिह्रीणः इति अपरिह्रीणः । अपरिह्रीणः राजधर्मः यस्य येन वा सः अपरिह्रीण-
राजधर्मः । बहुव्रीहिः । अत्र कृतसमासान्तरः धर्मशब्दः अतएव धर्मादनित्य-
केवलादिति समासान्तः अन् न भवति ।

[नेपथ्ये—यवेति—यवदुमा अपि मृगाः अपि मे वन्धवः ; प्रियासहचरः यानि
चिरम् अध्यवात्सम् । बहुनिर्भरकन्दराणि तानि एतानि गोदावरीपरिसरस्य गिरि-
तटानि ॥ ८ ॥

यव येषु गिरितटेषु दुमाः वृक्षाः अपि, मृगाः हरिणाः अपि मे मम वन्धवः सुहृदः
सुचिरनिवासेन मृगदुमादिषु अपि ज्ञातिबुद्धिरुत्पन्ना आसीत् । प्रियायाः सीतायाः
सहचरः प्रियया सहितः इत्यर्थः यानि गिरितटानि चिरं दीर्घकालं व्याप्य अध्यवात्सम्
अधिष्ठितवानस्मि, उपान्ध्यावसः इति आधारस्य कर्मसंज्ञा । तानि संस्तुतपूर्वाणि
एतानि गोदावरी परिसरः पथ्यन्तभूः यस्य तस्य गोदावरीपरिसरस्य, उपान्तस्थित-
गोदावरीकस्य, पथ्यन्तभूः परिसरः इत्यमरः गिरिः प्रसवणस्य वहवः निर्भराः वारि-
प्रवाहाः कन्दराः गुहाय येषु तानि बहुनिर्भरकन्दराणि भूरिदरीसरित्प्रवाहाणि तटानि
प्रस्थानि । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

सीता । प्रभाते उपसि यत् चन्द्रमण्डलं निशाकरविम्बम् तदवत् आपाङ्गुरः स्नानः
इत्यर्थः परिचामः क्लृप्तः दुर्बलः शक्तियन्त्य तेन । प्रभातचन्द्रमण्डलापाङ्गुरपरिचाम-
दुर्बलेन आकारेण शरीरेण उपलक्षितः प्रकृत्यादिभ्योपसंख्यानमिति उपलक्षणे
तृतीया । अनुभावः तेजोविशेषः एव इति अनुभावभावम् सौम्यं मधुरं गम्भीरं यत्
अनुभावभावम् तेन प्रत्यभिज्ञातः सोऽयमितिज्ञातः ।

প্রতি + অভি + জ্ঞা + ক্ত (ক্রম্ণি) = প্রত্যভিজ্ঞাত । পরি + চ্চ + ক্ত = পরি-
 দ্রাম । বহিরাকার আকৃতি : । আশ্লিষ্য—আলিঙ্গ্য । আঙ্ + শ্লিষ্ + ল্যপ্ =
 = আশ্লিষ্য । শ্লিষ্যতি ; শ্লিষ্যে ; অশ্লিষ্যত্ (আলিঙ্গনে), অন্যত্র অশ্লিষ্যত্ ।
 শ্লিষ্ট : ।

[নেপথ্যে]

কি বিপদ ! কি বিপদ !

[উৎকণ্ঠিত ও শোকাবুলভাবে শ্রবণ করিতে করিতে পুষ্পচয়নব্যগ্রা নীতার প্রবেশ]
 নীতা । ওমা ! আমার মনে হয় এ আমার প্রিয়সখী বান্ধবী কথা কহিতেছে ।

[পুনর্বার নেপথ্যে]

(পল্লবভঞ্জনের জন্ত) সম্মুখে চকলভাবে উপস্থিত যে করিশাবকে নীতাদেবী পূর্বে
 যত্নপূত শল্লকীপল্লবাগ্রদ্বারা পরিপোষণ করিয়াছিলেন—

নীতা । তাহার কি হইয়াছে ?

[পুনর্বার নেপথ্যে]

অচ্ছ এক উদ্দাম যুধপতি বেগে আক্রমণ করিয়া করিণীর সহিত জলবিহারনিরত সেই
 হস্তীকে আক্রমণ করিল ॥ ৬ ॥

নীতা । [ব্যগ্রভাবে কএক পা গমন করিয়া] আর্ধ্যপুত্র, আমার সেই পুত্রকে
 পরিভ্রাণ করুন, পরিভ্রাণ করুন । [স্মৃতির অভিনয় করিয়া কাতরভাবে] হায় !
 হায় ! পঞ্চবটীদর্শনে এই হতভাগিনীর মুখ হইতে সেই চিরান্তান্ত অক্ষরগুলি নিঃসৃত
 হইতেছে । (উহারা আমার সম্ভ্রাতাগ করিতেছেন) । হা আর্ধ্যপুত্র ! [মুচ্ছিত
 হইলেন ।]

তমসা । [প্রবেশ করিয়া] বৎসে, আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও ।

[নেপথ্যে]

বিমানরাজ, এই স্থানেই অবস্থান কর ।

নীতা । [আশ্বস্ত হইয়া ভয় ও উলাসের সহিত] ওমা ! জনপূর্ণমেঘের শব্দের স্তায়
 গম্বীর ও গুরু এই কণ্ঠস্বর কোথা হইতে আসিয়া আমার কর্ণবিবর পরিপূর্ণ করিতেছে
 এবং এই হতভাগিনীকেও ঋটিতি সঞ্জীবিত করিতেছে ।

তমসা । [ঈষৎ হাস্তপূর্বক অশ্রুমোচন করিয়া] বৎসে !

ময়ূরী যেমন মেঘধ্বনি শুনিয়া চকিত ও উৎফুল্ল হইলে ? ॥ ৭ ॥
 কারণ, অব্যক্ত শব্দ শুনিয়া কেন চকিত ও উৎফুল্ল হইলে ? আমি কিন্তু
 নীতা । ভগবতি, আপনি কি বলিতেছেন যে এই শব্দ অপরিষ্কৃত ? আমি কিন্তু
 পরনয়যোগে চিনিতে পারিয়াছি যে আর্ধ্যপুত্রই এই কথা বলিয়াছেন ।

তমসা । শুনিয়াছি যে সেই ইক্ষাকুবংশীয় নৃপতি তপঃপরায়ণ কোন শূদ্রের প্রতি
 দণ্ডবিধানার্থ জনস্থানে আসিয়াছেন ।

নীতা । সৌভাগ্যের কথা যে সেই নৃপতির রাজধর্ম অক্ষুণ্ণভাবে অনুষ্ঠিত হইতেছে ।

[নেপথ্যে]-

যেখানে ক্রম ও মৃগগুলি পর্য্যন্ত আমার বন্ধু ; যেখানে প্রিয়ার সহিত দীর্ঘকাল বাস করিয়াছিলাম ; ত্বরির নির্ঝর ও কন্দর সনাথ গোদাবরীর উপাস্তস্থিত গিরির সেই এই তটপ্রদেশ ॥ ৮ ॥

সীতা। [অবলোকন করিয়া] হায় ! ইহার দেহ প্রভাতকালীন চন্দ্রমণ্ডলের আয় আপাণ্ডুর, পরিষ্কার ও দুর্কল হইয়াছে, কেবল সৌম্য ও গম্ভীর তেজোবিশেষের দ্বারা ইহাকে আর্ধ্যপুত্র বলিয়া চিনিতে পারিতেছি। আমাকে ধন্যন।

[তমসাকে আলিঙ্গন করিয়া মুচ্ছিত হইলেন]

তমসা। [ধারণ করিয়া] বৎসে, আশ্বস্ত হও, আশ্বস্ত হও।

[Behind the scenes.]

A great misfortune ! A great misfortune !

[Then enter Sita intent on plucking flowers, listening with sorrow and anxiety.]

Sita.—Ah ! I think that it is my friend Vasanti that speaks—

[Again behind the scenes.]

That young elephant, who was formerly reared by the queen Sita with fresh twigs of Sallaki held in her own hand, restless as he stood before her (to eat the same)—

Sita.—What is the matter with him ?

[Again behind the scenes.]

That elephant has been attacked by another wild and powerful elephant rushing against him, while he has been sporting in the water with his consort. (6).

Sita —[Moving forward a few steps in haste.]

My husband, save that child of mine, save him. [Gesticulating recollection ; with dejection] Woe ! Woe ! Miserable that I am, those very words which were familiar to me for a long time, do cling to my lips on account of the sight of Panchavati. Alas ! My husband. [She faints].

Tamasa.—[Entering]. Take heart, my child, take heart

[Behind the scenes.]

Stop here, O Prince of aerial cars.

Sita.—[Regaining her consciousness, with trepidation and joy]. Oh ! Whence is this sound of words, deep and massive like the rumbling sound of a cloud charged with water, which filling the

cavities of my ears suddenly cheers up even me, an unfortunate wretch that I am ?

Tamasa.—[*Shedding tears, with a smile.*]

O my child, why have you become so startled and eager at an indistinct sound of unknown source, just like a pāhen at the roar of the cloud ? (7).

Sita.—Venerable lady, do you say that the sound is indistinct ? I on the other hand fully recognise from the tone of the voice that it is my husband that speaks.

Tamasa.—It is reported that that king of Ikshwaku's race has come to Janasthana for the punishment of a Sudra hermit.

Sita.—Luckily the duties of a king are not neglected by or found wanting in that king.

[*Behind the scenes*].

These are the very same slopes of the mountain in the neighbourhood of the Godavari, abounding in fountains and caves, where the very trees and the deer were like my friends, and where I lived for a long time in the company of my beloved. (8)

Sita.—[*Looking at him*] Alas ! With a body weak, lean and pale like the lunar orb in the morning, he is indeed my husband, recognised solely by his graceful and majestic dignity. O, support me

[*She embraces Tamasa and saints.*]

Tamasa :—[*Supporting her.*] Take heart, my child, take heart.

[*नेपथ्ये*]

अन्तर्लीनेति । अनेन पञ्चव्याः आलीकनेन—

अन्तर्लीनस्य अद्य उद्दामं ज्वलिष्यतः दुःखाग्नेः धूमस्य उत्पीडः इव मीहः माम् प्राक् आह्वयति ॥ ८ ॥

अन्तर्हृदये लीनस्य प्रच्छन्नं स्थितस्य अद्य पञ्चव्याः विलीकनेन उद्दामम् अनर्गलम् उत्कटमित्यर्थः ज्वलिष्यतः शिखासम्भारं प्रसारयिष्यतः दुःखाग्नेः शीकानलस्य धूमस्य उत्पीडः इव धूमराशिरिव मीहः मूर्च्छोपक्रमः इत्यर्थः प्राक् पूर्वं माम् आह्वयति आच्छादयति अभिभवतीति तात्पर्यम् ।

अलक्षितं यथा तथा स्फुलिङ्गरूपेण स्थितोऽनलं स्तृणदारुचयसंयोगेन प्रवृद्धो दीप्यमानशिखासमूहोद्गमात् प्राक् यथा बाहुल्येन धूमपटलमुद्गिरति तथा ममापि हृदये सगूढं स्थितः प्रियाशीकः पञ्चवटीदर्शनेन प्रवृद्धिं गतः जीवितं मे लिप्यन् प्राक् मूर्च्छां तनीति । कृष्णवर्णेन वस्तूनामावरकेण धूमराशिना सह चैतन्यविलोपिनोऽन्धकारप्रतिमस्य मोहस्य औपम्यम् ।

दुःखम् अग्निरिव इति दुःखाग्निः उत्पीड इवेति उपमालिङ्गात् उपमितिसमासः । ली + क्त (कर्त्तरि) = लीन । लीयते लिनाति ; लिख्ये, लले ; लिलाय, ललौ ; अलेष्ट, अलास्त ; अलैषीत्, अलासीत् । आङ् + वृ + लट् ति = आह्वणीति । उत्पीडः समूहः ।

दण्डकारण्ये वास इति दण्डकारण्यवासः तत्र प्रियसखी इति दण्डकारण्यवासः प्रियसखी ।

The forest of Dandaka is named after Danda, the youngest son of Ikshwaku. He outraged the modesty of the daughter of the sage Bhargava (or Sukra), Araya by name ; whereupon the sage cursed him, in consequence of which his kingdom was reduced to a desert and a forest.

The Padmapurana says :—

यस्मात् स कृतवान् पापमीदृशं घोरसंमितम् ।

तस्मात् प्राप्नोति दुर्मेधाः पांशुवर्षमनुत्तमम् ॥

कुराजा देशसंयुक्तः सभृत्यवलवाहनः ।

पापकर्मसमाचारी वधं प्राप्नोति दुर्मेति ॥

समन्तादयीजनशते विषये चास्य दुर्मेति ।

वर्षते पांशुवर्षेण महता पाकशासनः ॥

सर्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमस्थावराणि च ।

सर्वेषां पांशुवर्षेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ॥

दण्डस्य विषयो यावत्तावदुपवनाश्रमं ।

पांशुवर्षमिवाकस्मात् सप्तरात्रं भविष्यति ॥

*

*

*

*

तस्य दण्डस्य विषयो विश्वशैलस्य सानुषु ।

शतो ह्यश्विनसा राम तस्मिन् वैधार्मिके कृते ॥

ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ॥

सीता । नेवे नीलीत्पले इव इति नेवनीलीत्पले, आमीलती नेवनीलीत्पले
यस्य स आमीलनेत्रनीलीत्पलः इषन्मुद्रितनयनेन्द्रीवरः । धरण्याः पृथिव्याः पृष्ठ-
मुपरिभागः इति धरणीपृष्ठम् तस्मिन् । निरुत्साहम् शीकाभिभवात् उत्साहस्य
अभावः सत्त्वभ्रंश इत्यर्थः तेन हेतुना निःसहं दुर्द्वलं सोढुं शक्नोतया दिवशं यथा तथा
इत्यर्थः विपर्यस्तः पतितः इत्यर्थः । उत्साहस्य अभावः इति निरुत्साहम् अर्थाभावे
अव्ययीभावः । यदवा नास्ति उत्साहः यस्मिन् तद् यथा तथा निरुत्साहम्, तच्च
तत् निःसहञ्चेति निरुत्साहनिःसहम् । कर्मधारयनिष्काहः । सुपसृपेति वा
समासः । न सहते सोढुं, शक्नोति तद् यथा तथा निःसहम् । सह रच् । वि + परि +
अस् + क्त (कर्मणि) = विपर्यस्त । अस्यति ; आस ; आस्यत् ।

तमसा । त्वमिति । ननु कल्याणि, त्वमेव जगत्पतिं सञ्जीवय पाणिः ते हि
प्रियस्पर्शः । तच्च एव भवः नियतः ॥ १० ॥

ननु भीः कल्याणि मङ्गलस्वभावे त्वमेव जगतः पतिं रामचन्द्रं सञ्जीवय मूर्च्छा-
पनोदनेन प्रत्युज्जीवय । तव पाणिः हस्तः प्रियः प्रीतिकरः स्पर्शः यस्य सः प्रियस्पर्शः
तवहस्तस्पर्शेन रामस्य निरतिशयसुखीदयो भविष्यति तदवशाच्च संजालाभी भविष्यति ।
तव तव पाणिस्पर्शे एव नान्यत् इत्येवकारार्थः भवः रामस्य प्रत्युज्जीवनरूपं चेमे नियतः
नियतः । तव पाणिस्पर्शेनैव अस्य चैतन्यसञ्चारः भवेत् अन्यैरुपादैस्तु स न सुकरः ।
नन्विति आमन्त्रणे अव्ययम् । प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु इत्यमरः । भवः
चेमेः संसारं सत्तायां प्राप्तिजन्मनोरिति मेदिनी । कल्याणशब्दात् 'वद्वादिभ्यश्चेति
डौप् । प्रियस्पर्शः पक्षे स्पर्शप्रियः । नि + यस् + क्त (कर्मणि) = नियत ।

सीता । रामसन्निधौ अनभ्यनुज्ञातगमनेन यदि किञ्चिदनिष्टमापतेत् तत्
प्रापतु । तथाप्यहं भगवत्याः वाक्यमनुतिष्ठामि ।

[सास्त्रया अस्त्रं मुञ्चत्या सृश्यमानः परासृश्यमानः आह्लादेन आनन्देन उच्छ्वासः
पुनः संजीवलम्भः तेन सह वर्त्तमानः इति साह्लादीच्छ्वासः अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबं
मयुषि शीणिते इति मेदिनी ।

सीता । वयाणां लोकानां समाहारः इति त्रिलोकी । समाहारद्विगुः । द्विगोः इति
अदन्ताद्विगोर्डीप् । त्रिलोकी एव इति त्रैलोक्यम् । स्वार्थे षच् । कचित् स्वार्थिकाः
प्रकृतेर्लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति क्लीबत्वम् । त्रैलोक्यस्य नाथः तस्य । त्रैलोक्यनाथस्य
विभुवनपतेः रामचन्द्रस्य ।

रामः । प्रश्नश्रोतनमिति । हरिचन्दनपल्लवानां प्रश्नश्रोतनं नु, निष्पीडितेन्दुकरकन्द-
लजः सेकः नु आतप्तजीवितमनःपरितर्पणः सञ्जीवनौषधिरसः इति प्रसिक्तः नु ॥ ११ ॥

हरिचन्दनस्य देवतरीः पल्लवानां किसलयानां प्रश्नश्रोतनं क्षरिती रसः नु किम्
मम हृदये प्रसिक्तः इति शेषः नु इति वितर्के । पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारि-

जातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः । इन्दोः चन्दस्य कराः
किरणाः तेषां कन्दलाः अङ्गुराः, कन्दलं त्रिषु कपोलेऽप्युपरागे नवाङ्गुरे इति मेदिनी,
निष्पीडिताः मर्द्दिताः इन्दुकरकन्दलाः तैभ्यः जायते इति निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजः ;
पञ्चम्यां जनेर्भः मर्द्दितसुधाकरांशुप्ररीहगलितः सेकः द्रुतकिरणसारः इत्यर्थः किं मम
हृदये निषिक्तः ; आतप्तं विरहतापात् सन्तप्तं यद् जीवनं मनश्चित्तञ्च तयोः परितर्पणः
तापनाशनः सुखप्रदश्च सञ्जीव्यते अनया इति सञ्जीवनी सा चासौ औषधिश्च इति
सञ्जीवनौषधिः, कर्मधारये पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, तस्याः रसः द्रवः मम हृदि हृदये
प्रसिक्तः धारया पातितः किमु । वसन्ततिलकं वृत्तम् । सर्व्वेषु नु वितर्के ।
सन्देहालङ्कारः ।

श्रुतिरचरणे इति धातोः भौवादिकात् ल्युट् श्रुतनम् । श्रुतीति ; श्रुतीतः ; श्रुतीतः ;
अश्रुतत्, अश्रुतीतीत् । निस् + पीड (चुरादि) + क्त (कर्मणि) = निष्पीडित ।
उनन्ति इति इन्दुः । उन्द + (उणादि) उ । उन्देरिच्चादेः । सिच् + घञ् =
सेक । सिच् + क्त = सिक्त । परि + तप् (णिच्) + ल्यु = परितर्पण ।

The doubt expressed in the 2nd foot of the verse is based on a bold stretch of the imagination of the poet.

स्पर्श इति । नियतं पुरा परिचितः मनसः सञ्जीवनः परिमीहनश्च स एष स्पर्शः,
यः सपदि सन्तापजां मूर्च्छां प्रतिहृत्य आनन्दनेन पुनः जडतां तनीति ॥ १२ ॥

नियतं नियतम् पुरा पूर्वं परिचितः संस्तुतः मनसः चित्तस्य क्लृप्तयोगलक्षणा
कर्मणि षष्ठी । सञ्जीवनः समुच्छ्वासनः परिमीहनः आनन्दसन्देहसमुत्पादनेन
विवशताजननश्च स एष स्पर्शः नूनमयं परिचितपूर्वः तापीपशमनः सीतायाः करस्पर्शः ।
यः स्पर्शः सपदि तत्क्षणे, स्पर्शक्षणे एव सन्तापजां शीकदावदाहज्यां मूर्च्छां नष्टचेष्टां
प्रतिहृत्य निरस्य निवार्य इति यावत् आनन्दनेन निरतिशयाह्लादविधानेन पुनः भूयः
जडतां हर्षजन्यां विह्वलतां तनीति विस्तारयति । सामानन्दपरवशं विह्वलेन्द्रियश्च
करोति इत्यर्थः । वृत्तम् पूर्ववत् । स्मरणानुप्राणितः निश्चयाख्योऽलङ्कारः ।

परि + चि + क्त (कर्मणि) = परिचित । नियतम् = surely, नि + यम् +
क्त (भावे) = नियत । सम् + जीव् (णिच्) + ल्यु = सञ्जीवन । परि + मुह
(णिच्) + ल्यु = परिमीहन । कृत्यचः इति शत्वम् । सम् + तप् + घञ् = सन्ताप ।
सन्ताप + जन् + उ = सन्तापज । प्रति + हन् + ल्यप् = प्रतिहृत्य । मूर्च्छा + अ(भावे)
= मूर्च्छा गुरोश्च हलः इति अप्रत्ययः । आङ् + नन्द (णिच्) + ल्युट् = आनन्दन ।
जडस्य मूढस्य भावः इति जडता ।

सीता । [साध्वसेन रामः प्रत्यभिज्ञातवान् इति भयेन उत्कम्पः ; तेन सह

বর্তমানং যথা তথা সমাধ্বসীতকম্পম্ অপস্থল্য, দূরং গতা] যত্ রামঃ দদানীমপি
নয়ি স্নিহ্যতি, মমস্বর্ণং বহুমন্যতে চ তদেব মে প্রমুতং সৌभाग्यम् ।

রামঃ । বত্সলযা স্নেহবত্যা সীতা দেব্যা অশ্রুপপন্নঃ অনুগৃহীতঃ । মম ইদৃশী
দৃশা বিলীক্য স্নেহাকটহৃদয়া সীতা সুভগস্বর্ণং পাণিনা মম গাভং সৃষ্টবতী কিম্
ইত্যর্থঃ ।

[নেপথ্যে]

অদ্য পঞ্চবসীদর্শনে প্রবলবেগে প্রজ্বলনোন্মুখ, হৃদয়াভ্যন্তরস্থিত হুঃখানলের ধূমরাগির
হায় মোহ আমাকে পূর্বেই আচ্ছন্ন করিয়া ফেলিতেছে ॥ ৯ ॥

হা প্রিয়ে জনকি,

তমসা । [স্বগত] গুরুজনেরাও বাহা আশঙ্কা করিয়াছিলেন এ তাহাই বলিতেছে ।
নীতা । [সমাধ্বস্ত হইয়া] হায় ! একি হইল !

[পুনর্বার নেপথ্যে]

হা, দেবি, দণ্ডকারখাবাসপ্রিয়নথি, বিদেহরাজপুত্রি !

[মুচ্ছিত হইলেন]

নীতা । হায়, হায়, এই হতভাগিনীর উদ্দেশেই নয়ননীলোৎপল ধ্রুং মুদ্রিত করিয়া
মুচ্ছিত হইলেন । হা কষ্টে, উৎসাহভঙ্গবশতঃ বিবশ হইয়া ধরণীপৃষ্ঠে পতিত হইলেন ।
প্রবতি, তমসে, রক্ষা করুন, রক্ষা করুন, আর্ঘ্যপুত্রকে বাচান ।

[তমসার চরণে নিপতিত হইলেন]

তমসা । হে কল্যাণি, তুমিই জগৎপতি রামচন্দ্রকে সঞ্জীবিত কর । তোমার
হস্তের স্পর্শ (তাহার) অতি প্রিয় ; ঐ স্পর্শেই তাহার সঞ্জীবনোপায় রহিয়াছে ॥ ১০ ॥

নীতা । বাহা হয় হউক । ভগবতী বাহা বলিতেছেন তাহাই করি । [সসম্মুখে
নিষ্কাশ]

[ভূমিতে নিপতিত, সাশ্রনয়ন নীতাকর্জুক স্পৃশ্যমান, আক্লাদবশতঃ পুনঃপ্রাপ্তচৈতন্য
ধর্মের প্রবেশ]

নীতা । [ঈষৎ হর্ষের সহিত স্বগত] ত্রৈলোক্যপতির জীবন পুনরাগত হইল বোধ
হইতেছে ।

রাম । আঃ ! একি ?

হরিচন্দ্রের পল্লবের রস কি আমার হৃদয়ে কেহ ঢালিয়া দিল ? অথবা ইন্দুকিরণাঙ্কুর
নন্দিত করিয়া তাহার দ্বারা আমার গাত্র নিষিক্ত করিল ? অথবা সমুত্তমজীবনও
হস্তের পরিতর্পণ সঞ্জীবনী ওষধির রস আমার হৃদয়ে প্রসিক্ত হইল ॥ ১১ ॥

চিত্তের সঞ্জীবন ও পরিমোহন এই স্পর্শ নিশ্চয়ই পূর্বপরিচিত (নীতার করস্পর্শ)
ইহা সদ্যঃ সম্ভাপনমিত্তক মুচ্ছা অপনোদন করিয়া আনন্দাতিশয়বিধানহেতু পুনর্বার
জীবনলাভ সম্পাদন করিতেছে ॥ ১২ ॥

সীতা। [ভয়বশতঃ উৎকম্পের সহিত, দূরে অপসারণ করিয়া] এক্ষণে আমার পক্ষে
ইহাই যথেষ্ট দৌভাগ্য।

রাম। [উপবিষ্ট হইয়া] স্নেহপূরবশ সীতাদেবী আমার প্রতি অনুগ্রহ করেন
নাই ত ?]

[*Behind the scenes.*]

A fainting fit first comes upon and envelopes me like a mass
of smoke of the fire of my grief lying concealed within, and about
to break forth violently into flames at the sight of Panchavati. (9)

Alas! My beloved Janaki!

Tamasa :—[*To herself.*] This is what was apprehended by his
respectable superiors.

Sita :—[*Recovering*] Alas! How is this!

[*Again behind the scenes.*]

Alas! My queen! my beloved companion during my residence
in the forest of Dandaka! Princess of Videha! [*Falls into a swoon*]

Sita :—Oh! woe! woe! calling out to me, a miserable wretch
that I am, he has indeed fallen into a swoon, with his blue lotus-
like eyes almost closed. Alas! Alas! he is stretched on the
surface of the ground, devoid of energy, and completely exhaust-
ed. Revered Tamasa, save, O, save my husband, bring him to
life again. [*Falls at her feet*].

Tamasa :—You yourself, O, auspicious one, bring the lord of
the world to life again. Your hand has indeed a delightful touch:
and thereon does the restoration of him to life certainly de-
pend. (10)

Sita :—Come what may, I will do as the revered dame says.
[*Exit in haste.*]

[*Then enter Rama lying on the ground, being touched by Sita
in tears, and reviving and cheering.*]

Sita :—[*To herself, slightly rejoicing.*] I think the life of the
lord of the three worlds has come back.

Rama :—Oh joy, what can it be! Is it the juice of the leaves
of the celestial Harichandana tree? or is it a sprinkling with the
juice of the sprouts of the rays of the moon squeezed out, or is this

ACT III.

153

the juice of the life-restoring herb, embalming my scorched life and soul, that is sprinkled over my heart ? (11)

This is surely the same, old, familiar touch, which revives and also overpowers the mind ; and which now removing instantaneously my swoon brought on by the anguish of sorrow, brings on again a stupor by giving rise to excessive joy. (12)

Sita :—[*Withdrawing with tremor and fear.*] This much is quite enough for me now.

Rama :—[*Sitting up.*] Can it be that I have been favoured by my affectionate queen Sita ?

सीता । मार्गिष्यति अन्विष्यति ।

सीता । न अभ्यनुज्ञातम् न अनुसोदितम् इति अनभ्यनुज्ञातम् तथोक्तं सन्निधानं समीपीपगमनम् इति अनभ्यनुज्ञातसन्निधानम् तेन हेतुना ।

तमसा । गङ्गादेवीप्रदत्तवरस्य शक्त्या वनदेवता अपि त्वां द्रष्टुं न शक्यन्ति, कुतः पुनर्महाराजो रामः । न दृश्या इति अदृश्या । दृश् + कप् (कर्मणि) ऋदुपधात् ऋक्लृप् चृतेः इति क्यप् ।

सीता । [मन्युना प्रणयाभिमानेन गदगदः वैस्वयम् कण्ठस्वरस्य जडता इत्यर्थः] तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा समन्युगदगदम् । मन्युर्देव्यैः क्रतौ क्रुधि । मदसम्पदपीडयैः वैस्वयम् गदगदं विदुः । गदगदः स्वरभङ्गः ।]

असदृशम् अयोग्यम् । वज्रमयी पापाणघटिता निहुरा इत्यर्थः । अन्यानि जन्मानि इति जन्मान्तराणि । मयूरव्यंसकादययेति समासः । तेषु । असम्भावितं अघटनीयमित्यर्थः अतएव दुर्लभं दुरवापं दर्शनं यस्य तस्य असम्भावितदुर्लभदर्शनस्य अन्यस्मिन् अपि जन्मनि यस्य पुनर्दर्शनलाभः आशंसाया अविषयीभूतः तस्य । मयि एवं स्नेहप्रायणस्य मामुच्चैरारटतः अस्य उपरि कथं निरनुक्रीशा निर्दया भविष्यामि नास्ति अनुक्रीशः दया युस्याः सा निरनुक्रीश । अनुक्रीशः कृपा शकं दया च करुणा घृणा इति हलायुधः ।

सीता । नास्ति कारणं हेतुः यस्मिन् तत् यथा तथा निष्कारणम् । निष्कारणं परित्यागी इति निष्कारणपरित्यागी । स्पृमुपेति समासः । परि + ल्यञ् + घिगुन् । तस्य अस्य अतर्कितोपनतेन सुव्यक्तविक्रवत्वेन च ईदृशेन दर्शनेन मम हृदयस्य चेतसः ईदृशः अनुबन्धः प्रवृत्तिः अवस्था इत्यर्थः तमहं सम्यक् अवधारयितुं न शक्नोमि ।

तमसा । तटस्थमिति । तव हृदयम् नैराश्यात् तटस्थं अपिच विप्रियवशात् त्वत्पुत्रम्, दीर्घे अस्मिन् विद्योगे भटिति घटनीचम्बितम्, इव, सौजन्यात् प्रसन्नचित्करुणैः गाढकरुणम्, अस्मिन् चक्षे प्रेम्णा द्रवीभूतम् इव ।

तव हृदयं नैराश्यात् पुनःसमागमाशविरहात् तटस्थम् उदासीनम् आसीत् रत्यादि-
भावविशेषेण अस्पृष्टमिवाभूत् । अपिच किञ्च विप्रियस्य निष्कारणपरित्यागरूपस्य
व्यलीकस्य वशात् कलुषं क्रीडावेगचुम्बितम्, सकोपमित्यर्थः आसीत् । ततः दीर्घं
द्वादशवर्षव्यापिनि अस्मिन् वियोगे जाते, भटिति द्राक् घटनेन घटनया वा अतर्कितोप-
पन्नेन पुनःसन्दर्शनेन इत्यर्थः उत्तम्बितं विस्मयात् स्मितं निश्चलमिव संवृत्तम् ।
सौजन्यात् निष्कारणपरित्यागिनीऽपि भर्तुः सुजनतादर्शनेन अनाविलप्रेम्णः प्रसादात्
हेतोः तवापि हृदयं प्रसन्नम् अपगतकालुष्यं सत् विमलं जातम् ; किञ्च दयितस्य
वत्सलस्य करुणैः शोकैः गाढा निविडा करुणा दया समवेदना इत्यर्थः यस्य तत्
गाढकरुणम् प्रबलया परदुःखप्रहाणेच्छया संस्पृष्टम् । एवं क्रमेण उद्यद्भिविलयं
गच्छद्भिश्च विविधैर्भाविः तव स्पृष्टं हृदयं अस्मिन् क्षणे इदानीं प्रेम्णा भर्त्तरि गाढानुरागेण
द्रवीभूतं विलीनम्, अनुरागपूरेण चुम्बितं सत् तव हृदयं गलितमिव । इत्युत्प्रेक्षा ।
शिखरिणीवृत्तम् ।

निर्गता आशा यस्मात् तत् निराशम् । तस्य भावः नैराश्यम् । निराश + धञ्
= नैराश्य । गुणवचनादित्वात् ष्यञ् । वियोगे इत्यत्र भावे सप्तमी भटितीत्ययस्य ।
घटयतेः युच् घटना । यद्वा घटधातोः ल्युट् घटनम् । उद् + सन्भ् (णिच्)
+ क्त (कर्मणि) = उत्तम्बित । उदः स्थासन्भोः इति सलीपः । सुजनस्य भावः
इति सौजन्यम् । सुजन + ध्यञ् । अद्रवः द्रवः भूतम् । इति द्रवीभूतम् अभूततश्चि-
त्विः । प्र + सद् + क्त (कर्त्तरि) = प्रसन्न । प्रिय + इमनिच् = प्रेम्ण । प्रेम्णा
इत्यत्र हेतौ तृतीया ।

N. B.—Notice how skilfully the poet describes the various emotions rising and disappearing in quick succession in the heart of Sita and how they soften down her mind and prepare the way for her love for Rama to reassert itself.

स्नेहार्द्रशीतलः ते स्पर्शः मूर्त्तः प्रसाद इव अद्यापि माम् आनन्दयति हे नन्दिनि,
त्वं पुनः क्व असि ॥ १४ ॥

स्नेहेन अनुरागेण आर्द्रः सिक्तः शीतलः तापीपशमनः ते तव स्पर्शः मूर्त्तः शरीरी
प्रसादः अनुग्रहः इव अद्यापि इदानीमपि अतीतिषु अपि बहुषु वर्षेषु माम् आनन्दयति
प्रीणयति ; हे नन्दिनि आनन्दविधाति त्वं पुनः क्व कुत्र असि वर्त्तसि । तवायमनुग्रहः
स्पर्शरूपेण अनुभूयते ; त्वं पुन न दृश्यसे । उत्प्रेक्षावद्धारः । मूर्च्छ + क्त = मूर्त्त ।
नन्दयति या सा नन्दिनी गृह्णदित्वात् णिनिः ।

सीता । स्नेहस्य सम्भारः राशिः इति स्नेहसम्भारः अगाधं अप्रमेयं यथा स्यात्
तथा दर्शितः प्रकटितः स्नेहसम्भारः यैः येषु वा ते अगाधदर्शितस्नेहसम्भाराः ।

उक्तायाः विलापवाक्यानि । येषां प्रत्ययेन येषु विश्वासवशात् । शल्यं जातमस्य
इति शल्यितः त्रणितः इत्यर्थः । निष्कारणेन निर्निमित्तेन परित्यागेन वर्जनेन शल्यितः
इति निष्कारणरित्यागशल्यितः जन्मलाभः जीवनमित्यर्थः । घृणितं क्लेशप्रायमपि
जीवनं बहुमतम् आहतम् । उपेक्षितं न शक्यते ।

रामः । अत्र प्रियतमा सीता कथनागच्छेत् । सङ्कल्पस्य सीताविषयकस्य
मनीष्यापारस्य सङ्कल्पः कर्म मानसमित्यमरः, अभ्यासः पुनः पुनरावर्तनम् तेन यत्
पाठवम् पटुत्वम् अनायासीत्पादनैपुण्यमित्यर्थः, तदेव उपादानं समवायिकारणं यस्य
स सङ्कल्पाभ्यासपाठवीपादानः । पुनः पुनः सीताविषयकचिन्तायाः परिशीलनेन
एवंविधः भ्रमः अनायासेन समुत्पन्नः इत्यर्थः ।

सीता । अभियोच्यते वत्सस्य समुद्धारार्थम् इमं वारणराजं कः अभियास्यति
आक्रमिष्यति इत्यर्थः । स्वराद्यन्तोपसर्गादिति आत्मनेपदम् अभिपूर्वः युञ्जि रभियाने
आक्रमणरूपेऽर्थे वर्तते । अभियोगः आद्रोभिभवः ।

रामः । वधूः पत्नी, वधूर्जाया स्तुषा च ; द्वितीया यस्य स वधूद्वितीयः
वधूसहचरः ।

वासन्ती । त्वर्थतामिति त्वरधातीः भावे लोट् । त्वरते ; तत्तरे, अत्वरिट् ।
जटायुना गृध्रराजेन अध्युषितं शिखरं गृह्णं इति जटायुशिखरम् तस्य दक्षिणेन
दक्षिणदिकस्थितेन सीतायाः तीर्थं जलावतारः इति सीतातीर्थम् तेन गोदावरीं नदी-
मवतीर्थं श्रवणं गोदावरीजलप्रदेशे सन्निकृष्टी भूत्वा देव्याः सीतायाः पुत्रं सम्भावयतु ।
साहाय्यदानेन अनुगृह्णातु । येन जलावतारेण सीता गोदावरीमवगाहते स्रमः
सीतातीर्थमिति प्रसिद्धिं गतः । योनौ जलावतारेच मन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यचेने
तथा पात्रे तीर्थं स्याददर्शनेष्वपि इति हलायुधः । जटायुशिखरिदक्षिणेन इति पाठे
जटायुना शिखरस्य समान्यवात् शिखरिणः पर्वतस्यापि जटायुशिखरी इति संज्ञा जाता ।

गीता । शंभु, शम्भु, आर्षाभूज कि आम्नाके अवेषण करिवेन ।

राम । आच्छा, अन्नमकान करिषा देखि ।

गीता । भगवति तमसे, आमरा दूरे याई ; यदि ईनि आम्नाके देखिते पान, ताहा
इहेले तांहास आदेश बाठोत मनीषे आगमनेर निमित्त मश्राज्ज अमात्र उपरि अधिक-
तर कूपित इहेवेन ।

तमसा । बस, तूमि भागीरथीर वरप्रभावे वनदेवतादिगैरु अदृष्ट ।

गीता । हा, ईहा बटे ।

राम । हा प्रिये, जानकि !

गीता । [प्रणयाभिमानवशतः गद्गदशब्दे] आर्षाभूज, एकरूप बाका ए अवशार
उपयुक्त नहे । [अश्रुविसर्जन करिषा] अथवा जन्माष्टरे वांशार दर्शननाभ असम्भव,

এই হৃৎভাগিনীর প্রতি বৎসল হইয়া যিনি এইরূপ বিলাপ করিতেছেন, সেই স্বামীর প্রতি কেন বজ্রময়ীর স্থায় নির্দয় হইব। আমি ইহার হৃদয় জানি, ইনিও আমার হৃদয় জানেন।
রাম। [সকলদিকে দৃষ্টিপাত করিয়া নির্বেদের সহিত] হায়, এখানে কেহই নাই।

সীতা। ভগবতি তমসে, সেইরূপে বিনা কারণে পরিত্যাগকারী ইহার ঈদৃশ এই অবস্থা দেখিয়া আমার হৃদয়ের যে কি অবস্থা তাহা বুঝিতে পারিতেছি না।

তমসা। আমি বুঝিতে পারিতেছি, বৎসে, আমি বুঝিতে পারিতেছি। তোমার হৃদয় নৈরাশ্রহেতু উদাসীন ছিল, এবং অনিষ্টাচরণবশতঃ কোপকলুষও ছিল; এই দৌরবিরহাবস্থায় হঠাৎ সন্দর্শন ঘটায় বিষ্ময়ে নিশ্চল ও স্তিমিত হইয়া পড়িল। তদনন্তর স্বামীর সৌজ্ঞদ্যদর্শনে প্রসন্ন হইল, এবং স্বামীর শোকসন্দর্শনে গাঢ় করুণায় পূর্ণ হইল। উচ্ছলিতপ্রেমের আবেগে এক্ষণে যেন দ্রবীভূত হইয়াছে ॥ ১৩ ॥

রাম। দেবি, তোমার এই স্নেহার্জশীতল স্পর্শ মূর্তিমান্ন অনুগ্রহের স্থায় আমাকে এখনও আত্মাদিত করিতেছে; কিন্তু হে আনন্দদায়িনি, তুমি কোথায়? ॥ ১৪ ॥

সীতা। অগাধস্নেহরাশির পরিচায়ক, আনন্দপ্রাবী, আরাধ্যপুত্রের এই বিলাপবচন শুনি শ্রবণ করিলাম; এই বাক্যে প্রত্যয়বশতঃ, আমার জন্মলাভ অকারণে পরিত্যাগ হেতু শলাবিন্দু ও যন্ত্রণাময় হইলেও বহমানের পাও।

রাম। অথবা প্রিয়তমা এখানে কিরূপে আসিবেন? নিশ্চয়ই পুনঃ পুনঃ করুনার পরিশীলন জন্ত পটুতাহেতু রামের এইরূপ ভ্রম সমুৎপন্ন হইয়াছে।

[নেপথ্য]

কি বিপদ। কি বিপদ।

[যে করিশাবক সীতাদেবীর স্বহস্তধৃত ইত্যাদি শ্লোকের পূর্বোক্ত পঠিত হইল]

রাম। [সশোক ও উৎকণ্ঠিত ভাবে] সেই বৎসের কি হইয়াছে?

[পুনর্বার নেপথ্য]

বধুর সহিত জলবিহারনিরত ইত্যাদি উত্তরোক্ত পঠিত হইল।

সীতা। কে এক্ষণে দুঃখদ্রবদপতিকে আক্রমণ করিবে?

রাম। বধুর সহিত জলকেলিপরায়াণ, প্রিয়ার সেই পুত্রকে অভিভব করিতে উদ্যত সেই হুরাস্ত্রা কোথায়? [উত্থান করিলেন]

[প্রবেশ করিয়া]

বাসন্তী। [সমস্ত্রমে] এ কি? দেব রঘুপতি!

সীতা। এ কি? আমার প্রিয়সখী বাসন্তী!

বাসন্তী। দেব আপনার জয় হউক, আপনার জয় হউক।

রাম। [অভিনিবেশ সহকারে অবলোকন করিয়া] এ কি? দেবীর প্রিয়সখী বাসন্তী!

বাসন্তী। দেব, সূত্র হউন, সত্ত্ব হউন। এখান হইতে জটায়ু শিখরের দক্ষিণ-দিকস্থিত সীতাভীর্ষ দিয়া গোদাবরীতে অবতরণপূর্বক দেবীর পুত্রকে পরিত্যাগ করুন।

সীতা। হা তাত, জটায়ু, আপনার অভাবে আজ জনস্থান শূন্য।

ACT III.

157

Sita :—O ! dear ! dear ! Will my husband seek me ?

Rama :—Well ; let me see.

Sita :—Revered Tamasa, let us retire. If, however, he sees me, then he will be very angry with me for having thus approached him without permission.

Tamasa :—Dear child, through the power of the boon granted by Bhagirathi, you have become invisible even to the deities of the wood.

Sita :—O Yes, I remember it, it is so.

Rama :—O my dear Janaki !

Sita :—[*With choked or stifled voice on account of anger due to wounded feelings.*] My lord, these words are inconsistent with what has taken place ; [*with tears*] or rather, why should I with an adamant heart be pitiless towards my husband whose sight again it would be impossible to attain even in other births, and who is uttering these words being affectionately disposed towards me, an unfortunate wretch that I am ? I know his heart, and he knows mine.

Rama :—[*Looking all around, with despondency.*] Alas ! There is none here !

Sita :—Venerable Tamasa, I do not understand what is the state of my feelings on seeing him in such a plight, though he abandoned me in that manner without any cause.

Tamasa :—I understand it, my child, I understand it. Indifferent on account of despair, and also agitated and perturbed by reason of the injury (received), then stupefied (with surprise) on account of the sudden meeting after a long separation, your heart has become calm and free from agitation at the goodness (of your husband), and filled with deep pathos by the affliction of your husband, and is now melting, as it were, with love. (13)

Rama :—My Queen,—This cool touch of yours, drenched with affection, gladdens me even now like your graciousness incarnate ; but where are you, the source of my delight ? (14)

Sita :—I hear the same utterances of my husband, manifesting an unfathomable depth of affection and pouring a flood of joy,

in virtue of my faith in which this existence of mine, though thorny and full of torture on account of this abandonment without cause, is dear to me.

Rama :—Or whence could my beloved be here ? surely this is a delusion of Rama caused by the readiness due to constant indulgence in thoughts and reveries (about her.)

[*Behind the scenes.*]

What a calamity ! what a calamity ! [*The first half of the verse purporting the same young elephant...is read.*]

Rama :—[*With pathos and eagerness.*] what is the matter with that child [of ours] !

[*Again behind the scenes.*]

[*The second half of the same verse purporting while sporting in the water with his consort—is read.*]

Sita :—Who will now attack (that wild elephant) ?

Rama :—Where is that mischievous wretch who attacks the child of my beloved, while he is in the company of his mate ?

[*Rises up.*]

[*Enter Vasanti.*]

Vasanti :—[*In flurry.*] How ! His Majesty Rama !

Sita :—How ! My dear friend Vasanti !

Vasanti :—Victory, victory to your lordship,

Rama :—[*Marking carefully*] How ! Vasanti, the dear friend of my queen !

Vasanti :—Quick, quick ! Your Majesty, descending down to the Godavari by the bathing ghat of Sita which is to the right of the peak of Jatayu, let your majesty help the fondling of the queen.

Sita :—Alas ! father Jatayu, without you Janasthana is dreary and lonely.

रामः । हृदयं मर्म्म जीवस्थानं हिन्दन्ति भिन्दन्ति इति हृदयमर्म्मच्छिदः यद्वा हृदयस्य मर्म्माणि हिन्दन्ति इति हृदयमर्म्मच्छिदः छिदेः क्तिप् । कथायाः उद्घाताः उपन्यासाः इति कथोद्घाताः जटायुशिखरमित्यनेन शकुनराजस्य जटायोः सीतार्थं प्राणपरित्यागः सीताहरणञ्च इत्यादयः पूर्ववृत्तान्ताः स्मृतावारुढाः महतीं वेदनां

जनयन्ति इत्यर्थः । स्यादभ्यादानमुदघात आरम्भः इत्यमरः । उट् + हन् + घञ् = उदघात ।

तमसा । ऐश्वर्यं प्रभावः इत्यर्थः । सर्वदेवताभ्यः इत्यत्र पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी आशङ्कसी संशयाकुला भवसि । कुतः इयं विचिकित्सा इत्यर्थः ।

वासन्ती मोदस्व हृष्य, आनन्दं अनुभव । मुट् + लोट् स्व = मोदस्व । मोदते ; मुमुदे ; अमोदिष्ट । मुदितः । विजयः अस्य अस्ति इति विजयी तेन । मत्वर्थीयः इति । विजयताम् इति विपराभ्यां जे रित्यात्मनेपदम् ।

रामः । दिष्टेति तृतीयान्त प्रतिरूपकमव्ययम् ।

येनेति । हे सुतनु, उदगच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्गुरेण येन ते कर्णपूरात् लवलीपल्लवः व्याकृष्टः सः अयं तव पुत्रः मदमुचां वारणानां विजेता तरुणे वयसि यत् कल्याणं तस्य भाजनं जातः ॥ १५ ॥

सु शोभना तनूः यस्याः सा सुतनूः तत्सम्बुद्धौ सुतनु नदीत्वात् ङस्वः । स्त्रियां मूर्तिं तनुस्तनूः इत्यमरः, विसस्य मृणालस्य किसलयानि इति विसकिसलयानि तद्वत् स्निग्धाः इति विसकिसलयस्निग्धा उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । उदगच्छन्तः आविर्भवन्तः विसकिसलयस्निग्धाः दन्ताङ्गुराः दशनप्ररीहाः यस्य स उदगच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्गुरः, तेन उन्मीलनमृणालाङ्गुरकीमलधवलदशनप्ररीहेण येन करिशावकेन ते तव कर्णपूरात् कर्णभूषणात् लवलीलताविशेषः तस्याः पल्लवः इति लवलीपल्लवः कर्णावतंसीकृतं लवलीकिसलयम् इत्यर्थः अवयवावयविभावकल्पनया अपादानत्वनिर्वाहः, कर्णमूलादिति पाठे कर्णान्तिकात् भूषणीकृतः लवलीपल्लवः इत्यर्थः, व्याकृष्टः लौल्यात् युग्माद्येण भक्षणार्थं गृहीतः, सः अयं तव पुत्रः पुत्रकृतकः तरुणो वारणः मदं दानवारि मुञ्चति ये ते मदमुचः मदसाविणः, मुञ्चतेः क्तिप्, तेषां मदमुचां मदमत्तानां दुर्जयानामिति भावः वारणानां मातङ्गानां विजेता अभिभविता तरुणे वयसि यौवने यत् कल्याणं अशेषमङ्गलसाधनत्वात् सञ्चया एषणीयमित्यर्थः वलशालित्वमिति तात्पर्यम्, तस्य भाजनमाख्यदं पावमिति यावत् जातः संवतः । महावलीऽयं जातः सर्वथा अभिनन्दनीय इति भावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ।

वि + जि + लृच् = विजिह । वारणानाम् इति कृदयोगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । वारयन्ति परवलानि इति वारणाः नन्द्यादित्वात् ल्युः । वि + आङ् + कृप् + क्त (कर्मणि) = व्याकृष्ट । भाजनमित्यजहस्त्रिङ्गम् । अतः लिङ्स्य स्मातन्त्रम् । भाजनं योग्यपात्रयोरिति मेदिनी । अजति गच्छति इति वयः । अज् + अमुन् = अजेर्वीभावः ।

सीता । सौम्यं मधुरं दर्शनं आकृतिरित्यर्थः यस्याः सा सौम्यदर्शना मधुराकृतिः
तया अनया करिष्या सह अवियुक्तः मिलितः भवतु । Herself keenly feeling
the pangs of separation, Sita does not wish that other creatures
should feel the same.

रामः । कान्तायाः पत्न्याः अनुवृत्तिः अनुवर्त्तनम् चित्ततीक्ष्णम् इत्यर्थः तव विषये
चातुर्यम् नैपुण्यं वैचक्षण्यमित्यर्थः शिञ्चितम् । चतुरस्य भावः चातुर्यम् । चतुर +
यञ् । चत् + उरच् = चतुर । मन्दिवाशिमथिचत्तिचङ्गाङ्गिभ्यः उरच् ।

लीलिति । यत् स्नेहात् (इति सर्व्वेणान्वयः) लीलोत्खातमृणालकाण्ड-
कवलच्छेदेषु पुष्पत्पुष्करवासितस्य पयसः गण्डूषसंक्रान्तयः सम्पादिताः, शीकरिणा
करेण सेकः कामं विहितः विरामे पुनः अनरालनालनलिनीपचातपत्वं धृतम् ॥१६॥

यत् यस्मात् स्नेहात् प्रियायां अनुरागातिशयात् हेतोः लीलया क्रौडारसेन उत्खाताः
उन्मूलिताः उत्पाटिता इति यावत् मृणालानां विसानां काण्डाः सत्त्वाः तेषां कवलाः
यासाः तएव वा कवला इति लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलाः यासस्तुकवलाः
पुमानित्यमरः । तेषां क्तेषु सत्सु अवसाने इत्यर्थः मृणालसम्बन्धकवलादानादनन्तरमित्यर्थः
भावे सप्तमी यद्वा मृणालकाण्डकवलानां क्तेषु खण्डेषु सच्छिद्रेषु भक्षणार्थं दत्तेषु
मृणालखण्डेषु अधिकरणे सप्तमी पुष्पानि प्रस्फुटितानि पुष्कराणि पद्मानि, पुष्करं
खेडम्पद्मयोरिति मेदिनी, तैः वासितस्य सुरभीकृतस्य पयसः जलस्य गण्डूषसंक्रान्तयः
गण्डूषस्य यावता परिमाणेन मुखपूरणं भवति तत्परिमाणस्य गण्डूषो मुखपूरणमिति
हेलायुषः । सङ्क्रान्तयः सङ्क्रमणानि सञ्चाराः सम्पादिताः कृताः । शीकराः चूद्राः
जलकणाः विद्यन्ते यस्मिन् तेन शीकरिणा जलकणवर्षिणा करेण युग्मादखण्डेन सेकः
कामं पथ्याप्तं यथा तथा विहितः कृतः, प्रियायाः तापशान्तये सर्व्वगादेषु जलकणाः
करेण अभिवृष्टाः, एतेन धारायन्त्रविमुक्तपयः कणस्नानसमाधिर्व्यज्यते । विरामे पयः कण-
सेकावसाने पुनः भूयोऽपि तापीपशमाय अनरालम् अवक्रं ऋजु इति यावत् नालं
दण्डो यस्य तत् अनरालनालम् ऋजुदण्डं नलिनीपत्वं पद्मपत्वं तदेव आतपत्रम् कृतं
धृतम् करिष्याः मूर्द्धोपरि विततम् । अतः प्रियाचित्तानुरञ्जनमनेन शिञ्चितम् इति
पूर्व्वेण अन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

उद् + खन् + क्त (कर्मणि) = उत्खात । खनति ; चखान ; अखनीत्
..... + ल्यप् = उत्खाय । खनते ; चख्वे ; अखानीत् अखनिष्ट
काण्डोऽस्त्रीदण्डवाणार्ध्ववगीवसरवारिषु इत्यमरः ।

पुष्प + शट् = पुष्पात् । पुष्पाति । वासयतेः चौरादिकात् कर्मणि क्तः । क्रीवे
वासितम् । सम् + क्रम् + क्तिन् = सङ्क्रान्ति । अरालं वृजिनं जिह्वम् अर्भिमत्

कुञ्चितं नतम् । आविहं कुटिलं भुग्नं वेङ्कितं वक्रमित्यपि इत्यमरः । आतपात्
 त्रयते यत् यत् आतपवम् । आतप + त्रै + क = आतपव ।

सीता । एतावता एतत्परिमाणेन कालेन समयेन, एभिर्वर्षैरित्यर्थः । अपवर्गे
 तृतीया । कीदृशी जातौ तयोर्वयोवस्था कीदृशी इत्यर्थः ।

सीता । निरन्तरम् अविरतम् । नास्ति अन्तरमवकाशः यस्मिन् तत् । अत्यन्त-
 मयोगे द्वितीया । क्रियाविशेषणे वा द्वितीया । आश्रयपुत्रेण स्वाभिना विरहः वियोगः
 इति आश्रयपुत्रविरहः । पुत्राभ्यां विरहः इति पुत्रविरहः । प्रतिकूलभाग्यवशात्
 पत्या पुत्राभ्यां च समं युगपदेव वियोगः ।

तमसा । भवितव्यस्य भावः इति भवितव्यता भावानामवगम्यन्माविता । कृत्यलुटी
 बहुलम् इति भवतेः कर्त्तरि तव्यप्रत्ययः । भवितव्यम् अवगम्यन्मावि वन्तु ।

सीता । प्रभूतं प्रसवः अस्ति अस्याः इति प्रभूता । अश्रं आदित्वाद् । यद्वा
 विवक्षया अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः स्त्रियां टाप् प्रभूता । मया इति गम्यमानसाधन-
 क्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया । ईषत् मनाक् विरलैः कोमलैः मुकुमार्तैः धवलैः
 कुन्दकोरकशुभैः दशनैः दन्तैः उज्ज्वलौ द्योतमानौ अनियतरुदितस्मित वशादितिभावः
 कपोलौ गण्डौ यस्मिन् तत् ईषदविरलकीमलधवलदशनोज्ज्वलकपोलम् ईषदनिविड-
 मुकुमारशुभदन्तीदृशितमानगण्डम् । काकली मूकः कलः काकली तु कले मूके इत्यमरः ।
 ईषत् कलः इति काकली । कीरौषदर्थे इति कादेशः । गौरादित्वात् डीप् । कु +
 कल + डीप् = काकली, काकलीच विहसितं च ते काकलीविहसिते ; अनुवहे
 निरन्तरं प्रसक्ते मुग्धे मनीहरे काकलीविहसिते यस्मिन् तत् अनुवहमुग्धकाकली-
 विहसितम् अनारतप्रसक्तेषु कलहास्यमुखरमधुरम्, निवडाः संयताः काकशिखण्डकाः
 काकपक्षाः यत तत् निवहकाकशिखण्डकम् संयतकाकपक्षधरम्, अमले वियुङ्गे
 मुखपुण्डरीके, मुखपद्मे तयोः युगलं इदम् इति अमलमुखपुण्डरीकयुगलम्,
 मोज्ज्वलाननकमलद्वयम् आश्रयपुत्रेण यतः न चुम्बितम् अतः मे प्रसवक्लेशः विफलः जातः
 इत्यर्थः । उक्तम् च क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते इति । मुखे पुण्डरीके इव
 इति मुखपुण्डरीके । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । शिखण्डशब्देनैव इष्टसिद्धौ
 काकशिखण्डक इति प्रयोगे काकशब्दस्य निरर्थकत्वम् । काकपक्षः शिखण्डकः इत्यमरः ।
 अनु + वन्ध + क्त (कर्मणि) = अनुवह । वध्नाति ; ववन्ध ; अभान्तसीत् । वि +
 हम् + क्त (भावे) = विहसित ।

तमसा । देवतानां प्रसादात् अनुग्रहेण अस्तु परिचुम्बितं भवतु इति आशिषि लोट् ।

सीता । अपत्ययोः पुत्रयोः संस्मरणेन आध्यानेन, उच्छसितौ स्त्रीतौ प्रसुतौ
 वरत्कीरौ स्तनौ यस्याः सा उच्छसितप्रसुतस्तनी । अपत्यस्नेहाद्वलददुग्धधारयत्-

पयोधरा तयोः पुत्रयोः जनकस्य सन्निधानेन समीपे अवस्थानेन च क्षणं सुहृत्तमं संसारिणीं गृहस्थधर्ममाचरन्ती इव जाता । अन्यापि गृहिणी पत्युः सन्निधौ वत्तमाना पुत्रस्नेहेन चरितस्तनी भवति ।

संसारः विद्यते अस्याः इति संसारिणी । संसार + इनि = संसारिन् स्त्रियां डीप् । सम् + स्मृ + ल्युट् = संस्मरण । उत् + श्स् + क्त (कर्त्तरि) = उच्छ्रित । प्र + स्मृ + क्त (कर्त्तरि) । कर्मणः अविवक्षातः अकर्मकात् कर्त्तरि क्तः । त्वीति, सुणाव ; अस्मावीत् ।

तमसा । प्रसूयते इति प्रसवः (कर्मणि अप्) अपत्यम् । प्रकर्षस्य उत्कर्षस्य अतिशयस्येति यावत् पर्यन्तः सीमा इति प्रकर्षपर्यन्तः । स्नेहस्य वात्सल्यस्य प्रकर्षपर्यन्तः पराकाष्ठा इत्यर्थः । पितोः स्नेहः परां कीटिमधिश्रयन् अत्र सञ्चरती भवति । जनन्याः जनकस्य च स्नेहास्पदत्वात् अपत्यं खलु तयोर्हृदये खस्मिन् दृढं निवध्नाति । अतएव तत् दम्पत्योः हृदययोर्वन्धनग्रन्थिरिव भवति । अन्योन्यस्य परस्परस्य संश्लेषणं संयोगसाधनम् । सम् + श्लिप् + ल्युट् (करणे) = संश्लेषण ।

अन्तःकरणेति । स्नेहसंश्रयात् दम्पत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य अपत्यमिति अयम् एकः आनन्दग्रन्थिः वध्यते ॥ १७ ॥

स्नेहस्य उभयोरेव जायापत्योः वात्सल्यस्य संश्रयात् सम्पर्कात् एकास्पदत्वात् इत्यर्थः दम्पत्योः भार्याभर्तृः अन्तःकरणतत्त्वस्य चित्तरूपपदार्थस्य अपत्यम् इति अयम् एकः अद्वितीयः आनन्दग्रन्थिः आनन्दमयः ग्रन्थिः वन्धनं वध्यते संयम्यते विधाता इति शेषः । अपत्यरूपेण वन्धनेन जम्पत्योः हृदये अन्योन्येन सम्बध्यते । तच्च वन्धनम् आह्लादमयम् । अपत्यजन्मना दम्पत्योः प्रेम नितरामुपचीयते इति भावः । तथाचीकम् कालिदासेन रथाङ्गनाक्षीरिव भाववन्धनं बभूव यत् प्रेम परस्पराश्रयम् । विभक्तमप्येकमुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरिपर्यचीयत । जाया च पतिश्च तौ दम्पती, जम्पती, जायापती । जायायाः दम्भावो जम्भावश्च वा निपात्यते । न पतन्ति पितरः अनेन जातिरिति अपत्यम् । नञ् + पत् + यत् । वन्ध + कर्मणि लट् वध्यते ।

वासन्ती । अतरुणेति—अचिरोद्गतमुग्धलीलवर्हः उच्छिखः मणिमुकुटः इव स एष शिखण्डो वधूसखः अतरुणमदताण्डवीत्सवान्ते कदम्बे स्वयं नदति ॥ १८ ॥

अचिरं उद्गतानि उत्पन्नानि मुग्धानि मनीहराणि लीलानि चञ्चलानि वह्नीणि पिच्छानि यस्य सः अचिरोद्गतमुग्धलीलवर्हः ; लीलथलस्रट्शयीः पिच्छवर्हेनपुंसके इति चामरः, अतः उद्गताः शिखाः प्रभाः यस्य स उच्छिखः उन्मयूखजालमणिमयः मुकुटः इति मणिमुकुटः इव ; शाकपार्थिवादिबत्समासः कलापचन्द्रकाणां विसारिभिः भास्वरैः प्रभापटलैः पद्मरागेन्द्रनीलमरकतादीनां स्फुरद्रश्मिजालैः समुत्पललीमुकुट इव प्रतीयमानः इत्यर्थः स एष प्राक् सीतादेव्या वक्षितः अयं शिखण्डो

কলাপী বধ্বা: সখা ইতি বধূসখ: রাজাহ: সখিম্বষ্টচ্ পন্না সঙ্ঘিত: অতরুণেন
 প্রবর্জনে মহতা ইত্যর্থ: সর্দেণ সত্বজবিকারেণ য: তাণ্ডবরূপ: উত্কটনৃত্যরূপ: উত্সব:
 প্রমীদাতিশয়: তস্য অন্তে অবসানে কদম্বে বচি স্বয়ম্ আত্মনা নদতি বিরীতি।
 নয়ুরী তু ন নদতি ইতি দ্যোতয়িতুন্ স্বয়মিল্যুপাত্তম্। পুথিতায়াবৃত্তম্। অযুজি
 নয়ুগ রৈফলী যকারী যুজি চ নজৌ জরগায় পুথিতায়া ইতি লক্ষণম্। উপমালঙ্কার:।
 তাণ্ডবং নটনং নাত্যং লাস্যং নৃত্যচ নর্তনে ইত্যমর:। তণ্ডুনা শিবানুচরণে প্রোক্তম্।
 ইতি তাণ্ডবম্। তণ্ডু + অণ্। উত্ + সু + অণ্ = উত্সব। শিখণ্ড: কলাপ:
 বিদ্যতি অস্য ইতি শিখণ্ডী। শিখণ্ড + ইনি।

রাম। আহা! এই সকল কপার উল্লেখে হৃদয়ের নশ্বরান ছিন্ন হইয়া যায়।

বাসন্তী। দেব, এই দিকে আস্থন, এই দিকে আস্থন।

সীতা। ভগবতি, সত্য সত্যই কি বনদেবতাও আমাকে দেখিতে পাইবেন না?

তমসা। বৎসে, সকল দেবতা অপেক্ষা গন্ধাদেবীর ঐশ্বর্য ও শক্তি অধিক। তুমি
 কেন আশঙ্কা করিতেছ?

সীতা। তবে ইহাদিগের অনুসরণ করি। [উভয়ে অগ্রসর হইলেন]।

রাম। [গমন করিয়া] ভগবতি, গোদাবরি, আপনাকে নমস্কার করি।

বাসন্তী। [নিপুণভাবে অবলোকন করিয়া] দেব, দেব, আনন্দিত হউন। এ
 দেখুন দেবীর পুত্র জয়লাভ করিয়া পত্নীর সহিত বিচরণ করিতেছে।

রাম। বৎস, বিজয়শ্রী দ্বারা অলঙ্কৃত হও।

সীতা। ওমা! সেই করিশাবক এমন হইয়াছে!

রাম। দেবি, তোমার বড় ভাগ্য।

হে স্ততনু, যুগলাঙ্গুরসদৃশক্ষিগুণ্ডদন্তমুকুলোন্মাদে পরিশোভমান বে করিশাবক
 তোমার কর্ণপূর হইতে লবলীপল্লব আকর্ষণ করিয়াছিল, তোমার পুত্র সেই হস্তী অদ্য
 মদপ্রাবী হস্তিপতিকেও জয় করিতে সমর্থ হইয়া যৌবনে বাহা অশেষ মঙ্গলের
 নিধান সেই শক্তির আশ্রয় হইয়াছে ॥ ১৫ ॥

সীতা। দীর্ঘায়ু: বৎস এই মধুরাকৃতি বধু হইতে অবিযুক্ত হইয়া কালতিপাত
 করুক।

রাম। সখি, বাসন্তি, দেখ, দেখ, বৎস পত্নীর চিত্তানুরঞ্জনেন নিপুণতাও লাভ
 করিয়াছে। অনায়াসে উৎপাটিত যুগলশুষ্ক গ্রানরূপে প্রদান করিয়া, বিকসিত পদ্ম-
 সৌরভে সুবাসিত জলের গণ্ডুষ (শুণ্ডাগ্রদ্বারা বধুর মুখমধ্যে) ঢালিয়া দিতেছে।
 শুণ্ডদ্বারা জলকণা বর্ষণ করিয়া (উহার গাত্র) পর্যাপ্তভাবে সিক্ত করিয়া দিতেছে, এবং
 সেকান্তে অবক্রনাল নলিনীপত্ররূপ ছত্র (উহার মস্তকে) ধারণ করিতেছে ॥ ১৬ ॥

সীতা। ভগবতি তমসে, এই করিশিশু এইরূপ হইয়াছে। জানিনা এত দিনে
 তাহার, কুশ ও লব, দেখিতে কিরূপ হইয়াছে।

তমসা। এ যেমন হইয়াছে তাহারাও সেইরূপ হইয়াছে।

সীতা। আমি এমনই মন্দভাগিনী যে আমার কেবল নিরন্তর স্বামিবিরহ বটিকা
তাহা নহে, পুত্রদিগেরও সহিত বিরহ বটিকা ছে।

তমসা। ভবিতব্যতা এইরূপ।

সীতা। প্রসব করিয়াই বা আমার কি ফল হইয়াছে? যেহেতু আমার পুত্রদ্বয়ের
তাদৃশ ঈষদ্বিরল কোমলধবলদশনপঙ্ক্তিসনাথ, সমুজ্জলকপোলশোভিত, নিরন্তরপ্রবৃত্ত
মনোহর কাকলীওহান্তমুখর, কাকপক্ষধর অমলমুখপুণ্ডরীকযুগল আর্ধ্যপুত্রকর্তৃক
চুষিত হইল না।

তমসা। দেবতাদিগের অনুগ্রহে তোমার পুত্রদ্বয়ের বদনকমল তোমার পতিকর্তৃক
চুষিত হউক।

সীতা। ভগবতি তমসে, পুত্রদ্বয়ের অরণবশতঃ আমার উচ্ছ্বসিত স্তনদ্বয় হইতে
দুগ্ধধারা ক্ষরিত হইতেছে, এবং তাহাদিগের জনকও এখানে সন্নিহিত, অতএব আমি
ক্ষণকালের জগ্ন সংসারিণী হইয়াছি।

তমসা। এ বিষয়ে আর অধিক কি বলিব। স্নেহের উৎকর্ষের সীমা অপভো
অভিব্যক্ত হইয়া থাকে। সন্তান মাতাপিতার দৃঢ়বন্ধনস্বরূপ। বিধাতা সন্তানরূপ
আনন্দময় একটি গ্রন্থি দ্বারা দম্পতীর অন্তঃকরণরূপ পদার্থ দুইটিকে বন্ধন করিয়া দেন।
কারণ সন্তান উভয়েরই স্নেহের আশ্রয় ॥ ১৭ ॥

বাসন্তী। দেব, এদিকে দৃষ্টিপাত করুন।

অচিরোদ্যত মনোহর চক্লপুচ্ছশোভিত, উন্মগ্নমণিমুকুটের স্থায় দীপ্যমান এই সেই
ময়ূর নিজ পত্নীর সহিত প্রভূত হর্ষে উন্নত নৃত্য করিয়া কদম্বতরুশাখায় কেকাশ্বিনী
কারিতেছে।

সীতা। [কৌতূহলাভ্যন্তচিত্তে অশ্রুবিসর্জন করিয়া] এ সেই!

Rama :—Alas ! These references to former events are indeed
cutting to the very core of my heart.

Vasanti :—This way, my lord, this way.

Sita :—Holy dame, is it indeed true that even the Sylvan
deities do not see me?

Tamasa :—My child, superior is the power of the goddess
Bhagirathi to that of all other deities. Why do you doubt it?

Sita :—Let us then follow them ; [*they both walk on.*]

Rama :—[*Advancing.*] Holy Godavari, my salutations to
you.

Vasanti :—[*Marking attentively.*] Rejoice, my lord, at the
victory won by the son of queen Sita, with his consort.

Rama :—Be victorious, my long-lived child.

Sita :—Oh ! He has grown up thus !

ACT III.

165

Rama :—My queen, luckily: do you prosper ; that same child of yours, O you of a beautiful shape, who with budding teeth smooth and glossy like the sprout of a lotus root pulled off the leaf of the Lavali creeper from your ear (in which it was put as an earring)—that same young elephant has now become the conqueror of excited elephants shedding ichor ; and had become the possessor of what is a blessing in the youthful age. (15)

Sita :—May he live long, without being separated from this elephantess of graceful appearance.

Rama :—Look, my dear friend Vasanti, look, my child has also learnt the art of pleasing his wife.

Since, out of affection he has made mouthfuls of water scented by blooming lotuses pass (into her mouth) along with bits of clumps of lotus-stalks uprooted in sport and offered as mouthfuls of food. Then he has besprinkled her thoroughly with particles of water showered by his trunk, and at the end of it has held (over her) as an umbrella a lotus-leaf having a straight stem. (16]

Sita :—Holy Tamasa, he has grown up to be such (a stout and robust elephant), I do not know how they two, Kusa and Lava, have grown up by this time.

Tamasa :—As he is, so they too must be.

Sita :—I am so unfortunate and miserable, that I have to suffer from this continuous separation not only from my husband, but also from my sons.

Tamasa :—So it has been fated to be.

Sita :—What is the good of my giving birth to my sons ? Since my husband has not kissed my sons' lotus-like clean faces with bright cheeks shining with soft, white and slightly parted teeth ; with a sweet smile ever accompanied by a charming lisp- ing, and with tied locks of hair.

Tamasa :—May they be kissed through the grace of the gods.

Sita.—Revered Tamasa, with my breasts heaving and overflowing with milk at the recollection of my sons, and on account of the presence of their parent, I seem to have become for a moment a woman leading a worldly life.

Tamas.—Does it require any remark? A child is indeed the highest pitch to which the excess of affection may reach. It is the strongest tie that unites the parents.

The hearts of the husband and the wife are joined together by one pleasant and agreeable knot, namely the child, inasmuch as it is the common object of their affection. (17)

Vasanti.—May your lordship be pleased to look this way. This is the same peacock with his newly grown, beautiful and restlessly spreading tail, and thus looking like an effulgent crown of gems, screams, together with his mate, on the Kadamba tree after a joyous, wild dance due to an excessive buoyancy of spirit. (18)

Sita :—[*with eagerness and tears of affection.*] It is the same peacock !

रामः । भूमिषु इति । भूमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः प्रचलितचतुर-
भूताण्डवैः मण्डयन्त्या मुग्धया करकिसलयतालैः सुतमिव नर्त्यमानं त्वां वत्सलेन
मनसा स्मरामि ॥ १८ ॥

भूमिषु, मयूरपीतकेन कृतेषु मण्डलाकारिणसञ्चरणेषु, कृता विहिता पुटस्य
आवरणस्य अन्तः मध्ये मण्डलेन मण्डलाकारिण आवृत्तिः आवर्त्तनं मयूरकृतमण्डल
सञ्चरणानुसारादितिभावः येन तत् कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति, रचितावरणान्तर्मण्डलसमं
चक्षुः नेत्रम् प्रचलिते तिर्यक्सञ्चारिते पथ्यायेण ऊर्ध्वमधश्च नीति इत्यर्थः चतुरै चटुलै
ये भुवौ तयोः ताण्डवैः नटनेः मण्डयन्त्या अलङ्कुर्वन्त्या मुग्धया सरलया मे प्रियया
करकिसलययोः पल्लवातामहलयोः तालैः कालक्रियामानैः सुतमिव पुत्रमिव नर्त्यमानं
त्वां वत्सलेन स्नेहाद्रेण मनसा स्मरामि आध्यायामि । मालिनीवृत्तम् । प्रागनुभूतनृत्य-
स्मरणात् स्मरणालङ्कारः ।

भमी भमौ इत्यमरः । भम् + इ (उणादि) = भमि । मण्डइत्यदन्तश्रुतिः
तस्मात् शतरिस्त्रियां मण्डयन्ती । करौ किसलयौ इव इति करकिसलयौ तयोः तालः
संघर्षवशात् उत्पाद्यमानः कालक्रिययोर्नियमहेतुः शब्दः । इति करकिसलयतालः ।
तालः कालक्रियामानमित्यमरः । (वृत् + णिच्) + शानच् (कर्मणि) - नर्त्यमानः ।
मनसैति करणे वृत्तीया ।

हन्त इति हर्षे, तिर्यञ्चः तिर्यग्योनयः पशवः पक्षिणश्च । परिचयं संस्रवम्
अनुरुध्यन्ते अनुसरन्ति, प्रतिमानयन्ति इत्यर्थः ।

कतिपयेति । कतिपयकुसुमोदगमः यः कदम्बः प्रियतमया परिवर्द्धितः आसीत् ।
एष देव्याः गिरिमयूरः स्मरति तमितिशेषः यतः अत्र स्वजने इव प्रमोदम् एति ॥२०॥

कतिपयानि अल्पानि इत्यर्थः वृक्षस्य चुट्टलादितिभावः कुसुमानि इति कतिपय-
कुसुमानि तेषाम् उदगमः विकासः यस्मिन् स कतिपयकुसुमोदगमः स्वल्पैः
कुसुमैरलङ्कृतः यः कदम्बः तरुः प्रियया परिवर्द्धितः जलसेकेन वृद्धिं नीतः आसीत्,
देव्याः सीतायाः गिरिमयूरः गिरिचरः शिखी सीतया सयत्नं पालितः एष स्मरति तं
मातरमिव इदानीं मपि प्रत्यभिजानाति, यतः अत्र कदम्बे स्वजने निजे आत्मीये जने
इव प्रमोदं हर्षमानन्दम् एति प्राप्नोति आत्मीयजनसंसर्गादिव एतत्कदम्बतरुसङ्गात्
आनन्दमनुभवति । पुष्पितायावृक्षम् ।

कतिपयानि कुसुमानि इति विग्रहे कुसुमकतिपयानि इत्येव समसं पदं स्यात्,
जातिवाचकस्य कुसुमशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् सूत्रे प्रथमान्तनिर्देशात्, तथाच सूत्रम्
पीटायुवतिस्त्रिककतिपयगृष्टिधनुवशावेहत्वप्रायणीप्रवक्तृश्रीविद्याध्यापकधूर्तः जातिः ।
तथापि अस्य शास्त्रस्य प्रायिकत्वात् न कुसुमशब्दस्य पूर्वनिपातः कतिपयदिनस्याधि-
हंसाः दशाणां इत्यस्य व्याख्यानावसरे तत्रभवता मल्लिनाथेनैवमुक्तम् ।

वासन्ती । आसनस्य परिग्रहः स्वीकरणम् इति आसनपरिग्रहः । अत्र उपविशत्
इत्यर्थः ।

एतदिति । कदलीवनमध्यवर्त्ति एतत् तत् एव कान्तासखस्य ते शयनीयशिलातलम् ।
यत् अत्र स्थिता सीता एभ्यः बहुशः दृष्टमदात् ततः हरिणकैः न विमुच्यते ॥२१॥

कदलीनां वनस्य मध्ये वर्त्तते यत् तत् कदलीवनमध्यवर्त्ति रम्भारण्यपरिचिप्तम्
एतत् तत् पूर्वमध्युषितं कान्तासखस्य पद्मीद्वितीयस्य ते शयनीयं शिलातलं शयनार्थां
दृष्टम् । अत्र स्थिता शिलातले उपविष्टा सीता यत् यस्मात् एभ्यः हरिणैः बहुशः
बहुवारान् दृष्टं शृण्वमदात् व्यतारीत् ततः तस्मात् हेतोः हरिणकैः एषपीतैः एतत्
शिलातलं न विमुच्यते स्म । इदं शिलातलं विहाय अन्यत्र नागम्यत । वसन्त-
तिलकं वृक्षम् ।

कान्तायाः सखा इति कान्तासखः । राजाहःसखिभ्यष्टच् । श्रुते अस्मिन् इति
शयनीयम् । कृत्यल्लुटो बहुलम् इति शीङः अधिकरणे अनीयर् । शयनीयं शिला-
तलम् कर्मधारयः । बहु + शस् = बहुशः । It is an indeclinable particle
and means many a time. बहुलार्थाच्च कारकात् शस् इति शस् प्रत्ययः ।
विमुच्यते इति मुच्यतेः कर्मणि लट् । लट् खे इति भूते लट् प्रयोगः ।

सीता । विविधाः विश्रम्भाः विश्वासातिशयप्रवृत्ताः क्रियाः इत्यर्थः, तेषां साक्षिणः
उपद्रष्टारः । इति विविधविश्रम्भसाक्षिणः । Bhavabhuti was very fond

of this expression. No less than three times the expression has been used. गोदावत्याः काननस्य उद्देशः प्रदेशः विभागाः इत्यर्थः । निर्गतः विशेषः प्रभेदः येषां ते निर्विशेषाः अभिन्नाः जातेभ्यः पुत्रेभ्यो निर्विशेषाः इति जातनिर्विशेषाः अपत्यनिर्विशेषाः । मृगाय पक्षिण्य पादपाश इति मृगपक्षिपादपाः । पाद + पा + क = पादप । जीवलीकस्य प्राणिवर्गस्य परिवर्त्तः परिवर्त्तनम् । दशाविपथ्यासः इत्यर्थः । वासन्ती । कुवलयेति—सततम् अपि स्वेच्छादृश्यः यः कुवलयदलस्निग्धैः शङ्खैः ते नवं नवम् एव नयनीतुसवं ददौ, विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुल्लः कथम् अपि स इति उन्नेतव्यः तथापि दृशां प्रियः ॥ २२ ॥

सततम् निरन्तरम् अपि स्वेच्छया यथेच्छम् इत्यर्थः दृश्यः द्रष्टुं शक्यः नतु दुर्लभ-दर्शनः इतिभावः, यो रामचन्द्रः कुवलयस्य नीलीतुपलस्य दलानि इव स्निग्धानि मृणोः ज्वलानि इति कुवलयदलस्निग्धानि, उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः, तेः इन्दीवरदलवन्मृणोज्ज्वलैः शङ्खैः गात्रैः ते तव नवं नवम् अपुनरुक्तं नयनयोः उत्सवः आनन्दः तम् नयनीतुसवं नेवानन्दं ददौ, मुहुरीक्ष्यमाणोऽपि जनितदर्शनौतुसुकाः यस्मै अनुवेलं नेत्रनिष्ठां व्यतरत्, स इत्यध्याहार्यम् यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्, इदानीं विकलानि विह्वलानि करणानि इन्द्रियाणि यस्य स विकलकरणः विह्वलिन्द्रियः, करणं साधकतमं जेधगातेन्द्रियेष्वपि इत्यमरः, पाण्डुः ईषत्शुभा कथा कान्तिः यस्य स पाण्डुच्छायः कायासूर्यप्रियाकान्तिः प्रतिविम्बमनातपः इत्यमरः ; प्रभातचन्द्रवदापाण्डुरक्चिः शुचा शोकेन दुल्लः क्षीणः अयं स एव रामचन्द्रः इति कथमपि कृच्छ्रेण उन्नेतव्यः प्रत्यभि-ज्ञातव्यः इत्यर्थः तथापि एवं कान्त्यपायेऽपि इत्यर्थः दृशां नयनानां प्रियः प्रीतिप्रदः ; लोकीत्तरमाधुर्यवशात् सर्वावस्थास्वपि नयनाद्वादकः “अहो सर्वावस्थास्वपि रमणीय-त्वमाकृतिविशेषाणामिति” भावः । हरिणीवृत्तम् । समासगा उपमा ।

नवं नवमित्यत्र वीमायां विरक्तिः । यदा यदा स चतुर्विधयौभूतः तदा तदैव नवां प्रीतिं विदधत्पुनरुक्तदर्शनसृष्टासजनयदित्यर्थः । सम् + तन् + क्त = सतत । Optional form सन्तत । उत् + नी + तव्य (कर्मणि) = उन्नेतव्य । शुच् + क्तिप् (भावे) = शुच् । शुचा इति हेतौ तृतीया । प्री + क्त (कर्त्तरि) = प्रिय । दृश् + क्वप् (कर्मणि) = दृश्य । दृश् + क्तिप् (करणे) = दृश् । उत् + स (स्वादि) + अप् = उत्सव ।

तमसा । प्रियं भक्तारं पश्यन्ती ईक्षमाणा भूयाः ; चिरं स्वामिनमवलीकयन्ती स्थेयाः । भर्ता सह ते पुनर्मेलनं भवतु इत्यर्थः । आश्रयिणि लिङ् भूयाः ।

सीता । केन सम्भावितम् उत्प्रेक्षितम् । केनापि चिन्तयितुमपि न शक्यमिद-मासीत्, आवयोः परस्परस्योपरि प्रेम ईदृगेव प्रवृत्तमभूत् । स्वप्ने खलु अलौकिकाः असम्भाव्याः वृत्तान्ताः अनुभूयन्ते । वियुक्तयोरावयोर्जीवितसम्भारणसम्भाव्यता

ACT III.

169

सप्रैऽपि अनुभवपदवौ नाध्यगच्छत् । किमुत जागरे । अन्यत् जन्म इति
जन्मान्तरम् तस्मादिव लब्धं दर्शनं यस्य तम् वत्सलं सयि अनुरक्तम् आर्यपुत्रम्
वायसलिलानां अयुनिचयानामित्यर्थः अन्तरपु अवकाशेषु परिपतनीक्षमान्तराले इत्यर्थः
प्रेक्षे अवलोकयामि । जन्मान्तरं प्राप्येव इत्यर्थे जन्मान्तरात् इव । ल्यब्लोपे
कर्मण्यधिकरणे इति पञ्चमी ।

तमसा । [परिष्वज्य परिरम्भ्य, आलिल्ल इति यावत् । परि + स्वनृज् + ल्यप् -
परिष्वज्य उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिसौतिसौभतिस्थामिनयसेधसिचसञ्जसञ्जाम्
इति षत्वम् ।

विलुलितेति । अतिपूरैः विलुलितम् आनन्दशीकप्रभवं वायम् अवसृजन्ती,
तृणया उत्तानदीर्घा स्नेहनिष्यन्दिनी धवलवहुलमुग्धा ते दृष्टिः दुग्धकुल्या इव हृदयेशं
सपयति ॥ २३ ॥

अतिपूरैः प्रवलैः उच्छासैः प्रवाहैरिति यावत् विगलितम् चलितम् विकीर्णम्
गलितमित्यर्थः, आनन्दात् पतिदर्शनाद्वादात् शीकात् विरहदुःखाच्च प्रभवः उत्पत्तिः
यस्य तम् आनन्दशीकप्रभवम् ; यदवा प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणम्
आनन्दशीकौ प्रभवः कारणं यस्य तम् तथोक्तम् युगपदाद्वाददुःखहेतुकं वायं
अनुसम्भारं अवसृजन्ती पातयन्ती मुञ्चन्ती इति यावत्, तृणया अत्युत्कटदर्शनेच्छया
उत्ताना विसारिणी दीर्घा दूरप्रसृता च इति उत्तानदीर्घा स्नेहं प्रेम निष्यन्दते चरति
या सा स्नेहनिष्यन्दिनी स्नेहं चरन्तीव ताच्छीत्ये णिनिः यदवा स्नेहस्य निष्यन्दः चरणं
विद्यते यस्याः सा स्नेहनिष्यन्दिनी, मलर्थीयः इनिः धवलवहुला धवलप्राया मुग्धा
हारिणी च इति धवलवहुलमुग्धा, विशेषणयोः कर्मधारयः, ते तव दृष्टिः दुग्धस्य
धौरस्य कुल्या कृविमा सरिदिव हृदयेशं हृदयवल्लभं पतिं सपयति आर्द्रीकरोति ।
दर्शनीतुसुक्तेन विस्फारिता धवलं प्रभासन्तानं विकिरन्ती स्नेहाद्रां ते दृक् भक्तारं
प्रति प्रेरिता तमाप्लावयतीव ; अन्ये कापि युष्माप्रभा तव दृष्टे निःसृत्य तव हृदयेर्बर
निपत्य दुग्धधारिव तं स्नापयति । उत्प्रेचालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ।

लुल + क्त = लुलित । लीलित । तनोतेरुपसंस्थानात् उत्पूज्यात् तनोतेः
वर्त्तरि णः स्त्रियाम् उत्ताना । स्ना + णिच + लट् = सपयति । मितां ङ्सः इति
ङ्सः । पक्षे स्नापयति । खाखावनुरमां च इति, अनुपसर्गादेर्षां मित्त्वं वा स्यात् ।
धवलस्य धवलगुणस्य बहुलं आधिक्यं यस्मिन् सा धवलवहुला । कुल्यातु कृविमा सरित् ।
लृप् + णच् = तृणा । अनुविपर्यभिनिभ्यः सन्दतेरप्राणिषु इति पाञ्चिकः षलाभावः ।

वासन्ती । ददतु इति । मधुयुतः तरवः पुनैः फलेभ्यश्च ददतु । स्फुटित-
कमलामोदप्रायाः वनानिलाः प्रवान् । रत्युत्कस्ताः शुक्लतयः अविरलं कलं कण्ठम् ।
ययं देवः रामः इदं वनं स्वयं पुनः आगतः ॥ २४ ॥

अयं देवः रामः स्वयं अनन्यप्रेरितः इत्यर्थः पञ्चवक्ष्यां प्रीतिवशादितिभावः इदं वनं पुनः भूयः आगतः ; अतः तस्य अभ्यर्थनार्थम् मधु पुष्परसं श्रोतवन्ति ये ते मधुश्रुताः श्रुतिरक्षरणे इति धातोः क्लिप्, मकरन्दस्त्राविणः तरवः वृक्षाः पुष्पैः प्रसूनैः फलैश्च स्वादुभिः शस्यैः अर्घ्यं पूजार्थं द्रव्यम् ददतु । पुष्पाणि सुमिष्टानि फलानि च अर्घ्यं रूपेण उपकल्पयन्तु, स्फुटितानां विकसितानां कमलानां पद्मानां आसीदस्य अतिनिर्हारिणः गन्धस्य प्रायः बाहुल्यं येषु ते स्फुटितकमलासीदप्रायाः विकसितारविन्दमकरन्दगन्ध-वाहिनः वनानिलाः वनवाताः प्रवान्तु अभ्यागतस्य रामस्य अध्वयमविनीदनाय एतं वीजयन्तु इत्यर्थः । रतौ क्रीडायां उत्कण्ठाः उत्सुकाः शकुन्तल्यः पक्षिणः हर्षात् नधुरकण्ठाः इत्यर्थः अविशलं निरन्तरम् कलम् अव्यक्तमधुरं कण्ठान्तु कूजन्तु । अथ श्रौतसुखाय मागधाः इव जयशब्दं कुर्वन्तु इति भावः । महाराजं रामचन्द्रमतिप्रि-मासाय वनभूमिरियम् परिचरतु । सर्व्वे अनुज्ञायां लोट् । हरिणीवृत्तम् । नसमरसलागः पडवेदेह्यैर्हरिणीमता इति लक्षणात् ।

रामः । [अश्रुतिमश्रवणमभिनीय अश्रुला इव] ।

करोति । मैथिली करकमलवित्तीर्णैः अश्रुनीवारशय्यैः यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् अपुष्यत् तेषु दृष्टेषु प्रस्तरौदभेदयोग्यः सम हृदयस्य द्रवः इव कोऽपि विकारः भवति ॥ २५ ॥

मैथिली मिथिलाधिपद्विहता सीता करकमलिन पञ्चवदातामेव करेण वित्तीर्णैः दत्तैः अश्रुजलं नीवारः तण्धान्यम् शय्यं कीमलतण्डुलं तानि अश्रुनीवारशय्याणि तानि करणैः यान् तरुन् वृक्षान् शकुनीन् पक्षिणः कुरङ्गान् मृगांश्च अपुष्यत् अवडंयत्, जलसिकेन वृक्षान् नीवारदानेन पक्षिणी कीमलतण्डुलैश्च हरिणान् वृद्धिमनयत्, यथा संख्यमलङ्कारः । तेषु वृक्षादिषु दृष्टेषु सत्सु भावे सतमी प्रस्तरस्य उद्भेदः इति प्रस्तरौदभेदः पाषाणद्रवः इत्यर्थः तव योग्यः शक्तः योग्यः प्रवीणयोगार्हपायिशक्तैः वाच्यवत् इति मेदिनी । हृदयस्य द्रवः इव कोऽपि अनिर्व्वचनीयः विकारः चेतसीत्यर्थः भावः भवति । शोकलीभेण वज्रसारमपि मे हृदयं, तापतिशयात् शिलीभूतवृषाः सङ्घातइव द्रवीभावमापयते इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । यथासंख्यमलङ्कारः हृदयस्य द्रवः इव इत्यव उत्प्रेक्षा च । अनयोः मिथोनैरपेक्ष्येण तिलतण्डुलवत् संछटिः । हृदयस्य द्रवीकरणे समर्थः विकारः इतिकारणस्य हृदयद्रव इति कार्यत्वेन उत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः । प्रस्तरौदभेदयोग्यः इति विशेषणीपादानात् हृदयं उपलब्ध कठिनम् इति उपमा च व्यज्यते ।

वि + तृ + क्त (कर्मणि) = वित्तीर्ण । नि + वृ + घञ् = नीवार । नी इव धान्ये इति घञ् ।

ब्राम । वसन्त ऋषि शस्थे शोक, आश्लाघे दिनप्रातः कञ् ।

সীতা। তাহাই হউক।

রাম। তুমি যখন মণ্ডলাকারে ভ্রমণ করিতে, তখন মুষ্টিচিহ্ন প্রিয়ার চক্ষুঃ সন্নে সন্নে পূর্বাভাস্তরে গোলাকারে আবর্তন করিত ; এবং মনোহর জর চটলনর্ভনে চক্ষুর কতই গোড়া হইত। প্রিয়া করকিসলয়দ্বারা তাল দিয়া তোমাকে নিজ পুত্রের স্থায় নাচাইতেন ; যিনি স্নেহপূর্ণ হৃদয়ে উহা স্মরণ করিতেছি ॥ ১৯ ॥

অহো! পশুপক্ষীরাও পরিচয়ের অনুবর্তন করিয়া থাকে।

কতিপয় কুম্ভমের উদ্গামে শোভিত যে কদম্ব বৃক্ষটি প্রিয়তমা বন্ধিত করিয়াছিলেন—

সীতা। [অবলোকন করিয়া সাক্ষনয়নে] আর্ঘ্যপুত্র ঠিক চিনিয়াছেন।

রাম। দেবীর এই গিরিবিহারী ময়ূর সেই বৃক্ষটিকে স্মরণ করিয়া রাখিয়াছে।

যেহেতু এ এই বৃক্ষে অবস্থান করিয়া সজনসঙ্গীতি অনুভব করিতেছে ॥ ২০ ॥

বাসন্তী। দেব এইস্থানে আসন পরিগ্রহণ করুন।

আপনি পত্নীর সহিত যে শিলাতলে শয়ন করিতেন, কদলীবনমধ্যবর্তী এই সেই শিলাতল। হরিণগুলি এই স্থান পরিত্যাগ করিত না কারণ সীতা এই স্থানে অবস্থিত হইয়া ইহাদিগকে অনেকদিন প্রভূত তৃণ দান করিতেন ॥ ২১ ॥

রাম। ইহা দেখিতে পারা যায় না। [রোদন করিতে করিতে অস্ত্র উপবিষ্ট হইলেন।]

সীতা। সখি বাসন্তি, আমাকে ও আর্ঘ্যপুত্রকে এই স্থান দেখাইয়া তুমি এ কি করিলে? হায়! হায়! সেই আর্ঘ্যপুত্র, সেই পঞ্চবটী বন, সেই সখী বাসন্তী, বিবিধ বশ্রস্তের সাক্ষী সেই গোদাবরী কাননপ্রদেশ, অপত্যনির্বিশেষ সেই মৃগপক্ষিপাদপদমূহ, সেই আমি; কিন্তু আমি এমনই হতভাগিনী যে যদিও এগুলি আমি নিরীক্ষণ করিতেছি, তথাপি আমার পক্ষে এগুলির যেন অস্তিত্ব নাই। এমনই জীবলোকের পরিবর্তন আমার ঘটিয়াছে।

বাসন্তী। সখি সীতে, রামের এই অবস্থার প্রতি কেন দৃষ্টিপাত করিতেছ না? যিনি ইচ্ছামাত্রেই সত্যত দর্শনযোগ্য হইলেও কুবলয়দলান্নদ্বন্দ্ব অঙ্গদ্বারা তোমার নয়নের নব নব উৎসব বিধান করিতেন; তিনি শোকে পরিক্ষীণ, বিকলেন্দ্রিয় ও পাণ্ডুবর্ণ হইয়াছেন; এবং ইনি যে সেই ব্যক্তি ইহা অতি কষ্টেই অনুমান করিতে পারা যায়; তথাপি ইহার আকৃতি নয়নাভিরাম ॥ ২২ ॥

সীতা। দেখিতেছি, সখি, দেখিতেছি।

তমসা। স্বামীকে অবলোকন করিতে করিতেই যেন তোমার দিন যায়।

সীতা। হা ভাগ্য! ইনি আমাকে ছাড়িয়া, এবং আমি ইহাকে ছাড়িয়া জীবনধারণ করিতে সমর্থ হইব, ইহা কেহ স্বপ্নেও ভাবিয়াছিল কি? জন্মান্তরের পর যেন ইহার দর্শন লাভ করিয়াছি; অতএব মুহূর্তের জন্তও স্নেহাত্মক আর্ঘ্যপুত্রকে অশ্রু-সম্ভারের পতন ও উদ্গামনের অন্তরালে দেখিয়া লই। [দেখিতে লাগিলেন]

তমসা। [স্নেহে অশ্রুবিসর্জন করিয়া এবং সীতাকে আলিঙ্গন করিয়া]

স্বামীর দর্শনলালসাহেতু বিক্ষারিত ও দূরপ্রসারিত, ধবলপ্রায় মুদ্র ও স্নেহধারাবিধি

তোমার এই দৃষ্টি প্রবলোচ্ছ্বাসে বিগলিত, আনন্দ ও শোকজন্ত অশ্রুশি বিনর্জন করি।
হৃদকুল্যার স্রায় তোমার হৃদয়ে যেন স্নাত করিয়া দিতেছে ॥ ২৩ ॥

বাসন্তী। দেব রামচন্দ্র পুনর্বার এই বনে স্বয়ং আগমন করিয়াছেন; অতএব
মকরন্দবর্ষা তরুণ পুষ্প ও ফলদ্বারা অর্ঘ্যদাম্পাদন করুক : বিকসিতকমলনৌরভবায়
বনবায়ু প্রবাহিত হউক : এবং রত্নাংকুশ পক্ষিকুল নিরন্তর শুল্লিতকণ্ঠে অব্যক্ত নব
কুঞ্জ করুক ॥ ২৪ ॥

রাম। সখি, বাসন্তি, এস এখানে উপবেশন কর।

বাসন্তী। [উপবেশন করিয়া অশ্রুবিনর্জনপূর্বক] মহারাজ, কুমার লক্ষ্মণের
কুশল ত ?]

রাম। [শ্রবণ করেন নাই এইরূপ অভিনয় করিয়া]

মৈথিলী শ্রীকরকমলদ্বারা অম্বু, নীবার ও শম্পা প্রদান করিয়া বে বৃক্ষ, পক্ষী ও
কুরঙ্গদিগকে পুষ্ট করিয়াছিলেন তাহাদিগকে দর্শন করিয়া আমার কি এক হৃদয়হরি
বিকার উপস্থিত হইতেছে, বাহা পাষণকেও বিগলিত করিতে সমর্থ ॥ ২৫ ॥

Rama :—Rejoice, my child, rejoice.

Sita :—Be it so.

Rama :—With an affectionate heart do I remember you, as you
were being made to dance like her own son by my simple-hearted
wife, with clappings of her sprout-like hands,—and her eye, as it
rolled within the eyelids at the time of your moving in a circle
was lent a grace by the brisk dancing of her charming eye-
brows. (19).

Oh ! even birds and beasts have respect for an old acquaint-
tance.

The *Kadamba* tree with a few flowers blooming, which was
reared by my beloved—

Sita :—[*Marking, with tears.*], My husband has rightly
recognised it.

Rama :—The same *Kadamba* tree is remembered by this
mountain-peacock of my queen, for he feels so joyous here as
though in the company of his own kith and kin. (20)

Vasanti.—Let your majesty take your seat here.

This is the same slab of stonelying in the midst of a grove of
plantains, which you used to lie on in company with your dear
wife. Since Sita seated on it used many a time to give grass to
the deer, it is therefore that they did never leave it. (21).

ACT III.

173

Rama :—I am indeed incapable of looking at it. [*Sits down elsewhere and weeps.*]

Sita :—My friend Vasanti, what have you done by showing it to my husband and to me ? Alas ! Alas ! my husband is still the same, the same is the Panchavati forest, the same is my friend Vasanti, these are the same forest tracts about the Godavari, the witnesses of our various confidential sports, these are the same antelopes, birds and trees differing no wise from our own children ; and I too am the same and yet they, though being seen actually, seem to have no existence for me, an ill-fated wretch. Such is the change of this world of beings (so far as I am concerned.)

Vasanti :—My friend Sita, how is it that you do not look at the condition of Rama ? Who, though always visible to you at your pleasure, used to give a fresh and ever fresh joy to your eyes by means of his limbs soft and smooth as the petals of a blue lotus, but, now through grief, is weak and emaciated, pale in complexion ; enfeebled in his senses, and hardly to be recognised as the same person, yet lovely to behold. (22)

Sita.—I see it, my friend, I see it.

Tamasa.—May you be beholding (ever) your husband.

Sita.—O Fate, who ever thought, even in a dream, that he should be without me or I should be without him ? Then let me see, in the intervals between the rise and fall of the tears, my affectionate husband, whose sight has been obtained as if after a fresh birth. [*Beholds him.*]

Tamasa.—[*Affectionately embracing her with tears.*] Your sight, wide-opened and dilated through a strong yearning, shedding tears both of joy and sorrow flowing in an abundant stream, overflowing with affection, and extremely charming by its whiteness, bathes, like a stream of milk, the lord of your heart. (23).

Vasanti :—Let trees dripping honey make respectful offerings with flowers and fruits. Let the forest breezes surcharged with the fragrance of blooming lotuses blow, and let birds excited with

passion ceaselessly warble sweet and melodious notes ; for his majesty Rama has come again in person to this forest (24).

Rama.—Come, dear friend Vasanti, sit down here.

Vasanti :—[*Sits down, with tears.*] Mighty Monarch, is it all well with Prince Lakshmana ?

Rama :—[*As if he does not hear.*] An indescribable agitation, capable of melting even a stone, comes upon me, as if it were my heart liquefied, when I see those trees birds and fawns which the Princess of Mithila reared with water, wild rice and soft grass given with her own lotus-like hands. (25).

रामः । निर्गतः प्रणयी यस्मात् तत् निष्प्रणयम् प्रणयशून्यम् स्नेहशून्यमिति यावत् । सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् इति सौमित्रिः । बाह्वादिवात् इञ् । सौमित्रिरेव इति सौमित्रिमावम् । मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः । सौमित्रिमावे केवले लक्षणे नतु सीतायामपि । अत्र विषयाधिकरणे सप्तमी । कुशलस्य प्रश्नः जिज्ञासा पृच्छा इति यावत् इति कुशलं प्रश्नः । बाष्पेण अश्रूदूग्मात् खलितानि विशीर्णानि अविस्पष्ट-मुच्चारितानि अचराणि वर्णानि यस्य स बाष्पखलिताक्षरः । अश्रूदूग्मविशीर्णवर्णः । लक्ष्मणस्यैव नतु सीतायाः कुशलवार्त्तां पृष्ठवती इयम् ; प्रश्नकाले च शोकवशात् वैख्यं कुलाक्षरमियमभाषत । अतः सीतायाः परित्यागवृत्तान्तमियं वेत्तीति मन्ये ।

सीता । प्रियस्य प्रियवचनस्य अर्हः योग्यः इति प्रियार्हः । यदवा प्रियं प्रियवचनमर्हति इति प्रियार्हः । कर्मण्युक्त्वा इति अण् । विशेषतः विशेषणं प्रकृत्यादिभ्यश्चेति ढतीया । ढतीयाया स्तसिः ।

वासन्ती । त्वमिति । त्वं मे जीवितं त्वं मे द्वितीयं हृदयं त्वं नयनयोः कौमुदी, त्वम् अङ्गे अमृतम् इत्यादिभिः प्रियशतैः मुग्धाम् अनुरुध्य तामेव अथवा शान्तम् इह उत्तरेण किम् ॥ २६ ॥

अयि विदेहराजपुत्रि त्वं मे मम जीवितं प्राणाः त्वं मे द्वितीयं हृदयम् एकमेव आवयोर्हृदयं द्विधा स्थितमित्यर्थः । त्वं मे नयनयोः नेत्रयोः कौमुदी चन्द्रिका प्रादुर्भावः । ज्योत्स्नेव त्वं मे लोचनयोः राधायनी ; त्वम् मम अङ्गे गात्रे अमृतम् सुधा । तव स्पर्शः मम गात्रे अमृतधारां निषिञ्चतीव । इत्यादिभिः एवंविधैः प्रियशतैः एवमादिभिः चाटुवचनैः उपचारपदैरित्यर्थः मुग्धाम् अप्रबुद्धमनसं वालामिति यावत् सीताम् अनुरुध्य अनुवर्त्ता, प्रियवचनैः तस्याश्चित्तरञ्जनं कृत्वा तामेव (निर्व्वसित-वानसि इति वाक्यसमाप्तिः) अथवा इह उत्तरेण वाक्यसमापकेन उत्तरवर्त्तिपर्यन्तं

किम् साध्यं भवेदित्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया । वसन्तिलकं वृत्तम् ।

कौ पृथिव्यां मोदते जनः अस्याम् अनया वा इति कौमुदी । सप्तम्याः अलुक् । यद्वा कुमुदानामियम् प्रीणयित्री इति कौमुदी । कुमुद + अण (स्त्रियां डीप्) = कौमुदी । नयनयोरिति विषयाधिकरणे सप्तमी ।

रामः । स्थाने योग्ये अवसरे इत्यर्थः वाक्यस्य निवृत्तिरवसानं मोहः मूर्च्छा च । वासन्ती । अकार्यं कर्तुमनर्हं निन्दितं कार्यमित्यर्थः ।

रामः । सृष्यति सहते ; समगृहे सीतायाः अवस्थानं न चमते लोकः ।

वासन्ती । कस्य हेतोः किं निमित्तम् । षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी ।

रामः । किमपि निमित्तमिति शेषः ।

तमसा । तस्य लोकस्य प्रकृतिवर्गस्य उपालम्भः तिरस्कारः निर्भर्तृमनमिति यावत् उचितः न्यायः । अमूलकनिन्दाप्रचारेण कृतापराधः प्रकृतिवर्गः एव दण्डनीयः ननु निरपराधा सीता दण्डनीया इत्यर्थः ।

वासन्ती । अयौति । अयि कठोर यशः ते प्रियं किल । ननु अतः परं किमधीरम् अयशः । हे नाथ कथय, विपिने हरिणीदृशः किमभवत्, कथं वत मन्यसे ॥२७॥

अयि भीः कठोर निष्ठुर यशः कीर्त्तिः ते प्रियं हृद्यं किल प्राणसमायाः प्रियायाः परित्यागेनापि प्रकृतीनां रञ्जनेन अनुपमं यशः स्यादिति मत्वा तया सीता विवासिता । किन्तु यशस्त्वया नासादितं खलु कीर्त्तार्ज्जनप्रयासस्ते ब्रह्मैव जातः इति सम्भावयामि यतः ननु भीः राजन् चिन्त्य तावदनेन वृशसेन कर्मणा कौटुशी ते अकीर्त्तिर्जनिता । निरपराधायाः धर्मपत्न्याः त्यागेन तव यदयशी जातम् ततोऽधिकतरं अयशः किं स्यात् । विपिने दुर्गमे अरण्ये हरिण्याः इव दृक् यस्याः तस्याः हरिणीदृशः एणीनयनायाः किमभवत् असहायायाः तस्याः किं वृत्तम्, आहीवत कथं मन्यसे किमुत्प्रेक्षसे, किं सम्भावयसि तत् हे नाथ हे प्रभी कथय । जगतां नाथोऽपि गर्भभरालसायाः निरागसः प्रियपत्न्याः सहायशून्ये अरण्यवर्त्मनि परित्यागं कृत्वा कमपि रक्षणीपायं न विहितवान् अहो ते नैष्ठुर्यम् विचारमूढत्वञ्चेति भावः । द्रुतविलम्बितम् वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ इति लक्षणम् ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् इत्यमरः । अयुते इति यशः । अश्रु + असृन् । अश्रुदेवने युट् च ।

सीता । प्रदीप्तं शोकसन्तप्तं एवं प्रदीपयसि एभिर्निष्ठुराक्षरैः व्यथयसि इत्यर्थः ।

तमसा । त्वयि प्रकटप्रेमवशात् त्वद्भाग्यपथ्यालोचनया महता दुःखेन च तव प्रियसखीवासन्ती एवं कथयति रामं निर्भर्तृस्यति इत्यर्थः ।

रामः । वसैकेति । वसैकहायनकुरङ्गविलीलदृष्टेः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः
तस्याः मृदुवालमृणालकल्पा ज्योत्स्नामयी इव अङ्गलतिका क्रव्याद्भिः नियतं
विलुप्ता ॥ २८ ॥

एकः हायनः वर्षं यस्य स एकहायनः, संवत्सरी वत्सरीऽब्दे हायनीऽस्त्रीशरत्
समाः इत्यमरः, वसः भीतः चकित इति यावत् एकहायनः एकवर्षः यः कुरङ्गः
हरिणः तस्य इव विलीला चञ्चला दृष्टिः दृक् यस्याः सा वसैकहायनकुरङ्गविलीलदृष्टिः
उपमानपूर्वपदीवहुव्रीहिरुत्तरपदलोपय, तस्याः भयविलीलहरिणीवच्चपलायताच्याः
परिस्फुरितेन स्पन्दमानेन गर्भस्य भरेण भारेण अलसा मन्दगमना तस्याः परिस्फुरित-
गर्भभरालसायाः प्रवृद्धगर्भभारवशाद् द्रुतगमने असमर्थायाः इतिभावः तस्याः सैतायाः
ज्योत्स्नामयी इव ज्योत्स्नाघटिता इव इत्युत्प्रेक्षा, अतिसुकुमारा इत्यर्थः मृदु कीमलं
वालम् अपरिणतम् अजरठमिति यावत् यत् मृणालं तस्मादीपदूना इति मृदुवालमृणाल-
कल्पा, ईषदसमाप्तौ कल्प प्रत्ययः । अङ्गलतिका तनुवल्ली क्रव्याद्भिः राचसादिभिः
नियतं निश्चितं विलुप्ता भक्षिता इत्यर्थः । हिंस्रैः निशाचरैः श्वापदादिभिर्वा सा नूनं
खादिता । वसन्तिलकावृत्तम् । उपमालङ्कारः ।

क्रव्य + अद् + विट् = क्रव्याद् । लतिका चुद्रालता । क्रव्यार्थे कप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्थात्पूर्वस्थात् इदाप्यसुपः इति आकारस्य इत् । अङ्गं लतिका इव इति
अङ्गलतिका । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । दस् + क्त (कर्त्तरि) = दस्त
वस्यति, वसति । वि + लुप् + क्त (कर्मणि) = विलुप्त ।

लुम्पति,	लुलोप,	अलुपत्
लुम्पते,	लुलोपे,	अलुत

सीता । भ्रिये, जीवामि ; नतु क्रव्यात्कुचिगता । तौदादिकात् अवस्थानार्थकात्
वृधातोः लट् । प्रमुक्तः कण्ठः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा प्रमुक्तकण्ठम् उच्चैः
इत्यर्थः । धैर्यमुत्सृज्य उच्चैरारटति इत्यर्थः ।

तमसा । साम्प्रतिकं युक्तमेव । उच्चैः रीदनम् अधुना कर्त्तव्यमेव इत्यर्थः
दुःखस्य निर्वापणानि प्रशमनानि अवश्यमेव विधातव्यानि निर् + वा (णिच्) +
ल्युट् = निर्वापण—blowing out. Here the poet tacitly compares
दुःख or grief to fire. साम्प्रतिक is an ordinary base derived from
the indeclinable word साम्प्रतम् meaning fit or proper, (युक्ते इ
साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः) with ठञ् ।

पूरीत्पीड इति । तडागस्य पूरीत्पीडे परीवाहः प्रतिक्रिया । शीकचीमं च
हृदयं प्रलापैः एव धार्यते ॥ २९ ॥

तडागस्य सरीवरस्य पूरीत्पीडे जलोच्छ्वासातिशये जाते परीवाहः प्रणाल्या

कुल्याखननेन वा जलनिःसारणम् प्रतिक्रिया प्रतीकारः । प्रणालीखननेन अतिरिक्त-
जलराशिं निःसार्यवाप्यादिकं रच्यते, अन्यथा स्फीताम्बुराशिः तटभूमिसमवभज्य विद्रुतः
सर्वतः आप्लावयेत् । एवं हृदयं चित्तं शीकेन इष्टनाशजन्यदुःखेन क्षीमे विलीङ्गे
जाते प्रलापैः रोदनादिभिः धार्यते ध्वंसात् निवार्यते ; अन्यथा शोकावेगेन आपूर्णं
हृदयं क्षम्भितं सत् दुःखभारसहनेऽशक्तम् विरुग्रं भवति । अतः प्रलापादिभिः
शीकस्य तनूकरणेन हृदयमवस्थापयितव्यमिति फलितायः । तडागस्य रक्षणं हृदयस्य
च सन्धारणमिति एकोऽपि धर्मः गम्यसाम्येवाक्यद्वये पृथङ् निर्देष्टात् प्रतिवस्तू-
पमालङ्कारः । प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोग्यमास्ययोः । एकोऽपिधर्मः सामान्यो
यत् निर्दिश्यते पृथगिति लक्षणात् ।

पद्माकरस्तडागोऽस्त्रीकासारः सरसीसरः इत्यमरः । पूरस्य जलोच्छ्वासस्य उत्पत्तीः
अतिशय इति पूरीत्पत्तीः । यद्वद्वा पूरस्य कर्तुः उत्पत्तीः पत्तीनम् प्रावनमित्यर्थः ।
तस्मिन् भावे सप्तमी । परि + वह + घञ् = परीवाह । घञि उपसर्गस्य बहुलम-
ननुये इति उपसर्गस्य दीर्घः । If the affix घञ् be used in the करण-
वाच्य then the word परीवाह would mean an aqueduct or a canal.
If it be used in the भाववाच्य then the word would mean flowing
out. प्रति + क्त + श (भावे) = प्रतिक्रिया = remedy. शीकस्य कर्तुः क्षीमः
इति शीकक्षीमः । तस्मिन् । भावे सप्तमी । चुम् + घञ् = क्षीम । प्र + लप् +
घञ् = प्रलाप ।

बहुतरः प्रकारः विधा येषां तानि बहुतरप्रकाराणि । तथोक्तानि कटानि क्षेपाः
यस्मिन् स बहुतरप्रकारकष्टः । जीवानां लोकः सुवनम् इति जीवलोकः जगत्
संसारइत्यर्थः ।

इदमिति । इदं विश्वम् अभियुक्तेन मनसा विधिवत् पाल्यम् । प्रियाशीकः घर्मः
कुसुमम् इव जीवं क्लमयति । स्वयं त्यागं कृत्वा विलपनविनीदः अपि असुलभः ।
तत् अद्यापि हि उच्छ्वासः भवति रुदितं लाभः ननु ॥ ३० ॥

इदं विश्वं जगत् अभियुक्तेन अभिनिवेशवता मनसा विधिवत् यथाशास्त्रं पाल्यम्
पालनीयम् । एतत् खलु दुष्करम् प्रियाशीकेन पीड्यमानहृदयो महता क्रुद्धेण शोकं
मन्दैक्य दुर्भरां जगतीधुरामयं वहति । घर्मः निदाघतापः सुकुमारं कुसुमं यथा
लपयति तथा अलहृदये निरन्तरमनुभूयमानः प्रियाशीकः सीताविरहदुःखं शनैः शनैः
जीवनं क्षीणशक्तिकं ध्वंसीन्मुखं विधत्ते । स्वयमात्मना त्यागं परिवर्जनं कृत्वा
विलपनेन उच्चैः रोदनादिना विनीदः शोकापनोदनं दुःखस्य लघूकरणमित्यर्थः
असुलभः दुर्लभः । रोदनादिकं कर्तुं न शक्यते । आत्मनैव कृतसीतापरित्यागं तदर्थं
रुदन्तश्च मां विलीक्यलीकः किं वक्ष्यति इति महती वपा एव तत् विषये परिपन्थिनी ।

एवं विविधक्लेशबहुलं जीवनं नयतः अपि अस्य रामस्य अद्यापि इदानीमपि उच्छ्वासः प्राणसन्धारणं हि यस्मात् भवति तत् तस्मात् हेतोः रुदितमुच्चैः क्रन्दनं लाभः सहोपकार एव ननु अत्र अवधारणे। प्रत्यावधारणानुज्ञानुनयामन्वणे ननु इत्यमरः। शिखरिणीवृत्तम्।

पालयतेः कर्मणि यत् पाल्यम्। पा + णिच् = पालि। विधिमर्हति इति विधिवत्। तदहंमिति वति। अभि + युज् + क्त (कर्मणि) = अभियुक्त, concentrated. क्लृप् + (णिच्) + लट् ति = क्लृमयति। मितं ऋस्वः इति ऋस्वः। सु + लभ् + खल् (कर्मणि) = सुलभः। उद् + श्रस् + घञ् = उच्छ्वासः। रुद् + क्त (भावे) = रुदितः। लभ् + घञ् = लाभः।

रामः। दलतीति। गाढीद्वेगं हृदयं दलति द्विधा तु न भिद्यते। विकलः कायः मोहं वहति चेतनां न मुञ्चति। अन्तर्दाहः तनूं ज्वलयति भस्मसात् न करोति। मर्मच्छेदी विधिः प्रहरति जीवितं न क्लन्तति ॥ ३१ ॥

गाढः भृशः उद्वेगः शोकव्यथा यस्मिन् तत् गाढीद्वेगं नितरां विद्योगव्यथापीडितं हृदयं सम चित्तं दलति अन्तर्विदीर्णमिव भवति; द्विधा तु न भिद्यते द्विधा विभक्तं न भवति इत्यर्थः; भिद्यते इति कर्मकर्त्तरि लट्; यद्वा कर्मणि लट्। विकलः विह्वलः शोकेन क्षीणः कायः शरीरं मोहं मूर्च्छां वहति आपद्यते इत्यर्थः चेतनां संज्ञां न मुञ्चति एकान्ततः न परिहरति। अन्तः हृदयाभ्यन्तरे दाहः सन्नापः तनूं शरीरं ज्वलयति प्रदीपयति भस्मसात् न करोति कार्त्तस्त्रेण भस्मीभावं न प्रापयति। मर्मं क्लिनन्तिः यः स मर्मच्छेदी अरुनुदो विधिर्देवं प्रहरति आहन्ति किन्तु जीवितं प्राणान् न क्लन्तति न खण्डयति। निरन्तरम् असह्यां मर्मपीडामनुभवामि प्राणास्तु न निर्यान्ति। प्राणापाये सर्वेषामेव क्लेशानामवसानं स्यात्। निरवधिदुःसहक्लेश-भोगात् मृत्युः श्रेयानिति भावः। हरिणीवृत्तम्। श्लोकेऽस्मिन् परिसंख्या अलङ्कारः। साच वाच्या।

उद् + विज् + घञ् = उद्वेगः। दलतिरकर्मकः। द्वि + धाच् = द्विधा। It is indeclinable, and an adverb. चि + घञ् = कायः। निवासचित्ति-शरीरोपसमाधानेष्वादेशकः। इति घञ् चस्य च कः। चित्तीसंज्ञाने इति धातीः भावे युच् चेतना। श्लासत्रय्यो युच्। चेत्यते। ज्वलयति, पक्षे ज्वालयति। ज्वल-ज्वलनमामनुपसर्गाद्वा इति पात्तिकी मित्संज्ञा। उपसर्गयोगे नित्यं ऋस्वः प्रज्वलयति। भस्म + साति = भस्मसात्। विभाषा सातिः कार्त्तस्त्रे इति साति प्रत्ययः। कार्त्तस्त्रेण भस्म सम्पद्यते इति भस्मसाद् भवति। भस्मसात् is indeclinable. च्चिप्रत्यय is also allowed optionally in this sense. भस्मीभवति।

মৃ + মনিন্ = মস্মন্ । মস্মন্ + ক্টি + ণিনি = মস্মচ্চেদিন্ । কৃ + লট্ তি
= ক্রন্ততি ; চকর্ত ; অকর্তীত্, ক্রত : ।

রাম : । ন কিলিতি । গৃহে দেব্যাঃ স্থানং ভবতাম্ ন কিল অস্মিতং তত : শূন্যে
বনে তৃণমিব ল্যক্তা ন চাপি অনুশীচিতা । চিরপরিচিতা : তে তে ভাবা : সাং পরি-
ভ্রময়ন্তি । ইদমশরণৈ : एवं কথ্যতে অথ্যাপি প্রসীদত ॥ ৩২ ।

হে পুরবাসিন : জনপদবাসিনয় প্রকৃতিবর্গা : গৃহে মদীয়ে সন্নিহিতা দেব্যা : সীতায়া :
স্থানমবস্থানং বাস ইতি যাবত্ ভবতাং যুগ্মাকং ন অস্মিতসমুদিতং কিল, পরগৃহ-
ধিতায়া : সীতায়া : গ্রহণং যুগ্মং নানুসৃতবন্ত : ইতি ময়া দুর্মুখাত্ যুতম্ তত : তস্মাত্
কারণাত্ শূন্যে বনে বিজনেঃ তৃণমিব তুচ্ছং দ্রব্যমিব ল্যক্তা বিসৃষ্টা সা দেবীতি
শ্রীষ : । ন চাপি সা অনুশীচিতা ; পরিল্যক্তায়া : তস্যা : ক্রতে পশ্যাত্তাপ : ন ক্রত :
ইত্যর্থ : । কিন্তু অত্র পশ্চবধ্যাং চিরং পরিচিতা : ইতি চিরপরিচিতা : দীর্ঘকাল-
নিবাসিন সীতাসহবাসসাক্ষিণ : তে তে সর্ব্বং এব ভাবা : সরিচ্ছৈলকাননাদয় : সাং পরি-
ভ্রময়ন্তি বিস্মিতয়ন্তি ব্যাকুলীকুর্বন্তি ইত্যর্থ : । নাস্তি শরণং রক্তিতা যেষাং তে অশরণা :
শরণং গৃহরজির্বীরিতি যাদব : অসহায়া : অস্মিন্ বিষয়ে অশরণা : ইতি ইদমশরণা :
তৈ : উপায়হীনৈ : অস্মাভি : एवं ইত্যম্ কথ্যতে । অথ্যাপি প্রসীদত যুগ্মং প্রসন্নো ভবত ।
চলন্ত্যং যুগ্মাভির্মমৈদং হৃদয়বৈকল্যমিত্যর্থ : । যদবা ইদানীমপি প্রসীদত ; যুগ্মদনুজয়া
সীতা, সৃতা ন চৈত্, প্রলানীযতে ইতি ব্যাখ্যেয়ম্ । হরিণীভ্রতম্ ।

কিলিতি বাচ্যাম্ । ভবতামিত্যত্র কর্তরি ষষ্ঠী অস্মিতমিত্যত্র বর্তমান-
বিহিতকর্তৃযোগাত্ । ক্তস্য চ বর্তমানে ইতি কর্তরি ষষ্ঠী । অনু + যচ্ (ণিচ্) + ক্ত
(কর্ম্মণি) = অনুশীচিত । শীচতি ; শূশীচ ; অশীচীত্ । যচতি ; ... অযচত্ ।

বাসন্তী । হে মহারাজ, আমি জিজ্ঞাসা করিতেছি “কুমার লক্ষ্মণের কুশল ত ?”

রাম । [স্বগত] “মহারাজ” এই সম্বোধনপদটি যেহেতু ; একমাত্র সৌমিত্রের
কুশলপ্রশ্ন করিবার সময় অক্ষরগুলি বাপ্পোদয়হেতু অস্পষ্ট উচ্চারিত হইল ; ইহাতে
মনে হয় ইনি সীতার বৃত্তান্ত অবগত আছেন । [প্রকাশ্যে] হাঁ, কুমারের কুশল । [রোদন
করিতে লাগিলেন]

বাসন্তী । হে দেব, আপনি এক্ষণ নিষ্ঠুর হইলেন কেন ?

সীতা । সখি বাসন্তি, তুমি কেন এক্ষণ বলিতেছ ? আৰ্য্যপুত্র সকলেরই নিকট
প্রিয়বাক্যে সম্ভাষিত হইবার যোগ্য ; বিশেষত : আমার প্রিয়সখীর নিকট ।

বাসন্তী । তুমি আমার প্রাণ, তুমি আমার দ্বিতীয় হৃদয়, তুমি আমার নয়নকোমলী ;
তুমি আমার গায়ে অমৃতধারা, ইত্যাদি শতশত চাটুবাক্যে সেই সরলপ্রাণকে সম্ভাষিত
করিয়া তাহাকেই—অথবা থাক ইহার পর আর কিছু বলিবার প্রয়োজন নাই ॥ ২৬ ॥

[মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন]

রাম। উপযুক্ত স্থানেই বাক্যের নিবৃত্তি ও মুচ্ছা হইয়াছে। সখি, সমাধস্ত হও।

বাসন্তী। [সমাধস্ত হইয়া] দেব, একপ অকার্য্যের অন্তর্ধান করিলেন কেন ?

নীতা। সখি বাসন্তি ; বিরত হও।

রাম। লোকে যে সহ্য করে না।

বাসন্তী। সে কি কারণে ?

রাম। তাহারাই জানে কিছু।

তমসা। তাহাদিগকেই তিরস্কৃত করা কর্তব্য।

বাসন্তী। হে নিষ্ঠুর, যশই আপনার প্রিয় ; (কিন্তু) ইহা অপেক্ষা যোরতর দুর্বল কি হইতে পারে ? হে প্রভো, বলুন, দুৰ্গম অরণ্যে সেই হরিণনয়নার কি দশা ঘটিয়াছে ? আপনি সে বিষয়ে কি মনে করেন ? ॥ ২৭ ॥

নীতা। সখি বাসন্তি, তুমিই নিষ্ঠুর ও কঠোর যেহেতু শোকসন্তপ্ত আৰ্য্যপুত্রকে এইরূপে সন্তাপিত করিতেছ।

তমসা। প্রণয় ও শোকে এইরূপ বলিতেছে।

রাম। সখি, এ বিষয়ে কি মনে করিব ?

ভয়বাকুল একবর্ষব্যস্কুরদ্বয়ের ঞায় চপলায়তনেত্রা, স্পন্দমানগর্ভভারে অলসগমনা জানকীর কোমলতরুণমৃণালকলা জ্যোৎস্নাময়ী অঙ্গনতিকা ক্রব্যাদ্গণ নিশ্চয়ই গ্রাস করিয়াছে ॥ ২৮ ॥

নীতা। আৰ্য্যপুত্র, আমি জীবিত আছি, আমি জীবিত আছি।

রাম। হা প্রিয়ে জানকি, তুমি কোথায় ?

নীতা। হায় ! আৰ্য্যপুত্রও উচ্চৈঃস্বরে রোদন করিতেছেন।

তমসা। বৎসে, উহা এই অবস্থার উপযুক্তই বটে। দুঃখিতব্যক্তিদিগের দুঃখপ্রশমন করা কর্তব্য। কারণ—

গভীর জনাশয়ের জলোচ্ছ্বাস অতিমাত্র বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইলে (প্রণালীমুখে) জল নির্গমন করাই প্রতীকার। হৃদয় গুরুশোকে ক্ষুভিত হইলে উচ্চৈঃস্বরে প্রলাপাদি করিয়া উহাকে রক্ষা করিতে হয় ॥ ২৯ ॥

বিশেষতঃ রামচন্দ্রের জীবনধারণ নানাবিধক্লেশপরিপূর্ণ।

উহাকে অভিনিবিষ্টচিত্তে যথোচিতভাবে এই ভূমণ্ডল পালন করিতে হয়। নিদাঘ-সন্তাপ ক্রমমুকে যেরূপ বিস্তৃক করে, প্রিয়ার বিরহসন্তাপ উহার জীবনকে সেইরূপ পরিম্লান করিতেছে। বিলাপদ্বারা দুঃখপ্রশমন করা তাহার পক্ষে শুলভ নহে, কারণ উনি স্বয়ংই ত্যাগ করিয়াছেন। এখনও যে উনি জীবিতসন্ধারণ করিতে পারিতেছেন, সে কেবল বিলাপের জন্ত ; এইজন্য রোদন মহোপকারক ও লাভই বটে ॥ ৩০ ॥

রাম। অহো কি কষ্ট ! কি যন্ত্রণা !

গাঢ় উদ্বিগ্নে পরিপূর্ণ হৃদয় বিদলিত হইতেছে, দ্বিধা ভিন্ন হইতেছে না। বিকল ও পরিক্ষীণ দেহ মুচ্ছা প্রাপ্ত হইতেছে একেবারে চৈতন্ত্য পরিত্যাগ করিতেছে না। অন্তর্দাহ

গাত্ৰকে সন্তাপিত করিতেছে ভস্মীভূত করিতেছে না । মৰ্ম্মচ্ছেদী বিধি প্রহার করিতেছেন
জীবনযত্ন ছিন্ন করিতেছেন না ॥ ৩১ ॥

সীতা । এইরূপই বটে ।

রাম । হে পুরবাসিন্দুল, হে জনপদবাসিগণ,

আমার গৃহে সীতাদেবীর অবস্থান আপনাদিগের অভিমত হয় নাই (ইহা লোক-
পরম্পরায় অবগত হইয়া) তাহাকে নির্জন অরণ্যে তৃণের ছায় ত্যাগ করিয়াছি ; এবং
তাহার জন্ম অনুশোচনাও করি নাই । চিরপরিচিত এই সকল স্থান ও তদানুযায়িক ভাব
‘নন্দ’ আমাকে বিভ্রান্ত করিতেছে । এই বিষয়ে উপায়ান্তরহিত হইয়া আমি এইরূপে
রোদন করিতেছি ; আপনারা এখনও প্রসন্ন হউন ॥ ৩২ ॥

Vasanti.—Mighty monarch, I do ask you :—“Is it well with Prince Lakshmana” ?

Rama —[*To himself.*] Oh ! This form of address couched in the words “mighty monarch” is cold and lacks affection. The query about the welfare of *Saumitri* alone is faltering in its accents and letters owing to the rise of tears. I think therefore that she is aware of the incidents regarding Sita. [*Aloud.*] Yes, it is all right with the Prince [*weeps.*]

Vasanti.—O my lord, why have you become (so) cruel ?

Sita.—Dear friend, *Vasanti*, why do you speak in this manner ? My husband deserves to be addressed in sweet and agreeable words by all, especially by my dear friend.

Vasanti.—“Thou art my life,” “thou art my second heart,” “thou art the moon-shine to my eyes,” “thou art the sweet ambrosia to my body.” With such like hundreds of flattering speeches you have fondled that simple-hearted lady, and her again—or peace, what is the good of any further words. (26). [*She swoons.*]

Rama.—The stop of her speech and the fainting fit have taken place at the proper moment. Take heart, my friend, take heart.

Vasanti.—[*Recovering herself.*] Why has then your lordship done such an unworthy act ?

Sita.—Stop, my friend *Vasanti*.

Rama.—Because the people would not tolerate it.

Vasanti.—And that for what reason ?

Rama.—They themselves know something.

Tamasa.—It is fair that they should be rebuked.

Vasanti.—O ! You cruel one, it is fame that is indeed dear to you. But what can be more dreadfully scandalous than this ? What became of the gazelle-eyed Sita in the wilderness ? Tell, my lord, O tell me, what you think of it. (27).

Sita.—It is you, my dear Vasanti, who are cruel and hard-hearted, since you thus inflame my husband already burning with grief.

Tamasa.—It is her affection and grief that speak thus.

Rama.—What there is, my friend, to be thought of in this matter ?

Surely has the body,—gentle as a creeper, almost like a soft and young lotus-stalk, and made, as it were, of moon-light,—of her with eyes restless like those of a startled fawn one year old, and languid with the burden of her throbbing foetus, been devoured by beasts of prey. (28).

Sita—I am alive, my husband, I am alive.

Rama.—O my dear !

Sita.—Alas !

Tamasa.—O my child, it is quite suited to the occasion. Sorrowful persons must extinguish their grief by giving vent to it. For,—When the mass of water is abundant and overflowing in a tank, the remedy is to let out the water by means of a canal. So when the heart is agitated with grief it is sustained by wailings alone.

It is specially the case with Rama to whom life has become full of sufferings of various kinds. (29).

This world has to be protected duly with a careful and attentive mind, while the grief of separation from his beloved has been withering his life like summer heat causing a flower to fade. It is not possible for him to beguile his sorrow by lamentation, after having himself discarded her. Therefore weeping is indeed a profit to him, since he is breathing still. (30).

Rama.—O ! what a woe ! what a pain !

My heart full of intense grief is breaking, but it is not being

ACT III.

183

split into twain. My enfeebled body falls into a swoon, but it does not give up consciousness altogether. The anguish within burns my body, but it does not reduce it to ashes. Cruel fate cutting to the quick strikes me, but it does not cut asunder my life. (31).

Sita.—It is just so.

Rama.—O, Ye citizens and urban people, the stay of the queen in my house, it was reported, was not approved by you, therefore I abandoned her in a dreary and lonely wilderness just like a straw, and did not mourn for her. But all these objects of a long acquaintance do now move and upset me. Helpless in this matter I do weep thus. O ! Be gracious now (and forgive me). (32).

तमसा । शोकः एव सागरः इति शोकसागरः दुस्तरः अपारः शोकः इत्यर्थः । तस्य आपूरणम् परिपूर्णता आभोगः इत्यर्थः । अतिगम्भीरम् अप्रमेयमापूरणम् । शोकसागरः निरतिशयं परिपूर्ण इत्यर्थः ।

वासन्ती । अतिक्रान्ते अतीते विषये धैर्यं चित्तस्य स्थैर्यम् अवलम्ब्यताम् आश्रीयताम् । गतस्य शोचना नास्ति इति कृत्वा चित्तमवटम्भय ।

रामः । किमुच्यते धैर्यमिति—किमहं सत्त्वोत्साहहीनः अवीरः । नहि नहीति तात्पर्यम् ।

देव्येति—देव्या शून्यस्य जगतः द्वादशः परिवत्सरः ; सीतेति नामापि लुप्तम् ।

रामः च न जीवति इति न ॥ ३३ ॥

देव्या सीतया शून्यस्य हीनस्य जगतः विश्वस्य द्वादशः परिवत्सरः वर्तन्ते । सीता इति नाम अपि लुप्तम् अन्तर्हितम् । सीतायाः नामापि लोकोर्विच्छ्रुतम् । तथापि रामः न जीवति इति न अपि जीवत्येव । सीतया विरहितः अहं द्वादश वत्सरान् प्राणान् धारयामि ; ननु तच्छीकेन सृतः किमिदं मम लोकसीमातिवर्त्तिनौ धैर्यस्य लक्षणं न । द्वादशानां पूरणः इति द्वादशः । पूरणे उट् । चण्डः समुच्चयं विरोधश्च द्योतयति ।

सीता । आर्यपुत्रस्य एभिर्वचनैरहं मोहिता विमूढतां नीता । सम्प्रतिपत्तिं न लभे । मूर्च्छा मामविशतीव ।

तमसा । नेता इति स्नेहाद्राः शोकदारुणाः एता वाचः प्रियतमाः न । एताः सविषाः मधुनः धाराः त्वयि च्योतन्ति ॥ ३४ ॥

स्नेहेन प्रेम्णा आर्द्राः सिक्ताः शोकेन दारुणाः निष्ठुराः हृदयविदारिकाः एताः पूर्वोक्तप्रकाराः वाचः प्रियतमाः न एकान्तती हृदयाः न भवन्ति । एताः वाचः सविषाः

विषसम्पत्ताः सधुनः चौद्रस्य धाराः त्वयि च्योतन्ति चरन्ति । यथा मधुधाराः मधुर-
स्वभावत्वात् प्रियास्वादो अपि विषसम्पर्कात् संज्ञाविलोपित्यः भवन्ति, तथा तव
पलुरिमाः वाण्यः अतिगभीरस्नेहस्यन्दित्यः अपि दुःसहशोकप्रकाशकत्वात् तव हृदये
कामपि वेदनां जनयन्त्यो मूर्च्छोपक्रमं विदधते । अत उत्तरार्द्धे रूपकालङ्कारः ।
चुतिर चरणे इति धातोः लटि च्योतति । चुच्योत ; अच्युतत्, अच्योतीत् ।

रामः । यधेति । अन्तः प्रतुप्तम् तिरश्चीनम् अलातशल्यं यथा सविषः दंशय
यथा तथा तीव्रः मर्माणि क्लृप्तं हृदि निषक्तः, इति शेषः शोकशङ्कुः मया किं न
सोढः खलु ॥ ३५ ॥

अन्तः अन्तर्हृदये प्रत्युप्तं निखातं तिरश्चीनं वक्त्रं अलातशल्यम् ज्वलदुष्पुक्कनिभं
दुःसहयन्त्रणाप्रदं शल्यं यथा, सविषः विषसहितः अन्तःशरीरे विषं विसर्पयन् दंशः
सर्पादैर्दंशनं यथा तथा तीव्रः अत्युग्रः मर्माणि जीवस्थानानि क्लृप्तं हृदि
हृदये प्रविष्टः शोकशङ्कुः निशितायसकौलसङ्काशः शोकः मया किं न सोढः खलु,
अपि तु सोढ एव । उपजातिः वृत्तम् । मालोपमानामालङ्कारः पूर्वार्द्धे । उत्तरमिदं
अर्द्धे उपमालङ्कारः । अथ न स्त्री स्यादङ्गारीऽलातमुल्लुक् मित्यमरः ।

अलातं शल्यमिव इति अलातशल्यम् । अलातमेव शल्यमिति वा विग्रहः न
लातमिति अलातम् । ला + क्त = लात । प्रति + वप् + क्त (कर्मणि) = प्रत्युप्तम् ।
वपति ; उवाप ; अवाप्सौत् । तिरस् + अच् + क्तिन् = तिर्य्यच् । तिरसतिर्य्यलोपे
इति तिरसः तिरि इत्यादेशः । तिर्य्यच् + ख (स्वार्थे) = तिरश्चीनम् । विभाषाच्चैर
दिक्स्थियामिति खः । सह + क्त (कर्मणि) = सोढम् । सहिवहोरोदिति उपधा-
स्वरस्य श्रित्वम् ।

सीता । पुनः स्योऽपि आयासं क्लेशं करोति या सा आयासकारिणी क्लेश-
दायिनी । आङ् + यस् + घञ् = आयासः । पूर्वं रावणकर्तृकहरणात् परं क्लेश-
दायिनी अभवम् । इति द्योतयितुं पुनर्यहणम् ।

रामः । नास्ति कम्पः चलनं यस्मिन् तद् यथा तथा निष्कम्पं निश्चलं यथा तथा
सन्निभं पथ्येवस्थापितं धैर्येभापादितम् अन्तःकरणं चित्तं येन तस्य निष्कम्पसन्निभतालः
करणस्य नम अयम् आवेगः चेतसः संचोभः संस्तुतानि परिचितानि तानि तानि
प्रियाणि वस्तूनि तेषां दर्शनात् विलीकनात् उद्धामः उद्धतः अनियन्त्रणः दुर्वारः
इत्यर्थः जातः । सम् + स्तु + क्त (कर्मणि) = संस्तुतम् । संस्तवः स्यात् परिचयः ।
स्तम्भ + (णिच्) + क्त (कर्मणि) = सन्निभम् ।

तथाह्वीति । मया लोलीलोक्षचुम्बितकरणीज्जृम्भणस्तम्भनार्थं यः यः यवः कथमपि
अन्तः आधूयते, कोऽपि चैतीविकारः अप्रतिहतरयः तोयस्य श्रोत्रः सैकतं सेतुम् इव
तं तं भित्वा भित्वा वलात् प्रसरति ॥ ३६ ॥

लीलं चञ्चलम् उल्लोलमल्युङ्गतं च यथा तथा क्षुभितानि आलोडितानि व्याकुलानि
 इति अर्थः यानि करणानि इन्द्रियाणि तेषां उज्जृम्भणस्य उद्रेकस्य उच्छृङ्खलत्वस्य
 अर्थः सन्धनार्थं निरोधार्थं, यदवा लीलानि च तानि उल्लोलानि चेति लोलोल्लोलानि
 इति चपलानि क्षुभितानि यानि करणानि तेषाम् उज्जृम्भणसन्धनार्थम्, अथवा
 शोलाः चञ्चलाः ये उल्लोलाः महान्तः ऊर्मयः महत्कुम्भेषु उल्लोलकल्लोलौ इत्यमरः
 इव क्षुभितानि इति लोलोल्लोलक्षुभितानि, उपमानानि सामान्यवचनैरिति
 समासः, प्रचलनसङ्घोष्मिचपलानि यानि करणानि तेषां चापल्यनिरोधार्थं, करुण
 इति पाठे लोलोल्लोलक्षुभितस्य करुणस्य शोकस्य उज्जृम्भणं प्रादुर्भावः तस्य सन्धनार्थं
 इति कारार्थं इति व्याख्येयम् मया अन्तर्दृश्ये यः यः यत्रः प्रयासः उद्यमः कथमपि
 उच्छ्रेय आधीयते क्रियते, कोऽपि अनिर्व्याच्यप्रभावः दुर्वारगतिरित्यर्थः चेतोविकारः
 इत्यावेगः अप्रतिहतः अनिवारितः रयः वेगः यस्य सः अप्रतिहतरयः दुर्निवारवेगः
 योग्यस्य जलस्य ओघः पूरः राशिरित्यर्थः सैकतं सिकताभिः निर्मितं सेतुम् आलमिव
 तम् तम् प्रयत्नं भित्त्वा भित्त्वा विफलीकृत्य बलात् प्रसरति वहिरुद्दिष्टो भवति
 इत्यर्थः । सर्व्व एव मे प्रयत्नो व्यर्थो भवति । उच्छलदम्भीवेगनिरोधने सैकतसेतु-
 लममिव उद्दामशोकसंवेगमध्यमानेन्द्रियसंस्तम्भने मे प्रयासः अकिञ्चित्करो भवति
 इत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । उपमालङ्कारः ।

उद् + जृम्भ् + ल्युट् = उज्जृम्भण । जृम्भते ; जजृम्भे ; अजृम्भिट । जृम्भितः ।
 जृम्भ primarily means to yawn, to gape. सन्म् + ल्युट् = सन्धन ।
 जम्भते, सन्धाति, सन्धीति ; धनेन सन्धते सर्व्वः सन्धाल्यन्त्र विद्यया । धनविद्या-
 न्मन्धोऽपि न सन्धीति स सञ्जनः । कविरहस्यम् । तसन्ध, तसन्धे असन्धौत्,
 सन्धत् असन्धिट । सन्धितः, सन्धः । आङ् + धा + लट् (कर्मणि) = आधीयते ।
 भेद + क्वाच् = भित्त्वा । भित्त्वा इत्यत्र नित्यवौषधीरिति नित्यार्थे हिरुक्तिः । यो
 यो यत्रः तम् तम् इत्यत्र वीप्सार्थे हिरुक्तिः । नित्य means intensity or re-
 iteration of an act. सिकता + अण् = सैकत । सिकताशर्कराभावेति अण् ।
 सिकता is a feminine base and is declined in the plural number.
 से + तुण् (उणादि) = सेतु । बलादिति हेतौ पञ्चमी यदवा यवर्थे पञ्चमी ।
 सौता । दुर्व्वारः निवारयितुमशक्यः दारुणः भीषणः आरम्भः उपक्रमः यस्य तेन
 दुर्व्वारदारुणारम्भेण अप्रतिकार्यभीषणप्रसरेण इत्यर्थः दुःखसंवेगेन शोकावेगेन,
 प्रस्फुरितं उत्तरलीभूतं नवीभूतमित्यर्थः निजं दुःखं यस्य तत् प्रस्फुरितनिजदुःखम्
 म हृदयं वेपते इत्यर्थः ।
 वासन्ती । कष्टं कष्टरुम्भापन्नः प्रातः देवः । अन्यतः विषयान्तरे चिपामि

चित्तं सञ्चारयामि इत्यर्थः । जनस्थानस्य भागाः अंशाः तेषां अवलीकनेन भागान् विनोदयतु ।

सीता । सन्दीपनानि शोकस्य संवर्हनानि वस्तूनि विनोदनस्य दुःखनिरासक उपायाः साधनानि इति प्रियसखी वासन्ती मन्यते । अहो भान्तिरस्याः ।

वासन्ती । अस्मिन्निति । त्वम् तन्मार्गदत्तेक्षणः अस्मिन् एव लताग्रहे अभवः । सा गोदावरीरोधसि हंसैः कृतकौतुका चिरम् अभूत् । आयात्या तया त्वां परिदुर्मनायितमिव वीक्ष्य कातर्थात् अरविन्दकुङ्गलनिभः मुग्धः प्रणामाञ्जलि वद्धः ॥३५॥

त्वम् तस्याः सीतायाः मार्गे पथि दत्ते ईक्षणे नयने येन स तन्मार्गदत्तेक्षणः कदा सा प्रत्यागमिष्यति इति औत्सुकीन तस्या आहृत्तिपथं विलीकयन् अस्मिन् एव लताग्रहे वल्लीनिकुञ्जे अभवः आसीः । सा जानकी गोदावर्थाः रोधसि तटे हंसैः कृतं जितं कौतुकं कुतूहलं हर्षः इत्यर्थः यस्याः सा कृतकौतुका जनितात्सुक्या चिरं दीर्घकालं अभूत् स्थितवती । ततः आयात्या प्रतिनिवर्त्तमानया तया त्वां परिदुर्मनायितम् इह, खेदाकुलितचित्तमिव वीक्ष्य दृष्ट्वा कातर्थात् दुःखव्याकुलतया अरविन्दस्य पद्म कुङ्गलेन कोरकेण सदृशः इति अरविन्दकुङ्गलनिभः कमलकोरकतुल्यः मुग्धः मनोहरः प्रणामस्य अञ्जलिः प्रसादनार्थमञ्जलिः वद्धः विरचितः । अजानत्या मया अपराधः कृतः क्षमस्व नाथ ममापराधम् इति अनन्तरं व्यञ्जयन्ती शिरसि अञ्जलिपुटं न्यदधात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उपमालङ्कारः । रुणहि जलमिति रोधः कूलम् । रुधिरसु कूलं रोधस्य तीरस्य प्रतीरस्य तटं त्रिषु इत्यमरः । कौतूहलं कौतुकञ्च कुतूहलमिति चाभरः । रम्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कुतूहलमित्यालङ्कारिकाः ।

आ + या + शट् स्त्रियां आयान्ती, आयातौ । आच्छीनद्योरिति वैभाषिकः । परिदुःस्थितं मनो यस्य स परिदुर्मनाः । परिदुर्मना इव आचरति इति परिदुर्मनायते कर्तुः क्यङ् सलोपस्य । इति क्यङ् सलोपस्य । परिदुर्मन + य = परिदुर्मनाय । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । “सलोपविधौ अपि वा यङ्गं सम्बध्यते, व्यवस्थितं विभाषा च भवति ।”

“ओजसश्चरसी नित्यमितरेषां विभावया ।”

तेन च परिदुर्मनायते, परिदुर्मनस्यते इति रूपद्वयं सम्भवति ।

परिदुर्मनाय is an intransitive verb, and admits of कृत् in the active voice. अर + विद् + श = अरविन्द । अरविन्दस्य कुङ्गलनिभः सदृशः इति अरविन्दकुङ्गलनिभः इति नित्यसमासः अस्वपदविग्रहश्च । अतएव अमरः सुखरूपं पदेत्वमी निभसङ्काशनीकाशप्रतिकाशीपमादयः । कुङ्गलीमुकुलीऽस्त्रियामित्यमरः प्रणामस्य अञ्जलिः इत्यत्र अश्रुसादिबत् तादर्थ्यपेक्षया समासः । ईषत् तरति इति

कातरा । ईषदर्थे कुस्थाने कादेशः । कु + तृ + अच् । स्त्रियां टाप् । कातरायाः
भावः इति कातर्यम् गुणवचनादित्यात् पठ्य । ततः हेतौ पञ्चमी ।

सीता । हृदयस्य सम्मोहं गृहं प्रच्छन्नं निहितं यत् शल्यं तस्य घट्टनैः सञ्चालनैः
पुनः पुनः मां मम स्वामिनं च व्यथयसि ।

रामः । चण्डि कोपने, चण्डस्वत्यन्तकोपनः एवंविधस्यापि मम दर्शनेन ते मयि
वतुकम्पा न जायते अतः अतिकोपनासि खलु ।

हा हेति । हा हा देवि हृदयं स्फुटति, देहवन्धः संसृते, जगत् शून्यं मन्ये,
अविरतज्वालम् अन्तः ज्वालामि ; सौदन् विधुरः अन्तरात्मा अस्मै तमसि मज्जति इव ।
मोहः विषक् स्थगयति, मन्दभाग्यः कथं करोमि ॥ ३८ ॥

हा इति खेदे अव्ययम्, हे देवि तव शोकेन मम हृदयं स्फुटति दीर्यति ;
देहस्य वन्धः शरीरस्य अवयवसंयोगस्थलमित्यर्थः संसृते विशीर्णो भवति मांस-
पेश्यादिसहितानि हस्तपादादीनि शिथिलवन्धनानि गलितानीव भवन्ति । जगदिदं
शून्यं विजने सर्वथा अवासतेयं मन्ये अविरता अत्रान्ता ज्वाला शिखासन्तति
तस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा अविरतज्वालम् अन्तर्हृदये ज्वालामि, सन्तापमनुभवामि
इत्यर्थः । सौदन् क्लेशपरम्परानुभवेन नितरां दीनः विधुरः कातरस्य मे अन्तरात्मा
स्थयति यत् तत् अस्मै तस्मिन् तमसि, अन्ततमसे मज्जति इव निमग्नो भवति ।
मोहः मूर्च्छाविषक् समन्तात् स्थगयति, आच्छादयति चैतन्यशक्ते स्मिरोधापनेन वस्तु-
दर्शने प्रतिरुणद्धि । मन्दभाग्यः दुर्भाग्यः अहं कथं करोमि प्राणधारणं करोमि ।
मन्दाक्रान्ता वृक्षम् उत्प्रेक्षालङ्कारः । सन्स् लट्—संसृते । संसृंसे ; अस्मै-
सिष्ट, असंसत् । संसृः । सद—सौदति ; ससाद ; असदत् । सन्नः । मसृज्—
मज्जति ; ममज्ज ; अमाङ्गीत् । मग्नः । वि + सु + अच् + क्तिन् = विषक् ।
It is indeclinable and is used here as an adverb. स्थग means
to cover or veil ; it is a चुरादि root.

सीता । सकलः समग्रः जीवलीकः जगत् इत्यर्थः तस्य मङ्गलानि तेषां आधारः
शाययः इति सकलजीवलीकमङ्गलाधारः । जीवन् यः शश्वत् उपप्लविव्यः प्रजाः
पितेव पाति इत्यर्थः । तस्य । संशयितं धरिष्यते न वेति सन्देहकोटिमाश्रितं जीवितं
शायः यस्मिन् स संशयितजीवितः अतएव दारुणः भौषणः इति संशयितजीवित-
दारुणः । विशेषणयोः कर्मधारयनिर्वाहः । दशायाः अवस्थायाः परिणामः विपाकः
इति दशापरिणामः मूर्च्छोपगमः इत्यर्थः ।

तमसा । तव हस्तस्य स्पर्शेन रामभद्रस्य मूर्च्छा अपनीता भविष्यति । पाणिना
स्पर्शः इति पाणिस्पर्शः । करणद्वतीयया समासः । सञ्जीवनस्य प्रलुञ्जीवनस्य उपायः ।

वासन्ती । सभावय, शुश्रूषस्व इत्यर्थः । न उच्छसिति संज्ञां न प्रतिलभते ।
सीता । हृदि ललाटे च इत्युभयव अवच्छेदे समी ।

वासन्ती । प्रत्यापन्ना पुनः प्राप्ता चेतना येन स प्रत्यापन्नचेतनः । प्रति-
लब्धसंज्ञः ।

रामः । आलिम्पन्निति संस्पर्शः पुनरपि अकस्मात् अन्तर्वां वहिरपि वा शरीरधातून्
अमृतमयैः प्रलपैः आलिम्पन् इव जीवयन् आनन्दात् अपरविधं मोहं तनीति ॥३२॥

संस्पर्शः स एव वैदेहीहस्तस्पर्शः पुनरपि भूयोऽपि अकस्मात् अतर्कितं यथा तथा
अन्तर्वां वहिरपि वा अन्तःस्थितान् वहिःस्थितान् अपि सर्वानेव शरीरस्य देहस्य धातून्-
पुष्टिकारिणः लङ्मेदीमज्जास्थिप्रभृतीन् देहपोषणपदार्थान् अमृतमयैः प्रलपैः
आलिम्पन् इव सुधारसस्रोतसा निषिञ्चन्निव जीवयन् उच्छ्वासयन् चैतन्यं सम्पादयन्
इत्यर्थः आनन्दात् आह्लादसमुत्पादात् अपरा विधा यस्य सः अपरविधः तं अन्यप्रकारं
मोहम् आनन्दातिरेकजन्यां मूर्च्छां जड़तामित्यर्थः तनीति विस्तारयति, कुरुते इत्यर्थः ।
उत्प्रेचालङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ।

आङ् + लिप् + शब्द = आलिम्पत् । लिम्पति ; लिलिपे ; अलिपत् । लिम्पते ;
लिलिपे ; अलिप्त । लिप्तः । घञि लिपः । नञ् + श् + क्त = अमृत । अमृत + मयट्
= अमृतमय । तत्प्रकृतवचने मयट् । दधन्ति पुणन्ति इति धातवः । घा +
तुन् (उष्णादि) । शू + ईरन् = शरीर । वि + धा + अङ् = विधा । सम् + सञ् +
घञ् = संस्पर्श । [आनन्देन निमीलिते सुदृष्टे अक्षिणी नयने यस्य स आनन्द-
निमीलिताक्षः । बहुव्रीहौ अक्षिशब्दात् घञ् । स्त्रियां आनन्दनिमीलिताक्षी ।
नि + मील + क्त (कर्मणि) = निमीलित ।]

वासन्ती । मर्मणः जीवस्थानस्य हृदेन कर्त्तनेन दारुणाः इति मर्मच्छेददारुणाः
वेषां श्वशनेन हृदयादीनि जीवस्थानानि निरुक्तानीव भवन्ति । तैः प्रलापैः असम्भाजैः
उन्मत्तव्याहारैः प्रियसख्याः सीतायाः दुःखेन दग्धां सन्तप्तां अरुन्तुदां पीडामनुभवन्ती-
मित्यर्थः हतभाग्यां मां किमिति दहसि व्यथयसि इत्यर्थः । एषां प्रलापानां श्वशनेन
तव ज्ञानलीपाशङ्का हृदये समुत्पद्यते ; तदनु जीवितनाशशङ्कापि समुदति इति
तात्पर्यम् ।

सीता । अपसर्तुम् अपयातुमन्यतो गन्तुमिच्छामि । चिरसदभावेन गाढात्
रागेण मधुरः शीतलश्च तेन आर्यपुत्रस्य स्पर्शेन गात्रपरामर्शेन दीर्घं बहुकालव्यापितं
दुःसहमपि सन्तापं विरहव्यथां भटिति शीघ्रं स्पर्शच्छणे एव हरता वज्रलिपेन कालान्तर-
स्थायिदृढलेपविशेषेण उपनद्धः वद्धः संयोजित इत्यर्थः तथोक्तः इव मे हस्तः स्निग्ध-
घर्माक्तः निःसहं कातरं यथा तथा विपर्यस्तः जड़तामासादितः विवशः सञ्चलनादि-
स्वव्यापारि अचमः जातः कम्पते च । सन् भावः इति सदभावः अनुरागातिशयः

মতে ।

প্রতি-

গীরধান

॥১২॥

যথা তথা

য ধাতুন-

: প্রলপৈ:

সম্পাদয়ন

প্রত্যপ্রকার

ইত্যর্থ: ।

লিম্পতে;

ত + ময়ট্

ধা +

ম্ + সয়

স আন

লিতাসী

দদা

অসম্মা

ননুভব

নাং যব

দেতি ইতি

গাঢ়া

লব্যপি

কালান

ন: স্থি

স্বলনা

গাতি

ইত্যর্থ: । উপ + নহ + ক্ত (কক্ষণি) = উপনহ । নহ্যতি, নহ্যতে ; ননাহ,
নহে ; অনাত্‌সীত্, অনহ । স্থিৎ + শত্ = স্থিযত্ । স্থিযতি ; স্থিযেৎ ; অস্থিৎ ।
স্থিৎ । নিস্ + সহ্ + অচ্ = নি:সহ । বি + পরি + অস্ + ক্ত (কক্ষণি) =
বিপথ্যস্ । বজ্রলিপ is a kind of fast cement ; it is prepared in the
following manner :—

আমং তিন্দুকসামং কপিত্যকং পুষ্পমপি চ শাক্মল্যা: ।

বীজানি শল্লকীনাং ধননবল্লী বচা চৈতি ॥

এতৈ: সলিলদ্রোণ: কাথয়িতব্যৌষ্টভাগশেষয় ।

অবতার্যৌষ্টস্য চ কল্কী দ্রব্যৈরৈতৈ: সমনুযোজ্য: ॥

শ্রীবাসকরসগুগ্‌গুলুভল্লাতককুন্ডুরুকসম্ভরসৈ: ।

অতসীবিল্লৈয যত: কল্কীষ্ট্যং বজ্রলিপাখ্য: ॥

প্রাসাদহস্মপ্রবলভীলিঙ্গপ্রতিমাসু কুণ্ডকূপেষু ।

সন্তমীদাতব্যৌ বর্ষসহস্রায়ুতস্তাযৌ ॥

বহনসংহিতা । সতপশ্চাশীধ্যায়: ।

তমসা । ইহার শোকনাগর অতি গভীরভাবে আঁপূর্ণ হইয়া উদ্ভলিত হইয়াছে ।

বাসন্তী । দেব, অতীত বিষয়ে (শোক করিবেন না) ধৈর্য্য অবলম্বন করুন ।

রাম । সখি, কি বলিলে ধৈর্য্য ? সীতাদেবীবিবাহিত জগতের আজ ছাদশ বৎসর
পার্শ্বিত । সীতা এই নামও বিনুগ্‌ হইয়াছে । অথচ রাম জীবিত নাই এমন নহে ॥ ৩৩ ॥

সীতা । আর্ধ্যপুত্রের এই বাক্যে আমি মোহিত হইয়াছি ।

তমসা । হাঁ বৎসে ; ইহা হইতে পারে ;

ক্লেহসিক্ত শোকদারুণ এই বাক্যগুলি একান্ত প্রিয় ও মধুর নহে । এগুলি বিবর্নিশ্রিত
বধূদারা তোমার উপরি বর্ষিত হইতেছে ॥ ৩৪ ॥

রাম । সখি বাসন্তি, অন্ত:শরীরে প্রবিষ্ট বক্রাকৃতি জ্বলদম্ভারশল্যের ভায়, অথবা
বিবিধ দংশনের ভায় মর্মান্বিত, হৃদয়ে নিবৃত্ত তীক্ষ্ণ শোকশঙ্ক কি আমি সহ্য করি
নাই ? ॥ ৩৫ ॥

সীতা । আমি এমনই মন্দভাগিনী যে পুনর্বার আর্ধ্যপুত্রের ক্লেহের কারণ হইয়াছি ।

রাম । আমার অন্ত:করণ অতি দৃঢ়ভাবে স্তম্ভিত ও নিয়ন্ত্রিত হইলেও পূর্ল পরি-
চিত এই প্রিয়বস্ত্রসমূহ দর্শনে অদ্য আমার এইরূপ উদ্ধাম আবেগ উপস্থিত হইয়াছে
কারণ—

অতিচঞ্চল মহোদ্রিমালায় ভায় ক্ষুভিত অন্ত:করণের আবেগ নিরোধনার্থ আমি
অতিক্রমে অন্তরে যে যে বস্ত্র ও উদ্যম করিতেছি, তৎসমস্ত বস্ত্রই বলপূর্বক পুন: পুন:
বার করিয়া কেমন এক প্রবল চিন্তাবিকার বাহিরে প্রকাশ হইয়া পড়িতেছে । যেন
প্রতিহতবেগ জলশ্রোত: সৈকতসেতু বিধ্বস্ত করিয়া প্রধাবিত হইতেছে ॥ ৩৬ ॥

সীতা। আৰ্য্যপুত্রের এই দারুণ দুর্ভার শোকাবেগে আমারও শোক প্রক্ষুরিত ও উদ্ভিক্ত হইয়া, আমার হৃদয় কম্পিত করিতেছে।

বাসন্তী। [স্বগতঃ] দেব রামচন্দ্র অতি বিপন্ন হইয়া পড়িলেন ; অতএব ই হার চিত্ত অল্পদিকে আকৃষ্ট করি ! [প্রকাশে] চিরপরিচিত এই জনহীনপ্রদেশগুলি অবলোকন করিয়া আপনি চিত্ত বিনোদন করুন।

রাম। তাহাই হউক। [উত্থান করিয়া কয়েক পদ গমন করিলেন]।

সীতা। বাহা দ্বারা দুঃখ সম্বীপিত হইবে, প্রিয়সখী তাহাই দুঃখবিনোদনের উপায় বলিয়া মনে করিতেছেন।

বাসন্তী। দেব, আপনি সীতার আগমনের পথে দৃষ্টিনিষ্ফল করিয়া এই লতাগুহে উপবিষ্ট ছিলেন ; সীতা হংসশ্রেণী নিরীক্ষণ করিয়া কৌতুকবশতঃ গোদাবরীতটে অনেকক্ষণ বিলম্ব করিয়াছিলেন। পরে প্রত্যাবৃত্ত হইয়া আপনাকে দুঃখিতচিত্ত দেখিয়া কাতরতাবশতঃ কমলমুকুলতুল্য মনোহর শ্রীমাঞ্জলি বন্ধন করিয়াছিলেন ॥ ৩৭ ॥

সীতা। সখি বাসন্ত, তুমি অতি নিষ্ঠুর, তুমি অতি নিষ্ঠুর। যেহেতু—হৃদয়ের মর্ম্মস্থানে প্রবিষ্ট শল্যের পুনঃ পুনঃ সংবটন করিয়া এই হতভাগিনীকে ও আৰ্য্যপুত্রকে সম্ভাপিত করিতেছে।

রাম। অয়ি চণ্ডি সীতে তোমাকে যেন ইতস্ততঃ দেখিতেছি ; কিন্তু তুমি আমার প্রতি অনুকম্পা করিতেছ না।

হা হা দেবি, আমার হৃদয় বিদীর্ণ হইতেছে, দেহের বন্ধন যেন শূন্য হইয়া পড়িতেছে জগৎ শূন্য বোধ হইতেছে, অবিরত জ্বালায় অন্তরে জ্বলিতেছি। অন্তরাঙ্গী শোকভাগী ক্রান্ত ও অবসন্ন হইয়া গাঢ়াকারে নিমগ্ন হইতেছে। প্রবল মোহ সমস্ত আচ্ছন্ন করিয়া ফেলিতেছে, মঙ্গলভাগ্য আমি কি উপায় করি ? [মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন] ॥ ৩৮ ॥

সীতা। হায়, হায়, আৰ্য্যপুত্র পুনর্বার মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন।

বাসন্তী। দেব, আশস্ত হউন, আশস্ত হউন।

সীতা। হা আৰ্য্যপুত্র, এই হতভাগিনীর জন্মই, সকল জগতের মঙ্গলধার আপনার বারংবার এইরূপ ভীষণ জীবনসংশয়কারী দশাপরিণাম হইতেছে। হতশ্রি। [মুচ্ছিত হইয়া পড়িলেন]

তমসা। বৎসে সমাশস্ত হও, সমাশস্ত হও। পুনর্বার তোমার পাণিষ্পর্শই রামভক্তের সঞ্জীবনের উপায়।

বাসন্তী। এখনও পর্য্যন্ত আশস্ত হইলেন না, হা প্রিয়সখি সীতে ; তুমি কোথায় আপনার জীবিতেশ্বরের প্রাণরক্ষা কর।

সীতা। [ব্যগ্রভাবে সমীপে গমন করিয়া রামচন্দ্রের হৃদয় ও ললাট স্পর্শ করিলেন]।

বাসন্তী। সৌভাগ্যক্রমে রামচন্দ্র চৈতন্য লাভ করিয়াছেন।

রাম। সেই সংস্পর্শ, (ত্বক্ মেদঃ মজ্জাস্থিপ্রভৃতি) বহিঃস্থিত ও অভ্যন্তরস্থিত

ACT III.

191

রীতিধাতুগুলিকে অকস্মাৎ যেন অমৃতময় প্রলেপ দ্বারা আলিঙ্গন করিয়া আমাকে পুনরীকৃত প্রত্যুজ্জীবিত করিতেছে, এবং আনন্দাতিশয় সমুৎপাদন করিয়া অস্ত প্রকারের বোধ আনয়ন করিতেছে ॥ ৩৯ ॥

[আনন্দে মুদ্রিতনেত্র হইয়া] সখি বাসন্তী ; ভাগ্য সুপ্রসন্ন ।

বাসন্তী । দেব, কিরূপ ?

রাম । সখি, আর কি ? জানকীকে পুনঃপ্রাপ্ত হইয়াছি ।

বাসন্তী । হে দেব রামভদ্র, তিনি কোথায় ?

রাম । [স্পর্শস্থলের অভিনয় করিয়া] এই দেব না সম্মুখেই রহিয়াছেন ।

বাসন্তী । হে দেব, হতভাগিনী আমি একে প্রিয়সখীর শোকে দগ্ধ হইতেছি, তাহার পর আপনি এইরূপ দারুণ মর্শ্মচ্ছেদী প্রলাপবাক্য উচ্চারণ করিয়া পুনরীকৃত আমাকে কেন দগ্ধ করিতেছেন ?

সীতা । এখান হইতে চলিয়া যাইতে ইচ্ছা করিতেছি : কিন্তু দীর্ঘকালের অনুরাগ শতঃ মধুর ও শীতল নাশদেহস্পর্শ আমার সুদীর্ঘ ও দারুণ সন্তাপ মুহূর্ত্তমধ্যে দূর করিয়া আমার হস্তকে যেন বজ্রলেপ দ্বারা সংবদ্ধ করিয়াছে । আমার হস্ত খেদাক্ত ও নিভাস্ত ভ্রত । প্রাপ্ত হইয়া যেন বিষণ্ণ হইয়া কম্পিত হইতেছে ।

Tamasa.—The deep ocean of his grief has become full to the brim.

Vasanti.—My Lord, have patience and firmness, since it is a matter already over.

Rama.—What say you, my friend ! Patience?

This is the twelfth year of the world since it has been destitute of my queen Sita. Even the very name Sita has been blotted out (from the memory of men). And yet it is not that Rama does not live. (33).

Sita.—These words of my husband make me faint.

Tamasa.—Quite so, my child.

These words, cruel with grief and though overflowing with affection, are not highly gratifying. This is a stream of honey mixed with poison which is pouring upon you. (34).

Rama.—O Vasanti,—

Have I not indeed borne the sharp dart of grief piercing into my heart and cutting at the vital parts, just like an oblique fire-brand driven into the body, or like the poisonous bite of (a reptile.)? (35).

Sita.—I am so unfortunate that I have again become a source of my husband's affliction.

Rama.—Though I have imperturbably fortified my heart, yet at the sight of these familiar and dear objects this violent agitation has come upon me. For,—

Whatever effort I make with considerable difficulty in order to check the outburst of my heart agitated like a restless huge billow, an indescribably strong emotion breaks through it as often as I make it and prevails with force, just as a flood of water with irresistible force rushes on, washing away a sandy dyke. (36).

Sita.—My heart, with its own grief becoming fresh as it were, trembles on account of the stirring of the grief of my husband, the outburst of which is irresistible and terrible.

Vasanti.—[*To herself*.] His Majesty has been reduced to a great strait. Let me divert his attention to something else. [*Aloud*.] Let your majesty amuse yourself by seeing these divisions of Janasthana of long acquaintance.

Rama.—Very well. [*Rises up and walks about*.]

Sita.—My dear friend Vasanti is mistaken in taking rather the aggravating causes of grief to be the means of diversion.

Vasanti.—My lord, my lord !

You waited in this very arbour of creepers directing your eyes towards her path ; she on the other hand tarried long on the bank of the Godavari, her curiosity being awakened by ganders. On returning she observed you to have been a little vexed and therefore in anxiety and fright she folded her palms in making a bow, which appeared beautiful like the bud of a lotus. (37.)

Sita.—You are cruel, my friend Vasanti, you are cruel, who are torturing again and again my husband and my wretched self by thus stirring the javelin sunk deep in the vital parts of the heart.

Rama.—Resentful Janaki, you seem to be present here and there, but you do not take pity on me.

Alas ! Alas ! My queen, my heart bursts, the joints of the body are going to be unhinged : ("this solid flesh melts thaws and resolves itself into a dew"). I think this world to be a blank. I burn with a

ACT III.

193

ceaseless flame within. My inner soul, weary and afflicted, sinks into a blinding gloom ; and a benumbing stupor shuts up all things (from my view). What can I, an ill-fated being, do ? (38).

[*He falls into a swoon*]

Sita.—Woe ! woe ! My husband has again fainted.

Vasanti.—Take heart, my lord, take heart.

Sita.—Alas ! My husband ! It is for the sake of me, an ill-fated being, that you, the very abode of blessings to this whole world of beings, are getting once and again these fainting fits which are so terrible because of putting your life into danger. Alas ! I am undone [*swoons*.]

Tamasa.—Cheer up, my child, cheer up. It is the touch of your hand again that is the means of bringing back Rambhadra to life.

Vasanti.—How is it that he does not yet revive ? Alas ! My dear friend Sita, where are you ? Restore to life the lord of your life.

Sita.—[*Approaching in haste touches him on the heart and the forehead*.]

Vasanti.—Luckily Rambhadra has regained his consciousness.

Rama.—Again the same touch revives me suddenly, anointing as if with an unguent of ambrosia the constituent parts of my body, external and internal ; and brings on another kind of stupor by giving rise to joy. (39).

[*With his eyes closed in joy*.] Dear friend, Vasanti, luckily do you prosper.

Vasanti.—How so, my lord ?

Rama.—What else, my friend ? Janaki has been got back.

Vasanti.—O my lord Rambhadra, where is she ?

Rama.—[*Gesticulating the pleasure of her touch*] Behold ! here she is in my front.

Vasanti.—O, my lord, why do you with these ravings, terrible and cutting to the quick, torture me again, an ill-starred being, who am already consumed by the fire of grief for my dear friend ?

Sita.—I want to go away. But this my hand,—being fixed as

though by a hard cement by the touch of my husband which is cool and delightful on account of an enduring love and does away instantly with the long and terrible agony of grief,—is now trembling as if it has lost control over itself, is perspiring and is utterly helpless.

रामः । गृहीत इति । पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः यः गृहीतः ; अमृत-
शिशिरैः स्वेच्छास्पर्शैः यः चिरं परिचितः तुहिनकरकौपम्यसुभगः ललितलवलीकन्दल-
निभः स एव अयं तस्याः पाणिः मया लब्धः ॥ ४० ॥

पूर्वं वाल्ये इत्यर्थः परिणयविधौ विवाहकर्मणि कङ्कणस्य मङ्गलसूत्रस्य धरः इति
कङ्कणधरः मङ्गलसूत्रालङ्कृतः कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्डलयोरपि इति मेदिनी, यः
पाणिः मया गृहीतः आसीत् अमृतशिशिरैः सुधाशीतलैः अतिसुभगैः स्वेच्छया
आत्मेच्छया ये स्पर्शाः तैः स्वेच्छास्पर्शैः अनियन्त्रणस्पर्शैः मुहुर्मुहुर्भूतैः स्पर्शैः यः चिरं
दीर्घकालं व्याप्य परिचितः संस्तुतः तुहिनकरकायाः वर्षोपलस्य औपम्येन सादृश्येन
सुभगः मनोरमः धनोपलवत्सन्तापहरः सुभगस्पर्शश्च, ललितेन सुकुमारेण लवल्याः
कन्दलेन अङ्गुरेण सदृशः इति ललितलवलीकन्दलनिभः नित्यसमासः अस्वपदवियहः
कन्दलं विषु कपोलेऽप्युपरागे नवाङ्गुरे इति मेदिनी । अतिसुकुमारः इत्यर्थः स एव
अयं तस्याः सीतायाः पाणिः करः मया लब्धः आसादितः । अत्र श्लोके उपमालङ्कारः
शिखरिणी वृत्तम् ।

परिणयस्य विवाहस्य विधिरनुष्ठानम् इति परिणयविधिः तस्मिन् । विषयाधिकरणे
सप्तमी परि + नी + अच् = परिणयः । अमृतमिव शिशिराः इति अमृतशिशिराः
उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । परि + चि + क्त (कर्मणि) = परिचितः ।
तुहिनस्य हिमस्य (सम्बन्धिनी) करका इति तुहिनकरका यद्वा तुहिना शीतला
करका इति वियहः । वर्षोपलसुकरका इत्यमरः । उपमायाः भावः इति औपम्यम् ।
यञ् प्रत्ययः । अवश्यायस्तु नौहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम् । प्रालेयं मिहिका च इत्यमरः ।

सीता । आर्यपुत्रस्य स्पर्शेन मोहिता लुप्तप्रतिपत्तिः तस्याः मे प्रमादः अनिष्टं
सेहतः । यतः इदानीं आर्यपुत्रेण हस्ते धृतायाः मे स्वेच्छया अपसरणमशक्यं
जातम् ।

रामः । आनन्देन सीताप्राप्तिजन्येन आह्लादेन निमीलितानि मुद्रितानि
स्रव्यापारापटूनि इत्यर्थः इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि यस्य स आनन्दनिमीलितेन्द्रियः अहं
साध्यसेन भयेन वहीः कालात् परं भाग्येन लब्धा सीता यदि पुनरपेयात् इति भिया
परवान् परतन्त्रः अभिभूतः इत्यर्थः अस्मि भवामि । परतन्त्रः पराधीनः परवान्
नाथवानपि इत्यमरः ।

वासन्ती । उन्मादः उन्मत्तता । उद् + मद् + घञ् = उन्माद ।

[आक्षिप्य आच्छिद्य बाहुमाकृत्य ससम्भ्रमं सत्वरं व्ययं यथा तथा अप्सर्पति दूरं प्रयाति]

रामः । करपल्लव इति जडः प्रकम्पी स्विद्यन् तस्याः करपल्लवः जडात् परिकम्पिनः स्विद्यतः मम करात् सहसा एव परिभटः ॥ ४१ ॥

जडः अवशः यद्वा शीतलः प्रकम्पी अत्यर्थं कम्पमानः स्विद्यन् स्वेदाप्लुतः तस्याः सीतायाः स करपल्लवः मया लब्धः पाणिः जडात् विवशात् शीतलाद्वा, परिकम्पिनः वेपमानात् स्विद्यतः घर्षाक्तात् मम करात् सहसा हठात् परिभटः विच्युतः विगलित इति यावत् । उभयोरेव तुल्यः सात्त्विकविकारः प्रादुर्भूतः इति श्लोकेन अनेन गम्यते । तत्र अष्टौ सात्त्विकाः विकाराः—सम्भ्रः स्वेदोऽयं रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽयं वेपथुः वैवर्ष्यमथु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ।

आर्याजातिः । यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमावास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सायां ॥

करः पल्लव इव इति करपल्लवः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । परि + भन्श् + क्त (कर्त्तरि) = परिभट । परि + कम्प + णिनि = परिकम्पिन् । O परिकम्प + इनि (मलर्थीय) परिकम्पिन् । So प्रकम्पिन् । स्विद् + शट् = स्विद्यत् । करादिति अपादाने पञ्चमी । सहसा अव्ययनिर्दिष्ट क्रियाविशेषणम् ।

सीता । अनवस्थिते चञ्चले स्तिमिते निपत्ये, मूढे अलसे विषयग्रहणासमर्थे घूर्णन्ती (घूर्णन्ती) आवर्त्तमाने नयने यस्यः सः अनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णन्नयनः । कदाचित् चञ्चले, कदाचिद् वा निश्चलतामापन्ने ; कदाचिद् वा मूढे गम्ये विषयग्रहणासमर्थे पुनश्च मण्डलेन आवर्त्तमाने अस्य नेत्रे । ईदृगवस्थः अयम् आत्मानं पथ्यवस्थापयितुं स्थैर्यमापादयितुम् प्रकृतिस्थं कर्तुं न शक्नोति ।

स्तिम् + क्त (कर्त्तरि) = स्तिमित । स्तिम्यति । मुह + क्त = मूढ । मुह्यति । घूर्ण + शट् = घूर्णत् । घूर्णति, घूर्णते । परि + अव + स्था (णिच्) + लट् = पथ्यवस्थापयति ।

तमसा । स्नेहेन प्रीत्या, हासेन कौतुकेन हर्षेण च सह वर्त्तमानं यथा तथा सस्नेहहासकौतुकम् ।

कौतुकस्वभिलाषेणात् उत्सवे नमोऽर्घयोः ।

तथा परम्परायाते मङ्गले च कुतूहले ॥

विवाहसूतगौतादि भोगयोरपि न द्वयोः । इति मेदिनी ।

सखेदिति । वत्सा प्रियस्पर्शमुखेन सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी मरुन्नवान्भः-
प्रविधूतसिक्ता स्फुटकीरका कदम्बयष्टिः इव जाता ॥ ४२ ॥

वत्सा जानकी प्रियस्य भर्तुः स्पर्शेन यत् सुखं तेन प्रियस्पर्शमुखेन भर्तृस्पर्श-
जन्मानन्देन, रोमां लोमां अञ्चः उदगमः इति रोमाञ्चः स जातः एषां इति रोमाञ्चि-
तानि, तारकादित्वादितच्, खेदेन घर्माजलेन सह वर्त्तन्ते इति सखे दानि घर्माजला-
घुतानि, सखे दानि घर्माञ्जानि रोमाञ्चितानि पुलकितानि कम्पितानि वेपमानानि
च अङ्गानि गात्राणि यस्याः सा सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी, अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः वक्तव्य-
मिति स्त्रियां पठे ङीष् । घर्मादविन्दुपुलकाचितकम्पीत्तरगात्री मरुता वायुना
नवैरम्भोभिः प्रथमैर्वापि कैरुदविन्दुभिः यथाक्रमं प्रविधूता कम्पिता सिक्ता आर्द्राङ्किता च
इति मरुन्नवान्भःप्रविधूतसिक्ता स्फुटाः व्यक्तोदिताः कीरकाः कुङ्कुमाः यस्याः सा स्फुट-
कीरका स्पष्टोदगतमुकुला कदम्बयष्टिः कदम्बवृक्षशाखा इव इत्यर्थः जाता । प्रथमै-
रुदविन्दुभिः सिक्ता वायुवर्शेन कम्पमाना उदगतकेसरैः प्रसूनैः परिव्यासा कदम्बतरुशाखा
इव इयं राजते । स्फुटोऽव उपमालङ्कारः । यष्टियहणं कार्ययद्योतनाय स्त्रीत्वनिर्वाहेण
उपमादूषणलिङ्गवैषम्यपरिहाराय च । वृत्तमुपजातिः । उपमेयधर्माणां क्रमः
उपमानेन न सुष्ठु परिचितः । सदोषियमुपमा ।

प्र + वि + धू + क्त (कर्मणि) = प्रविधूत । सिच + क्त (कर्मणि) = सिक्ता ।
स्फुट + क = स्फुट । स्फुटति, पुस्फुट ; अस्फुटत् । स्फोटति, अस्फोटौत् ।

सीता । लज्जापिता, अस्मि ; लज्जां प्रापिता अस्मि । लज्जाप्रकाशने अदन्तेषु
पाठवलाददन्तत्वे द्विदिरित्यन्ते वष्टापयति, लज्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां
सर्वेषां पुक्माह तन्मते, कथापयति गणापयति लज्जापयति इत्यादि । अनेन रामेण
त्वं परित्यक्ता, त्वन्तु अस्मिन्नीदृगनुरक्ता यदस्य स्पर्शमात्रेण रोमाञ्चितगात्री विवशा च
जाता । हृदयस्य आसङ्गः आसक्तिः अनुराग इत्यर्थः । आङ् + सञ्ज + घञ् = आसङ्ग ।
मन् + लृट् स्यते = मंस्यते चिन्तयिष्यति ।

रामः । नास्ति करुणा दद्या यस्याः सा अकरुणा निर्दया इत्यर्थः ।

सीता । विपरीतं इव ; विप्रतीपं भाषसे खलु । नाहं त्वां परित्यक्तवती ।
त्वमेव मां परित्यक्तवान् ।

वासन्ती । लोकेभ्यः उत्तरम् इति लोकोत्तरम् लोकातिशायि लोकातिगमिति
यावत् तेन धैर्येण मनसोऽविकारित्वेन, अतिभूमिं अत्यारुढिं गतः विप्रलम्भः करुण-
विप्रलम्भः प्रियावियोगशीलः इत्यर्थः यस्य सः अतिभूमिगतविप्रलम्भः तम् ; अतिवेल-
विरहदुःखम् आत्मानं स्वं संस्तम्भय पथ्येवस्थापय स्थैर्यमापादय इत्यर्थः ।

धीर + षञ् = धैर्य । वि + प्र + लम् + घञ् = विप्रलम्भ । सम् + लृभ् +
(णिच्) + लोट् हि = संस्तम्भय ।

रामः । व्यक्तं स्पष्टम् निश्चितमित्यर्थः । वि + अनृज + क्त = व्यक्त । स्वप् + क्त
(कर्त्तरि) = सुप्त । अनेके वाराः इति अनेकवाराः । अनेकवारान् (व्याप्य इत्यर्थः)
परिकल्पना इति अनेकवारपरिकल्पना । अत्यन्तसंयोगे द्वितीयातत्पुरुषः ।
अनेकवारपरिकल्पनया निर्मितः उत्पादितः विप्रलम्भः वञ्चनम् विसंवाद इति यावत् ।
विप्रलम्भी विसंवाद इत्यमरः । वञ्चनं चातिसम्भानं व्यलीकं स्यात् प्रतारणम् ।
विप्रलम्भी विसंवादी विप्रलापय कौर्त्तितः इति हलायुधः । वि + प्र + लभ् + घञ्
= विप्रलम्भ । लभेय इति नुम् । मुहुः सौतासमागमविषयकभावनया तदङ्गस्यर्शादः
भाषितादीनाञ्च चिन्तनेन अपरमार्थभूतमपि सौतागवस्यर्शादिकं प्रत्यक्षमिवानु-
भूयते । पूर्वजः संस्कारः पुनः पुनः चिन्तावशात् आलम्बनं विनापि अनुभूतिपदवी-
मवतरति इव इति कल्पनायाः अचिन्त्या शक्तिः । अतएव वस्तुतः अप्रत्यासन्नायाः अपि
सौतायाः स्पर्शसुखं मम हृदये कल्पनाशक्त्या प्रादुर्भूतम् । कृप् + (णिच्) + युच्
(भावे) = कल्पना । स्थासन्न्ययीयुजिति युच् । अनुवध्नाति, अनुवर्त्तते, अनुसर-
तीति यावत् ।

सौता । नायं कल्पनावशात् विप्रलम्भः किन्तु अदृश्यरूपया मया इमं स्पष्टा अस्य
हृदये एवंविधालौकिककारणनिर्द्देशस्य निमित्तोभूतम् । अतएव मया अयं विप्रलम्भः
प्रतारितः ।

वासन्ती । पौलस्त्यस्य इति । जटायुषा विघटितः अयं पौलस्त्यस्य कार्णायसः
रथः ; पश्य एते पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः पुरतः वर्त्तन्ते इति शेषः । अरिः
खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिः ज्वलन्ती सौतां वहन् अन्तर्व्याकुलविद्युत् अम्बुदः इव इतः
याम् अभ्युदस्यात् ॥ ४३ ॥

हे देव पश्य जटायुषा शकुन्तराजेन विघटितः भयः अयं पौलस्त्यस्य पुलस्त्यनपुः
रावणस्य कार्णायसः कृष्णायसनिर्मितः कृष्णायसं उत्कृष्टं लोहं लोहस्य जातिविशेषः
अतएव अनीऽऽमायः सरसां जातिसंज्ञयोरिति समासान्तः टच् । कृष्णायसस्य विकारः
इति कार्णायसः रथः स्यन्दनः पुरतो वर्त्तते । पिशाचानामिव वदनानि येषां ते पिशाच-
वदनाः उपमानपूर्वपदी बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । कङ्कालशेषाः अस्थिपञ्चरमावा-
वशिष्टाः खराः अश्वतराः पुरतो भूमौ पतिताः सन्ति । शरीरस्यास्थि कङ्कालं तथा-
स्यादस्थिपञ्चरम् इति हलायुधः । अरिः शत्रुः रावणः खड्गेन अस्मिन् हिन्ना निहन्ता
जटायोः पक्षतिः पक्षमूलं येन स खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिः ज्वलन्ती स्फुरन्ती
दोष्यमानां विचेष्टमानामिति गम्यते उपमानधर्मांतुरीधात्, वहन् अङ्गधारयन् अन्तः
अभ्यन्तरे व्याकुला चञ्चला स्फुरन्ती इति यावत् विद्युत् तडित् यस्य सः अन्तर्व्याकुल-
विद्युत् अम्बुदः मेघः इव इतः अस्मात् स्थानात् याम् आकाशं अभ्युदस्यात् उत्पपात ।
शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् । उपमालङ्कारः । रावणस्य कार्णादम्बुदसाम्भम् ।

বি + ঘট (চুরাদি) + ক্ত (কর্মণি) = বিঘটিত । পচাত্ তি: ইতি পচশব্দাত্
 তিপ্রত্যয়: । পচস্য মূলমিত্যর্থ: । বি + দ্যুত্ + ক্টিপ্ = বিদ্যুত্ । অম্বু + দা + ক
 = অম্বুদ । দ্যামিত্যর্থ কর্মণি দ্বিতীয়া । অম্বুদস্থাৎ ইত্যস্য কর্মপদম্ । উপসর্গ-
 বশাৎ অত্ তিষ্ঠতে: সকর্মকালম্ । পিণ্ডিতং আমমাংসম্ আচামন্তি ভক্ষয়ন্তি ইতি
 পিণ্ডাচা: । পিণ্ডিত + আঙ্ + চন্ + ড । বাহুল্যাকাৎ ড: পৃথোদরাদিত্বাৎ সাধু ।

সীতা । অপ + হ্র + কর্মণি লট্ (first person singular) অপজিহে ।
 বি + আঙ্ + পদ (ণিচ্) + লট্ তে (কর্মণি) = ব্যাপাদ্যতে ।

রাম: । তাতস্য জটায়ো: প্রাণা: ইতি তাতপ্রাণা: তাতপ্রাণান্ সীতাচ্চ অপহন্তু
 শীলমস্য ইতি তাতপ্রাণসীতাপহারী । তত্সম্বোধনে । অপ + হ্র + ণিনি ।

বাসন্তী । রাজসানাং কুলং বংশ: তস্য প্রলয়: নাশ: তত্সূচক: ধূমকেতু: উত্পাত-
 যহুবিশিষ: , যদ্বা অনল: ইতি রাজসকুলপ্রলয়ধূমকেতু: রাজসকুলান্নক: ইত্যর্থ: ।
 অদ্যপি ইদানীমপি তে মন্যো: কৌপস্য বিষয়: পাচমসি, কিমু । মনুর্দেবে
 ক্রতৌ ক্রুধি ইত্যমর: ।

রাম । সখি, প্রলাপবাক্য কেন হইবে? বিবাহকালে মঙ্গলসূত্রানকৃত যে পাণি
 গ্রহণ করিয়াছিলান, যথেষ্টভাবে অনুভূত অমৃতশীতল স্পর্শগম্পর্শহেতু যে হস্ত আমার
 চির পরিচিত—

সীতা । আর্ধ্যপুত্র, আপনি এখনও সেই আর্ধ্যপুত্রই আছেন ।

রাম । শীতল বর্ষোপলের সাদৃশ্যবশত: সুভগ, ও সুকুমার লবলীর অঙ্কুরতুল্য
 তদীয় সেই হস্ত আমি প্রাপ্ত হইয়াছি ॥ ৪০ ॥ [সীতার হস্ত ধারণ করিলেন]

সীতা । হায়, হায়, আর্ধ্যপুত্রের স্পর্শে বিমুচ্যিত্ত হওয়াতে আমার প্রমাদ উপস্থিত
 হইল ।

রাম । সখি বাসন্তি, আনন্দে আমার ইন্দ্রিয়গণ নিম্নলিখিতপ্রায় হইতেছে আমি
 (সীতাকে হারাই) এই আশঙ্কায় অভিভূত হইতেছি । অতএব তুমি ইহাকে
 ধারণ কর ।

বাসন্তী । হায় কষ্ট, ইহার উন্নতাবস্থাই উপস্থিত হইল ।

সীতা । [ব্যগ্রভাবে হস্ত টানিয়া লইয়া সরিয়া গেলেন] ।

রাম । হা ধিক্, কি অনিষ্ট ঘটিল ; হা ধিক্ কি অনিষ্ট ঘটিল ! শ্বেদাপ্প্রুত, কম্পমান
 ও ভূতাপ্রাপ্ত তদীয় করপল্লব আমার ঘর্ষান্ত, বেপমান ও অবশ: হস্ত হইতে হঠাৎ
 পরিভ্রষ্ট হইয়া পড়িল ॥ ৪১ ॥

সীতা । হায়, হায়, এখনও উনি আপনাকে প্রকৃতিস্থ করিতে পারিলেন না ; উহার
 নয়নদ্বয় কখনও চঞ্চল, কখনও নিম্পন্দ, স্বব্যাপারে অসমর্থ ও কখনও ঘূর্ণমান হইতেছে ।

তমসা । [শ্বেহ, হস্ত ও আনন্দের সহিত নিরীক্ষণ করিয়া] পতিস্পর্শে বৎসর
 গাত্র শ্বেদান্ত, রোমাঞ্চিত ও কম্পমান হইয়া ঘর্ষাকালের নববারিসিক্ত, উদ্গতকোরক,
 সমীরণ সঞ্চারিত কদম্বপাটের শোভা ধারণ করিয়াছে ॥ ৪২ ॥

সীতা । [স্বগত] ওমা—আমার এই অবশ দেহ আমাকে ভগবতী তমনার নিকট নজ্জিত করিল ! ইনি কি মনে করিবেন ; "স্বামী তোমাকে পরিত্যাগ করিলেন, আর তোমার হৃদয়ের এইরূপ আসক্তি" ।

রাম । [সকল দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া] হায় ? কই সীতা ত এখানে নাই নিষ্ঠুরে, বৈদেহি !

সীতা । সত্যই আমি নিষ্ঠুর, যে আমি আপনাকে এতদবস্থ দেখিয়াও জীবনধারণ করিয়া আছি ।

রাম । দেবি, তুমি কোথায় আছ । প্রদম্ব হও আমাকে এই অবস্থায় পরিত্যাগ করা তোমার উচিত নহে ।

সীতা । আৰ্য্যপুত্র, আপনার এই বাক্য প্রকৃত অবস্থার বিপরীত ।

বাসন্তী । দেব প্রদম্ব হউন, স্বীয় লোকান্তর ধৈর্য্য অবলম্বনপূর্ব্বক অতি প্রবৃদ্ধ শোকে অভিভূত আত্মাকে স্থিতির করুন । এখানে আমার প্রিয়দম্পতী সীতা কোথায় ?

রাম । নিশ্চয়ই সীতা এখানে নাই । তাহা না হইলে বাসন্তীও তাহাকে কেন দেখিতে পাইবে না । তবে কি এ স্বপ্ন ? কিন্তু আমি নিদ্রিত হই নাই । রামের আবার নিদ্রা কিরূপে সম্ভবে ? নিশ্চয়ই পুনঃ পুনঃ অনুশীলিত কল্পনার প্রভাবে সমুৎপন্ন এভ্রম আমাকে পরিত্যাগ করিতেছে না ।

সীতা । নিষ্ঠুর হৃদয়া আমিই আৰ্য্যপুত্রকে প্রতারিত করিতেছি ।

বাসন্তী । দেব, দেখুন, দেখুন—কৃষ্ণায়সনির্গমিত রাবণের রথ জটায়ু কর্তৃক ভগ্ন হইয়া ঐ পতিত রহিয়াছে ; ঐ দেখুন কঙ্কালাবশিষ্ট পিশাচবদন অশ্বতরগুলি অগ্রে নিপতিত ; খড়্গা দ্বারা জটায়ুর পক্ষমূল ছিন্ন করিয়া আপনার শত্রু রাবণ দীপ্যমানকাঙ্ক্ষি ও বিচেষ্টমান সীতাকে অন্ধে ধারণপূর্ব্বক, চঞ্চল চপলার দ্যুতিচ্ছটায় সমুদ্ভাসিত কৃষ্ণ-মেঘগুণ্ডের মায় এই স্থান হইতে আকাশে উৎপতিত হইয়াছিল ॥ ৪৩ ॥

সীতা । [সভয়ে] আৰ্য্যপুত্র, তাত জটায়ু নিহত হইতেছেন, আমিও অপহৃত হইতেছি ; পরিত্রাণ করুন, পরিত্রাণ করুন ।

রাম । [বেগে উত্থান করিয়া] আঃ হুরাস্তন, তাতপ্রাণবিনাশিন, সীতাপহারিন্ কোথায় যাও ।

বাসন্তী । হে দেব, রাক্ষসকুলবিনাশের ধুমকেতু ; এখনও আপনার শ্রোধের পাত্র আছে কি ?

Rama—My friend, why (do you suppose these to be) ravings ?

The same hand which bearing the auspicious nuptial string was taken hold of by me at the celebration of the marital rite, and which had long been familiar to me by its touch, felt as often as I liked, and cooling like the ambrosia. (40). [*Takes hold of her hand.*]

Sita—My husband, you are the very same person even now.

Rama.—The same hand of her, lovely on account of its resemblance to the cool hailstone, and rivalling a tender sprout of the *Lavali* creeper, has been obtained by me.

Sita.—Oh ! fie, fie ! Indeed a careless mistake has been made by me deluded by the touch of my husband.

Rama.—My dear friend Vasanti, with my senses overwhelmed with joy, I am being overcome by nervousness. Let you therefore get hold of her.

Vasanti.—Oh ! woe ! it is madness indeed !

Sita.—[*Quickly snatches her hand away and withdraws.*]

Rama.—Alack ! Alack ! what a misfortune ! Her leaf-like hand, perspiring, trembling and paralysed, has suddenly slipped off from my benumbed, tremulous and perspiring hand. (41).

Sita.—Alas ! Alas ! with his eyes now restless, now motionless, now dull and now rolling, he has not yet been able to compose himself.

Tamasa.—[*Marking Sita, affectionately, and with a smile and curiosity.*]

Owing to the pleasure derived from the touch of her husband my child with her body perspiring, trembling and with bristling hair bears resemblance to the branch of a Kadamba tree, shaken by the breeze, wetted by the new drops of rain, and with buds blooming. (42).

Sita.—[*To herself.*] Ah ! I have been put to shame in the presence of the venerable Tamasa by this body of mine over which I have lost control. What will she think of me ? (She will say):—"you have been forsaken and such is the affection of your heart" !

Rama.—[*Looking about on all sides*] Alas ! How ! In sooth she is not here. O you merciless Princess of Videha !

Sita.—Really I am merciless, who can support her life even on seeing you in such a condition.

Rama.—Where are you, my queen ? Be pleased. It does not behove you to forsake me in this condition.

Sita.—My husband, this is quite contrary to the real state of things.

Vasanti.—Be gracious, my lord, be merciful; by your own extraordinary firmness of mind compose your own self in whom the grief of separation has reached its climax. Whence could my dear friend be here?

Rama.—Evidently she is not here; how otherwise could not even Vasanti see her? Could this indeed be a dream? But I am not asleep; or whence could sleep steal upon Rama?

In all appearance it is a hallucination brought into existence by indulging many a time in reverie or day-dreaming,—which hunts me again and again.

Sita.—It is indeed my own cruel self that has deluded my husband.

Vasanti.—Behold! my lord, behold! Here is the chariot made of black steel, belonging to Paulastya (Ravana) broken to pieces by Jatayu; see, there lie in front reduced to skeletons, the mules having faces like those of goblins. Having clipped with a sword to the very root the wings of Jatayu, from this very spot did the enemy, carrying the resplendent Sita on his arms, and therefore appearing like a piece of black cloud with lightning flashing tremulously within, spring up into the sky. (43).

Sita.—[*In fear.*] My husband, our father is being killed and I too am being carried away. Save, o, save us.

Rama.—[*Rising up in haste.*] Ah! you villain, you that have taken away the life of my father, and are abducting Sita, whither will you fly?

Vasanti.—Of my lord, the disastrous comet to the race of the Rakshasas, is there even now any object of your wrath?

रामः । अनुगतः अर्थः यस्य सः अन्वर्थः यथायः एव इदानीं प्रलापः वर्त्तते । इदानीं सत्यमेवाहं उन्मत्त इव असम्बद्धं जल्पामि इत्यर्थः । यद्वा इदानीं प्रलापः तदनादिकम् एव अन्वर्थः अर्थं प्रयोजनमनुप्राप्तः इति अन्वर्थः अस्मिन् अवस्थान्तरं नितरामावश्यकः इत्यर्थः ।

उपायानामिति । उपायानां भावात् अविरतविनीदव्यतिकरैः वीराणां विमर्दैः गतिं जनितात्यदभुतरसः मुग्धात्त्याः स वियोगः रिपुघातावधिः खलु अभूत् । इदानीं निरवधिः विरहः कथं तूष्णीं सद्यः ॥ ४४ ॥
उपेयन्ते आसाद्यन्ते अर्थाः एभिरिति उपायाः साधनानि तेषां भावात् विद्यमान-

तया रचीहतायाः सीतायाः समुद्धरणीपायानाम् अवलम्बनेन इत्यर्थः अविरतः निरन्तरः विनीदस्य विरहदुःखापनीदनस्य व्यतिकरः सम्पर्कः येषु तैः अविरतविनीदव्यतिकरैः युद्धादिव्यापारेषु चित्तव्यासङ्गात् विस्मारितविद्योगदुःखैरित्यर्थः वीराणां शूराणां कपिराक्षसानां विमर्दः संपरायैः जगति भुवने जनितः उत्पादितः अत्यद्भुतः रसः विस्मयः येन स जनितात्यद्भुतरसः रोमहर्षणयुद्धानां निमित्तभावात् जनानामनुत्तमविस्मयहेतुः सुगन्धे मनोहरे अक्षिणी नयने यस्याः सा सुगन्धाक्षी तस्याः सुगन्धाक्ष्याः चारुनेत्रायाः, बहुव्रीहौ अक्षिशब्दात् समासान्तः षच् पिदगौरादिभ्यश्चेति स्त्रियां ङीष्, स विद्योगः विच्छेदः रिपूणां शत्रूणां घातः विनाशः अवधिः अन्तः यस्य स रिपुघातावधिः शत्रून्मूलनावसानः अभूत् ; रावणस्य विनाशात् परं तस्य विरहस्य अवसानमभूत् ; इदानीं निरवधिः नास्ति अवधिः सौमा यस्य स यावज्जीवमनपायी अयं विरहः तु कथं तूष्णीम् जीषम् सद्यः सोढुं शक्यः स्यात् । अस्य विरहस्य विनीदनीपायः कोऽपि नास्ति इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ।

वि + अति + कृ + अप् = व्यतिकर । हन + घञ् = घात । अव + धा + क्ति = अवधि । तूष्णीमित्यव्ययम्, adverb to सद्यः । सह् + यत् (कर्मणि) = सद्यः । वि + मृद + घञ् = विमर्दः । मृदनाति ; ममर्दः ; अमर्दीत् । मृदितः । अद् + भू + डुतच् = अद्भुत । अद्भुतरस is the sentiment of wonder. जन + (णिच्) + क्त (कर्मणि) = जनित । वि + युज् + घञ् = विद्योग । वि + नुद + घञ् = विनीद । नुदति ; नुनीद अनौत्सीत् । नुत्तः नुन्नः । अविरतविनीदव्यतिकरः इति पाठे विद्योगः इत्यस्य विशेषणत्वेन अन्वयः कार्यः ।

सौता । निरवधिरयं विरहः ; हा हतभागिन्याः मे नास्ति दुःखस्यावसानम् ।

रामः । व्यर्थमिति । यत्र मे कपीन्द्रसख्यम् अपि व्यर्थम्, हरीणां वीर्यं वृथा, जाम्बवतः अपि प्रज्ञा वृथा ; यत्र वायोः पुत्रस्य अपि गतिः न, यत्र विश्वकर्मातनयः नलः अपि मार्गं कर्तुं न क्षमः सौमितेः अपि पविणाम् अविषये तत्र क्व भीः प्रिये असि ॥ ४५ ॥

यत्र यस्मिन् देशे मे मम कपीन्द्रेण वानरपतिना सुग्रीवेण सह सख्यम् मित्रत्वम् यदवा कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य सख्यं इति विग्रहः, व्यर्थम् निष्फलम् ; विफलः अर्थः यस्य तत् व्यर्थम् ; हरीणां कपीनां वीर्यं सामर्थ्यं वृथा अकिञ्चित्करम् ; वृथेत्यव्ययम् जाम्बवतः भङ्गूकराजस्यापि प्रज्ञा धिषणा वृथा । मनीषी जाम्बवानपि प्रज्ञावलेन कमप्युपायं कर्तुं न शक्नोति । यत्र वायोः प्रभङ्गनस्य पुत्रस्य सुतस्य हनूमतः अपि, दुःसहरेऽपि प्रदेशे गन्तुं समर्थस्य इति अपिकारस्यार्थः, गतिः गमनं न नास्ति, उल्लम्बनेन दुस्तरं मकरालयं तीर्णवानपि मारुति यत्र गन्तुं न समर्थः, यत्र विश्वकर्मातनयः देवशिष्यिनः लघुः पुत्रः नलोऽपि मार्गं पश्यान् सेतुमित्यर्थः कर्तुं विरचयितुं न क्षमः ।

ACT III.

203

शक्तः अगाधे सागरे सेतुनिर्माता नलोऽपि यव गमनोपायं विधातुमसमर्थः, सौमित्रेः
अपि इन्द्रस्यापि विजेतुः सुरासुरवासस्य मेघनादस्यापि निहन्तुरतिदुष्करकर्मणः इति
भावः लक्ष्मणस्य अपि पवित्रां द्रुपूणामविषये अगोचरं तव क कुव प्रदेशे भोः प्रिये
तम् असि वर्त्तसे । परलोकं प्रयातासि सखलु मर्त्यानां प्रभावस्याभूमिः । केनाप्युपायेन
तस्मात् त्वं प्रत्यानेतुं न शक्यसे इति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् । पूर्वविरहात्
वर्त्तमानस्य व्यतिरेककथनात् व्यतिरेकः अलङ्कारः । तनोतिवंशमिति तनयः ; तन्
+ कथन् = तनय । प्र + ज्ञा + अङ् = प्रज्ञा । आतथोपसर्गे इति भावे अङ्
सुमित्रायाः अपत्यं पुमान् इति सौमित्रिः । सुमित्रा + इङ् ; बाह्वादित्वादिङ् ।
चमते इति क्षमः । पचाद्यजिति अच् । पवं कङ्कादीनां गरुत् विद्यते गतिलाघ-
वार्थमस्य इति पवी वाणः । कलम्बमार्गणशराः पञ्चोप द्रुपद्वयोः रित्यमरः ।
सख्युर्भावः इति सख्यम् । सखि + यत् = सख्य ।

सीता । बहुमानिता, बहुमानं अज्ञां कारिता इत्यर्थः ।

रामः । दुःखाय दुःखमुत्पादयितुमलमित्यर्थः । किम् परिमाणमस्य इति
कियत् । किम् + वतु = कियत् ।

तमसा । वर्षस्य वर्द्धनं वृद्धिः इति वर्षवर्द्धनं तस्य मङ्गलानि तन्निमित्तानि
देवपूजादीनि मङ्गलावहानि अनुष्ठानानि आचरितुं भागीरथ्याः पादयोः चरणयोः
श्रान्तिकं मूलं समीपमिति यावत् गच्छामः ।

रामः । अश्वमेधाय अश्वमेधं अनुष्ठातुमित्यर्थः क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि
स्थानिनः इति चतुर्थी । सह पत्या साङ्गं धर्मं चरति या सा सहधर्मचारिणी सह-
धर्मिणी इत्यर्थः ।

सीता । उत्खातम् उन्मूलितम् अवरोपितम् इति यावत् परित्यागेन परिवर्जनेन
या लज्जा सा एव शल्यम् इति परित्यागलज्जाशल्यम् । सीता साधुशैला इति सुवर्णे
प्रत्यापयितुम् दुर्जनप्रवर्त्तितकौलीनायाः अपि सीतायाः सुवर्णमयीं प्रतिकृतिं यज्ञे
सहधर्मचारिणीं विहितवान् यतः अतो लज्जायाः किञ्चिदपि कारणं न वर्त्तते ।

अयं भावः कविना कालिदासस्य काव्यात् समाहृतः ।

“सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्त्याम्

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥”

रघुवंशम् ।

रामः । तव सीताप्रतिकृतौ वायैः अशुभिः दिग्धं उपचितं चक्षुः दुःखाशुपूर्य

नयनं निवेश्य इति शेषः विनीदयामि प्रीणयामि । प्रतिकृतिदर्शनेन कथञ्चित् विरह-
विनीदनं करोमि । उक्तञ्च—

वियोगे चायोगे प्रियजनसदृचानुभवनं ततश्चिदं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कीडपि गदितः ।
दिह + क्त (कर्मणि) = दिग्ध । दिग्धि, दिग्धे ; दिदेह, दिदिहे ; अधिचत्,
अधिचत ।

सीता । धनं लब्ध्वी इति धन्या धनगणं लब्धा इति धनशब्दात् यत्प्रत्ययः ।
बहुमन्यते आद्रियते । आशायाः निवन्धनं हेतुः इति आशानिवन्धनम् । जीवति
रामे जगत् मङ्गलशतानि पश्येत् इति हेतोः रामस्य जीवनरक्षित्वौ जीवलीकस्य
मङ्गलाशायाः हेतुः । निवध्यते अनेन इति निवन्धनम् । नि + वन्ध + ल्युट् =
निवन्धन ।

तमसा । [स्मितेन ईषडासेन स्नेहेन अस्त्रेण अशूणा च सह वर्त्तमानं यथा तथा
परिष्वज्य परिरभ्य आलिङ्गेति यावत्] एवम् अनेन प्रकारेण आत्मा स्वः एव लुप्यते
प्रशस्यते । प्रतिकृतेः प्रशंसनेन आत्मनः एव प्रशंसनं क्रियते इत्यर्थः ।

सीता । [लज्जया सह वर्त्तते इति सलज्जम् अधः मुखं यस्याः सा अधोमुखी
स्वाङ्गाक्षीपसर्जनादसंयोगीपधादिति डीष्] । परिहसिता उपहसिता उपहासाय-
त्वात् हसतिः सकर्मकः ।

वासन्ती । अयं व्यतिकरः सम्पर्कः समागमः इत्यर्थः महान् प्रसादः अनुग्रहः ।
कार्यस्य राजकृत्यस्य हानिः व्याघातः अतिपातः न स्यात् तथा आत्मा भवतु इत्यर्थः ।

सीता । प्रतिकूला अनिष्टचारिणी ; रामस्य गमनं अभ्यनुजानतौ मम अनिष्ट
आचरितवती ।

तमसा । प्रलुप्तस्येति । दयिते प्रलुप्तस्य इव तृणादीर्घस्य यस्याः तव चक्षुषः
आकर्षः मर्मच्छेदपरैः यवैः न समाप्यते ॥ ४६ ॥

दयिते वल्लभे, भर्त्तरि प्रलुप्तस्य निखातस्य इव इत्युत्प्रेक्षा तृणया दर्शनलालसया
दीर्घस्य दीर्घोक्तस्य प्रसारितस्य यस्याः तव चक्षुषः नयनस्य जाल्याख्यायामेकवचनम्
आकर्षः आकर्षणम् व्यावर्त्तनम् मर्मणः केदः एव परं प्रधानं येषां तैः मर्मच्छेदपरैः
अरुनुदयथाजननैः यवैः आयासैः चेष्टाभिरिति यावत् न समाप्यते न अवसायते ।
तथा त्वया कथं गम्यते इति पूर्वोक्तान्वयः । येनायासेन हृदयं नितरां सन्ताप्यते तादृशं
आयासं कुर्वती अपि चक्षुस्तावत् स्वामिनः व्यावर्त्तयितुं न शक्नोषि कथं नु गच्छे-
इत्यर्थः ।

प्रति + वप् + क्त (कर्मणि) = प्रलुप्त । वपति ; उवाप ; अवाप्सीत् । दय +
क्त (कर्मणि) = दयित । दयिते इत्याधारे सप्तमी । आकर्ष = आङ् + कृप् + घञ्

= आकर्षणं । कर्षति ; चकर्ष ; अकार्षीत् अक्राचीत्, अकृचत् । चक्षुषः इति कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । सम् + आप् + लट् ते (कर्मणिवाच्ये) = समाप्यते ।

सीता । अपूर्वैः पुण्यैः जनितं उत्पादितं दर्शनं येषां तानि अपूर्वपुण्यजनित-दर्शनानि तेभ्यः, अति महता पुण्येन प्राप्तदर्शनेभ्यः आर्यपुत्रस्य चरणकमलेभ्यः नमः । तमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । गौरवे बहुवचनम् ।

सीता । मेघयोः उपरुन्धतीः जलधरयोः अन्तरेण अवकाशेन कियत्चिरं क्रियन्तकालं व्याप्य पूर्णिमायाः चन्द्रस्य दर्शनं भवति अत्यल्पक्षणमेव दर्शनं भवति इत्यर्थः । सान्द्रात् मेघावरणात् क्षणं विमुक्तः भूयोऽपि जलदजालेन आश्रित्यमाणः पूर्णमण्डलः शशधरो यथा अत्यल्पकालमेव दृश्यते, तथा द्वादशवर्षव्यापिना विद्योगेन अन्तरितदर्शनः प्रकृष्टपुण्यफलेन क्षणं लब्धसाक्षात्कारः जीवितशोऽपि पुनर्मे लोचनयोरविषयतां गच्छन् अत्यल्पमेव कालं मया दृष्टः । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

तमसा । अही इति आश्चर्यं अव्ययम् । संविधानं रचनावैचित्र्यम् । विविधानां घटनावलीनां देशकालादयवस्थाभेदेन भिन्नानामपि एकार्थप्रतिपादने प्रवर्णयितव्यम् इत्यर्थः । यद्वा भिन्नानामपि शृङ्गारहास्याङ्गतादीनां रसानां भावानां व्यभिचारिणाञ्च षड्भिन्नोरसस्य करुणविप्रलम्भस्य अङ्गत्वमित्यर्थः ।

एक इति—एक एव करुणः रसः निमित्तभेदात् भिन्नः पृथक् पृथक् इव विवर्तान् आश्रयते । अभ्यः यथा आवर्त्तबुद्बुदमयान् विकारान् (आश्रयते) तत् समयं तु सलिलमेव ॥ ४७ ॥

एक एव करुणः करुणविप्रलम्भाख्यः रसः निमित्तानां कारणानां आलम्बनानां विभावानां व्यभिचारिणाञ्च भेदात् पार्थक्यात् भिन्नः विविधत्वेन प्रतीयमानः सन् पृथक् पृथक् इव नानाविधान् इव विवर्तान् अतत्त्वतः अन्यथा प्रथाः वागारम्भणविकारान् इत्यर्थः आश्रयते अवलम्बते । तत्त्वतः अभिन्नः अपि बहुधा रूपभेदान् आपद्यते । यथा अस्मिन्नेव अङ्गे वर्णितः करुणोरसः अवस्थाभेदात् शृङ्गाराद्भुतहास्यौत्सुक्य-निर्व्वेदशङ्काकोपाद्याकारेण विवर्त्तितः । तत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धमुदाहरणमवतारयति अभ्य इति अभ्यः जलं यथा वायुचोभादिनिमित्तवशात् आवर्त्तः अभ्योभ्यः बुद्बुदः जलविकारः जलविम्बम् तरङ्गः ऊर्मिः ते आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गाः तद्रूपाः आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयाः तान् विकारान् रूपभेदान् आश्रयते ; किन्तु तत् समयं सकलम् आवर्त्तादिकं सलिलं जलमेव ; तदिति विधेयप्राधान्यात् क्लीबम् भिन्नरूपाणामपि तेषां एकपदार्थत्वं द्योतयितुमेकवचनम् । अत्र विकारशब्दः विवर्त्तार्थप्रतिपादकः पुनरुक्तिपरिहाराय कविना प्रयुक्तः ; सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा इति अर्थस्तु कवेरनभिमतः लोकप्रतीतदृष्टान्तेनैव स्फुटीक्रियते । जलं यथा निमित्तभेदात् आवर्त्तादिरूपभेदानवाप्नोति ; वस्तुतस्तु तत्तत् सर्व्वं जलमेव ; तथा एक एव करुणः रसः अवस्थाभेदान् रतिहासशोकादिनिर्व्वेदादिरूपतां

भजते, परमार्थतस्तु स एक एव इति उपमालङ्कारः । यथेति उपमालिङ्गस्य दर्शनात् । नात्र वाक्यभेदात् दृष्टान्तालङ्कारः इति वक्तव्यम्, सलिलमेव तु तत् समयमित्यस्यैव वाक्यान्तरस्वीकारेण इष्टार्थसिद्धेः उपमालिङ्गस्य यथाशब्दस्य अन्यथा परिकल्पनं न न्यायम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

वि + वृत् + घञ् = विवर्त्त । तृ + अङ्गच् = तरङ्ग । आङ् + वृत् + घञ् = आवर्त्त । वि + कृ + घञ् = विकार । निमित्तस्य कारणस्य भेदः इति निमित्तभेदः तस्मात् । हेतौ पञ्चमी । आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् इत्यत्र मयट् तादात्म्ये ।

तमसावासन्त्यौ । तमसा सीतां प्रति, वासन्ती रामं प्रति ब्रूते—

अवनिरिति—अवनिः अमरसिन्धुः अस्मद्विधाभिः सार्द्धम्, कन्दसां यः आद्यः प्रयोक्ता स च कुलपतिः अनुयातारुन्धतीकः स च मुनिः वशिष्ठः भूयसे मङ्गलाय त्वयि भद्रं वितरतु ॥ ४८ ॥

अवनिः धरित्री अमराणां देवानां सिन्धुः सरित्, देशे नदविशेषेऽस्यै सिन्धुनां सरिति स्त्रियाम् इत्यमरः, अमरसिन्धुः सुरसरिदृग्ङा, अस्माकं विधा इव विधा प्रकारः यासां ताभिः अस्मद्विधाभिः सार्द्धम् सह, कन्दसां विभिन्नानां कन्दसां वेदेषु प्रयुक्तेभ्यः कन्दोभ्यः अन्येषामित्यर्थः आद्यः प्रथमः प्रयोक्ता अवतारयिता स च कुलपतिः मुनीनां दशसाहस्यस्य अध्यापयिता पालयिता च वाल्मीकिः, अनुयाता अनुगता कायेव सहचारिणी इत्यर्थः अरुन्धती यस्य स अनुयातारुन्धतीकः नद्यृतयेतिकः अरुन्धतीद्वितीयः स च मुनिः वशिष्ठः भूयसे प्रभूताय मङ्गलाय कल्याणाय श्रेयोविधातुमित्यर्थः त्वयि भद्रं चेनं वितरतु प्रयच्छतु । श्रेयेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् इत्यमरः । यथा वाम पुनः समागतयोः निरवशेषकल्याणानि वर्ज्यन्ते तथा एते सर्व्वे विदधुरित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

त्वयि इति अधिकरणविवक्षया समग्री । सम्प्रदानत्वस्य विवक्षा अत्र नास्ति । आदौ भवः इति आद्यः । आदि + यत् = आद्य । प्र + युज् + टच् = प्रयोक्तृ । बहु + ईयस् = भूयस् । मङ्गलाय इत्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थी ।

अदृश्यायाः सीतायाः कायावदवस्तुभूतायाः इव प्रवेशनात् कायेति अङ्गस्य नाम । यदवा परमार्थतः सीता न समागता ; रामस्तु पञ्चवक्ष्यां सीतायाः स्पर्शादिकं सङ्कल्प-वशात् उत्प्रेक्षितवानिति द्योतयितुं कायेति अङ्गस्य नाम कृतं कविना ।

इति तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

गीता । अहो आग्नि उग्रतारं ग्राय हृशेहि ।

राम । मन्थति मत्त मताहै अनाप वाका उक्तारणं करितेहि । (अथवा एकपे-
रोद्वान् ओ विनापादि आवश्चकं हृशेहि पडिग्राहे ।) नैमृगसंग्रहं सेतुवक्रनादि विविध
उपायैरवबोधनं हेतु एवं शौर्योन्मत्त कपिराक्षसदिगैरवहं युक्तेरसंघटनां हारा

বিশিষ্ট মুক্কাফীর সেই পূর্ববিরহ রিপুবিনাশের সঙ্গে সঙ্গে অবসিত হইয়াছিল। সম্প্রতি এই নিরবধি অপ্রতিকাৰ্য্য বিরহ কিরূপে তৃষ্ণাস্থাবে সূহ্য করিব ? ॥ ৪৪ ॥

নীতা। হায় এই বিরহ নিরবধি, হতভাগিনী আমি মরিলাম। [ক্রন্দন করিতে লাগিলেন।]

রাম। হা কষ্ট! হায় প্রিয়ে তুমি এখন কোন্ দেশে রহিয়াছ? যেখানে কপিলেশ্বর সহিত আমার মৈত্রী কার্য্যকরী নহে, যেখানে কপিদিগের শক্তি নিষ্ফল, জাহ্নবানেরও প্রজ্ঞা বৃথা, বায়ুরসূহ হনুমানও যেখানে গমন করিতে পারে না, বিশ্বকর্মার পুত্র নলও যেখানে যাইবার পথ প্রস্তুত করিতে অক্ষম এবং সৌমিত্রিরও বাণ যেখানে গমন করিতে অসমর্থ ॥ ৪৫ ॥

নীতা। পূর্ববিরহ ইহা অপেক্ষা শ্রেয়ঃ ছিল।

রাম। সখি বাসন্তী, রামের সাক্ষাৎকারলাভ এখন কেবল সূহৃদদিগের রোদনের নিমিত্ত মাত্র। তোমাকে আর কতক্ষণ কান্দাইব। আমাকে প্রতিগমনের অনুমতি দাও।

নীতা। [উদ্বেগের সহিত তমসাকে অবলম্বন করিয়া] ভগবতি তমসে, আৰ্য্যপুত্র যে চলিলেন।

তমসা। বৎসে আশস্ত হও, আশস্ত হও, আমরাও আশ্বাস্ন কুশলবের বর্ষব্যক্তি উপলক্ষে মাস্তলিক অনুষ্ঠান সম্পাদনের জন্ত ভাগীরথীর চরণোপান্তে গমন করিব।

নীতা। ভগবতি, প্রসন্ন হউন, মুহূর্ত্তের জন্তও এই দুর্ভাগ্য জনকে নিরীক্ষণ করি।

রাম। সম্প্রতি অশ্বমেধযজ্ঞের অনুষ্ঠানার্থ আমার সহধর্ম্মচারিণী আছেন।

নীতা। [উৎকম্পিত হইয়া] আৰ্য্যপুত্র, তিনি কে?

রাম। সুবর্ণময়ী নীতাপ্রতিকৃতি।

নীতা। [উচ্ছ্বাস সহকারে অশ্রুবিসর্জন করিয়া] আপনি এখনও আমার সেই

আৰ্য্যপুত্র। ওমা! আৰ্য্যপুত্র আমার পরিত্যাগলজ্জাশল্য উৎপাটিত করিয়া দিয়াছেন।

রাম। নেই সুবর্ণময়ী প্রতিকৃতিদর্শন করিয়া আমার এই বাস্পাকুল চক্ষুঃ বিনোদিত করিব।

নীতা। আৰ্য্যপুত্র যাহাকে আদর করেন, এবং যিনি আৰ্য্যপুত্রের চিত্তবিনোদন করিয়া এই জীবলোকের আশার নিবন্ধন হইয়াছেন, তিনি ধন্ত।

তমসা। [ঈষৎ হাস্তপূর্ব্বক স্নেহভাবে ও গলদশ্রুণয়নে] বৎসে, এইরূপে তুমি নিজেরই প্রশংসা করিতেছ।

নীতা। [লজ্জিতভাবে অধোমুখী হইয়া স্বগত] ভগবতী আমাকে পরিহাস করিলেন।

বাসন্তী। এই সমাগম আমাদিগের প্রতি যথেষ্ট অনুগ্রহ প্রদর্শন বটে। প্রতিগমনের সম্বন্ধে এই কথা বলি যে যাহাতে কার্য্যহানি না হয় এইরূপ করুন।

নীতা। বাসন্তীও এক্ষণে আমার প্রতিকূলচারিণী হইল।

তমসা । বৎসে, এস, আমরা যাই ।

সীতা । [কষ্টের সহিত] তাহাই করি ।

তমসা । দর্শনতৃষ্ণায় দীর্ঘাকৃত তোমার চক্ষুঃ স্বামীর গাত্রে যেন প্রত্যাশ্ত হইয়াছে; সেই চক্ষুঃকে ফিরাইয়া লইতে যে চেষ্টা করিতেছ তাহাতে তোমার মর্শ্ব ছিন্ন হইয়া যাইতেছে, কিন্তু চক্ষুঃকে ফিরাইতে পারিতেছ না, এ অবস্থায় তুমি যাইবেই বা কিরূপে ? ॥ ৪৬ ॥

সীতা । অপূৰ্ণপুণ্যফলে যাহার দর্শনলাভ ঘটিয়াছে সেই আৰ্য্যপুত্রের চরণকমলে নমস্কার করি । [মুচ্ছিত হইলেন]

তমসা । বৎসে, সমাশ্বস্ত হও, সমাশ্বস্ত হও ।

সীতা । [আশ্বস্ত হইয়া] জলদাবরণ নিমুক্তি ও পুনঃ জলদোপরোধ এই উভয়ের মধ্যে কতক্ষণই বা পূর্ণচন্দ্রের দর্শনলাভ ঘটে ?

তমসা । অহো কাৰ্ধ্যাকারণভাবের কি রচনাবৈচিত্র্য ।

একই করুণ রস নিমিত্তভেদবশতঃ যেন ভিন্নাবস্থা প্রাপ্ত হইয়া পৃথক্ পৃথক্ রূপভেদ প্রাপ্ত হয় । যেমন জলরাশি আবর্ত্ত বৃদ্বৃদ্ব তরঙ্গ রূপ নানা দশান্তর প্রাপ্ত হয় বটে ; কিন্তু সমস্তই বস্তুতঃ সলিল ॥ ৪৭ ॥

রাম । বিমানরাজ, এইদিকে চল, এইদিকে চল । [সকলে উত্থান করিলেন]

তমসা ও বাসন্তী । [যথাক্রমে সীতা ও রামের প্রতি] অশ্রুদ্বিধ ব্যক্তিগণ সহ বহুকরা, সুরনদী গঙ্গা ও বেদ হইতে বিভিন্ন ছন্দঃসমূহের প্রথম প্রবর্ত্তয়িতা সেই কুলপতি বাল্মীকি, এবং অরুন্ধতীদ্বিতীয় মহর্ষি বশিষ্ঠ তোমার প্রভূত শ্রেয়োবিধানের জন্ত শুভাশীর্বাদ প্রদান করুন ॥ ৪৮ ॥

[সকলে নিব্রাস্ত]

ছায়া নামক তৃতীয় অঙ্ক পরিসমাপ্ত ।

Sita.—Oh ! I have gone mad, as it were.

Rama.—Now have bewailings become indeed a real source of solace to me.

On account of the existence of means (of rescuing Sita), that former separation from my lovely-eyed beloved,—having excited the sentiment of extreme wonder in the world by means of numberless skirmishes of the warlike combatants, which had ever afforded diversions (to my laden heart)—had its termination on the destruction of my enemy. But how can this present unending separation be silently borne ? (44).

Sita.—It is unending ! Alas ! I, an unfortunate wretch, am undone, [*Weeps.*]

Rama.—Oh ! woe !

O my dear, in what "undiscovered country" are you which is not within the range (or reach) of the arrows of even Lakshmana, to which no road even Nala, the son of the divine architect Viswama, is able to construct, to which even the son of the wind-god has no access, and where the wisdom of even Jambavan is useless, where the valour and prowess of the monkeys are of no avail, and where even my friendship with the monkey-chief does not stand in good stead? (45).

Sita—I have been made to think highly of the former separation.

Rama.—Dear friend, Vasanti. Now the sight of Rama is but for the grief of his friends. How long shall I make you weep? Therefore allow me to go.

Sita.—[*Supporting herself by leaning on Tamasa, in extreme distress.*]

Venerable Tamasa, my husband is going indeed!

Tamasa.—Be consoled, my child, be consoled, we too shall approach the feet of Bhagirathi in order to perform the auspicious rites on account of the progress in age made by the long-lived dear boys, Kusa and Lava.

Sita.—Holy dame, have mercy upon me. Let me see for even a moment this person whom I shall hardly find again.

Rama.—Now for the performance of the Horse-sacrifice I have got a partner in the practice of religious rites.

Sita.—[*Trembling.*] My husband, who is she?

Rama.—A golden image of Sita.

Sita.—[*Heaving a sigh of relief, with tears.*] You are even now the same husband of mine. Oh! the javelin of shame due to repudiation has been pulled up by my husband.

Rama.—I shall divert my eyes full of tears by looking at it.

Sita.—Fortunate is she who is honoured by my husband, and who diverting his mind has become the main stay of the hope of the world.

Tamasa.—[*Embracing her with a smile and tears of affection.*] My child, thus your ownself is praised.

Sita.—[*Bashfully casting down her head, to herself.*] I have been laughed at by the revered Tamasa.

Vasanti.—This meeting is a great favour to us. As to your departure, let it be so that no obstruction to your work or duties may take place.

Sita.—Now Vasanti has become unfavourable or hostile towards me.

Tamasa.—Come, my child, let us go.

Sita—[*Sorrowfully.*] Let us do so

Tamasa.—Or how can you go away,

The turning away of whose eyes, which have been expanded through an ardent longing for seeing (your lord), and seem to have been riveted upon your beloved husband, cannot be accomplished even with strenuous and heart-rending efforts ? (46).

Sita.—Salutations to the lotus-like feet of my husband, a sight of which has been obtained through uncommon merit. [*Swoons.*]

Tamasa.—Take heart, my child, take heart.

Sita.—[*Recovering.*] How long can the full-moon be seen through covering clouds !

Tamasa.—How strange are the changes due to the operation of causes !

The one sentiment of grief (of separation), appearing to be subdivided on account of a diversity of causes and circumstances, undergoes various transformations. Just as water undergoes several phenomenal changes in the shape of eddies, bubbles, and billows, yet all this is but water. (47).

Rama.—Move this way, prince of aerial cars, move this way.

[*All rise up*]

Tamasa and Vasanti.—[*To Sita and Rama respectively.*] May the Goddess Earth, the celestial stream (Ganga) together with persons in our condition, and that preceptor of ten thousand pupils, who is the innovator of metres (other than Vedic), and also the sage Vasistha, accompanied by Arundhati, bestow blessings on you for abounding welfare. (48).

[*Exeunt Omnes.*]

End of the third act called the Shadow.

चतुर्थोऽङ्कः ।

एकः । सुधातुरपत्यं पुमान् इति सौधातकिः । सुधातु रकङ् च ; चकारादिञ् ।
पत्यार्थे सुधाट्शब्दात् इञ् प्रत्ययः अकङ्चान्तादेशः—सुधाट् + इञ् = सुधाट् +
कङ् + इञ् = सुधात् + अक + इञ् = सौधातकि ।

भूयिष्ठं बाहुल्येन इत्यर्थः सन्निधापितः समुपस्थापितः अतिथिजनः अभ्यागतलोकः
स्मिन् तस्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य बहुभिरतिथिभिः सनार्थीकृतस्य आश्रमपदस्य
आश्रमस्थानस्य ; आश्रम एव पदमिति आश्रमपदम् ; पदं व्यवसितवाणस्थानलक्षाद्भि-
न्नुप इत्यमरः, समधिकेन भूयसा आरम्भेण आतिथ्यसम्पादनार्थनायोजनेन, रमणीयता
युक्ता अवलोक्यताम् । अद्य भगवतः वाल्मीकेः आश्रमे अनेके अतिथयः सम्प्राप्ताः
यां समुचितातिथ्यविधानार्थं विशिष्टः उद्योगः वर्तते खलु । सर्वे आश्रमवासिनः
स्याः । भोज्यादीनाञ्च प्राचुर्यम् किञ्चिद् वैशिष्ट्यमपि परिलक्ष्यते । एतेन हेतुना
आश्रममिदं चारुतरं प्रतिभाति ।

सम् + नि + धा (णिच्) + क्त (कर्मणि) = सन्निधापित । अव स्वार्थे णिच् ।
इति इति अतिथिः । अत् + इथिन् । अतिथिरेव जनः इति अतिथिजनः । बहु
इष्टन् = भूयिष्ठ । आङ् + रभ् + घञ् = आरम्भ ।

नीवारति । तपोवनमृगः सद्यः प्रसूताप्रियापीतात् अभ्यधिकम् उष्णमधुरं नीवारौ-
षमण्डं पर्याप्तम् आचामति । सर्पिष्मतः भक्तस्य स्फुरता गन्धेन मनाक् अनुसृतः
कन्धूफलमिश्रशकपचनामोदः परिस्वीर्यते ॥ १ ॥

तपोवनस्य मृगः इति तपोवनमृगः आश्रममृगः सद्यः सपदि प्रसूता अपत्यं प्रसूतवती
प्रिया मृगी ; प्रसवव्ययया अतिदृष्टान्तुरा इति भावः तथा पीतात् आदृष्टानिदृष्टेः
पीतात् निपीतप्रचुरपरिमाणात् इति तात्पर्यम् अभ्यधिकम् अतिरिक्तं पीतावशिष्ट-
पत्यार्थः उष्णं मधुरं स्वादुरसञ्च नीवारौदनस्य दृष्टधान्यान्नस्य मण्डं निस्त्वावं पर्याप्तं प्रचुरं
या स्यात् तथा आचामति पिवति । गर्भमोचनात् दृष्टितामृगी प्रचुरं पीतवती मण्डम्
पीतावशिष्टं मण्डं मृगस्य क्षुत्तृषोपशान्तये पर्याप्तं भवति ; अनेन मण्डस्य प्राचुर्यं
पीतोदनपाकश्च गम्यते । सर्पिष्मतः घृतसिक्तस्य इत्यर्थः भक्तस्य अन्धसः स्फुरता
सर्पता ख्यायमानेन इति यावत् गन्धेन मनाक् ईषत् अनुसृतः अनुगतः किञ्चित्-

सद्यताग्नगन्धवान् कर्कन्धूनां फलैः वदरैः मिश्रस्य शाकस्य यत् पचनं पाकः तस्य आमोदः गन्धः परिसीर्यते ; समन्तात् विसारितो भवति इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । सर्व्वरसाय मण्डमस्त्रियाम् । मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे । इत्यमरः । सद्यः सपदि तत्क्षणमित्यमरः । भिःस्त्रा स्त्री भक्तमन्योऽन्नमीदनीऽस्त्री स दीदिविः इत्यमरः । मनागित्यव्ययम् ईषदर्थे वर्त्तते । किञ्चिदीषन्मनागित्ये इत्यमरः ।

परि + सृ + लट् ते (कर्मकर्त्तरि) = परिसीर्यते । आङ् + सुद + घञ् = आमोद । अनु + सृ + क्त (कर्मणि) = अनुसृत । परि + आप + क्त (भावे) = पथ्याम् । पथ्याम् has been used here as an adverb and it modifies the verb आचामति । आङ् + चम + लट् ति । आङि चमः वक्तव्यमिति दीर्घः । अन्यत् निचमति, चमति । सद्यः प्रसूता इति सद्यःप्रसूता सुप्सुपेति समासः । सद्योग्रहणं लक्षणातिशयद्योतनार्थम् । सद्यःप्रसूता चासौ प्रियाचेति सद्यःप्रसूताप्रिया अव पुम्बद्धभावस्य प्रतिषेधश्चिन्त्यः । “अपूरणीप्रियादिषु” इति निषेधस्य बहुव्रीहिसमास एव विषयः । कर्मधारयेतु “पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” इति पूरणीप्रियादिषु अप्रातः पुंवद्भावो विधीयते । इति दीक्षितः । प्रसूताप्रिया इति पाठस्तु दुष्टएव । केचित् शाब्दिकास्तु मन्यन्ते यत् अपूरणीप्रियादिषु इति पुम्बद्धभावप्रतिषेधः कर्मधारयेऽपि अबाधः सञ्चरति । तथाच क्रमदीश्वरस्य सूत्रम् “पुंवन्न प्रियादौ” । कर्मधारयसमासेऽपि एतत् सूत्रं न निरवकाशम् इति । सद्यःप्रसूताप्रियया पीतं इति सद्यःप्रसूताप्रियापीतम् । पीतम् इति नपुंसके भावे क्तः । प्रियाकर्त्तृकपानो दधिकम् इत्यर्थः । अधिकार्थशब्दयोगे, पञ्चमी विभक्ते इति वा पञ्चमी । यद्वा पीतमिति कर्मणि क्तः । प्रसूताप्रियापीतात् मण्डादभ्यधिकम् अतिरिच्यमानम् अवशिष्टमित्यर्थः मण्डं मृगः आचामति इति योजनीयम् । कर्कन्धूवदरी कोलिः कोलं कुञ्जलफेनिले । सौवीरं वदरं घोष्टा इत्यमरः । कर्कन्धूः फलानि इति कर्कन्धूफलानि । तैः मिश्रः इति कर्कन्धूफलमिश्रः । तथोक्तः शाकः । तस्य पचनं तस्य आमोदः । परिसीर्यते इत्यव कर्मकर्त्तरि लट् ; कर्मणि इति वीरराघवः । वायुना इति कर्त्तृपदमूहम् । यद्वा अनुसृतः अनुपथ्यात् उद्भच्छन् शाकपचनामोदः सर्पिष्मतः भक्तस्य गन्धेन परिसीर्यते समन्तात् प्रसार्यते इति वा अन्ययः कार्य्यः । गन्धेनेति कर्त्तृपदम् ।

सौधातकिः । विशेषेण उत्कर्षेण सह वर्त्तमानं इति सविशेषम् । सविशेषम् भूतम् इति सविशेषभूतम् । सुप्सुपेति समासः । विशिष्टमित्यर्थः अनध्यायस्य स्वाध्यायविरतेः कारणम् इति अनध्यायकारणम् ; शिष्टानध्याय इत्यर्थः । जीर्ण-कूर्चानां पक्वमशूणाम् आगतम् आगमनम् । गमेः भावे क्तः । अथवा जीर्णः शूयः इत्यर्थः कूर्चः भुवीर्मध्यः येषां ते जीर्णकूर्चाः तेषाम् । कूर्चमस्त्री भुवीर्मध्ये कठि-

प्राप्नोदः । वृत्तम् ।
त्यमरः ।
दीदिविः ।
युक्तैतवे इति मेदिनी । जीर्णानि कृष्णाणि श्वश्रूणि येषाम् तेषाम् जीर्णकृष्णानाम्
ति वा व्याख्या । वृद्धानां एषाम् अतिथीनामागमनम् विशिष्टं स्वाध्यायविराम-
हारणम् ।

प्रथमः । बहुमानः आदरः सम्मानः इति यावत् । गुरुषु माननीयेषु अभ्या-
तिषु ते तव कौऽपि अपूर्वः अद्भुतः बहुमानस्य आदरस्य हेतुः कारणम् । शिथिल-
मूल्यानां यद्वा पक्षश्वश्रूणामेषां आगमनेन स्वाध्यायविरति रिति ते एषु सम्मान-
दर्शनस्य हेतुः आश्चर्यमेतत् ।

सौधातकिः । किं नामधेयं यस्य स किन्नामधेयः । स्थविराणां वृद्धानां सार्थः
नघातः तस्य स्थविरसार्थस्य ; वृद्धसङ्घातस्य । सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि सङ्घातमात्रके
ति मेदिनी । धुरं धरति इति धुरन्धरः अग्रणीः । धरतेः खच् निपातनात् सिद्धम्
धुरन्धर इति पदम् । स्था + किरच् (स्थवादेशः) = स्थविरः ।

भाण्डायनः । प्रहसनम् परिहासम् धिक् । धिक् शब्दयोगात् द्वितीया ।
अरुन्धत्या पुरस्कृताः इति अरुन्धतीपुरस्कृताः तान् दशरथस्य दारान् पत्नीम् अधिष्ठाय
तौत्वा इत्यर्थः अरुन्धतीप्रमुखानां कौशल्यादीनां नेता भूत्वा सम्प्रातः आगतः
किमिति प्रलपसि परिहासमूचकं वाक्यं वदसि इत्यर्थः ।

सौधातकिः । हुं स्यात् प्रश्रवितर्कयोरित्यजयः । हुं संप्रश्रवितर्कयोरिति
हलायुधः ।

सौधातकिः । पुनः किन्तु, ज्ञातम्, वुद्धम् मतम् । वृकः द्वीपी । वृ + कक् =
वृक । वृकः श्वापदकाकयोः सहमूयपिमुषिभ्यः कक् । वि + आ + व्रा + क = व्याव्र ।
भाण्डायनः । आः इति क्रोधे अव्ययम् । गर्हितं खलुते दृढं वाक्यम् ।

सौधातकिः । परापतितेन आगतेन एव सा कल्याणी कल्याणभाजनम्
इत्यर्थः वराकिका शोच्या मङ्गमङ्गायिता । चर्चिता भक्षिता च । अस्य नां चर्चणेन
यः शब्दः समुत्पद्यते तस्यानुकृत्या अयं शब्दः निष्पन्नः । मङ्ग इति अव्यक्त शब्दस्य
अनुकरणम् कृतम् । ततः कृतद्विवचनात् मङ्ग इति शब्दात् डाच् प्रत्ययः । अव्यक्तानु-
करणाद्वज्रवराडादनितौ डाच् इति डाच् । मङ्गमङ्गा करोति । ततः लोहितादि-
डाज्भ्यः क्यप् इति क्यप् । मङ्गमङ्गाय इति नाम धातुः । वा क्यप् इति पचे आत्मने-
पदम् । मङ्गमङ्गायति, मङ्गमङ्गायते । मङ्गमङ्गायधातोः कर्मणि क्तः इति मङ्गमङ्गायिता
स्त्रियां ।

भाण्डायनः । मांसेन सहवर्त्तते इति समांसः । मधुनः पर्कः यत्र स मधुपर्कः ।
मधुना पृथ्यते इति वा मधुपर्कः । मधु सर्पिर्जलं चौद्रं सिता चैतैश्च पचमिः प्रीच्यते
मधुपर्कः ।

“पितृदेवतातिथिपूजायां पशुं हिंसात् ।

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।

अत्रैव च पशुं हिंस्यान्नान्यथेत्यत्रवीन्मनुः ॥”

मांसिन सहितः मधुपर्कः अतिथये देयः इति आम्नायं वेदं सादरम् अनुवर्त्तमानाः गृहेः दारैः मेधन्ते संगच्छन्ते इति गृहमेधिनः गृहस्थाग्रमिणः अधीतवेदाय अतिथये वत्सतरीं किञ्चित्प्राप्तवयस्कां गोवत्सां महीचं वृषभं महान्तं अजं क्वागं वा निर्वपन्ति भोज्यार्थं प्रयच्छन्ति इत्येव खलु गृहस्थानां धर्मः इति धर्मसूत्रप्रणेतारः धर्मशास्त्राणां स्मृतीनां कर्त्तारः मन्वादयः समामनन्ति संस्मरन्ति । एष विधिधर्मशास्त्रकारैरुक्तः इत्यर्थः । अत्र वसिष्ठः—

“अथापि ब्राह्मणाय राजन्याय वा अभ्यागताय वा महीचं वा महाजं वा पचेदेव-
मस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति ॥” चतुर्थः अध्यायः ।

कृन्दः अधीते इति श्रौत्रियः । पचे कृन्दसः । “श्रौत्रियं कृन्दोऽधीते” । इति । “श्रौत्रियमिति निपात्यते कृन्दोऽधीते इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रौत्रियो ब्राह्मणः श्रौत्रियं कृन्दोऽधीते इति वाक्यार्थे पदवचनं कृन्दसो वा श्रौतभावस्तदधीत इति घञ् प्रत्ययः ।” इति काशिका ।

महान् उच्चा इति महीचः । अचतुरविचतुर..... ऋग्यजुषजातीच महीच वृद्धीचीपशुनगीष्ठश्वाः इति निपातनात् साधुः । आङ् + स्ना + लट् अनि = आसनन्ति । मनति ; मन्त्रौ ; अस्नासीत् । स्नातः । आस्ना + घञ् = आस्नाय । निर + वप + अनि (लट्) = निर्वपन्ति = प्रयच्छन्ति ।

सौधातकिः । निगृहीतः निर्वर्जितः ।

सौधातकिः । विशंसिता व्यापादिता ; निहता । वि + शस् + क्त (कर्मणि) = विशंसित । दध्ना मधुभिश्च मधुपर्कः निर्व्वर्त्तितः सम्पादितः । विसृष्टा त्यक्ता न निहता इत्यर्थः ।

भाण्डायनः । निवृत्तं विरतं मांसं लक्षणया मांसभोजनं येषां ते निवृत्तमांसाः न निवृत्तमांसाः इति अनिवृत्तमांसाः तेषां । मांसभोजनादविरतानाम् ।

भाण्डायनः । तादृशं तथाविधम् अतिघोरमित्यर्थः । दैवस्य भाग्यस्य दुर्विपाकः दुर्विलसितम् इति दैवदुर्विपाकः दशाविषय्यांसः इत्यर्थः तम् आकर्ण्य । स वैखानसः वानप्रस्थः जातः गृहाग्रमं त्यक्त्वा अरण्ये तरुमूलं समाश्रितवान् । कतिपये कियन्तः सवत्सरा अतीताः । तप्यमानस्य “तपस्तपःकर्मकस्य” इति तप्धातोः आत्मनेपदम् यकृच् ।

भाण्डायनः । चिरं भवः इति चिरन्तनः । चिरमित्यव्ययात् व्युत् । तद् च ।

भाण्डायनः । स्वयमात्मना उपेत्य गत्वा वैदेहः विदेहपतिर्जनकः द्रष्टव्यः ताच्चात्कर्तव्यः इति कथयितुं देवी अरुन्धती वशिष्ठेन प्रहिता प्रेरिता ।

सौधातकिः । वृद्धाः यथा अन्योन्यैः मिलिताः तथा वटवी वयं मिलित्वा शिष्टानध्याथरूपम् आनन्दं क्रीडया उपभुञ्जमहे । खेल + शट् = खेलत् ।

भाण्डायनः । प्राचेतसं वाल्मीकिं वशिष्ठश्च उपास्य अभ्यर्च्य अयं याज्ञवल्काशिष्यः अनूचानः राजर्षिर्जनकः आश्रमात् तपोवनाद् बहिः स्थितस्य कस्यचित् तरीर्मूलमाश्रित्य तिष्ठति—

हृदीति । यः अन्तःप्रसृतदहनः ज्वलन् वनस्पतिः इव हृदिनिव्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ॥ २ ॥

अन्तः अभ्यन्तरे प्रसृतः परिव्याप्तः इत्यर्थः दहनः अनलः यस्य सः अन्तःप्रसृतदहनः अभ्यन्तरलीनपावकः ज्वलन् दीप्यमानः वनस्पतिः शमीतरुरिव यः राजर्षिर्जनकः हृदि हृदये नित्यं निरन्तरम् अनुषक्तेन लग्नेन वर्त्तमानेन इति यावत् अनारतमनुभूयमाने-
नेत्यर्थः सीतायाः शोकेन सापवादपरित्यागजन्यदुःखेन तप्यते संसृज्यते ; पीड्यते इत्यर्थः ।

वनस्य पतिः इति वनस्पतिः पारस्करादित्वात् सुट् । अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः । अनु + सञ्ज + क्त (कर्त्तरि) = अनुषक्त । उपसर्गात् मुनोतिमुवती-
त्यादिनाप्तत्वम् । प्र + सृप् + क्त (कर्त्तरि) = प्रसृत । दह + युच् (कर्त्तरि) = दहन । दहति ; ददाह ; अधाचीत् ।

चतुर्थ अङ्क ।

[इहे जन तापसेर प्रवेश]

एकजन । सौधातकि, आज्ञा भगवान् वाल्मीकिर आश्रमे अनेक छलि अतिथिर समागमवशतः तांशभिगेर अभ्यर्चनार निमित्त समधिक उद्योगहेतू आश्रमेर केमन रमणीयता इहेग्राछे अवलोकन कर ।

देख—ऐ तपोवनेर भृगु सदाःप्रसृत (तृष्णातुर) प्रिया कर्तृक गीतावशिष्टे उक्त मधुर नीवारोदननेर मण्ड पद्यांशु परिमाणे पान करितेछे । बदश्रीकनेर सहित शाकरकनेर गक वृतयुक्त अन्नेर समुद्गतगकनेर सहित द्वेयन्नोलित इहेग्रा चतुर्दिके व्याप्त इहेग्रा पड़ितेछे ॥ १ ॥

सौधातकि । अद्या ऐ जीर्णकूर्च्छ अतिथिदिगेर आगमन उपलक्षे अनध्यायकारण उपस्थित इहेग्राछे ।

প্রথম। [হাস্য করিয়া] সৌধাতকি, গুরুদিগের প্রতি তোমার সম্মান প্রদর্শনের কারণ কিছু অদ্ভুত প্রকারের দেখিতেছি।

সৌধাতকি। ওহে ভাণ্ডায়ন, এই বৃহৎ বৃদ্ধসজ্জের ধুরন্ধররূপে যে অতিথি অদ্য আসিয়াছেন, উহার নাম কি?

ভাণ্ডায়ন। এই রূপ পরিহাস বাক্যপ্রয়োগ নিতান্তই গর্হিত। ইনি ভগবান বশিষ্ঠ অরুন্ধতীকে অগ্রে করিয়া মহারাজ দশরথের পত্নীবর্গের নেতৃত্বগ্রহণপূর্বক ঋষ্যশৃঙ্গের আশ্রম হইতে আসিয়াছেন। তুমি কেন এরূপ প্রলাপ বাক্য বলিতেছ?

সৌধাতকি। ইনি বশিষ্ঠ?

ভাণ্ডায়ন। হাঁ।

সৌধাতকি। আমি মনে করিয়াছিলাম, এ একটা ব্যাঘ্র কিংবা বৃক।

ভাণ্ডায়ন। আঃ কি বলিতেছ?

সৌধাতকি। তিনি আসিয়াই সেই হতভাগ্য বৎসতরীর অস্থি মাংস মড়মড় শব্দে চর্ষণ করিয়া ফেলিলেন।

ভাণ্ডায়ন। মাংস সহিত মধুপর্ক দান করিবে এই বেদবাক্যের প্রতি সম্মান প্রদর্শন করিয়া গৃহস্থগণ অতিথিরূপে সমাগত বেদাধ্যায়ী বিপ্র বা রাজত্বের অভ্যর্থনার নিমিত্ত বৎসতরী, মহোক্ষ, অথবা বৃহৎ ছাগ প্রদান করিয়া থাকেন। ধর্ম্মস্বত্রকারগণ ইহাই ধর্ম্ম বলিয়া বিধান করিয়াছেন।

সৌধাতকি। ওহে ভাণ্ডায়ন, তোমার পরাজয় হইয়াছে।

ভাণ্ডায়ন। কিরূপে?

সৌধাতকি। বশিষ্ঠমিশ্রের আগমনে বৎসতরী নিহত হইল। কিন্তু অদ্যই সমাগত রাজর্ষি জনকের অভ্যর্থনার্থ ভগবান বাল্মীকি দধি ও মধু দ্বারা মধুপর্ক দান করিলেন। বৎসতরীটিকে ছাড়িয়া দেওয়া হইল।

ভাণ্ডায়ন। যাঁহার মাংসভোজন হইতে নিবৃত্ত হন নাই তাঁহাদিগের সম্বন্ধে ঋষিগণ এইরূপ বিধান করিয়াছেন। মাননীয় জনক কিন্তু মাংসভোজন হইতে নিবৃত্ত হইয়াছেন।

সৌধাতকি। কি নিমিত্ত?

ভাণ্ডায়ন। সীতাদেবীর তাদৃশ দৈবছবির্বিপাকের কথা শ্রবণ করিয়াই তিনি বানপ্রস্থধর্ম্ম অবলম্বন করিয়াছেন, এবং এই অবস্থায় চন্দ্রদ্বীপে তপস্তা করিতে করিতে তাঁহার কতিপয় বৎসর অতীত হইয়াছে।

সৌধাতকি। তবে কি নিমিত্ত আসিয়াছেন?

ভাণ্ডায়ন। চিরন্তন প্রিয়স্বপ্নং বাস্মীকির সহিত সাক্ষাৎ করিতে আসিয়াছেন।

সৌধাতকি। সম্বন্ধিনীদিগের সহিত অদ্য তাঁহার সাক্ষাৎকার হইয়াছে কি?

ভাণ্ডায়ন। সম্প্রতি ভগবান বশিষ্ঠ ভগবতী অরুন্ধতী দ্বারা দেবী কৌশল্যার

নিকট বলিয়া পাঠাইয়াছেন যে স্বয়ং পিয়া দেব মিথিলাধিপতির সহিত সাক্ষাৎ করিবে।

সৌধাতকি। এই বৃদ্ধগণ ঘেরুপ পরস্পর মিলিত হইয়াছেন, আমরাও বালকগণেরা সেইরূপ মিলিত হইয়া খেলা করিয়া এই অনধ্যায় নহোংসব সম্পাদন করি।

[উভয়ে অগ্রসর হইল]

ভাণ্ডায়ন। ব্রহ্মবাদী পুরাণ রাজর্ষি জনক বাম্বীকি ও বশিষ্ঠের উপাদনা করিয়া সম্প্রতি আশ্রমের বহিঃস্থিত বৃক্ষমূলে ঐ অবস্থান করিতেছেন—যিনি হৃদয়ে, প্রতিনিয়ত বর্তমান সীতাশোকে সন্তাপিত হইয়া অস্তলীনপাবক দীপ্যমান শরীতব্বর অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছেন ॥ ২ ॥

[উভয়ে নিষ্ক্রান্ত]

বিশ্বম্বক।

ACT IV.

[*Then enter two hermits*]

First.—Behold, Saudhataki, the charmingness, on account of preparations on a large scale, in the hermitage of the holy Valmiki; where many guests have been caused to assemble to-day. For—

The deer of the grove of penance drinks to his full satisfaction the tepid and sweet gruel of the boiled Nibara rice, after it has been drunk by his consort that has just now brought forth a young one. And the sweet smell of pot-herbs cooked with jujube, mingled slightly with the flavour of boiled rice with ghee, is diffused all around. (1).

Saudhataki.—This advent of the grey-bearded people must be a special occasion for a holiday.

First.—[*looking*]. This is a strange reason, Saudhataki, for your respect for these respectable people.

Saudhataki.—What is the name, O Bhandayana, of the guest that has come to-day at the head of a large body of old people?

Bhandayana.—Out upon your joke! He is the holy Vasistha who has come here from the hermitage of Rishyasringa, escorting the queens of the great King Dasaratha with Arundhati at their head. Why do you then talk in this strain?

Saudhataki.—Is he Vasistha?

Bhandayana.—Yes.

Saudhataki.—I thought, however, that he must be a tiger or a wolf.

Bhandayana.—Pshaw ! What nonsense do you say !

Saudhataki.—Arriving here he forthwith made a repast of that poor creature, the calf, crunching it by his teeth

Bhandayana.—Out of respect for the dictum of the Vedas that the respectful offering of honey (and curds) should be made along with meat, householders offer a calf, or a big bull, or a big goat to a guest well-read in the Vedas. And the writers on codes of law lay down it to be a (householder's) duty.

Saudhataki.—Oh ! You are worsted in the argument.

Bhandayana.—How so ?

Saudhataki.—On the arrival of the respectable Vasistha the heifer was killed ; but the revered Valmiki made the respectful offering of *madhuparka* to the royal sage Janaka, arrived to-day, with honey and curds alone ; but the calf was let off.

Bhandayana.—The sages have prescribed such rites in the case of those who have not given up eating meat : But the honoured Janaka has abstained from meat.

Saudhataki.—For what reason ?

Bhandayana.—The very moment he heard of that dire vicissitude of fortune of the queen Sita he became an anchorite. And as such he has passed some years practising austerities in a grove of penance in Chandradwipa.

Saudhataki.—Why has he then come here ?

Bhandayana.—To see his dear, old friend Prachetas.

Saudhataki.—Has he had an interview to-day with his female relations or not ?

Bhandayana.—Just now the holy Vasistha has sent the revered Arundhati to the queen-dowager Kausalya to tell her that she must herself come and see the king of the Videhas.

Saudhataki.—As these old people have met together, so let us join our young companions and make a long day of this festive holiday by sporting. [*They advance*].

Bhandayana.—There the aged royal sage Janaka, teacher of the Vedas, sits at the foot of a tree outside the hermitage, after having paid his respects to Valmiki and Vasistha. It is he—so with his grief for Sita ever present in his heart is consumed by a big (Sami) tree of the forest burning with the fire that has crept within it. (2).

[*Exeunt.*]

जनकः । अपत्ये इति । अपत्ये यत् तादृक् दुरितम् अभवत् महता तीव्रेण, हृत्तद्वयेन व्यथयता तेन विषक्तः पटुः धारावाही चिरेणापि नव इव, क्रकच इव स्पर्शाणि निरुन्तन् मे मन्युः नहि विरमति ॥ ३ ॥

अपत्ये कन्यारूपे तीक्ष्णे यत् तादृक् तथाविधम् अचिन्तनीयं घोरम् दुरितम् व्यसनेन निर्व्यासनरूपः अनिष्टापातः इत्यर्थः, अभवत् महता दुर्वहेण, तीव्रेण तीक्ष्णेन व्रणितं ज्ञातव्रणं हृदयं यस्मात् येन वा तेन व्रणितहृदयेन निर्भिन्नहृदयेन व्यथयता पीडयता तपता इति यावत् तेन दुहित्वविपत्पातेन विषक्तः हृदये गाढं निहितः सञ्जनितः वर्धः पटुः प्रवलः हृदयोन्मथने समर्थः इत्यर्थः धारया अक्षिन्नप्रवाहेण वहतीति धारावाही निरन्तर मनुभूयमानः चिरेणापि महता कालेनातीतेनापि नव इव प्रत्येय कालालयेऽपि अमन्दीभूतः क्रकचः करपत्रम् इव स्पर्शाणि जीवस्थानानि निरुन्तन् मन्दन् मे मन्युः शोकः नहि विरमति न निर्व्यासमुपैति । निरन्तरमहं दुःसहेन कायिना दन्दह्ये इति भावः । शिखरिणीवत्तम् । उत्प्रेक्षीपमयोः संसृष्टः ।

दुर् + इष् + क्त (भावे) = दुरित । वृजिनं दुरितं दुःकृतमघमहः क्लिप्तं तमः क्लमिति हलायुधः । व्रणम् ज्ञातमस्य इति व्रणितम् । तारकादित्वादितच् । य् + (णिच्) + शत = व्यथयत् । मित्संज्ञत्वात् ऋसः । वि + सन्ज् + क्त कर्मणि) = विषेक्त । उपसर्गात् सुनोति सुवतीत्यादिना षत्वम् । विषक्त literally means caused to stick fast, hence created. धारया वोढुं शीलमस्य इति धारावाही वह्नेः णिनिः । चिरेणेत्यव्ययम् । अपवर्गे षतीया । व्याङ्परिभ्यो षः इति रमेः परस्मैपदम् । क्रकचोऽस्त्रीकरपत्रम् इत्यमरः ।

कष्टम् आहीवत महान् क्लेशः ; जरसा वार्द्धकेन दुरासदेन दुरभिभवेण, दुर्निरेण इत्यर्थः दुःखेन शोकेन, भूयः पुनरपि पराकश्य सन्तापनञ्च ते पराकसान्तापने, ते शक्तिरादियेषां तैः तपोभिः नानाविधैः क्लृप्साध्यैः व्रतैश्च आत्ताः गृहीताः विशेषमादिताः रसाः शोणितादयः द्रवाः धातवः शरीरपोषकतः त्वद्मेदोमज्जप्रभृतयः स आचरसधातुः, शरीरचयकारिणा वार्द्धकेन, अनुत्तमेन शोकसन्तापेन, विविधैः अपवाससाध्यव्रतैश्च नितरां जीयः अपटुश्च, अतएव अनुपयुज्यमानः कुत्रापि व्यापारि

उपयोगित्वमनापद्यमानः निष्पृथोजनः इत्यर्थः अयं मे दग्धदेहः अद्यापि न पतति, न विशीर्यते इत्यर्थः । त्वयैव मे शरीरधारणम् क्लेशपरम्परामनुभवतः तस्य देहस्य विनाश एवेदानीं गेयान् । नायं स्वयं विनाशमुपपद्यते, तर्हि किमिमं पातयामि । न हि खलु तादृशं घोरं दुष्कृतमनुष्ठातुं शक्यते । यतः ये केचिदिह आत्महत्यां कुर्वन्ति ते मरणादूर्द्ध्वं सूर्यांशसम्पर्कशून्ये अतिघोरेण गाढान्धकारेण व्याप्ते दुरालोक-पदार्थनिचये दुःसञ्चरे अतिभीमे कुतचिद् भुवने आपापचयान्निवसन्ति इति हि ऋषयोऽनुवन् । अत्र वाजसनेयसंहितापनिषत् प्रमाणम्—

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तांस्तेप्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महन्ता जनाः ॥

जृ + अङ् (भावे) = जरा । डित्वेऽपि गुणः निपात्यते ; तृतीयाया एकवचने जरसा जरया इति पदद्वयम् । दुर् + आङ् + सद + खल् (कर्मणि) = दुरासद् । सन्तपनमेव इति सान्तपनम् । सम् + तप् + ल्युट् = सन्तपनम् ।

गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशीदकम् ।

जम्घा परेऽङ्गुपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सीपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ।

तप्तचीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पितेत् ।

एकरात्रीपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥

यथा कथञ्चित् त्रिगुणं प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पथसा दिवसानेकविंशतिम् ।

वादशाहीपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥

आङ् + दा + क्त (कर्मणि) = आत्त । उप + युज् (दिवादि) + शानच् (कर्त्तरि) = उपयुज्यमान । न उपयुज्यमानः इति अनुपयुज्यमानः useless. Cf. Superfluous lags the veteran on the stage. *Jhonsou*.

तमस् + र = तमिस्रा । तमसः उपधाया इत्वं रश्च । स्त्रीत्वमतन्त्वम् । तमिस्रम् । ज्योत्स्नातमिस्राश्चिणोर्ज्ज्वस्विनुर्ज्ज्वस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः । एते निपात्यन्ते । तमिस्रः तिमिरं तमः इत्यमरः । तमिस्रा तु तमस्ततिः । तमिस्रमेव इति तामिस्रं स्वार्थे

ACT IV.

221

ति, न
देहस्य
यामि।
महत्यां
ालोक-
ति हि

ए। अन्वयति यत् तत् अन्वम्। पचाद्यच् इति अच्। अन्वं तामिस्रं येषु ते अन्व-
मिस्राः नास्ति सूर्यः येषु ते असूर्याः। तेभ्यः इति क्रियया यमभिप्रैति इति
स्मदानत्वात् चतुर्थी। आत्मानं घ्नन्ति ये ते आत्मघातिनः। आत्मन् + हन् +
नि = आत्मघातिन् ॥

तवचने
सद

N. B. Howsoever learned, morally advanced and firm
might Janaka have been he was after all a human being ;
and as such could not transcend the weakness and frailties
incident to human nature. A strong and overpowering grief
ways down the mind of even pious ascetics ; and tormented
by the anguish of excessive grief even pious men are some-
times tempted by the devil to think of suicide as a means of
escape from such untold torments. The reader would be struck
with the striking resemblance between the strain of thought
passing in the mind of Janaka and that in the mind of
Shakespeare's Hamlet :—

हेता ॥

शानच्
s. Cf.

मत्तम्
त्यन्ते।
स्वार्थे

.....To die : to sleep ;
No more ; and, by a sleep to say we end
The heart-ache and the thousand natural shocks
That flesh is heir to, it is a consummation
Devoutly to be wished. To die, to sleep ;
To sleep : perchance to dream : ay, there's the rub ;
For in that sleep of death what dreams may come
When we have shuffled off this mortal coil,
Must give us pause. There's the respect
That makes calamity of so long life ;
For who would bear the whips and scorns of time ;

*

*

*

When he himself might his quietus make
With a bare bodkin ?.....
But that the dread of something after death

The undiscovered country from whose bourn
No traveller returns puzzles the will
And makes us rather bear those ills we have
Than fly to others that we know not of ?

अनेकेषां वहूनां संवत्सराणां वर्षाणाम् अतिक्रमे अत्यये सत्यपि क्षणे क्षणे इति प्रतिक्षणं प्रतिमुहूर्त्तं परिभावनया परिचिन्तनेन स्पष्टः सुव्यक्तः निर्भासः अवभासनं स्फुरणमिति यावत् यस्य स प्रतिक्षणपरिभावनास्पष्टनिर्भासः निरन्तरचिन्तनात् हृदये अव्यभिचारिणं वर्तमानः प्रत्ययः नूतन इव दारुणः मर्मच्छेदी दुःखस्य संवेगः शोकोच्छ्वासः न प्रशम्यति न उपशान्तिं भवति न विरमति इत्यर्थः । हा मातः यज्ञभूमि-समुत्पन्ने सीते, एवंविधः तव निर्म्माणीत्कर्षः ईदृशं दशाविपर्ययासं गतः येन त्वदर्थं स्वेच्छया उच्चैरारटनेन शोकभारं तनूकर्तुं न पारयामि । सापवादं परित्यक्तायाः दुहितुः कृते क्रन्दितुं जिह्मे मि ।

स्यश् (णिच्) + क्त = स्पष्ट, पक्षे स्पाशित, वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञाः इति निपातनात् सिद्धम् । निर् + भास् + घञ् = निर्भास । परि + भू + (णिच्) + युञ् = परिभावना । सम् + विज् + घञ् = संवेग । परि + नम् + क्त (कर्त्तरि) = परिणत । लज्ज + अ (भावे) = लज्जा । लज्जया इति हेतौ तृतीया । कृन्दः अभिप्रायः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा स्वच्छन्दम् क्रियाविशेषणमिदम् । शक् + लट् ते (भावे) शक्यते । निर् + मा + ल्युट् = निर्म्माण । निर्म्माणस्य भागः इति निर्म्माणभागः । भज् + घञ् = भाग ।

अनियतेति । हा हा पुत्रि शिशोः ते अनियतरुदितस्मितं विराजत्कतिपय-कीमलदन्तकुञ्जलायम् खलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितं वदनकमलकं स्मरामि ॥ ४ ॥

हा हा वत्से शिशोः शैशवे स्थितायाः ते तव रुदितं रीदनञ्च स्मितं मन्दहास्यञ्च इति रुदितस्मिते अनियते अस्थिरं रुदितस्मिते यत् यत् अनियतरुदितस्मितम् निमित्तं विनैव इदानीमेव रुदत् इदानीमेव हसञ्च, दन्ताः कुञ्जलाः कीरका इव इति दन्तकुञ्जलाः तेषां अयाणि इति दन्तकुञ्जलायाणि विराजन्ति शोभमानानि कतिपयानि अल्पानि इति भावः कीमलानि सुकुमाराणि दन्तकुञ्जलायाणि यस्मिन् तत् विराजत्कतिपयकीमलदन्तकुञ्जलायम् कुन्दकीरकसदृशमनीजदशनैः शोभमानम् खलत् अस्पष्टोच्चारणात् विशीर्णाक्षरम् असमञ्जसं असम्बद्धम् मञ्जु मनोहरं मुग्धम् इति पाठे स एवार्थः जल्पितं भाषितं यस्य यस्मिन् वा तत् खलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितम् विशीर्णवर्णसङ्गतार्थमुग्धभाषितं वदनकमलकं सरसिजसुन्दरमाननं स्मरामि । जातायास्ते

हृद्यमाननमिदानीमपि मे नेतपथारूढमिवाभाति त्वं पुनः कृगतासि । पुष्पिताश-
वृत्तम् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः स च उपमया संसृज्यते ॥

रुद + (भावे) क्त = रुदित । स्मि + (भावे) + क्त = स्मित । वि + राज +
शब्द = विराजत् । खल + शब्द = खलत् । अन्नसा इत्यव्ययम् याथार्थ्यवर्तते । तत्त्वे
तद्भाजसादयमित्यमरः । अन्नसा तत्त्वं समधिगतमिति समञ्जसम् न समञ्जसमित्य-
समञ्जसम् । जल्प + (भावे) क्त = जल्पित ।

The idea of the verse has been in the main borrowed
from the following lines of Kalidasa :

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै
रव्यक्तवर्णरमणौयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्गाययप्रणयिनस्तनयान् वहन्ती
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

भगवति वसुधरे भूतधाति त्वं सत्यं निश्चितमेव अतिदृढा अतिकठिना असि ।
वसूनि रत्नानि धारयति या सा वसुधरासंज्ञायां मृतृवृजिघारिसहितपिदम इति खच्
रे) = खचि ऋस्वः इति ऋस्वः । दृह् + क्त = दृढ । दृढः स्थूलबलयोः इति निपात्यते ।

त्वमिति । त्वं वज्रिः मुनयः वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च, यदि वा रघोः कुलगुरुः
देवः स्वयं भास्करः यस्याः माहात्म्या विदुः वाक् विद्यामिव भवती याम् अमृत, या
तद्वत् तु दैवतम्, तस्याः दुहितुः तथा विशसनं दारुणे त्वं किम् असृष्टयाः ॥ १ ॥

त्वं विश्वस्य शरीरभूता भवती, वज्रिः पावकः मुनयः तपःप्रभावात् त्रिकालज्ञाः
ऋषयः वशिष्ठस्य गृहिणी देवी अरुन्धती गङ्गा च लोकपावनी भागीरथी च, यदिवा
रघोः कुलगुरुः वंशस्य मूलपुरुषः देवः स्वयं साचादित्यर्थः भास्करः सविता यस्याः
सौतायाः माहात्म्या चारित्र्योत्कर्षम् पातिब्रत्यमित्यर्थः विदुः जानन्ति । त्वं च स च
तेच साच साच सच इति ते त्वदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते इति
तच्छब्दस्य शेषत्वेन अवस्थानात् क्रियापदे प्रथमपुरुषस्य बहुवचनम् । विदो लटो वेति
भेरुसादेशः । वाक् भारती विद्याम् इव भवती यां सौतामसूत अजनयत्
या तद्वत् तथा भारत्या तुल्यमिति तद्वत् दैवतम् देवता ; तस्या स्मादृश्याः लोकोत्तर-
पावित्र्यशालिन्याः दुहितुः कन्यायाः तथा तेन प्रकारेण विशसनं व्यापादनम्, विजनेऽरस्ये
असहायायाः सापवादवर्जनेन विनाशनमित्यर्थः, अयि दारुणे निष्ठुरे त्वं किम्
क्षमर्थम् असृष्टयाः सोढवती असि । निरपराधायाः परिवर्जनेन तत्फलान्न हननं
सर्वथा न जमायोग्यम् । अवश्यमेव त्वया सत् निर्यातनीयम् । दुहित्वनिकारप्रति-

मोचनमकुर्वत्यास्ते नैष्ठुर्यं सुयुक्तमेव इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । उपमालङ्कारः ।

महान् आत्मा यस्याः सा महात्मा तस्याः भावः महात्मा । गुणवचनादि-
त्वात् यञ् । भासं दीप्तिं करोति इति भास्करः । कस्कादित्वात् सः ।
करोतिः टः । स्वयमात्मना इति तृतीयार्थे अव्ययम् । प्रकृत्यादिभ्यश्चोपसंख्यानमिति
तृतीया । देवता एव इति दैवतम् । स्वार्थे अण् । वा पुंसि दैवतम् । विधेय-
भावात् लिङ्गस्य स्वातन्त्र्यात् । वि + शस् + ल्युट् (भावे) = विशसन । सृप् + लङ्
यास् = असृष्यथाः । सृपयति न नृपाणां सृष्यते चीडतानामनुचितं मणुमावं न
हिषां मर्षते यः । अपिशतमपराधान् मर्षति ब्राह्मणानांसितवसनभृतां यो मर्षयत्या-
गमन्नः । सृष्यति, सृष्यते, मर्षते, मर्षति ; मर्षयति, मषयते ; सृषयति ; सृषति,
सृषते ।

जनकः । गृष्टिना तन्नामधेयेन कञ्चुकिना उपदिश्यमानः प्रदर्शमानः मार्गः
पत्न्याः यस्याः यस्यैवा सा उपदिश्यमानमार्गा । धर्मस्य पत्नी इति धर्मपत्नी ।
अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः । प्रियांचासौ सखीचेति प्रियसखी । प्रत्येति विश्वसिति
इत्यर्थः । प्रति + इण् + लट् ति = प्रत्येति ।

आसीदिति । इयं दशरथस्य गृहे श्रीः यथा आसीत् । श्रीः एव वा ; उपमान-
पदेन किम् । कष्टं वत सा एषा दैववशेन अन्यत् दुःखात्मकं किमपि भूतमिव
जाता अही विपाकः ॥ ६ ॥

इयं कौशल्या दशरथस्य गृहे सन्ननि शीर्यथा लक्ष्मीरिव सौभाग्यस्य अधिष्ठात्री
देवीव आसीत् अथवा इयं श्रीरेव राजलक्ष्मीरेव आसीत् द्वितीया राजलक्ष्मीर्नासीत् ।
उपमानपदेन उपमायीतकेन यथाशब्देन किम् औपम्यवाचकेन यथाशब्देनालम् ।
सर्वथा राजलक्ष्म्या सह अस्याः अभेदात्, भेदाभावेन उपमायाः अनवकाशात् उपमा-
वाचकस्यापि अनवकाशः । वत हा कष्टम् सा एषा दैववशेन प्रतिकूलभाग्यपरिणामात्
दुःखमेव आत्मा स्वभावी यस्य तत् दुःखात्मकं शेषाद्विभाषा इति समासान्तः कः ।
दुःखस्वरूपं किमपि अनिर्व्वाच्यम् अन्यत् लोकाविलक्षणम् भूतम् प्राणिविशेषः जाता
सम्पन्ना । उद्देश्यस्य प्राधान्यात् जातेति कृदन्तक्रियापदं विधेयेन नान्वितम् । अही
विपाकः दशाविपर्ययासः । उपमालङ्कारः रूपकञ्च । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

उप + मा + ल्युट् = उपमान । उपमानमुपमा सादृश्यमित्यर्थः तस्य पदम्
वाचकं पदमित्यर्थः इति उपमानपदम् । तेन । गम्यमानक्रियानुरोधात् करणे
तृतीया । वि + पच् + घञ् = विपाकः ।

दशायाः अवस्थायाः विपर्ययासः वैपरीत्यम् इति दशाविपर्ययासः । विप्रतीपावस्थान्तरो-
निपातः । दशा वर्त्ताववस्थायाम् ।

य इति । य एव जनः पूर्वं मे मूर्त्तः महीत्सवः आसीत् । तस्य एव दर्शनम्
इति चारम् इव असन्नं जातम् ॥ ७ ॥

य एव कौशल्यालक्षणः जनः पूर्वं सीतायाः विवासनात् प्राक् मे मम सम्बन्धे
मूर्त्तः शरीरी महीत्सवः निर्भरानन्दसन्दोहः आसीत् ; यस्य जनस्य दर्शनेन प्राक्
हृदये कीदृशि परमानन्दप्रवाहः समुच्छलितीभूत् ; इदानीं तस्य एव जनस्य दर्शनं
आच्चात्कारः चते शस्त्रादिभिः निर्भिन्ने अङ्गे, व्रणादौ वा चारं लवणमिव असन्नं
सीदुमशक्यम् नितरां क्लेशप्रदमित्यर्थः जातम् संवृत्तम् । पूर्वार्द्धे रूपकालङ्कारः
द्वितीयार्द्धे उपमालङ्कारः ।

मूर्च्छ + क्त = मूर्त्त । महान् उत्सवः इति महीत्सवः । उत् + सु + अप् =
उत्सवः । क्षण + क्त (कर्मणि) = चत । चारो रसान्तरे धूर्त्तं लवणे काचभस्मनीः
इति मेदिनी । चारः काचः इति अमरः । भूतिर्भसितं भस्मचारमिति हलायुधः ।
एतावता चारशब्दस्य पुनर्पुंसकता ज्ञेया । न सन्नमित्यसन्नम् । सङ् + यत् = सन्न ।
शकिसङ्घेति यत् ।

अरुन्धती । ननु इति आमन्त्रणे अव्ययम् स्वयमात्मना उपेत्य समीपे गत्वा
विदेहाधिपतिः भवत्या साच्चात्कर्तव्यः । तदर्थमहं भवत्याः समीपे युष्माकं
कुलगुरुणा वशिष्ठेन प्रेषितास्मि । तथापि किमर्थं त्वं गमने उत्साहं न प्रदर्शयसि ;
प्रत्युत अगमने एव तव प्रयत्नो दृश्यते । अध्यवसायः स्थेयान् प्रयवः । अनध्यवसायः
अप्रयवः अनुद्यमः । अधि + अव + सी + घञ् = अध्यवसायः । पदे पदे प्रतिपदम् ।
वीक्षायां हिरुक्तिः ।

कञ्चुकी । आत्मानं संसम्भय पर्यवस्थापय, धैर्यमापादय । अनुरुध्यस्व, अनुसर
पालय इत्यर्थः कुलगुरोराज्ञाम् । सम् + सन्म् (णिच्) + लोट् हि = संसम्भय ।
अनु + रुध् (दिवादि आत्मनेपदी) + लोट् स्व = अनुरुध्यस्व ।

कौशल्या । समं युगपदेव, तुल्यकालमेव इत्यर्थः सर्वाणि दुःखानि सीता-
परित्यागपुत्रवियोगवैधव्यजनितानि दुःखानि हृदये आविर्भूय सम्प्रीडां जनयन्ति ।
मन्ये मम हृदयस्य वम्बनं क्षिन्नमिव भवति । शोकभाराक्रान्तं मम हृदयं नितरामुहेलं
जातं न खल्वहं हृदयावेगं शमयितुं समर्था । उद्वर्त्तमानम् उच्छिन्नप्रायमित्यर्थः
मूलस्य वम्बनं यस्य तत् उद्वर्त्तमानमूलवम्बनम् ।

अरुन्धती । सन्तानेति । मानुषाणां सद्वन्धुवियोगजानि सन्तानवाहूनि अपि
दुःखानि प्रेषयिषि जने दृष्टे दुःसहानि स्त्रीतः सहस्रैः इव संप्रवन्ते ॥ ८ ॥

मानुषाणां मनुष्याणां नराणामिति यावत् सङ्घः उत्कृष्टैः परमप्रेमास्पदैरितिभावः
 वन्मुभिः स्वैः वियोगात् विरहात् जायन्ते यानि तानि सद्वन्मुवियोगजानि प्रणयास्पद-
 ब्राह्म्यादिमरणजन्यानि सन्तानेन धारया अविच्छेदेन इति यावत् वीदुं प्रवर्तितुं शीलं
 येषां तानि सन्तानवाहीनि निरन्तरं हृदये अनुभूयमानानि इत्यर्थः अपि दुःखानि
 प्रेयसि प्रियतरे प्रेमास्पदे इत्यर्थः जने दृष्टे सति दुःसहानि अविषह्यानि अरुन्तुदानि
 सन्ति स्रोतसां प्रवाहाणां धाराणामित्यर्थः सहस्रैः इव संप्रवन्ते उच्छलन्ति । खजनस्य
 पुरतः प्रवहवर्गो दुःखप्रवाहो नितरां स्फूर्तिः सहस्रधारं प्रोच्छलति । तथाच कुमारैः
 खजनस्य हि दुःखमयतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ इन्द्रवज्रा वृत्तम् । उत्प्रेक्षा-
 लङ्कारः । उपमाच व्यज्यते ॥ सम् + तन् + घञ् = सन्तान । सन्तान + वह् +
 णिनि = सन्तानवाहिन् । मनोरपत्यानि (जातिः) इति मानुषाः पक्षे मनुष्याः
 मनोजातावज् यतौ युक्च । [समुदायार्थो जातिः] । सन्तः वन्भवः इति सद्वन्भवः
 सन्महत् परमोत्कृष्टाः इति समासः तैः वियोगः इति सद्वन्मुवियोगः । तस्मात्
 जायन्ते इति सद्वन्मुवियोगजानि । उपपदसमासः । सद्वन्मुवियोग + जन् + ड ।
 प्रिय + ईयसन् = प्रियस् । प्रियस्थितेत्यादिना प्रियस्य प्रादेशः । दुर् + सह् + खल्
 (कर्मणि) = दुःसह । स्रोतसां सहस्राणि इति स्रोतःसहस्राणि तैः । करणे
 लतीया । सम् + पु + लट् अन्ते = संप्रवन्ते ।

कौशल्या । एवं गते ईदृशि दशान्तरे वृत्ते । राजर्षेः इति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी
 अरुन्धती । एष इति । जनकानां कुलीद्वहः एषः वः श्लाघ्यसम्बन्धी । याज्ञ-
 वल्क्यः मुनिः यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ८ ॥

जनकानां विदेहानां कुलीद्वहः कुलधुरन्धरः वंशावतंसः इत्यर्थः एषः राजर्षिः
 जनकः वो युष्माकं श्लाघ्यः श्लाघार्हः गौरवभाजनम् स्पृहणीय इत्यर्थः सम्बन्धी
 वैवाहिकः । याज्ञवल्क्यः संहिताकारः मुनिः यस्मै राजर्षये जनकाय यमभिप्रेत्य
 इत्यर्थः यस्य शिष्यार्थमितिभावः पारस्य अन्तस्य अयनं इति पारायणम्, पूर्वपदात्
 संज्ञायामग इति णत्वम्, अन्तगमनम् साकलान अध्ययनं अध्यापनं वा ब्रह्मणः वेदस्य
 पारायणम् इति ब्रह्मपारायणम् जगौ गीतवान् । याज्ञवल्क्यः समग्रं वेदं यस्मै
 उपदिदेश इत्यर्थः । उद्वहति इति उद्वहः कुलस्य उद्वहः इति कुलीद्वहः ।
 उद + वह् + अच् । श्लाघा + अर्हार्थे य प्रत्यय = श्लाघ्य । Or श्लाघ + ण्यत
 (कर्मणि) = श्लाघ्य । श्लाघ्—श्लाघते ; शश्लाघे ; अश्लाघिष्ट । सम्बन्धः विद्यते
 अस्य इति सम्बन्धी । सम् + वन् + घञ् = सम्बन्ध । सम्बन्ध + इनि = सम्बन्धिन् ।
 यस्मै इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । क्रियया यमभिप्रेतिसीऽपि सम्प्रदानमिति
 चतुर्थी ।

কৌশল্যা । হৃদয়স্য আনন্দঃ ইতি হৃদয়ানন্দঃ । হৃদয়স্য আনন্দহেতুরিত্যর্থঃ ।
ন উপস্থিতঃ মহীত্সবঃ আনন্দাতিশয়ঃ যচ্ছিন্ সঃ অনুপস্থিতমহীত্সবঃ তচ্ছিন্
দিনে রাজর্ষেরাগমনেন সম্ভাবিতা সম্মানিতা অস্মি । অহী ভাগ্যং যদ রাজর্ষিঃ জনকঃ
সম্মাতঃ, কিন্তু তদাগমনজন্যঃ মহীত্সবঃ ক্রমতঃ । হা দৈব মহারাজো নাস্তি,
কঃ পুনঃ প্রিয়সুহৃদাগমনং সম্ভাবয়িষ্যতি মহীত্সবেন ।

[তাহার পর জনকের প্রবেশ]

জনক । আমার কন্টার ভাগ্যে যে অনর্থপাত ঘটয়াছিল, হৃদয়নির্ভেদকারী, অতি-
কঠোর, ব্যথাজনক সেই প্রবল দুর্দ্দেবহেতু সমুৎপন্ন, অবিচ্ছিন্ন প্রবাহ, দুর্দ্দম শোকাবেগ
করপত্রের আয় আমার মস্ত্রপ্রদেশ ছিন্ন করিতেছে, এবং দীর্ঘ কালাতায়ও নূতনের জায়
অনুভূত হইয়া উপরত হইতেছে না ॥ ৩ ॥

অহো কষ্টে, বার্কিকা, দুর্দ্দতিক্রম দুঃখ, ও পরাক্রান্তপন প্রভৃতি কৃষ্ণ নাথ্য তপোমুঠান
বশতঃ শরীরের রস ও তৃষ্ণমেদোমজ্জা প্রভৃতি ধাতু শুষ্ক ও ক্ষীণ হওয়াতে এই দক্ষ দেহ
সর্ববিষয়ে অনুপযুক্ত ও ব্যথা হইয়াছে, তথাপি এখনও ইহার পতন হইতেছে না ।
ঋষিগণ বলেন যে বাহারা আত্মবাণী হয় তাহাদিগকে স্বক্যাং শূন্যসম্পর্কবিরহিত,
গাঢ়াকারাক্ষর লোকে বাস করিতে হয় । যদিও অনেক সংবৎসর অতিক্রান্ত
হইয়াছে তথাপি প্রতিক্ষণ ভাবনাহেতু হৃষ্টভাবে অনুভূতনান আমার এই দারুণ
দুঃখবেগ নূতনের জায় রহিয়াছে, এবং উপশমিত হইতেছে না । হা মাতঃ দেবযজ্ঞন-
সম্ভবে সীতে, তোমার সেই লোকোত্তর সৌন্দর্য মণ্ডিত বপুর্নির্দ্বাণের এমনই পরিণাম
হইয়াছে যে লজ্জায় আমি স্বচ্ছন্দে ক্রন্দন করিতেও পারি না ।

হা হা বৎসে তুমি যখন অতি শিশু ছিলে তখন তোমার যে মুখকমলে একটি
কুলকোরক সদৃশ দন্তাগ্র শোভা পাইত, যাহাতে হাস্ত ও রোদন অনিয়তভাবে বর্তমান
থাকিত, এবং বাহার অস্পষ্ট উচ্চারিত অসংলগ্ন বচন স্বধানদৃশ মধুর বোঝ হইত, সেই
মুখকমল আমার স্মৃতিপথে উদিত হইতেছে ॥ ৪ ॥

ভগবতি বশুকরে, তুমি সতাই অতি কঠিন । বহি, মুনিগণ, বশিষ্ঠপত্নী দেবী
অরুন্ধতী, দেবী ভাগীরথী, রবুর কুলগুরু সাক্ষাৎ দেব দিনকর, ও তুমি বাহার মাহাত্ম্য
অবগত আছ : বাগ্‌দেবী বিদ্যাকে যেরূপ উৎপন্ন করিয়াছেন সেইরূপ তুমি বাহাকে প্রসব
করিয়াছ, এবং বাগ্‌দেবীর জায় যে দেবদুর্গোরবে মণ্ডিত সেই দুহিতার তাদৃশ নিধন,
অগ্নি দারুণে, তুমি কেন সহ্য করিলে ? ॥ ৫ ॥

[নেপথ্যে] ভগবতি, মহাদেবি, আপনারা এই দিকে আছেন, এই দিকে আছেন ।

জনক । [অবলোকন করিয়া] এই যে ভগবতী অরুন্ধতী, গৃষ্টি ইহাকে পণ
দেখাইয়া লইয়া আসিতেছে । [উত্থান করিয়া] কিন্তু কাহাকে মহাদেবী বলিয়া
আহ্বান করিতেছে । [নিপুণভাবে অবলোকন করিয়া] হায়, ইনি কি মহারাজ
দশরথের ধর্মপত্নী আমার প্রিয়সখী কৌশল্যা ? কে বিশ্বাস করিবে যে ইনিই
সেই ব্যক্তি ?

ইনি দশরথের গৃহে লক্ষ্মীর স্ত্রী ছিলেন, অথবা উপমাবাচক পদের প্রয়োজন কি ? ইনিই লক্ষ্মী ছিলেন। হা কষ্ট সেই ইনি দুর্ভাগ্যবশতঃ কেমন এক দুঃখময় অসুখবিশী জীবরূপে পরিণত হইয়াছেন। অহো দেবদুর্লিপাক ! ১ ৬ ॥

ভাগ্যের এই এক ক্রেশকর অপূর্ণ দিবর্তন ! যে ব্যক্তি পূর্বে আমার পক্ষে মুক্তিমান মহোৎসবের স্ত্রী ছিলেন, এক্ষণে তাঁহারই সাক্ষাৎকার আমার পক্ষে ক্ষতপ্রদেশে লবণের স্ত্রী অসহ হইয়াছে ॥ ৭ ॥

[তাহার পর অরুন্ধতী, কৌশল্যা ও কঙ্কূকীর প্রবেশ]

অরুন্ধতী। “তুমি স্বয়ং গিয়া বিদেহাধিপতির সহিত সাক্ষাৎ করিবে” ইহাই তোমাদিগের কুলগুরুর আদেশ, ইহাই তোমাকে বলিতেছি ; এই জন্ত আমাকে পাঠাইয়া দিয়াছেন। তবে কেন পদে পদে এইরূপ মহান্ নিরুৎসাহ দেখাইতেছ ?

কঙ্কূকী। দেবি, আমি নিবেদন করি যে আপনি ধৈর্য ধারণ করুন এবং ভগবান্ বশিষ্ঠের আদেশ পালন করুন।

কৌশল্যা। এমন সময়ে মণিলাধিপতির সহিত সাক্ষাৎ করিতে হইবে, এই নিমিত্ত আমার হৃদয়ে সকল দুঃখই যুগপৎ উদ্ভিত হইতেছে। আমার হৃদয়ের মূলবন্ধন যেন বিপর্যস্ত ও উচ্ছিন্ন প্রায় হইতেছে, আমি হৃদয়কে সমাশ্বস্ত করিতে পারিতেছি না।

অরুন্ধতী। এ বিষয়ে সন্দেহ কি ? মানুষদিগের সম্বন্ধুর বিয়োগনিমিত্ত শোকরাশি অবিচ্ছিন্ন ধারায় প্রবাহিত হইলেও প্রিয়জনের সাক্ষাৎকার ঘটিলে অবিসম্বাদ বেগে উচ্ছলিত হইয়া প্রধাবিত হয় ॥ ৮ ॥

কৌশল্যা। বৎসা বধূর এইরূপ ভাগ্যবিপর্যয়ের পর রাজর্ষির নিকট ক্রুরূপে নূন দেখাইব ?

অরুন্ধতী। জনকবংশের কুলধরুকের ইনি তোমাদিগের স্নানার্থ কুটুম্ব। ঋষি যাজ্ঞবল্ক্য ইঁহাকে সমগ্র বেদে উপদেশ দান করিয়াছিলেন ॥ ৯ ॥

কৌশল্যা। মহারাজের হৃদয়ানন্দবর্ধন, বৎসা বধূর পিতা ইনিই সেই রাজর্ষি। হায়, হায় অতি দুঃখের দিনেই ইঁহার আগমনে সন্মানিত হইলাম। হা অদৃষ্ট, পূর্বের সে সব কিছুই নাই।

[Then enter Janaka.]

Janaka.—The intense grief flowing in a continuous stream, given rise to by that heart-rending, painful, bitter and dire calamity which befell my daughter, is, as if fresh even after the lapse of a long time, cutting my vitals like a saw and does not cease. (3).

Oh ! What a sad lot ! This accursed body of mine with its vital humours sapped by old age, unmitigable grief, and more so by penances such as *Paraka* (fasting for twelve days), *Santāpana* (fasting for two days) &c., has become completely useless

and does not even now crumble into pieces. The sages say that regions devoid of the sun and enveloped in blinding gloom are allotted to those who commit suicide. The violence of my terrible grief, though many years have passed away, is vividly perceived on account of my brooding over it, every moment, and does not cease as if ever new. O mother, Sita, sprung from the sacrificial ground ; to such a lot has the excellent creation of yourself been reduced that through shame I cannot even weep for you freely.

Alas ! Alas ! my daughter,—

I remember the lotus-like face of you, while yet a child, with the tips of a few tender, budding teeth shining in it, with cries and smiles appearing in quick transition, and with its faltering, incoherent and charming lisps. (4).

Holy Earth ! Surely you are very hard-hearted. Why did you, O cruel one, tolerate the slaughter in that manner of that daughter of yours whose greatness and purity were known to you, to the Firegod, to the sages, to the wife of Vasistha, to the Sacred Ganga, and nay even to the Solar deity, the progenitor of the race of Raghu, whom you brought forth as the goddess of speech did learning, and who is as divine as these are ? (5).

[*Behind the scenes.*] This way, this way, your holiness and the great queen.

Janaka :—[*Beholding.*] Oh ! Here comes the holy Arundhati, being shown the way by Gristi. [*Rising up.*] But whom does he call the great queen ? [*Marking carefully.*] Alas ! How ! she is the spouse of the Emperor Dasaratha, my dear friend Kausalya ! Who can believe that it is she ?

She was like the goddess of fortune in the house of Dasaratha : or rather she herself was the goddess of fortune. Why use the word (or the sign) of comparison ? But alas ! Oh woe ! she has become reduced, through ill luck, to an altogether different being of the very nature of grief. Oh ! What a transition ! (6)

Here is another accursed change in the condition of things. The sight of the self-same person, who was formerly to me

joy incarnate, has now become as unbearable as salt to a sore or wound. (7).

[*Then enter Arundhati, Kausalya and the Chamberlain.*]

Arundhati :—I say that the command of your family preceptor is that you should yourself go and see the king of Videha. And for that very reason I have been sent. Why then is this great hesitation at every step ?

Chamberlain :—O Queen, I request that you will be pleased to pacify yourself and to carry out the command of the holy Vasistha.

Kausalya :—All my griefs make their appearance simultaneously, since I shall have to meet the king of Mithila at such a time. I cannot compose my heart the very foundation of which has got its ties unloosened and broken.

Arundhati.—What doubt can there be about this ? The griefs of men due to the death of or separation from dear kinsmen and friends, though ceaselessly flowing, become unendurable at the sight of a beloved person and run wildly in thousand streams, as it were. (8).

Kausalya :—How shall I show my face to the royal sage after what has befallen of our dear daughter-in-law ?

Arundhati.—Here is your esteemed relation, the chief of the race of Janakas ; to whom did the sage Yajnavalkya sing the whole of the Vedas. (9).

Kausalya :—He is the same royal sage, the very delight of the heart of the great king (Dasaratha), and the father of our dear daughter-in-law,

Alas ! Alas ! I have been honoured at a time when all joy has (departed and) made no appearance. Oh ! Fate ! All those things of former days are no more !

जनकः । सीरध्वजः लाङ्गलध्वजः । सीरः ध्वजः चिह्नं यस्य स सीरध्वजः ।
सीरोऽर्कहृल्लयोः पुंसि इति मेदिनी ।

वयेति । पूर्वेषाम् अपि गुरुणां गुरुतमः ते पतिः पवित्रस्य महसः निधिः अपि

या (त्वया) पूतमन्यः खलु ; जगद्वन्द्या देवीम् उषसम् इव विलीक्रीमङ्गल्यां भगवतीं तां (त्वाम्) अवनितललोलेन शिरसा वन्दे ॥ १० ॥

पूर्वेषां प्राचीनानाम् आद्यानाम् इत्यर्थः गुरुणां श्रेष्ठानां सप्तर्षीणामित्यर्थः अपि अरुतमः अर्हत्तमः ते तव पतिः स्वामी वशिष्ठः पवित्रस्य विद्युदस्य लोकपावनस्य महसः राजसः तपःसिद्धेरित्यर्थः निधिराधारः अपि यया त्वया यस्याः ते सद्गादित्यर्थः पूतमन्यः प्रात्मानं पूतं मन्यते । आत्ममाने खश्चेति खश् । अरुर्दिषदजन्तस्येति मुम् । सप्तर्षीणां श्रेष्ठस्य लोकपावनस्यापि वशिष्ठस्य पवित्रत्वं यस्यास्ते पावित्र्यात् ह्रीयते इत्यर्थः ; तथोक्ताम् अतिपवित्राम् देवीम् उषसम् इव उषःकालाभिमानिनौ देवतामिव जगतः वन्द्याम् अर्चनीयाम्, विलीक्याः विभुवनस्य मङ्गल्याम् हितसाधनतत्परां इदं विशेषणद्वयम् उषसि अपि प्रयोज्यम् । भगवतीं त्वामिति शेषः अवनेः भूमेः तन्ने नीलेन चञ्चलेन भूतलस्पर्शिना इत्यर्थः शिरसा मूर्द्ध्ना वन्दे अभिवादये प्रणमामि इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् । निधीयते अग्निन् इति निधिः आधारः इत्यर्थः । नि + धा + कि (अधिकरणे) यया इति करणे ढतीया । महपूजायामिति श्रुतौः असुस् महम् महसूतसवतेजसी रित्यमरः । वयाणां लोकानां समाहारः इति विलीक्री । समाहारः द्विगुः । द्विगोः इति अदन्तात् द्विगोः स्त्रियां ङीप् । मङ्गले ण्युः इति मङ्गल्या । मङ्गल + यत् । विलीक्याः मङ्गलं इति विलीक्रीमङ्गलम् इति साधुरिति विलीक्रीमङ्गल्या । यद्वा विलीक्या मङ्गल्या मङ्गलविधायिनौ इत्यर्थः । इति विलीक्रीमङ्गल्या । त्रि + असुन् = शिरस् । श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च । उषस्-शब्दः स्त्रीलिङ्गः तत्कालाभिमानिदेवतावचनः । कालवचनस्तु उषःशब्दः क्रीव-वृत्तः । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता इति दीक्षितः । प्रतिपदापदविपत्-पच्छरत् संसत्परिषदुषः संवित्चतुर्पुनमुत्समिषः ।

अरुन्वती । परम् उत्कृष्टं ज्योतिः ब्रह्माण्डं ज्योतिः ते तव प्रकाशताम् आविर्भवतु । ब्रह्मज्योतिःसाक्षात्कारं लभस्व त्वम् । य एष रजःपारं व्यवस्थितो देवः सविता उदयभाक् दीप्यते यस्य भासा सर्वमिदं विभाति, स त्वां पुनस्तु पवित्री-करीतु । अंहसः त्रायताम् इत्यर्थः ॥ रजसः परः इति वियद्वा राजदन्तादित्वात् परशब्दस्य पूर्वनिपातः । सुद् च निपात्यते । पू + लोट् तु = पुनस्तु । आशिषि लोट् ।

N. B. This sentence is written in imitation of the Vedic style. Arundhati is a holy personage ; and her hallowed character impressed the imagination of the writer with a sense of Vedic sanctity ; hence an attempt has been made to express her speech in a Vedic style.

जनकः । प्रजाः पालयति, (नतु भार्यां पालयति इति हृदयम्) इति प्रजापालः कर्मण्यण् इति पालयते; अण् । तस्य माता तस्याः प्रजापालमातुः ।

कञ्चुकी । निर्नास्ति अवशेषः यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा निरवशेषम् समम् निरतिशयमित्यर्थः अतिनिष्ठुरम् अतिकठीरं च यथा तथा वयम् उपालम्भा निर्भर्त्सिताः । मुखं चन्द्रइव इति मुखचन्द्रः । रामभद्रस्य मुखचन्द्रः इति रामभद्रमुखचन्द्रः । तस्य दर्शनम् । इति रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनम् । चिरं दीर्घकालं व्याप्य परित्यक्तं परिहृतं रामभद्रमुखचन्द्रदर्शनम् यथा सा ताम् । चिरपरित्यक्तरामभद्रमुखचन्द्रदर्शनम् । सीतापरित्यागजन्येन शोकेन कीशल्या प्रियपुत्रस्य रामस्यापि मुखचन्द्रं नालीकयति । तामेतां एभिरचरैः तिरस्कृतुं मनःखेदमापादयितुञ्च नार्हसि त्वम् । दुःखं जातमस्याः इति दुःखिता । तारकादित्वादितत् दुःखं करोति इति दुःखयति । तत् करोति तदाचष्टे इति षिच् । ततः तुमुन् दुःखयितुम् । दुःखितां कर्तुमित्यर्थः । अर्हार्थे उपपदे तुमुन् । दैवेन पूर्वमनुष्ठितेन फलोन्मुखेन कर्मणा दुर्दृष्टः नियोगः नियोजनम् प्रेरणमित्यर्थः । समन्तात् सर्वत्र इत्यर्थः प्रवृत्ता प्रचरिता वीभत्सा जुगुप्सिता किंवदन्ती जनवादः कौलीनं इति यावत् येभ्यः येषां मुखेभ्यः इत्यर्थः ते प्रवृत्तवीभत्सकिंवदन्तीकाः । नद्युतयेति कः । पौरा पुरवासिनः जानपदाश्च इति पौरजानपदाः । जनपदेभ्यः आगताः इति जानपदाः । ततः आगत इत्यण् । अग्निना परिगुह्निः देव्याः सीतायाः विशोषणम् । यद्वा अग्निं परिगुह्निः इति अग्निपरिगुह्निः ताम् । हुताग्ने विशुद्धिं अल्पकाः क्षुद्रचित्ताः न प्रतियन्ति न यददधते । तत्र अलौकिके परमाद्भुते कर्मणि न विश्वस्ताः श्रद्धावन्ती वा भवन्ति इति हेतोः राज्ञा रामेण सीतायाः परिवर्जनरूपमतिघोरं कर्म आचरितम् ।

जनकः । आः इति क्रोधे अव्ययम् । अस्माकं प्रभृत्याः दुहितुः परिशोधने विशुद्धिसम्पादने कीयमग्निर्नाम । का नाम शक्तिरनलस्य मददुहितुरयोनिजायाः पवित्रीकरणे । नामेति क्रोधे । यद्वा कुत्सने । ह्रियते खलु सीतायाः अनल इति वज्रैः कुत्साद्यतीतनाय नामशब्दः उपात्तः । एवम् अग्नौ सीतायाः विशुद्धिरिति वदति य स्तेन एवंवादिना जनेन गृष्टिना इत्यर्थः सीतां विवासितवता रामेण परिभूताः तिरस्कृताः वयं पुनरपि परिभूयामहे अवमन्यामहे ।

अस्मत्प्रसूतिपरिशोधने इति विषयाधिकरणे सप्तमी । परि + शुध् (शिच + ल्युट् = परिशोधन । परि + भू + लट् महे (कर्मणि वाच्ये) = परिभूयामहे ।

अरुन्धती । वत्सां सीतां प्रति अग्निरिति अक्षराणि वर्णानि परिलघूनि खल्यानि अल्पमात्राणि वा सीतया सह अग्रे रीपस्ये विधीयमाने सीता एव विशिष्यते पवित्रता धर्मेण, अग्निसु ह्रियते इत्यर्थः । सीता इति नामैव पर्याप्तम् । सीताया

PAYMENT PROCESSED
Vida Bill No 47 Dated 28/5/19
Anis. Book Binder

RA 840,GOS-U

34079

